

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**TÜRKİYE'DE BURJUVAZİ OLGUSU:
GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADİ
FAALİYETLERİ (1908-1945)**

ŞULE ESKENAZİ

2502120127

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ ŞEVKET KAMİL AKAR

İSTANBUL 2018

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : ŞULE ESKENAZİ Numarası : 2502120127

Anabilim/Bilim Dalı : İKTİSAT Danışman : DR. ÖGR. ÜYESİ ŞEVKET KAMİL AKAR

Tez Savunma Tarihi : 26.10.2018 Tez Savunma Saati : 10:00

Tez Başlığı : TÜRKİYE'DE BURJUVAZİ OLGUSU: GAYRİ MÜSLİMLERİN İKTİSADİ FAALİYETLERİ (1908-1945)

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / ÖYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. TEVFİK GÜRAN		Kabul
2- PROF. DR. KAYA BAYRAKTAR		Kabul
3- DOÇ. DR. ÖMER KARAOĞLU		Kabul
4- DR. ÖGR. ÜYESİ ŞEVKET KAMİL AKAR		Kabul
5- DR. ÖGR. ÜYESİ KENAN DEMİR		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. AHMET FARUK AYSAN		
2- DR. ÖGR. ÜYESİ YAKUP AKKUŞ		

ÖZ

TÜRKİYE'DE BURJUVAZİ OLGUSU: GAYRİMÜSLİMLERİN İKTİSADİ FAALİYETLERİ (1908-1945)

ŞULE ESKENAZİ

Bu tezin amacı, Batı Avrupa kaynaklı bir ekonomik sistem olan kapitalizmin gerekliliklerinin ve pratiklerinin Osmanlı Devleti ile başlayıp Türkiye Cumhuriyeti ile devam eden süreç içerisinde Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan gayrimüslim azınlıklar tarafından yerine getirildiğini ileri sürmektir. Osmanlı azınlıkları her ne kadar Batılı burjuva sınıfı ile birebir örtüşen bir kimliğe ve gelişim çizgisine sahip olmasa da Osmanlı geleneksel ekonomisinin elverdiği veya çatlaklarından faydalanılabildiği ölçüde burjuva karakteristiği gösteren faaliyetlerde bulunup ekonomi içerisinde farklılaşmış bir grup oluşturmuşlardır.

Tezde, Batı Avrupa'da büyük dönüşümlere sebep olan kapitalizmin nasıl başladığı, hangi gelişim süreçlerini geçirdiği ve bunların Osmanlı Devleti'nde nasıl karşılık bulduğu hususları ikincil kaynaklar kullanılmak suretiyle değerlendirilmiştir. Bu bağlamda edinilen bilgiler Osmanlı-Türk romanları kullanılarak oluşturulan verilerle birleştirilerek bütünlüklü bir analiz oluşturulmasına çalışılmıştır. Yanı sıra iktisat tarihi çalışmalarında edebi metinlerin kaynak olarak kullanılabilmesine dikkat çekilmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti'nde kapitalizm, burjuvazi, kapitalizm, gayrimüslim azınlıklar, iktisat-edebiyat, Osmanlı-Türk romanı.

ABSTRACT

This thesis is intended to set forth that the necessities and requirements of capitalism, which is originated from Western Europe, was fulfilled by the non-Muslim minorities of the Ottoman Empire, namely; Rums (Greek of Turkish nationality), Armenians and Jews, during the period started with the Ottoman Empire and continued into the Turkish Republic. Even though the Ottoman non-Muslim minorities do not have the exact same identity and same development process of the western bourgeoisie, they have been involved in economic activities to the extent permitted by the traditional Ottoman economy, or the flaws thereof exploited, which characteristically bourgeois and by doing so they formed a distinct group in that economy.

In this thesis, the issues of how the capitalism, which caused great transformations in Western Europe, formed, what is its development stages and what is the corresponding stages of this development in the Ottoman Empire, has been assessed by using secondary sources. The information obtained in this context has been tried to be combined with the data created by using Ottoman-Turkish novels to form a complete analysis. In addition, it was aimed to draw attention to the use of literary texts as a source in economic history studies.

Key Words: capitalism in the Ottoman Empire, bourgeoisie, capitalism, non-Muslim minorities, economics-literature, Ottoman-Turkish novel.

ÖNSÖZ

Türkiye’de Burjuvazi Olgusu: Gayrimüslimlerin İktisadi Faaliyetleri (1908-1945) başlıklı tezde, iktisat tarihi çalışmalarında edebi metinlerin kaynak olarak kullanılması ile disiplinlerarası iletişim mevzuuna mütevazı bir katkı yapılarak sosyal bilimlerde bütünlüklü bir bakış açısı yakalanabileceğine dikkat çekmek istenmektedir.

Üzerinde çok sayıda tartışmalar yapılmış, pek çok kuram geliştirilmiş ve en genel ifade ile iki büyük kutba ayrılmış olan kapitalizm mevzusu ve ilişkili kavramları üzerine eksiksiz bir çalışma gerçekleştirebilmek iddiası pek de gerçekçi olmayacaktır. Dolayısıyla bu bağlamda gerçekleştirilmiş iyi niyetli bir girişim olarak görülmesini umut ettiğim bu çalışma, farklı bakış açılarıyla değerlendirilebilecek bir yapıya sahiptir. Böylesine zor bir konu ve üzerine iddialı bir metodoloji seçmek konusunda sorumluluk tamamen kişiselse de başlangıcından sonuçlanmasına kadar tüm süreçlerde hiçbir yardımı esirgemeyen, yönlendirmeleri ve sakinliği ile her zaman bana yol gösteren, desteği ile cesaret veren kıymetli hocam ve tez danışmanım Dr. Şevket Kamil AKAR başta olmak üzere; çalışma ile ilgili yorum, eleştiri ve kaynak tavsiyelerinde bulunan tüm değerli hoca ve arkadaşlarıma; uzun zamandır bu çalışma sebebiyle ihmal ettiğim sevgili aileme sonsuz teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Şule ESKENAZİ

İstanbul, 2018

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZMİN GELİŞMESİ VE BURJUVAZİ ÜZERİNE

1.1. KAPİTAL, KAPİTALİST, KAPİTALİZM VE BURJUVAZİ KAVRAMLARINA TEORİK VE ETİMOLOJİK BİR BAKIŞ	8
1.2. BATI AVRUPA'DA FEODALİZMDEN KAPİTALİZME GEÇİŞ SÜRECİNİN İZLENMESİ	21
1.2.1. Kapitalizmin Ortaçağ Halleri	21
1.2.2. Ticari Kapitalizmin Başlangıcı	37
1.2.3. Kapitalist Sistemin Temel Dayanaklarından: Kentlerin Gelişimi Üzerine	42
1.2.4. Ticari Kapitalizmin Yarattığı Burjuva Sınıfının Gelişimi	49
1.2.5. Feodal Düzeni Simgeleyen Fikirlerin Değişme Süreci.....	57
1.3. ULUS DEVLET, MERKANTİLİZM, SÖMÜRGEÇİLİK VE SERMAYE BİRİKİMİNİN DİĞER VEÇHELERİ.....	65
1.4. BURJUVA KESİMİNİN NİHAİ ÜRETİMLERİ: SANAYİ KAPİTALİZMİ VE FİNANS KAPİTALİZM	72

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KAPİTALİZM VE BURJUVAZİ OLGULARI

2.1. OSMANLI DEVLETİ'NİN TOPLUMSAL YAPISI VE KAPİTALİZMİN GELİŞMESİ İLE İLGİLİ TARTIŞMALAR ÜZERİNE.....	83
2.1.1. Osmanlı Toplumsal Yapısı ile Feodalizmi İlişkilendiren Görüşler	83
2.1.2. ATÜT	85
2.1.3. Prekapitalist Toplumsal Yapı Görüşü.....	86
2.1.4. Dünya Sistemi Teorisi	87
2.1.5. Patrimonyalizm	90
2.2. DÖNEMİN KAPİTALİST HAREKETLERİNİN OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ YANSIMALARI, GAYRİMÜSLİM AZINLIKLARIN KAPİTALİST DÜNYA İLE İLİŞKİLERİ VE TİCARET BURJUVAZİSİ OLUŞUMUNUN İZLENMESİ.....	92
2.2.1. İltizam-Malikane Uygulamaları.....	96
2.2.2. Ticaret Hacminin Artması	97
2.2.3. Tarımın Ticarileşmesi	100
2.2.4. Gayrimüslim Aracıların Yükselişi	102

2.2.5. Finansal İşlemler- Sarraflar ve Galata Bankerleri	106
2.2.6. Sanayi Alanındaki Faaliyetler.....	111
2.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİM AZINLIKLARIN İKTİSADİ FAALİYET ALANLARI VE GİRİŞİMCİLİK ÖRNEKLERİ.....	116
2.3.1. Gayrimüslimlerin Kamu Kesimindeki İstihdamı.....	116
2.3.2. Gayrimüslimlerin Sermaye Birikimi Sürecine Katkıları: Sanayi, Ticaret ve Finans Kapital Alanlarından Etnik ve Mekânsal İş Bölümüne Dair Kesitler...	121
2.3.2.1. Ermeniler.....	123
2.3.2.2. Rumlar.....	129
2.3.2.3. Yahudiler.....	131
2.3.2.4. Mekânsal Kesitler.....	136
2.4. CUMHURİYET'E GEÇİŞTE AZINLIKLARIN İKTİSADİ FAALİYETLERİNİ ETKİLEYEN HUSUSLAR.....	144
2.4.1. Milli İktisat Uygulamaları	144
2.4.2. Türkleştirme Politikaları	148
2.4.3. Varlık Vergisi	154

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ VE CUMHURİYET DÖNEMİ EDEBİYATINDA AZINLIKLARIN İKTİSADİ FAALİYETLERİ

3.1.SOSYAL BİLİMLER İÇİNDE EDEBİ ÜRÜNLERE YER AÇMAK	158
3.1.1. Sosyal Bilimlere Ait Genel Eğilimler ve Metodolojiye Ait Sorunlar Üzerine.....	158
3.1.1.1. Sosyal Bilimlerde Parçalanmışlık	159
3.1.1.2. Sosyal Bilimlerde Nesnellik İddiası.....	160
3.1.1.3. Edebi Eser: Yansıtma mı Yaratma mı?	162
3.1.1.4. Edebiyatta Gerçeklik Kurgu Sorunu ve Tarihin Gerçekçilik İddiasına Karşı Postmodernist Bir İtiraz: “Yeni Tarihselcilik”	165
3.1.1.5. Edebiyatın Kaynak Olarak Kullanılması Üzerine.....	171
3.2. OSMANLI-TÜRK ROMANININ GELİŞİMİ VE TARİHİ KAYNAK OLARAK ELVERİŞLİLİĞİ ÜZERİNE	177
3.3. OSMANLI-TÜRK ROMANINDA AZINLIKLARIN İKTİSADİ FAALİYETLERİNİ YANSITAN SEÇKİLER VE DEĞERLENDİRMESİ.....	182
SONUÇ.....	256
KAYNAKÇA	261

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
A.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
Alm.	: Almanca
ATÜT	: Asya Tipi Üretim Tarzı
Bkz	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
Çev.	: Çeviren/Çevirenler
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör/Editörler
Fak.	: Fakültesi
Feb.	: February
Fr.	: Fransızca
Haz.	: Hazırlayan/Hazırlayanlar
İng.	: İngilizce
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
s.	: Sayfa

ss. : Sayfalar
vb. : ve benzeri
Vol. : Volume
Yay. : Yayınları

GİRİŞ

Türkiye’de Burjuvazi Olgusu: Gayrimüslimlerin İktisadi Faaliyetleri (1908-1945) başlıklı tez Osmanlı Devleti ile başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti olarak devam eden süreçte gerçekleşen iktisadi faaliyetlerin önemli bir kısmının ve kapitalizm olarak adlandırılan sistemin gereklerinin Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan gayrimüslim Osmanlılar tarafından yerine getirildiğini ileri sürmektedir. Bu tezde ikincil kaynaklardan elde edilen bilgiler, birincil kaynak olarak kabul edilen edebi metinlerden, *romanlar*, elde edilen verilerle desteklenmiştir. Tezin her üç bölümünde de içeriği gereğince teorik bilgiye yer verilmesine özen gösterilmiştir.

Batı Avrupa kaynaklı bir sistem olan kapitalizmin hangi tarihsel koşullar altında ve hangi zaman diliminde ortaya çıktığı hususu pek çok tartışmalara neden olmuştur. I. Bölümde temel olarak bu konuda üretilmiş teorilere ve çeşitli tartışmalara ideoloji farkı gözetilmeksizin yer verilmiştir.

Çalışmanın I. Bölümünde öncelikle kapitalizm ve onun taşıyıcısı olan burjuvazi kavramları ve bunların etimolojisi değerlendirilirken kapitalist sistemin temel kurumları olan özel mülkiyet, teşebbüs özgürlüğü, kâr amacı, rekabet ve sermaye birikimi kavramları üzerinde durulmuştur.

Kapitalizmin tarihsel gelişimini açıklamakta kullanılan teoriler irdelendikten sonra tezin devamında, kapitalizmi ekonomik faaliyetin ölçülebilir şekilde arttığı ve piyasaların genişlemesine sebep olması nedeniyle ekonomik yaşamın artan ticarileştirilmesi olarak tanımlayan “ticarileşme modeli”nin destekleneceği belirtilmiştir.

Bu doğrultuda ticarileşmenin ihtiyacı olan özgürlüğü sağlayan kentler ile ticaret ve sermaye birikimi ile özdeşleştirilen kentli sınıfının, *burjuva*, teknolojiye ve ulaşımdaki ilerleme ile beraber modern kapitalizmin tohumlarını attığı süreç izlenmiştir.

Tüm bunlara ilave olarak, burjuvazi önderliğinde Batı Avrupa’da gelişen Rönesans ve Reform olguları ile ekonomik hayat arasındaki ilişki değerlendirilmiştir. Batı’yı kültürel ve toplumsal olarak ileriye götüren Rönesans ve Reformun doğurduğu sonuçlar arasında paralı sınıfın yükselişi, bireycilik ve milliyetçilik¹ gibi unsurların bulunmasının Batı Avrupa’da ulus devlet, merkantilizm, sömürgecilik gibi sermaye birikimi yaratacak olan gelişmelere yol açtığı belirtilmiştir.

18. yüzyıl ortalarında ise Batı insanının hayat tarzını ve seviyesini köklü bir biçimde değiştiren Sanayi Devrimi ile birlikte kapitalizmin yapısı da değişmiş sermaye artık salt ticaretle değil, üretimle biriktirmeye başlanmış, ücretli emek ortaya çıkmıştı. İngiltere’de sanayi devrimi ile gelişme göstermiş bir iktisadi düşünce akımı olan iktisadi liberalizmle birlikte kapitalizmin önündeki son engeller de yıkılmış ve sistem dünyayı hedefleyen hareketine başlamıştı. Avrupa ürünleri kendilerine tüm dünyada pazar imkânı bulurken, hammadde sıkıntısını da sömürgecilik yoluyla çözmüşlerdi. Belki de kapitalizmin en önemli aşamaları olan bu olgulara kısaca değinildikten sonra I. Bölümde 19. yüzyıl boyunca biriken Avrupa sermayesinin kapitalist olmayan ülkelere çeşitli sebepler ve yollar vasıtası ile akışı son olarak değerlendirilen nokta olmuştur. Zira yalnızca ticaret yoluyla gerçekleşmeyen bu akış içerisinde sermaye ihracının büyük rol oynayarak kapitalizme finans-kapital kavramının yerleşmesine sebep olduğu gözlenmiştir.

Dolayısıyla çalışmanın I. Bölümünde Batı Avrupa özelinde kapitalizmin ve burjuva sınıfının doğuşu ile ilgili tarihsel gelişmeler “ticarileşme modeli” temel alınarak detaylandırılmıştır. Bu sistemin yerleşmesinde ve bu kesimin sistemin ana unsuru olmasında ticari faaliyetin önemi vurgulanmıştır.

Buradan yola çıkarak II. Bölümde Batı’daki burjuva sınıfı ile gerek gelişim sürecinde gerekse sahip oldukları özellikler açısından farklılıklara sahip olmasına rağmen Osmanlı Devleti ile başlayıp Cumhuriyet Türkiye’si ile devam eden dönemde ticari faaliyete damgasını vuran gayrimüslim azınlıkların iktisadi faaliyet içindeki yerleri değerlendirilmiştir.

¹ Preserved Smith, **Rönesans ve Reform Çağı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.284-285.

Osmanlı özelinde kapitalizm ve olası burjuva kesimi hakkındaki tartışmalar ile ilgili tespitlerde bulunmadan önce iktisat tarihinin en tartışmalı konularından olan kapitalizmin kökenleri ve gelişimi üzerinde genel kabul görmüş ve her kesimi memnun eden bir zemin oluşturulamadığı ifade edilmelidir. Bu tarz bir zorluğun üzerine batılı olmayan ekonomilerin hemen hepsinde olduğu gibi Osmanlı Devleti için de Batı'nın kapitalist sisteme uzanan yolunun yegâne model olarak sunulması tartışmaların boyutunu genişletmektedir.

Tezin II. Bölümüne Osmanlı Devleti ve kapitalizm başlığı altında yapılan literatür tartışmaları özetlenerek başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısı içinde Batı tipi kapitalizm neden gelişmedi sorusuna cevap aramak amacıyla 1970-80 döneminde gerçekleştirilen tartışmalar neticesinde Batı kaynaklı veya değil pek çok teori ortaya atılmıştı. Çalışmanın bu bölümünde bu tartışmaların en önemlileri tarafsız bir şekilde yansıtılmaya çalışılmıştır. 1980 sonrasında ise Batı kapitalizminin Batılı olmayan toplumları nasıl etkilediği sorusuna cevap aranmasına rağmen ortaya geneli tatmin eden bir sonuç çıkmamıştır. Elbette tek bir toplumsal gelişim modelinin tüm dünya ülkelerine uyarlanması ne kadar yanlışsa bu modeli hepten göz ardı eden yaklaşımların da aynı derecede sorunlu olduğu vurgulanmalıdır. Her ne kadar Batılı gelişim modellerinin Osmanlı'ya uygulanması hususunda ihtiyatlı davranmak gerekse de yeni model geliştirmenin zorlukları Batı tipi kapitalizm pratiklerinin Osmanlı özelinde değerlendirmesi zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir. Bu anlamda Osmanlı ekonomisine damgasını vurmuş gayrimüslim azınlıkların gösterdikleri kapitalist eğilimleri incelemek süreci özgünleştirebilir. Osmanlı ekonomi politiğinin ve toplumsal yapısının özgüllüğü içinde değerlendirilen bu durum, nihayetinde Osmanlı tipi özgün bir kapitalist gelişim süreci yaşandığına işaret edebilir.

Osmanlı Devleti'nin geleneksel ekonomi politiğinden uzaklaşarak kapitalist dünyanın bir parçası haline gelmesine çeşitli faktörler zemin hazırlamıştır. Bu bölümde Osmanlı maliyesinin bel kemiği olan tımar sisteminin çözülmesi ile başlayan süreç temel alınarak iltizam/malikane, artan dış ticaret hacmi ve buna bağlı olarak bazı bölgelerde görülen ticari çiftlik olguları, finansal işlemler, tüm bu işlerin baş aktörleri olan gayrimüslim Osmanlılar özelinde değerlendirilmiştir.

II. Bölümde son olarak dönemin kapitalist hareketlerinin Osmanlı Devleti'ndeki yansımaları olan gayrimüslim azınlıkların kapitalist dünya ile ilişkileri ve ticaret burjuvazisi oluşumunun izlenmesinden sonra bunların iktisadi faaliyet alanları ve girişimcilik örneklerine dair çeşitli kaynaklardan derlenen bir seçki sunulmuştur. Bunların içinde gayrimüslimlerin özel sektördeki faaliyetleri ağırlıkta olmakla beraber kamu kesimindeki istihdamlarına da yer verilmiştir. Etnik iş bölümü ve mekânsal kesitler şeklinde sınıflandırılarak örneklendirilen faaliyetler Osmanlı azınlıklarının ekonomideki yerleri hakkında değişik boyutlarda fikir sahibi olunmasını hedeflemektedir. Zira bu bölümde edinilen bilgilerle III. Bölümde edebi kaynakların sunduğu bilgiler birbiri ile uyumlu bir resim ortaya koymaktadır.

Büyük resmin son parçasını oluşturmak niyetiyle III. Bölümde Osmanlı-Türk romanından iktisat tarihine doğru bir köprü inşa ederek, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi roman yazınının belge olarak değerlendirilmesi suretiyle gayrimüslimlerin iktisadi faaliyet içindeki yerlerine ilişkin toplanan verilere yer verilmiştir. Bir anlamda bu verilerle daha önceki bölümlerde elde edilen bilgilerin sağlaması yapılmıştır (vice versa). Bu bölümde ilk olarak sosyal bilimler ve edebiyat disiplinleri arasında kurulması hedeflenen ilişki üzerine geliştirilen yaklaşımlar ve metodolojik sıkıntılar üzerinde durulduktan sonra, romanın bir kaynak olarak elverişliliğine dair değerlendirmeler yapılmıştır. Osmanlı-Türk romanında gayrimüslimlerin iktisadi faaliyetlerinin genel bir değerlendirilmesi yapılmasının ardından incelenen seçkinin yorum ve detayları verilmiştir.

Batı Avrupa tarihinde yeni bir toplumsal sınıf olarak ortaya çıkan burjuva kesiminin davranış ve zihniyet kalıplarına dair en canlı örneklere romanlar sayesinde ulaşılacağı düşünülmektedir. Zira Avrupa'da romanın ortaya çıkmaya başladığı dönemlerde kapitalist piyasa koşulları hâkimiyetini sürdürmekte, burjuva kesimi döneme damgasını vurmaktaydı. Bir edebi tür olarak roman ise bu kesimin kendini en iyi ifade ettiği ve aynı zamanda ihtiyaçlarına tam anlamıyla cevap veren bir edebi üründü. Osmanlı Devleti özelinde ise durum biraz daha farklıydı. Tıpkı kapitalizmin Osmanlı topraklarına yaklaşık yüz yıllık bir gecikme ile girmesi gibi edebi bir tür olarak romanın Osmanlı edebi sahasında yer alması da gecikmeli olmuştu. Batı kültür hayatından edebiyatımıza giren ve 19. yüzyıldan sonra ağırlığını iyice hissettiren

romanı, Türk toplumunun Tanzimat'tan sonra hızlanan toplumsal değişiminin bir belgesi olarak da değerlendirmek mümkündür. Osmanlı-Türk romanının bu anlamda dönem insanının yaşayış tarzı hakkında pek çok bilgiler verdiği görülebilir.

Elbette görece geç gelişen Osmanlı romanını herhangi bir iktisat tarihi araştırmasında kaynak olarak kullanmak iddialı, tartışma konusu olabilecek ve zor bir yöntem olarak düşünülebilir. İddialıdır, zira Osmanlı iktisat tarihi incelemelerinde kullanılan kaynaklar genellikle devlet arşivlerinden seçilmekte, diğer kaynakların ciddiyeti sorgulanmaktadır; tartışma konusudur, çünkü romanın kurgusal boyutu nedeniyle sosyal bilimlerin kaynak olarak seçiciliğine takılması söz konusudur; zordur zira incelenmesi gereken eser sayısının fazlalığı ve milli hassasiyetlerin izdüşümleri araştırmanın tüm boyutlarının berrakça görülmesini engellemektedir.

Takdir edilmelidir ki böyle bir veri toplama çalışmasında bir ulusa mal olmuş tüm romanların incelenmesi için oldukça uzun zamana ihtiyaç vardır. İlk etapta hedeflenenin bazı genel eğilimlerin ve bunların genel tarihsel kabuller ile tutarlılık veya tutarsızlık anlamındaki yerini belirleyebilmek ve dolayısıyla bazı değerlendirmelere ulaşmak olduğu hatırdta bulundurulmalıdır.

Tarih araştırmalarında yöntem ve usul anlamında dünya ölçeği kıstas alındığında görece yeni eğilimlerde edebiyat ürünlerinin toplumsal tarih çalışmalarında önemli kaynaklar arasında değerlendirildiği gözlemlenmektedir. Tarihi olaylara ve bu olayların içinde yaşayan sıradan kişilerin hayatlarından izler taşıyan edebi ürünlerin bilimsel çalışmalarda kaynak olarak kabul edilmesi elbette geleneksel tarih araştırmalarına kıyasla gerçeklik anlamında soru işaretleri barındıracaktır. Bu ürünlerin kaynak olarak kullanıldığı çalışmalar sonucu yapılan değerlendirmeler yüzde yüz doğruluğuna inanılan bir arşiv vesikası gibi kesin yargılar taşımasa bile ikincil kaynaklarla da desteklenmesinin yanı sıra yazarının bizzat bu toplumun bir parçası olması suretiyle de gerçek dünyadan önemli izler taşıyacağı düşüncesiyle şekillenmiş kaynaklar olacağı göz önünde bulundurulmalıdır.

Edebi eserlerin tarih çalışmalarında kaynak olarak kullanılması süreçlerinde bazı metodolojik sınırlamalar ve sorunlar söz konusudur. Örneğin yazarın ideolojik ve siyasi eğilimleri eserine nicelik ve/veya nitelik olarak da yansıtılabilir. Bu sorun

örneğin Türk edebiyatında azınlıkları merkeze alan çalışmaların seyrekliği ve özellikle ulus devlet kurulma sürecinde olumsuz hasletlere sahip karakterlerin azınlıklarla özdeşleştirilmesi hususlarında kendini göstermiştir.

Yansı sıra en gerçekçi yazarların bile eserlerini oluştururken içinde bulunduğu sosyal/psikolojik durumun objektiflik derecesini tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Bu anlamda dönem incelemelerinin bir bütün olarak ele alınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Tarihi vesikalar, istatistiksel bilgiler, ticari kayıtlar, gazeteler, basılı kaynaklar, anılar, sözlü tarih çalışmaları, güzel sanatlar ve biyografilerin yanı sıra döneme tanıklık eden edebi eserler de maddi hayat ile ilgili önemli ipuçları verebileceği düşünülerek değerlendirilmelidir. Ancak söz konusu Osmanlı iktisadi tarihi olunca başvuru kaynağı olarak gerek divan edebiyatının gerekse Batılılaşma dönemi ile popülerleşen Osmanlı-Türk romanının kaynak olarak oldukça az kullanıldığı görülmektedir. Hâlbuki Türkiye’de de Fuat Köprülü, Ömer Lütfi Barkan ve Halil İncalcık gibi önemli tarihçilerin de çalışmalarında etkisi olduğu bilinen Annales Ekolüne göre insanlık tarihi tüm ekonomik ve sosyal oluşumların birleşiminden oluşan bir alandır ve buna göre tarih anlayışını oluştururken insan faaliyetlerinin tamamını bir bütün olarak düşünmek gerekmektedir. Karşılaştırmalı metotları kullanmak ve disiplinler arası iş birliğine önem vermek yapılacak olan çalışmaların yatay anlamda genişlemesini ve derinleşmesini sağlayacaktır.

Bu çalışmada incelenen eserlerin genel anlamda metin merkezli bir anlayışla, bir edebiyatçı veya sosyolog gözüyle incelenmediği çoğunlukla veri toplama amacıyla tarandığını tekrarlamak lüzumlu görülmektedir. Yani eserlerin muhtevası ve siyasi-dini eğilim gibi edebi sahanın konusu olan yorumsal tespitlere yer verilmemesine çalışılmıştır. Veri toplama sürecinde çalışmanın kapsadığı dönemde yayımlananlar yanında dönem dışı yayımlanmış fakat o dönemi konu alan bazı romanlara da yer verilmiştir. Eserlerin sanatsal ve edebi nitelikleri ile ilgili çözümlenmeler yapmaktan kaçınmakla beraber tarihsel olaylarla ilgili paralellik taşıdığı düşünülen noktalarda iktisat tarihi bağlamında değerlendirmelere yer verilmiştir.

Dolayısıyla III. Bölümün temel amacı, iktisat tarihi çalışmalarının edebiyattan ne ölçüde yararlanabileceği hususunda bir örnek ortaya koymak ve sosyal bilimlere

paralel bir edebiyat okuması ile gayrimüslim azınlıkların iktisadi faaliyet içindeki yerlerine dair bulguları bütünlüklü bir anlayış çerçevesinde analiz etmek olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİZMİN GELİŞMESİ VE BURJUVAZİ ÜZERİNE

1.1. Kapital, Kapitalist, Kapitalizm ve Burjuvazi Kavramlarına Teorik ve Etimolojik Bir Bakış

Ekonomik bir sistem olan kapitalizmin salt doğruyu içeren ve her görüşü memnun eden bir tanımı bulunmamakla birlikte hangi tarihsel koşullarda ortaya çıktığını anlamaya yardımcı olması bakımından değişik görüşlere ait tanımlamalara yer vermenin kavrama geniş perspektifle bakılmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Kapitalizm (*Alm. Kapitalismus*), (*Fr. Capitalisme*), (*İng. Capitalism*) genel anlamıyla, üretimde kullanılan ve sermaye olarak nitelendirilebilecek araç-gereç, yapı ve mal stoklarının özel mülkiyet altında olduğu,¹ geniş bir emek ve teknolojik bilgi düzeyine dayalı bir iktisadi sistemdir.²

Tüm mal ve hizmetlerin, en temel gereksinimler de dahil, hatta emek gücünün bile kâr elde etme amacıyla üretime ve değişime konu olduğu, aktörlerinin piyasada serbestçe hareket edebildikleri sisteme kapitalizm denir. Piyasada işlemler askeri veya siyasi zor kullanılmadan doğal mekanizmaları içinde gerçekleştirilir. Üretimin büyük bir kısmını emeklerini satarak gerçekleştiren mülksüz üretici kesim ve dahi kâr maksimizasyonu peşinde olan kapitalistler, piyasa gerekliliklerini yerine getirmektedirler. Kapitalist kâr ettiği sürece, mal ve hizmetlerin üretimi, teknolojinin de yardımıyla artırılır.³

Georg Fülberth'in kapitalizm tanımı oldukça sadedir:

¹ Maurice Dobb, **Kapitalizm, Sosyalizm, Az Gelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma**, Doğa Yayınevi, Ankara, 1973, s.2.

² Fuat Ercan, "Meta ve Para Analizinde Finans Kapital (1970 Sonrası Yaşanan Ekonomik İlişkiler için Teorik Bir Çerçeve)", **Ekonomik Yaklaşımlar Dergisi**, C.8., Sayı:27, s.160.

³ Ellen Meiksins Wood, **Kapitalizmin Kökeni**, Epos Yayınları, Ankara, 2003, s.10-11.

“Kapitalizm, kâr ve bu kârı elde etmek için kullanılan sermayenin “malı, mal üretimi için kullanmak”, malların alım ve satımını sağlamak veya hizmete dayalı işgücünü arz etmek ve satmak suretiyle birikimini sağlayan toplumların işleyiş tarzıdır.”⁴

Kapitalizm kavramının genel çerçevesi *özel mülkiyet, girişim özgürlüğü, kâr güdüsü* ve serbest *rekabet* kavramları ile çizilebilir.

Kapitalist düzenin akla gelen ilk özelliği sermayenin *özel mülkiyet* altında bulunmasıdır. Buna göre özel sermaye sahipleri çıkarlarına en uygun şekilde kullanacakları insan veya doğa yapısı sermayelerinin kullanılacak yer ve kullanma koşullarına özgürce karar verebilirler.⁵

Marksizm’de özel mülkiyet kavramı sömürü düzeninin başlangıcı olarak görülmektedir. Tarih boyunca köylü ve zanaatkarların bireysel mal sahibi olduğu topluluklar bulunmaktadır. Ancak bu toplumlarda “sermaye” ve “emek” aynı elde toplandığından yani üretime koşulan araç ve gereçler üreticinin kendi malı olduğundan sermaye-emek çatışmasına rastlanmaz. Ama kapitalist anlamda üretime geçebilmek için gereken büyük miktarda sermaye geçimlik üretim yapabilecek kitlelerde bulunmaz. Modern toplumda bu büyük sermayeyi elinde bulunduran küçük bir kesim üretim araçlarının da sahibi olurken büyük çoğunluk yaşamak için bu üretim araçları sahipleri için üretmek zorunda kalırlar ki bu Marksist literatürdeki emeğin sömürsüdür.⁶

Marksist terminolojide, işçi sınıfı tarafından yıkılmaya mahkûm olan iktisadi, siyasi ve sosyal düzen olarak ifade bulan kapitalizmin temel kanunu mülkiyetin sahipliği ve denetimini elinde bulunduran küçük bir grubun büyük grubu oluşturan emekçiler tarafından üretilen artık değere el koymasısıdır. Toplumda elde edilen sermaye birikiminin kaynağı kapitalistin sermayesinin büyümesi ile eşdeğerdir.⁷ Marks’a göre üretim araçlarının sahibi olan kapitalistler başlı başına bir sınıftır.⁸

⁴ Georg Fülberth, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.17.

⁵ Demir Demirgil, “Kapitalizm”, **Ekonomi Ansiklopedisi**, C.II, Paymaş Yayınları, İstanbul, 1983, s.748.

⁶ Dobb, **a.g.e.**, 1973, s.2-4.

⁷ Douglas Dowd, **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadi, Eleştirel Bir Tarih**, Yordam Kitap, İstanbul, 2006, s.21.

⁸ Dobb, **a.g.e.**, 1973, s.2.

Ernesto Laclau ise kapitalist üretim tarzında feodal sistemden farklı olarak mülkiyet özelleştirilse bile üretim araçlarının emek gücünü oluşturanlardan alınmış olduğunu vurgular ve sistemin farklılığını meydana getiren durumun emek gücünün meta haline gelmesi olduğunu belirtir.⁹

Dobb'a göre işlerin bu koşulda yürüyebilmesi için zorunlu iki koşul vardır. İlk olarak sırf üretim araçları sahipliği sebebiyle çalışmak zorunda olmayan sınıfın diğer sınıfı kendi adına çalıştırabilmesi için bir iktisadi zorunluluk olması gerekir. İkinci olarak ise bir kesimin çalışmadan sadece mal-mülk sahipliği ile yaşamaları için diğer kesimin kendi kazançlarının üstünde ve ötesinde bir fazla, Marks'a göre *artık değer*, yaratmaları gerekir. Dolayısıyla mülkiyet sahiplerinin gelirlerinin gerçek üreticiler tarafından üretilenin el konulan kısmından oluştuğu söylenebilir.¹⁰

Gerçekten de kapitalist düzenin devam edebilmesi özel mülkiyet kurumunun devam etmesine bağlıdır. Bu kurum gerek toplum gerekse devlet tarafından koruma altındadır.¹¹ Devlet özel mülkiyeti koruduğu gibi çeşitli mevzuat ve vergi politikalarıyla da denetler. Hiçbir hak ve teşebbüs sınırsız ve bağımsız değildir. Dolayısıyla kapitalist sisteme sahip olan değişik ülkelerde gelişim ve uygulama aşamalarında farklılıklar mevcut olabilir. Kapitalizm denetimsiz bir sistem değildir sadece devletlerin ekonomik sistemler üzerindeki denetimlerinin şekli ve derecesi değişiktir. Kapitalizm için bazen *üretim keşmekeşi* teriminin kullanılması sistemin kaotik yapısı olduğunu veya keyfi kararlarla işlediğini değil sadece bir merkezden idare edilmediğini açıklamaya yöneliktir.¹²

Kapitalizmin temel özelliklerinden biri de *özel teşebbüs (girişim) özgürlüğüdür*. Girişimci sonunda kazanç sağlayacağı bir üretim sürecinde kullanmak üzere gerekli üretim araçlarını piyasada bir araya getirerek çalışmasını sağlar. Kapitalist düzenlerde girişimci hem kârlı yatırım alanları bulmakta hem de üretim araçlarını üretim alanında kullanmakta gerekli özgürlüğe sahip olmak durumundadır.¹³

⁹ Ernesto Laclau, **İdeoloji ve Politika**, Belge Yayınları, İstanbul, 1985, s.39.

¹⁰ Dobb, **a.g.e.**, 1973, s.4-5.

¹¹ Demirgil, **a.g.m.**, s.748.

¹² Dobb, **a.g.e.**, 1973, s.9,14.

¹³ Demirgil, **a.g.m.**, s.749.

Kâr elde etmek ise kapitalizmde iktisadi faaliyetin temel amacıdır. *Kâr güdüsünün* kapitalist ekonomilerin en önemli aktörü olan girişimciyi, üretim araçlarının verimli bir şekilde kullanılmasını sağlayarak üretim sürecini başlatmak üzere harekete geçirmesi beklenir.¹⁴ Robert Heilbroner ise kapitalizmin temel amacı olarak *kâr güdüsünün* gösterilmesine karşıdır. Zira insanoğlunun ortaçağ hatta eski çağlardan beri kazanç hissine sahip olduğunu ancak geçimlik bir ekonomi ortamında bunu gösterme şansını bulamadığını söyler. Oysa piyasa ekonomisinin ortaya çıkması ile üretim faktörlerinin olgunlaşması bu *kâr güdüsünü* harekete geçirmiştir.¹⁵ *Kâr*, kapitalizm için zorunlu olmakla beraber kavramı açıklamak için yeterli değildir. Kapitalist dönem *kârının* ilkel dönemlerde elde edilen *kârdan* farkı elde edilen *kârın* tekrar üretim sürecine aktarılmasında yatar.¹⁶ Sürekli *kâr* elde etme ve sermaye biriktirmenin hedeflendiği kapitalizmde tasarruf etmek, paradan para üreterek çoğaltmak amacıyla pek çok şeyden yoksun kalmak bile göze alınır. Lucien Febvre, parayı harcamanın ve savurganlık yapmanın kapitalist zihniyetin reddi olduğunu belirtir.¹⁷ Kapitalizm bireyi ödüllendirmek için yaratılmış bir sistemdir.¹⁸

Kapitalizmin önemli bir özelliği olan *serbest rekabetin* ise sayısız biçim ve görünümü mevcut olmasına rağmen en önemli görevleri mal üretiminde yüksek verimlilik seviyesini yakalamak, korumak ve serbest pazar vasıtasıyla fiyatın belirlenmesini sağlamaktır.¹⁹ Kapitalizmde hür piyasa aktörleri serbest piyasa koşulları içinde azami *kâr* elde etmek amacıyla iktisadi faaliyetlerde bulunurlar. Genel olarak tarih boyunca siyasi yönetimlerin zaman zaman değişik sebeplerle piyasaya müdahale etmelerinin kapitalist süreci aksattığı düşünülse de kapitalizmin kitlelerin siyasetten uzak tutularak kararların seçkinler tarafından alındığı sistemlerde daha rahat işlediğini savunan bir görüş mevcuttur.²⁰ Fernand Braudel de serbest rekabetin

¹⁴ Demirgil, **a.g.m.**, s.749.

¹⁵ Robert L. Heilbroner, **İktisadi Sorun**, 1 c., Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1970, s.62-64.

¹⁶ Fülberth, **a.g.e.**, s.23.

¹⁷ Lucien Febvre, **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s.86.

¹⁸ Robert E. Lerner, Standish Meachem, Edward Mc Nall Burns, **Western Civilizations**, W.W. Norton&Company, New York, 1988, s.555.

¹⁹ Demirgil, **a.g.m.**, s.749.

²⁰ Robert W. McChesney, **Rich Media Poor Democracy: Communication Politics in Dubious Times**, University of Illinois Press, Champaign, 1999, s.3.

kapitalizmde yeri olmadığını ve kapitalizmin esas unsurunun serbest pazar değil tekeller olduğunu ileri sürmektedir. Kapitalizmi feodal toplumdaki farklılaştıran tekel sahipliği en önemli sermaye biriktirme aracı olarak belirginleşmektedir. Braudel'e göre kapitalizm az sayıda insanın ayrıcalığıdır.²¹

Kapital, kapitalizm ve kapitalist kelimelerinin tam olarak ne zaman ve hangi şartlar altında kullanıldığı hususu da oldukça tartışmalıdır. Tarih düşüncesinde kapitalizm ve ilgili kavramlara ait yol haritası tarihçilerin ve iktisat tarihçilerinin üzerinde uzlaştıkları bir konu değildir.

Bu uzlaşmazlıkta tarihsel kullanımı içinde *sermaye*, (*kapital*) ve *kapitalizm* kavramlarının zaman zaman eş anlamlı olarak dolayısıyla yanlış kullanılmasının da etkisi olmuştur. En basit ayırımı ile makineler, araç gereçler, fabrikalar, madenler, toprak, hammadde ve yarı mamuller gibi üretim sürecinde kullanılacak her türlü birim *sermaye* yani *kapital* olarak adlandırılırken, bu araçlar üzerindeki mülkiyeti ve işletme biçimini temsil eden sisteme de *kapitalizm* denir.²² Ancak tarih boyunca bu iki kavrama atfedilen değişik anlamlar sisteme dair çözümlenelerde de yorum farklılıklarına sebep olmuştur.

Schumpeter sermayeyi “*girişimcinin istenilen her an hizmetine koşulan para ya da başka ödeme araçlarının toplamı*” olarak somutlaştırırken,²³ Wallerstein, birikmiş zenginlik olarak tanımlar. Ancak bu birikim sadece para biçiminde kazanılmış maddi ürünler veya makinelerden oluşan bir toplam değildir. Tarihsel kapitalizmin ayırt edici özelliği olarak sermayenin yatırıma yöneltilmiş olması gerekmektedir. Sermaye sahibi kişiler devamlı bir şekilde bunu büyütebilmek için girişimlerde bulunmak zorundadırlar. Ancak bu herkesin başarı ile bitirebileceği bir süreç değildir. Wallerstein da Braudel gibi sermayenin belli grupların ayrıcalığı olduğunu düşünmektedir.²⁴

²¹ Fernand Braudel, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul, 2014, s.61,70-71.

²² Demirgil, **a.g.m.**, s.748.

²³ Fülberth, **a.g.e.**, s.29.

²⁴ Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm**, Metis Yayınları, İstanbul, 2012, s.15-16.

Febvre, *kapital (sermaye)* kelimesinin tarihini uygarlık tarihi ile bütünleştirmektedir. Ona göre, kapitalizm kelimesi ortaya çıktığında *capital* (sermaye), *capitiaux* (sermayeler) ve *capitalistes* (kapitalistler) kelimeleri uzun zamandır kullanılmaktaydı. Köken olarak hayvan sahipliği ve ticari faaliyeti tanımlayan *kapital* kelimesinin Latince kökeni olan “*capitalis*”, refahı ya da zenginliği ölçmek anlamında Proto Hint Avrupa dillerindeki “*baş*” anlamına gelen “*caput*” kelimesinden türemiştir.²⁵

Braudel’e göre *kapital* kelimesi, emtia stoku, birikmiş para veya faizli para anlamında 12. yüzyıla doğru, kapitalizm kelimesi ise 13. yüzyılda İtalya’da kullanılmıştır. Braudel, en geniş tanımları ile *kapitali* sürekli işleyen birikmiş mali kaynaklar, *kapitalisti* sürekli üretim sürecini devam ettiren girişimci, *kapitalizmi* ise bu sürekli üretim sürecinin yapıma tarzı olarak tanımlar.²⁶

Ellen Meiksins Wood, Febvre ve Braudel gibi kapitalizmin kökenlerini erken tarihlerde arayanların bile gerçekte bir sistem olarak onun modern dönem öncesinde ve Batı Avrupa özelinde ortaya çıktığını kabul ettiklerini belirtir. Bu görüşü savunanlar pre-kapitalizm olarak da adlandırılan bu dönemi, feodal dönemin çöküşüne sebep olan bir gelişme veya ticari faaliyetin artmasının ya da coğrafi keşiflerin bir sonucu olarak yorumlarlar. Ancak diğer bir görüş, kapitalizmin kökenini sanayi devriminin yaşandığı 18. ve 19. yüzyıllar arasına yerleştirir.²⁷

Braudel, bu üç kavram arasında anahtar sözcük niteliği taşıyanın *kapital (sermaye)* olduğunu düşünmektedir. Sadece para birikimi olmayan bu kavramın sermaye olabilmesi için yinelenen üretim sürecine katılması gerekmektedir. Atıl şekilde duran para veya menkuller sermaye olarak değerlendirilmez.²⁸ Ancak sürekli yatırıma koşulan veya kiraların, gelirlerin, kâr ve ücretlerin ödenmesi için kullanılan para bir sermayedir.²⁹

²⁵ Febvre, **a.g.e.**, s.62.

²⁶ Fernand Braudel, **Maddi Medeniyet ve Kapitalizm**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1991, s.128,52.

²⁷ Wood, **a.g.e.**, s.11.

²⁸ Braudel, **a.g.e.**, 2014, s.49.

²⁹ Braudel, **a.g.e.**, 1991, s.139.

H. Sée de *kapital* ile *kapitalizmi* birbirinden ayırt etmenin önemi üzerinde özellikle durmuştur. Sée'ye göre toprak ve üretim araçlarının da tıpkı menkul kıymetler ve sermaye gibi zenginlik yarattığı bir gerçektir. Fakat kapitalizmin gelişiminde en önemli rolü, menkul kıymet halindeki kapital oynamıştır. Genel kullanımda yatırım yapılan ve faiz getiren tutarı ifade eden *kapital* terimi aslen menkul zenginliğin, özellikle sikke şeklinde gelişmesi ile doğmuştur. Sée 16. yüzyıldan itibaren iyice yaygınlaşan sermaye birikiminin, kapitalizmin oluşmasında gerekli fakat yetersiz bir şart olduğunu düşünmektedir. Sistemin gelişkin haline ulaşabilmek için kapitalizmin ilk halleri olan ticari ve mali kapitalizmin ilerleyen süreçlerinde üretici güçler ve sermaye sahipleri arasındaki ilişkinin farklılaşmasını beklemek gerekecektir. Ona göre gerçek kapitalizmden ancak bu ilişkilerin olgunlaştığı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bahsedilebilir.³⁰

Febvre, William Makepeace Thackeray'in 1854 yılında yazdığı "The Newcomes" adlı romanında büyük miktarda sermaye sahibi olma anlamında ilk kez kullanılmasına rağmen, *kapitalizm* kelimesine, 1880'ler civarında Alman sosyalist çevrelerde kullanılması münasebetiyle "made in Germany" etiketini yapıştırır. Kelime sosyalist edebiyatçılardan sonra iktisatçılar tarafından kullanılmıştır.³¹

Braudel, *kapitalist* kelimesi için muhtemel kullanım tarihini ise 17. yüzyılın ortaları olarak göstermektedir. 1759'da Jean Jacques Rousseau'nun arkadaşlarından birine yazdığı "*Ne büyük bir Lord, ne de bir kapitalistim, yoksul ve mutluyum.*" cümlesinden önce Hollandische Mercurius'un kelimeyi kullanmış olduğunu belirtir. Kelime bir sıfat olarak zengini betimlemek amacıyla kullanılmakla birlikte hiçbir zaman olumlu bir anlam içermemekteydi. 18. yüzyılın ikinci yarısında yatırım için devlet tahvili, hisse senedi ve nakit para sahibi olanları betimlemek için kullanılan kapitalist kelimesi, ortağı kapital gibi para düşüncesine, servet için servet düşüncesine bağlı bulunmaktaydı. 18. yüzyıl ortalarında Quesnay, bu *parasal servetlerin sahiplerinin ne kralı ne de ülkeyi tanıyan* kişilerden oluştuğunu ifade ediyordu.³²

³⁰ Henri Sée, **Modern Kapitalizmin Doğuşu**, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1970, s.5-6.

³¹ Febvre, **a.g.e.**, s.64.

³² Braudel, **a.g.e.**, 1991, s.132-134.

Fransa’da ise kapitalizm kelimesi ilk defa 20. yüzyılın hemen başlarında Marc Bloch’un hocası Henri Hauser’in *Les Origines du Capitalisme Moderne France* ve Henri Sée’nin *Modern Kapitalizmin Doğuşu* adlı eserlerinde kullanılmıştı.³³

Braudel, *kapitalizm* kelimesinin akademik çevrelerde kullanımının 1902’de Werner Sombart’ın *Der Moderne Kapitalismus* eseri ile başladığını iddia eder.³⁴ Sombart, kavramı ekonomik işlevi ile ilgili değilse bile toplumsal bir sistem olarak kullanarak mülkiyet yapısı ve örgütlenme üzerinden açıklamaktadır.³⁵

Herbert Heaton’ın kelime haznemizden silmeyi önerdiği, Lucien Febvre’in de aşırı derecede kullanılmış olduğundan dolayı vazgeçebileceğinden bahsettiği kapitalizm kelimesinin süregelen kullanımını haklı çıkaran neden Andrew Shonfield’in tabiriyle kimsenin onun yerine başka bir kelime önerememesidir.³⁶

Tarihsel açıdan bakıldığında ise kapitalizmle ilgili üç genel modellemeye rastlanır. Bazı yönleri örtüşmekle birlikte aslen üç ayrı bakış açısını temsil eden bu görüşlerden ilki ve en çok bilineni Werner Sombart’ın kapitalizmi ekonomik girişimcilik ruhu, örgütlenme şekli ile teknoloji kullanımının sentezi olarak gören yaklaşımıdır. Buna göre kapitalizmin kökeni modern ekonomik ilişkilere yol açan davranış ve düşünce biçimlerinde aranmalıdır. Dolayısıyla bu ruhun tarihin herhangi bir döneminde ortaya çıkabilecek şekilde beklediği farz edilebilir.³⁷ Sombart, kâr amacıyla sermayenin yeniden üretime sokulmasını kapitalizmin en önemli ilkesi olarak nitelendirir.³⁸

Kapitalizme yüklenen ikinci anlam ise üretilen malı üretim yerinden uzaktaki bir pazarda satma esasına dayanan açıklamadır. Bu görüşe göre zanaatkarın kasaba pazarında ürünlerini satması kapitalist bir hareket sayılmazken bu malların tüccar tarafından üreticiden toptan alınarak uzaktaki pazarlarda satılması, üretim ve

³³ Febvre, **a.g.e.**, s.64.

³⁴ Braudel, **a.g.e.**, 1991, s.136-137.

³⁵ Fülberth, **a.g.e.**, s.25-26.

³⁶ Braudel, **a.g.e.**, 1991, s.136-137.

³⁷ Dobb, **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler, Geçiş Tartışmaları**, Belge Yayınları İstanbul, 2007, s.6.

³⁸ Febvre, **a.g.e.**, s.85.

perakende satış süreç ve mekanlarının birbirinden ayrılması hasebiyle kapitalist sayılmaktadır.³⁹ Kapitalizmin kökenini açıklamada kullanılan bu en yaygın ve halen hâkim model, bu sistemi insanlık tarihi kadar eskiye götüren “*ticarileşme modeli*”dir. Bu model aslen iktisadi faaliyetin niteliğinde bir değişme olmadığını fakat gelişimin önündeki engellerin ortadan kaldırılması ile artan ticaretin piyasaların genişlemesine sebep olduğunu var sayar. Klasik anlayışta antik Akdeniz’de gelişmiş bulunan ticaretin Roma İmparatorluğu’nun barbarlar tarafından yıkılması ile birkaç yüzyıl kesintiye uğradığı kabul edilse de bu modelin en önemli temsilcisi H. Pirenne bu kesinti dönemini daha ileriye alarak Akdeniz’in Müslümanlarca istila edildiği döneme ötelemiştir. Bu modeli destekleyen diğerleri gibi Pirenne de ticaretin tekrar canlanmasını kentlerin gelişimi ve bu sayede feodal baskılardan kurtulan tüccarların özgürleşmesi ile özdeşleştirmiştir. Bu modelin temelinde özgür kentlerin kapitalist sistemin doğuşundaki rolü oldukça önemlidir. Ticaret toplumunun gelişimini sekteye uğratan feodalizmin sonunu getiren burjuva kesimi, kentlerin sağladığı özgürlük ortamında hem ticari faaliyetin hem de üretim artışının önündeki engellerin kalkması ile birlikte modern kapitalizmin temellerini atmıştır. Ticarileşme modeli bir anlamda her rasyonel insanın kâr ve üretkenliği artırma peşinde olduğunu varsayarak kapitalizmin aslında insanın doğasında modern çağ öncesinde de var olduğunu iddia eder. Klasik ticarileştirme modeline Max Weber’den Fernand Barudel’e kadar pek çok katkı yapılmıştır. Weber, kapitalizmin ancak özgür bir kentleşmenin ve Protestanlık gibi bir dinin yaşandığı Batı Avrupa koşullarında ortaya çıkabileceğini belirtir. Ona göre Batı Avrupa’da beliren bu gelişmeler, kapitalizmin gelişmesi için gereken zorunlu şartlardır.⁴⁰

Kapitalizmi açıklamak için kullanılan üçüncü model de Karl Marks’a ait olan ve zamanla Marksistler tarafından geliştirilmiş ve çeşitli yorumları türetilmiş olan yaklaşımdır. Marks, kapitalizmin özünün girişim ruhunda veya ticarete değil üretim biçimlerinde olduğunu belirtir. Burada üretim biçiminden kasıt sadece teknik konum değil fakat üretim araçları sahipliği ve bunun sonucunda gelişen toplumsal ilişkilerdir. Marks’a göre kapitalizm sadece ürünlerin değil fakat bizzat emek gücünün de piyasada

³⁹ Dobb, a.g.e., 2007, s.7-8.

⁴⁰ Wood, a.g.e., s.24-25.

belli bir fiyatla satıldığı bir sistemdir. Emeğin ücretli hale gelmesi ise üretim araçları mülkiyetinin toplumun azınlıkta olan bir grubunun elinde toplanarak diğer sınıfın mülksüzleşmesi sürecinde olmuştur.⁴¹

Aslında Marks, *Alman İdeolojisi* ve *Komünist Manifesto* gibi ilk dönem eserlerinde kapitalizmin içinde yer almış olduğu feodal sistemi parçaladığı yönünde yorumlarda bulunmasına rağmen sonraki çalışmalarında bu erken dönem yorumunun dışına çıkarak “*sözde ilkel birikim*” analizini geliştirmiştir. Marks’ın bu husustaki nihai görüşleri toplumsal gelişim modelinde Marksist bakış açısını oluşturmaktadır. Takipçisi olan Marksistler bu son teori üzerinden yorum geliştirmişlerdir.⁴²

İlk olarak Adam Smith tarafından açıklanan ticarileşme modelinde ticari faaliyetler sonucu elde edilen ilkel birikimin büyük yatırımlara imkân verecek boyutlara gelmesi ile ekonomide yaşanan bir nicelik artışı söz konusudur. Bu nicelik artışı ilerleyen zamanda sömürgecilik gibi baskı araçlarıyla da yayılmasına devam etmiştir. Bu sistemde tamamen farklı dinamiklerle hareket eden ve bir toplumsal değişmeyi/geçişini içeren açıklamalara yer yoktur. İşte Marks’ın klasik ekonomi politikten ve ticarileşme modelinden ayrıldığı nokta bu “*sözde ilkel birikim*”dir. Feodalizmi bitirerek kapitalizmin başlamasını sağladığı düşünülen sermayenin tek başına zenginlik veya kâr birikimi olmadığını fakat aynı zamanda toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki farklılaşmayı içerdiğini belirtir. Kapitalizm için sermaye zorunlu bir koşul olsa da esas olan mülkiyet ilişkilerinde yaşanan dönüşümdür. Bu dönüşümde, rekabet ve sürekli kâr elde etme arzusu, yaratılan artık değer devamlı şekilde yatırıma koşulması ve üretici kesimin üretim performanslarının çeşitli şekillerde artırılması esastır. Marksist söylemdeki toplumsal mülkiyet ilişkilerinin dönüşümü en açık şekilde İngiltere’nin kırsal bölgelerindeki toprak sahiplerinin küçük üreticilerin mülklerine el koyarak onların mülksüz birer ücretli emekçi haline gelmesini sağladıkları süreç izlenerek görülebilir. İşte mülkiyet ilişkilerinin dönüşümü sonucunda sağlanan birikimin sözde değil gerçek ilkel birikim olduğunu düşünen

⁴¹ Dobb, a.g.e., 2007, s.8.

⁴² Wood, a.g.e., s.43.

Marks'a göre böylesi özgül tarihsel koşullarda ortaya çıkan kapitalizmin belli bir tarihsel dönemde de sonu gelecektir.⁴³

Bu yaklaşımı diğerlerinden ayıran özellik, ticaretin ve sermaye sahibi bir grubun bulunmasının kapitalist bir sistemin oluşması için yeterli olmadığıdır. Bu sınıf her ne kadar girişimci bir ruh taşısa da artık üretimi elinde toplayabilmesi için emek gücünü baskı altına alması gerekmektedir. Zira bu sistemde zengin olabilmek için başkalarını kendi hesabına çalıştırmaya yetecek sermayeye sahip olmak şarttır.⁴⁴

Kapitalizm ile ilgili çeşitli yorum farklılıkları bulunmasına rağmen burjuva ve burjuvazi kavramlarına ait tanımlamalarda bu tarz kutuplaşmalara pek rastlanmaz. Genel olarak tarih boyunca aslen kasaba veya kent kökenli, sermaye, kira geliri veya mülk sahibi, uzmanlaşmış ticaret kesimi ve finansörleri temsilen *burjuva*, bunların oluşturduğu sınıf için de *burjuvazi* kelimeleri kullanılmaktadır. Fransızca *bourg*'dan gelen burjuva kelimesi soylu olmayan orta sınıf ya da yönetici sınıftan olan kişileri temsilen kullanılmıştır.⁴⁵

Wallerstein İngiliz dilinde burjuva teriminden daha çok “orta sınıf” teriminin kullanıldığını belirtir. *Bourg*'da, kentte, yaşayan “bağımsız” kişilerden oluşan bir orta sınıftır bu. Bağımsızlığı feodal sistemin sosyal ve ekonomik yükümlülüklerini yerine getirmemesinden kaynaklanan burjuva, serf ya da köylü olmadığı gibi soylu da değildir.⁴⁶

Wood, kapitalizmin değişik yorumlamalarında bile *burjuvazi* ile *kapitalistin* özdeş kabul edildiğine dikkat çeker. Tanımsal olarak bir kentte yaşayan ve geçimini el zanaatları gibi bedensel işler haricindeki faaliyetlerden sağlayan ve aristokrat olmayan bir birey olan “*burjuva*” ve “*kapitalist*” terimlerinin Batı kültüründe birbirine yaklaşması İngiltere'deki ekonomik gelişimle Fransız Devrimi'nin ilerleme kavramlarının tarihsel süreçte birleşmesi ile oluşmuştur.⁴⁷ Hobsbawm da burjuvazinin

⁴³ Wood, **a.g.e.**, s.44-45.

⁴⁴ Dobb, **a.g.e.**, 2007, s.9.

⁴⁵ Lerner ve Meacham, **a.g.e.**, s.590.

⁴⁶ Immanuel Wallerstein, “The Bourgeois(ie) as Concept and Reality”, **The Newleft Review**, Vol.:167, Feb. 1988, s.91-92.

⁴⁷ Wood, **a.g.e.**, s.22.

ekonomik olarak kapitalist, sermaye sahibi, sahibi olduğu sermayeden kâr elde eden bir girişimci veya bunların hepsi birden olabileceğini belirtir.⁴⁸

Burjuva sınıfı, Marksist literatürde üretim araçları sahipliği niteliğiyle, toplumda egemen konumdadır. Burjuvazi faaliyet şekline göre olarak kendi içinde de bir sınıflamaya tabi tutulabilir. Sanayi ve ticari şirketlerin ve mali kurumların yöneticileri, gayrimenkul alım satımı yapanlar, büyük toprak sahipleri, büyük hissedarlar, yatırımcılar, yüksek devlet memurları ve rantiyeler gibi yüksek gelir elde edenlerden oluşan *orta ve büyük burjuvazi*, büyük tüccarlar ve işyerlerinde hiç değilse birden fazla işçi çalıştıran küçük ve orta ölçekli sanayicilerden oluşan *orta burjuvazi* ve orta gelirli küçük esnafın ve zanaatçıların, kendi hesabına çalışan beyaz yakalı meslek sahiplerinin dahil oldukları *küçük burjuvazi* olarak alt gruplara ayrılır. *Küçük burjuvazi*, ekonomik ve kültürel faaliyetleri farklı olduğundan işçi ve köylü sınıfından ayrılmasına rağmen kapitalist sistemin önemli unsurlarından olan büyük ve orta burjuvaziye de dahil değildir.⁴⁹ Bu sınıf sadece varlığını ve şartlarını korumaya çalışmaya uğraştığı için devrimci değil, gericidir.⁵⁰

Marksist tanımlamada ordu, polis-jandarma ve burjuva ideolojisinin toplumda yayılmasına hizmet eden entelektüeller ile din adamları, burjuvazinin iktidarının korunmasına yardımcı olan toplumsal gruplar olarak burjuva tanımının dışında tutulur.⁵¹ Oysa günümüz toplumunda bu grupların artan önemi, onları da kapitalizmin egemen sınıfı olarak burjuvaziye dahil etmektedir. Wallerstein'ın Afrika'daki idari burjuvazi ve F. Müge Göçek'in Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki bürokratik burjuvazi örnekleri gibi yakın dönem kavramlaştırmalar da Weberyen yaklaşımın analize dahil edilmesi sayesinde mümkün olabilmekte ve burjuvazinin tarihsel bağlamda farklılaşmasının izinin sürülmesine imkân vermektedir.⁵²

⁴⁸ Eric Hobsbawm, **Sermaye Çağı, 1848-1875**, Dost Kitabevi, Ankara, 2009, s.263.

⁴⁹ Mehmet Ali Yalçın (haz.) "Burjuvazi", **Sosyalist Kültür Ansiklopedisi**, C.II, May Yayınları, İstanbul, 1980, s.543.

⁵⁰ Karl Marx, Friedrichs Engels, **Komünist Manifesto**, Can Yayınları, İstanbul, 2008, s.60.

⁵¹ Yalçın, **a.g.m.**, 1980, s.543.

⁵² Fikret Başkaya, Aydın Ördök (haz.), "Burjuvazi", **Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü**, Özgür Üniversite Kitaplığı, İstanbul, 2008, s.106-108.

Kapitalist sistemin egemen sınıfı olan burjuvazinin ayırt edici unsuru sosyo-ekonomik ve kültürel olarak kendi kendine yeten bağımsız bir kentsoylu grup oluşturmasıdır. “Burjuvazi” terimini iktisat ve sosyal bilim literatürüne kazandıranın Marks olması sebebiyle tüm görüşler onun destekleyicisi veya antitezi durumundadır. Marksist anlayışa göre kapitalist sistem burjuvazi sayesinde ortaya çıkmıştır. Ancak ideolojik sebeplerle Marksist terimlerin kullanılmasından kaçınan bir kesim sosyal bilimci burjuvazi yerine kapitalizmin egemen sınıfı, orta sınıf ve sermaye sınıfı gibi terimler kullanmaya özen göstermektedir.⁵³

Marks’a göre burjuvazi, kapitalist sistemde üreten sınıfın yarattığı artı değer ile yaşamını sürdüren, üretim araçları ve üretimi düzenleme yetkisi sahipliği ile diğer sınıflardan farklılaşan bir sömürü nesnesidir.⁵⁴ Marksist analizde feodalizmi parçalayarak kapitalizme geçişi sağlayan ana faktör olan burjuva, bu özelliği ile devrimci olarak nitelenir. Alt sınıfların desteğini de alarak gerçekleştirdiği devrim sonucunda ortaya çıkan kapitalist sistemin kurucu unsuru ve çok geçmeden hâkimi olur.⁵⁵ Schumpeter burjuva sınıfının var oluş amacı olarak tanımladığı girişimciliğin kaybolması halinde burjuvazinin sadece gelirini değil kapitalist sistem içindeki fonksiyonunu da kaybedeceğini söyler. Daha da ötesi kapitalizmin ortadan kalkmasıdır.⁵⁶

Weberyen analizde ise ekonomik ve teknik alanlardaki akılcılık ve girişimciliğin modern burjuva sınıfının en önemli özelliklerinden olduğu vurgulanmıştır.⁵⁷ Weber, kapitalizmin ortaya çıkmasında burjuvaya ve onun davranış biçimini yönlendiren etkenlere büyük önem atfeder. Bu etkenlerden en güçlüsü olan dinsel cemaatler, orta sınıflara burjuva-kapitalist iş ahlakını yaymanın tipik bir aracıdır. Protestanlığın da kapitalizmin gelişiminde özel bir öneme sahip olduğu Weberyen analizde, rasyonalite ön plandadır.⁵⁸ Weber kapitalizmde var olan

⁵³ A.e., s.103-104.

⁵⁴ Thomas Bottomore, **Karl Marx**, Basil Blackwell, Oxford, 1979, s.24.

⁵⁵ Anthony Giddens, **The Class Structure of the Advanced Societies**, Hutchinson&Co., London, 1973, s.50-55.

⁵⁶ Joseph A. Schumpeter, **Capitalism, Socialism and Democracy**, Harper&Row, New York, 1962, s.134.

⁵⁷ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2011, s.42.

⁵⁸ Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, Deniz Yayınları, İstanbul, 2008, s.410-430.

sınıflaşmayı, çalışan sınıf, küçük burjuvazi, mülksüz beyaz-yakalı işçiler ve çeşitli beyaz yakalı işleri yapanlar ve memurlar olarak dört başlık altında inceler.⁵⁹

1.2. Batı Avrupa’da Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Sürecinin İzlenmesi

1.2.1. Kapitalizmin Ortaçağ Halleri

Kapitalizm, bir tarihsel olgu olarak değerlendirildiğinde, basitçe geçimlik üretim yapısı olarak tarif edilebilecek olan feodal sistemin yerine geçen yeni bir sistem olarak tanımlanabilir.⁶⁰ Ancak bu geçimlik ekonomiden kâr amaçlı mübadele ekonomisine geçiş yüzyıllar almıştır. Bu geçişin nasıl olduğu ve hangi dinamiklerin değişmesinin veya ortaya çıkmasının feodal düzeni bitirerek kapitalizmi doğurduğu hususu tarihçiler arasında uzlaşmazlığın sürdüğü bir alan olarak mevcudiyetini korumuştur.

Bu husustaki tartışmalar, hem ticarileşme modelinin temelini oluşturan ticari faaliyetlerin, özellikle uzun mesafe ticaretinin, yaygınlaşmasının feodalizmin çözülmesinde etkili olduğu varsayımını benimseyenler ile Marksist tarihçiler arasında, hem de Marksistlerin kendi arasındaki yorum farkları ekseninde süregelmektedir.⁶¹

Haddi zatında Marks da kapitalizme geçişte tüccar sermayesinin rolünü tümüyle dışarıda bırakmamış hatta toplumsal üretim ilişkilerinin başka nedenlerin sonucu olarak dönüştüğü koşullarda ticaretin eski üretim tarzının çözülmesine yardımcı olabileceğini ifade etmiştir. Ona göre kapitalizme geçişte ticaretin yayılması zorunlu ama yeterli olmayan bir koşuldur.⁶² Burjuvazi “...insanoğlunun kişisel değerini değişim değerine dönüştürmüş ve onca kazanılmış, geri alınmaz özgürlüğün yerine o tek vicdansız özgürlüğü, Serbest Ticareti geçirmiştir.”⁶³

Marks’a göre sermayenin ilk oluşum süreci ticari faaliyet sonucunda birikmiş bir sermayenin tekrar üretime koşulması şeklinde açıklanamaz. Zira eğer bu mümkün

⁵⁹ Giddens, a.g.e., s.48.

⁶⁰ David S. Landes, **Kapitalizmin Doğuşu**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s.7-8.

⁶¹ Wood, a.g.e., s.42.

⁶² Colin Mooers, **Burjuva Avrupa’nın Kuruluşu Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya’da Kapitalizmin Yükselişi**, Dost Kitapevi, Ankara, 1997, s.29.

⁶³ Marks ve Engels, a.g.e., 2008, s.51.

olsaydı eski Roma ya da Bizans'ta da “*kırın kent üzerinde üstünlüğü*”ne değil de kapitalizme rastlanırdı. Aynı şekilde 13. ve 14. yüzyıllarda Flaman ve İtalyan ticaret merkezlerinde var olan büyük çaplı ticaret sermayesi, kredi yoğunlaşması ve ücretli işçilerin bulunması da kapitalizme yol açmamış eski üretim tarzı içinde kalmıştır. Kısaca Marks bir üretim tarzından diğerine geçişte ticari genişlemenin tek belirleyici faktör olduğunu kabul etmez.⁶⁴

Ticarileştirme modelinin odağında ise, mal dolaşımının kapitalist ekonominin başlangıcı olduğu ve aynı ekonomiden para ekonomisine geçiş ile serflikten kurtularak bireyselleşen köylülerin yavaş yavaş bu yeni sistemin içine çekilmesi ile feodal toplum yapısının sonunun geldiği ve kapitalist sistemin başladığı görüşü hakimdir.⁶⁵

Adam Smith, Fernand Braudel, Henri Pirenne, Max Weber gibi Avrupa kökenli düşünürlerin yanı sıra Fuad Köprülü, Ömer Lütfi Barkan gibi Türk düşünürler de ticari faaliyetlerdeki yaygınlaşmanın Avrupa feodalizminin çözülmesinde belirleyici olduğu görüşünü benimsemişlerdir.

Bu iki önemli teoriden sonra önemli yankı uyandıran diğer bir teori de 1970'li yıllarda Wallerstein tarafından geliştirilen “Modern Dünya Sistemi” teorisidir. Bu teoride Wallerstein, kapitalizmi ulus devletlerin ötesinde merkez-çevre yapılanması üzerine kurulmuş bir sistem olarak tanımlar. Buna göre merkez bölgeler erken ve tam bir şekilde kapitalistleştikleri için çevre bölgelerin kaynaklarını kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda kullanırlar. Wallerstein'a göre eşitsiz bir mübadele biçimi olan ticaret, ancak artı değer, zayıf olduğu çevre ülkelerden, diğerlerine göre daha kuvvetli olan merkez ülkelere akması ile gerçekleşebilir. Bu teorinin bir versiyonu olarak kabul edilebilecek “*Bağımlılık Kuramı*” ise, bu şartların eşit hale gelebilmesi için bir politik devrim olması gerektiğini iddia ederler. Bu teorinin temsilcilerinden Andre Gunder Frank'ın yarattığı özgün ifade “*az gelişmişliğin gelişmesi*” büyük şirketlerin, merkez bölgelerdeki büyük devletlerin ve dünyada serbest ticareti teşvik eden devletlerarası

⁶⁴ Mooers, **a.g.e.**, s.29.

⁶⁵ Paul M. Sweezy, “Bir Eleştiri”, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.38-39.

kuruluşların uyguladığı politikaların sonuçlarını içeren bir kavramdır. Bu kavramın sorumluluğu az gelişmiş ülkelerde değil, tarihsel kapitalizmdir.⁶⁶

Çalışmanın devamı ticarileştirme modeli ve ona atıfta bulunan teorilerle destekleneceğinden antitez bağlamında Marksist düşünürlerin argümanlarına ait kısa değerlendirmelere bu noktada yer verilmesi uygun görülmüştür.

Marksist düşüncede diğer büyük ölçekli tarihsel dönüşümlerde olduğu gibi feodalizmden kapitalizme geçişte de üretim alanındaki değişikliklerin temel alınması esastır. Marks'a göre her üretim tarzı artık emeğe el konulmasını sağlayan “*özgül bir ekonomik biçim*”le nihayetlenir. Kapitalizmde ücretli emek gücünün ürettiği bu artık değere kapitalist el koyar. Bu özgül ekonomik ilişkinin ortaya çıkmasının ön koşulu aralarındaki sınıf ilişkisidir.⁶⁷

Kapitalizmin ortaya çıkışında ana rolün ticaretin doğması, para ilişkilerinin ve değişimin yaygınlaşması olduğunun öne sürüldüğü ticarileştirme modeli, Paul Sweezy, Andre Gunder Frank ve Immanuel Wallerstein gibi Marksist kuramcılarının da katıldığı bir görüştür.⁶⁸ Hatta Marksist tarihçi Robert Brenner bu düşünürleri, ilk olarak Adam Smith tarafından literatüre dahil edilen bu görüşe yakın durdukları için Neo-Smithçi olmakla itham etmiştir. Buna karşın Marksist düşünürler Maurice Dobb ve Rodney Hilton, feodalizmden kapitalizme geçişte ticaretin belirleyici unsur olmadığına, bu geçişin içsel faktörlerde aranması gerektiğine dair savlar ortaya koydular. En önemli faktör de egemen güçlerle yönetilenler arasındaki sınıf mücadelesi olarak tanımlanmaktaydı.⁶⁹ Bu düşünürlerin karşılıklı geliştirdikleri argümanlar, kapitalizmin gelişimine tek taraftan bakılmasının mümkün olmadığını kanıtlamaktadır.

Marksist iktisatçı Paul Sweezy'ye göre, feodalizmin ayırt edici özelliği “*tüketim için üretim sistemi*”dir ve burada kapitalizmdeki gibi üretim metotlarının sürekli olarak geliştirilmesine yönelik bir baskı yoktur. O halde toplumsal değişimi sağlayan faktör

⁶⁶ Immanuel Wallerstein, **Dünya Sistemleri Analizi**, Bgst Yayınları İstanbul, 2011, s.32-33.

⁶⁷ Mooers, **a.g.e.**, s.31-37.

⁶⁸ Mooers, **a.g.e.**, s.15.

⁶⁹ Ahmet İhsan Kaya, “Kapitalizmin Kökenine İlişkin Marksist Görüşler”, (çevrimiçi) <https://iktisatvehukuk.wordpress.com/2012/07/19/kapitalizmin-kokenine-iliskin-marksist-bakislar>, 21 Şubat 2018.

dahili değil harici olmalıdır. Sweezy bu faktörün uzun mesafe ticareti için gerçekleştirilen üretim olduğunu belirtir.⁷⁰ Ancak her ne kadar feodalizmin dışsal faktörler sayesinde çözüldüğünü kabul etse de bunun kapitalizme geçişin doğrudan sonucu olduğunu savunmaz. Ona göre dışsal bir faktör olarak ticaretin yaygınlaşması bu sürecin itici gücüdür. Zira piyasa faktörü üretimin yaygınlaşmasını teşvik etmiştir. Bu anlayış da kentleri “*değişim ekonomisinin çekirdeği ve merkezi*”ne yerleştirir. Kentlerdeki pazarların ve ticari faaliyetin genişlemesi bu malların en önemli alıcıları konumundaki olan lordları ve onların baskısından kaçan serfleri buraya çekmekteydi.⁷¹

Aynı dönemde bir başka Marksist iktisat tarihçisi olan Maurice Dobb, feodalizmin kapitalizme dönüşümünü üretim ilişkileri üzerinden açıklamaya çalışmaktaydı. Sweezy ve Dobb kapitalizmin kökenlerinin kaynağı üzerine tartışmaya girdiler. Akademik çevrede “Dobb-Sweezy Debate” olarak bilinen tartışma Maurice Dobb’un 1946 tarihli “*Studies in the Development of Capitalism*” kitabında yer alan görüşlerine başka düşünürlerin de eleştiriler getirmesiyle iyice alevlendi. Aslen İngiltere bazlı olarak süren tartışmada Dobb, feodalizmden kapitalizme geçişte devletlere has unsurlara merkezi önem atfederken, Sweezy İngiltere’nin gerçekte geniş Avrupa-Akdeniz alanının bir parçası olduğunu ve bu alanın uğradığı dönüşümlerin İngiltere özelinde meydana gelen olayları açıkladığını söylüyordu. Dobb bu görüşlerinde ticaret gibi dışsal faktörlere temel rol verdiği için Sweezy’i üretim yapısındaki değişimleri ve dolayısıyla sınıf ilişkilerini ihmal etmekle suçluyordu. Zira Sweezy, İslam güçlerinin Batı Avrupa’nın ticaretini ve dolayısıyla ekonomisinin ilerlemesini engellediğini savunan tarihçi Henri Pirenne’in ampirik verilerini kullanıyordu.⁷²

Dobb’a göre 13. yüzyılda İngiltere’de bazı malikanelerde görülen serflerin kiralık emek gücü olarak çalıştırılması, sınırlı olsa bile kapitalist üretim ilişkilerinin varlığına bir işaretti.⁷³ Ancak Mooers’a göre bu sav, kapitalizmin varlığını nihai olarak belirleyen şeyin, kiralık emeğin basit sayısal üstünlüğü olduğu gibi yanlış bir imayı içinde taşımaktadır. Ayrıca Dobb’un üretim tarzlarını sömürü biçimleri ile özdeş kabul

⁷⁰ Sweezy, **a.g.m.**, s.18.

⁷¹ Mooers, **a.g.e.**, s.16.

⁷² Wallerstein, **a.g.e.**, 2011, s.36.

⁷³ Dobb, **a.g.e.**, 2007, s.55.

etmesi de Marks'ın görüşleri ile uyumlu değildir. Marks'a göre ücretli emeğin olduğu her yerde kapitalizm olmayabilir. Burada belirleyici olan sermaye ile özgür emek arasındaki sınıf ilişkisidir. Ayrıca Dobb'un formülasyonu, üretim kalıbı kavramına sıkışması ve geçişte feodal iktidarın rolünü ihmal etmesi gibi negatif yanları bir kenara bırakılsa bile, diğer Avrupa devletleri ile İngiltere arasındaki yapısal farkları görememesi yüzünden eleştirilmiştir. Ancak tüm eksiklerine rağmen Dobb'un kapitalizmin doğuşuna dair tarihsel yaklaşımı, Marksist tarihçiler arasında en ilgiye değer anlatımlardan biri olarak nitelenmiştir.⁷⁴

Bir başka önemli teorisyen Karl Polanyi, önemli eseri "*Great Transformation*"da Adam Smith'in ekonomik insanın doğuştan gelen bir özelliği olarak tanımladığı kâr saikinin modern çağdan önceki tüm toplumsal, ekonomik ve siyasi ilişkilerde bulunduğunu belirterek ekonomik faaliyetteki artışın kâr ve maddi kazanç gibi ekonomik sebepler haricinde statü ve prestij kazanma ya da toplumsal dayanışmanın sürdürülmesi gibi nedenlerle de ortaya çıkabileceğini iddia eder. İnsanın kapitalizme dair iki motivasyonu vardır: aç kalma korkusu ve kazanma umudu. Esasen kapitalizm öncesi ekonomilerde kâr hevesi sonucunda gelişmiş bir rekabet ortamı söz konusu bile değildir. Yerel ticaret koşulları sıkı denetim altında izole iken uzak mesafe ticareti ise nakliye temellidir. Wood, Polanyi'nin tezindeki temel sorunun birikim ve üretici güçler üzerindeki baskı gibi kapitalist piyasanın özgül zorunluluklarını toplumsal ilişkilerin ürünü olarak değil fakat teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak ele alması olduğunu belirtir.⁷⁵

Ernesto Laclau da ticarileştirme modelinin kapitalizmi açıklamakta yeterli olmayacağını savunur. Laclau bu görüşünü Avrupa kapitalizminin genişlemesinin Latin Amerika'daki feodal üretim biçimlerinin güçlenmesine sebep olduğunu belirterek destekler. Dünyanın değişik bölgeleri arasında gerçekleşen değişim ve iş bölümünün mutlaka kapitalist ilişki karakteri taşımayacağını bu örnek üzerinden kanıtlar.⁷⁶

⁷⁴ Mooers, **a.g.e.**, s.36-42.

⁷⁵ Wood, **a.g.e.**, s.30.

⁷⁶ Mooers, **a.g.e.**, s.36.

Robert Brenner ise Sweezy'nin aksine feodalizmin çözülmesindeki itici gücün dışsal bir faktör olmadığını belirtse ve Dobb ve Hilton gibi üretim ilişkilerindeki değişmeyi kilit olarak gösterse de kapitalist mantığı önceden varsaymayan bir içsel dinamik arıyor olmasıyla bu ikisinden de ayrılır.⁷⁷ Brenner, siyasi faktörlerin yani bir devlet oluşumunun üretim ilişkileri ve ekonomik sistemin dönüşmesinde hayati önem taşıdığını belirtir.⁷⁸ Brenner'a göre feodal sistemin ekonomik yapısı siyasi ve iktisadi olguların sentezi ile açıklanmalıdır. Brenner'ın "siyasal birikim" olarak tarif ettiği kavrama göre feodal çağ boyunca ekonominin/tarımın geliştirilmemesi askeri yatırımların arttığının büyük bir bölümünü tüketmesi yüzündendir. Bu sistem içinde siyasi zor, servet birikiminin en iyi yöntemi olarak görülmektedir."⁷⁹

Brenner'ın Avrupa feodalizminden kapitalizme geçişte siyasi etkenleri ön plana alan çözümlemesi Marksist geçiş dönemi açıklamaları arasında belirgin bir öneme sahiptir. Brenner, feodalizmin mülkiyet ilişkilerinin üretici güçlerin gelişmesine ket vurduğunu belirterek kapitalizmin ortaya çıkışını lordun inisiyatifine bağlar ki Mooers'a göre bu sorunlu bir tespittir.⁸⁰

Brenner da tıpkı Dobb ve Hilton gibi sınıf mücadelesini önemser ancak onu özellikle İngiltere'de hali hazırdaki konumlarını korumak ve yeniden üretmek amacıyla olan lordlarla köylüler arasında yaşanan irade dışı bir mesele olarak görür. Bu mesele de kapitalizmi başlatan itici güçtür. Zira oldukça gelişmiş bir sınıf olan İngiliz aristokrasisi 18. yüzyılda çitleme faaliyeti ile köylüyü mülkünden uzaklaştırarak yeni bir sınıf yaratmıştır. Brenner'ın İngiltere'nin özgül mülkiyet ilişkilerini baz alarak yaptığı açıklaması Batı Avrupa ile dünyanın diğer kesimlerindeki mülkiyet ilişkilerindeki farklılıklar gibi Avrupa'daki çeşitli devletler arasındaki farklılıkları da anlatmak ister. Yani Avrupa çapında feodal sistemden kapitalizme geçişin değişik şekilleri bulunmaktadır.⁸¹

⁷⁷ "Ahmet İhsan Kaya, **a.g.e.**, (çevrimiçi)

<https://iktisatvehukuk.wordpress.com/2012/07/19/kapitalizmin-kokenine-iliskin-marksist-bakislar>, 21 Şubat 2018.

⁷⁸ Mooers, **a.g.e.**, s.52.

⁷⁹ Robert Brenner, "The Agrarian Roots of European Capitalism", **The Brenner Debate**, Ed. T.H. Aston, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, s.227, 238.

⁸⁰ Mooers, **a.g.e.**, s.55.

⁸¹ Wood, **a.g.e.**, s.62-63.

Brenner gibi Perry Anderson da feodalizmden kapitalizme geçişte siyasi yapıların etkisi üzerinde durmuştur. Anderson'a göre kapitalizmin ilk örnekleri feodal dönemden önce Roma devrinde görülmüştür. Roma hukukunun büyük önem verdiği kentlilik ve ticari faaliyeti kapsayan eşitlikçi kurallarını tekrar kullanıma sokan Rönesans hareketi ile kapitalist faaliyetler Avrupa kentlerinde ve kırsallarında rahatça gelişebilmiştir. Feodalizmden sonra görülen mutlakiyetçi yapıların ise aslen köylü kitlelerini geleneksel ekonomi içine hapsedmeyi ve üzerlerinde baskı kurmayı hedeflemelerinden dolayı feodalizmden bir farkı olmadığını düşünür.⁸² Mutlakiyet, burjuvazinin devrimler ile siyasi yapıyı kendi ihtiyaçları doğrultusunda şekillendirene kadar feodalizmle kapitalizm arasında zorunlu bir geçiş noktası olarak yer almıştır. Ona göre mutlakiyetçi devlet kapitalist veya pre-kapitalist değildi, ekonomik sömürüyü zorla yürüten bir siyasi gücün temsilcisiydi. Zamanla siyasi ve ekonomik sömürü birbirinden ayrışınca ekonomi kendi iç dinamikleri ile kapitalizmi oluşturdu. Dolayısıyla mutlakiyetçi devlet, ekonomik sömürüyü zorla yürüten siyasi-yasal baskıcı iktidarın temsilcisi konumundaydı. Siyasi ve ekonomik iki sömürü biriminin ayrışması zamanla ekonominin kendi iç mantığı çerçevesinde yavaşça gelişerek kapitalizme yol açtı.⁸³

Mooers, Anderson'un kapitalist mülkiyet haklarının oluşmasında Batı'daki devletlerin Roma Hukuku'ndan kaynaklanan gelişimine verdiği önemin bu görüşün en belirgin sorunu olduğunu belirtir. Zira kıta Avrupası üzerinde çok büyük bir etkisi olan Roma hukuk geleneği kapitalizmin ilk ortaya çıktığı İngiltere'de hemen hiçbir etki yaratmamıştır.⁸⁴ Ancak Fransa Anderson'un mutlakiyetçi yapının kapitalizme geçişte ara nokta olduğunu savunan tezine son derece uymaktadır. Roma hukuk geleneğinin sıkı bir takipçisi olan Fransız mutlakçı devleti kapitalizme geçişte burjuvalar tarafından yıkılmış ve ticaretin üstünlüğü tanınmıştır.⁸⁵

Wood hem ticarileşme modelinde hem de Marksist açıklamalarda ortak olan bir yönü eleştirerek farklı bir bakış açısı sunar. Wood'a göre kapitalist ve kapitalist olmayan toplumlar arasındaki sürekliliğin vurgulandığı ve kapitalizmin özgül bir ortamda

⁸² Perry Anderson, **Lineages of the Absolutist State**, Londra, Verso Press, 1979, s.26.

⁸³ Wood, **a.g.e.**, s.53-54.

⁸⁴ Mooers, **a.g.e.**, s.57.

⁸⁵ Anderson, **a.g.e.**, s.127-129.

geliştiğini göz ardı etmesi sebebiyle eleştirilen ticarileştirme modeli gibi Marksist açıklamalar arasında da köken meselesinin ifadesinde benzer bir mantık vardır. Nasıl ki ticarileşme modelinde kapitalizm mutlaka bir yerlerde mevcuttur ve insan doğası gereği bunu ilk bulduğu fırsatta, örneğin feodalizmin kısıtlarından kurtulduğu anda, kullanır; Marksizm’de de bu süreç burjuva devrimleri gibi ilavelerle aşağı yukarı benzer şekilde yer alır. Marksist açıklamalar ticarileşme modelindeki kentin yerine kırsalı, tüccarın yerine de büyüme heveslisi kırsal üreticiyi yerleştirir. Burada kilit nokta fırsatını yakalayan küçük meta üreticisinin de aynen bir kapitalist gibi davranmaya ve kâr maksimizasyonunu realize etmek için tüm piyasa güçlerini kullanmaya başlamasıdır. Wood’a göre bu düşünüş biçimindeki sıkıntı kapitalizmde piyasanın özgürlüğü ifade etmesine rağmen buradaki piyasa güçlerinin örtülü bir zoru içermesidir. Bu sebeple de Wood kapitalizmin var oluşunu Babilli tüccarlardan başlayarak ortaçağ kentlisine, oradan erken dönem modern burjuvaya ve nihayet sanayi kapitalistine uzanan ve doğal bir gelişme olarak sunan düşünüşü reddeder. Asıl maksadının kapitalizmin tamamen özgül bir sistem olarak önceki toplumsal biçimlerden kesin bir kopuşu simgelediğini vurgulamak olduğunu belirtir. Aksi takdirde kapitalizmin aşılması imkânsız bir süreç olduğunu düşünerek geleceğe dair karamsarlık yaşanması mümkündür.⁸⁶

Sözü geçen Marksist düşünürlerin feodalizmden kapitalizme geçiş üzerine gerçekleştirdikleri tartışmalar bir yana bugün bile hala en yaygın görüş olarak kabul gören “*ticarileşme modeli*” bu geçişin en önemli etmeninin ticari faaliyetteki büyük artış olduğunu savunur.

Ticarileşme modeline göre insanlık tarihi kadar eski olan kapitalizm, Adam Smith’in formüle ettiği gibi takas, mübadele ve değişime doğal eğilimi olan bireylerin içinde hep mevcuttu. Bu bireyler rasyonel davranış göstererek kendi çıkarlarını artırma eylemleri içine girip, zamanla teknik ilerleme ve uzmanlaşmayı da tecrübe edince ticaret ile başlayan hareket kapitalizme uzanmış oldu. Buna göre insanlık kadar eski olan ticari faaliyetin nihai varacağı sistem olan kapitalizme bir “feodal dönem fasılası” verilmiştir.⁸⁷ Henri Pirenne, bu varsayımı şöyle açıklar: Doğu ile Batı arasındaki

⁸⁶ Wood, a.g.e., s.13-16.

⁸⁷ Wood, a.g.e., s.19-21.

Akdeniz ticaret yolu Müslümanların istilasıyla kapatılmış ve eski ticari sistemin gelişmesi engellenmiştir. Daha sonra Avrupa’da kentlerin büyümesi ve tüccarların özgürleşmesiyle ticaret yeniden canlanmıştır.⁸⁸

Ticarileştirme modelinin temel varsayımları arasında kapitalizmin “kent” ve “burjuvazi” ile ilişkilendirilmesi gelir. Bu modelin destekleyicilerine göre ticaret, kentlerin gelişmesi ve özgürlük ortamının oluşması ile tekrar canlanabilmiştir. Kentlerde gerçekleştiren bu faaliyetin organizatörleri olan burjuvazinin kentin hâkimi olması ve zamanla ilerleyen teknolojinin de yardımıyla kapitalizm ortaya çıkmıştır.⁸⁹ Bu çalışma söz konusu varsayımı destek kabul ederek ilerleyecektir.

Wallerstein tarihin herhangi bir bölümünde toprak sahibi olarak köylüleri sömüren kitlelerin modern ulus devletler çağında burjuvaziye dönüşerek kapitalizmin itici gücünü oluşturdukları görüşünü saçma bulur. Bu görüşe göre burjuva önderliğinde ilerleyen kapitalizm İngiltere’de Sanayi Devrimine, Fransa’da ise Fransız Devrimi’ne yol açmıştır.⁹⁰ Wallerstein bu görüşün dayattığı iddiaları Braudel’in yaktığını düşünmektedir.

Braudel, kapitalizmin karakterini Max Weber’in Reformasyonla, Werner Sombart’ın Rönesans’la ilişkilendirmesini Batılı bir bakış açısının ürünü olarak tanımlar. Weber için ilerlemenin en üst boyutu olan kapitalizm, hiçbir zaman sonu gelmeyecek olan bir piyasa ekonomisidir.⁹¹

Batılı bakış açısını eleştirmesinin yanında Braudel’in kapitalizm kavramı ile ilgili getirdiği en önemli yenilik pazar anlayışı üzerinedir. Bilindiği üzere son dönem iktisat tarihi incelemelerinde feodal dönem kapalı bir ekonomi olarak değerlendirilmemektedir. Hemen her yerde pazarların varlığı kabul edilmekle birlikte kapitalist sistem ile kıyas kabul edilemeyecek farklılıklar bulunduğu gerçeği ise tartışılmaz. Her şeyden önce sınırlı metalaşma ve uzun mesafe ticaretinin lüks mallar

⁸⁸ Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması**, İletişim Yayınları, 2011, İstanbul, s.9.

⁸⁹ Wood, **a.g.e.**, s.21-22.

⁹⁰ Immanuel Wallerstein, **Sosyal Bilimleri Düşünmemek 19. yüzyılın Paradigmasının Sınırları**, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999, s.302.

⁹¹ Braudel, **a.g.e.**, 1991, s.14.

temelinde gerçekleşmesi feodal dönemdeki pazar kavramının altının doldurulmasına izin vermemektedir. Bu anlamda Fernand Braudel pazar kavramını alışıldık tanımından farklı bir yerde konumlandırarak ezber bozmuştur.

Braudel kapitalist gerçeklik şemasında en alta “gündelik yaşam”ı, orta tabakaya “pazar”ı ve en üste de “kapitalizm”i yerleştirmiştir. Braudel bu şema ile esasen pazar ve tekeller arasındaki ilişkiyi yeniden formüle ederek, Adam Smith ve Karl Marks’ın da hemfikir olduğu rekabetin kapitalizmin normal olduğu ve tekellerle savaşılması gerektiği görüşüne karşı kapitalizmin esas unsurunun serbest pazar değil tekeller olduğunu ileri sürmektedir. Aslında kapitalist sistemin temel unsuru pazara egemen olan tekellerdir ve kapitalizmi feodal toplumdan farklılaştıran da budur. Dolayısıyla tekel sahipliği en önemli sermaye biriktirme aracı olarak belirginleşmektedir. Braudel hâkim görüşlere aykırı olarak kapitalistlerin ya da burjuvazinin tüccarlar, sanayiciler ve finansörler olarak sınıflandırmasına da karşı çıkar. Ona göre büyük kapitalistler her zaman iktisadi faaliyetin her alanında yer almak istemişlerdir. Zira ancak tüm sektörlerde hâkimiyet kurabildiklerinde tekel oluşturma şansı yakalayabilirler. Braudel’e göre sektörel uzmanlaşmalar yalnızca ikinci dereceden tüccar ya da sanayici olanlar arasında yaşanmaktadır. Dolayısıyla kapitalizm ile pazar arasındaki ayırım bir alanda uzmanlaşmış olmayanlara olanlar arasındaki farklılıkta yatar.⁹²

Braudel’a göre devletler kapitalist ekonomi içinde yer alan tekellerin hem garantörü hem de yaratıcısı konumunda olabilir. Bu tarz tekelci şirketler devletlerin hem pratikte hem de yasal olarak korumasını arkalarına aldıklarından hızla büyüyebilirler.⁹³ Devletlerin yanı sıra geniş plantasyonlar, uluslararası şirketler ve büyük ticaret şirketleri de diğer tekelci kontrol biçimlerini oluşturur. Kırdan veya kentte üretim yaparak pazarlamayı hedefleyen halk ise çıkarlarının çatıştığı tekellerin karşısında sıralanmaktadır. Bunlar tekelci fiyat yapısını kırarak gerçek piyasa fiyatı ile pazar oluşturmak istediklerinde kendilerinin yanında yer almasını bekledikleri devletin hemen her zaman tekellerin garantörü olduğunu tecrübe etmişlerdir. Dolayısıyla Braudel, tekelci kapitalistler ve şeffaf üreticiler arasında gerçekleşen bu mücadeleye vurgu yaparak

⁹² Wallerstein, **a.g.e.**, 1999, s.286-288.

⁹³ Fernand Braudel, **The Wheels of Commerce, Civilization and Capitalism 15th-18th Century**, Vol.II, Phoenix Press, London, 2002, s.416-421.

kapitalizmin burjuvazi metotlarıyla oluşturulduğu tezini yeniden düşünmemizi sağlar.⁹⁴ Braudel'in teorisini tüm dünyayı içine alacak şekilde kavramsallaştıran Wallerstein'ın büyük etki yaratan "*Dünya Sistemleri Teorisi*"ne çalışmanın ileri bölümlerinde değinilecektir.

Ticarileştirme modelinin savunucularından biri olan David Landes'e göre dönüşüm, 10. yüzyılda, Normanlar, Macarlar, Müslümanlar gibi yabancı işgallerin ve saldırıların sona ermesiyle ve dolayısıyla kısa ve uzun mesafelerdeki ticaretin etkinleşmesi ile başlamıştır. Ticaretin önce eski kent merkezlerinde sonra da yeni kurulan kentlerde yayılması ile zanaatkarlar da bu bölgelerde toplanmaya başladılar. Geçimlik ekonominin kalesi olan malikaneler bile artık üretim fazlalarını kent pazarlarında değerlendiriyor, malikanenin ihtiyaçlarını buradan karşılıyorlardı. Tüm bu gelişmeler meslek sahipleri arasında uzmanlaşmalara yol açarak talepte artış sağladı.⁹⁵

Sombart gibi Karl Bücher de modern kapitalizmi Rönesans ile ilişkilendirir. Ancak yine de Bücher'e göre feodal dönemdeki kapalı ev ekonomisi aşaması önemlidir. Her şeyin aile içinde, aile tarafından ve aile için üretildiği bu safhada hiçbir müdahale yoktur. Bu aile üretimi aslen kilise ve tüm malikane ünitelerini de kapsayan bir ekonomi idi ve ortaçağda da oldukça büyük çapta hammadde ve mamul mal ticareti bulunmaktaydı. Ne var ki ne bir işletme ne de bir sermaye birikiminin olmadığı bu ekonomi gerçek bir kapalı sistemdi. Bu sistemin kırılması ancak aile için değil de bir müşteri kitlesi için üretim yapılan kentlerin gelişmesi ve pazarların oluşması ile sağlanabilmiştir. Bücher'e göre modern kapitalizm ise ancak büyük merkezi güçler sayesinde ortaya çıkan ulusal ekonomi aşamasında ortaya çıkar ki bu da yaklaşık olarak Rönesans dönemine tekabül etmektedir. Serbest hareketine başlayan sermaye artık sadece ticaret ile değil fakat sanayileşme ile birikmeye başlayacaktır.⁹⁶

Henri Pirenne, ise Bücher'in tersine ortaçağda kapitalizmin varlığına dair güçlü kanıtlar olduğunu ileri sürmektedir. Pirenne bu tezini doğrulamak üzere ortaçağ toplumlarının 13. yüzyıldan 15. yüzyıla uzanan ikinci devrede kendilerini kapitalizme

⁹⁴ Wallerstein, **a.g.e.**, 1999, s.302-304.

⁹⁵ Landes, **a.g.e.**, s.8.

⁹⁶ Febvre, **a.g.e.**, s.72,73.

karşı koruyabilmeleri için aldıkları türlü ve çok sayıdaki önlemi kanıt göstermektedir. Pirenne'e göre insanlar var olmayan ve korkulmayan bir şeye karşı kendilerini güvenceye almaya çalışmazlar. Pirenne bu tezini Venedik, Cenova, Pisa, Floransa gibi Akdeniz cumhuriyetlerinin toplumsal tarihlerini ve Alçak Ülkelerdeki Gand, Ypres, Bruges, Tourni ve Douoi gibi Flaman kentlerinin zengin arşivlerini değerlendirerek belgelendirmiştir. Pirenne'e göre Bücher'in yanılığının temel sebebi salt Alman verilerine dayanmış olmasıdır. Oysa bu dönemde Alman kentlerinin çoğu, Kuzey İtalya, Toskana ve Alçak Ülkelerdeki büyük özerk kent devletlerinin ulaştıkları düzeyin çok gerisindeydiler. Pirenne, ticaretin çocukları olarak nitelediği bu kentlerin 11. ve 12. yüzyıllarda ilk kapitalistlere, yani tüccarlara ev sahipliği yaptığını belirtir.⁹⁷

Henri Sée kapitalizmin gelişiminde ticarileştirme modelini benimsemekle birlikte, modern kapitalizmin temel özelliklerini sadece uluslararası ticaretin genişlemesi değil, aynı zamanda sanayi ve mali güçlerin birlikteliğinden oluştuğunu ifade eder. Sée, kapitalizmin en erken biçimlerinin 13. yüzyılda sanayi faaliyetlerinin görüldüğü İtalya ve Felemenk bölgelerinde bulunabileceğini belirtirken bunun henüz yalnızca mütevazı bir ticari kapitalizm olduğunu da ilave eder.⁹⁸

Kapitalizme dair önemli yankılar getiren ve kapitalizmin geniş ticaret ağlarının oluşması ile başladığını savunması sebebiyle ticarileştirme modeli ile pek çok ortak yönü olan diğer bir açıklama ise Wallerstein'in "*Dünya Sistemleri Teorisi*"dir. Wallerstein'in teorisinde dünya ekonomisi "merkez" ve "çevre" ülkeler arasındaki eşitsiz değişim ve sömürü ile oluşmuş bir bütündür. Bu modelin temel argümanı ticari ve ekonomik gelişimini oldukça ilerletmiş bir Batı Avrupa ve onun hemen her alanda gerisinde bulunan Avrupa harici uygarlıkların sömürü yoluyla gelişiminin ve sermaye birikiminin engellenmesidir. Oysa her açıdan gelişimi engellenen Batı dışı uygarlıkların zenginlikleri, Avrupa'nın sanayi kapitalizmine ulaşmasında kullanacağı sermaye birikimine büyük bir katkı sunmaktaydı.⁹⁹

⁹⁷ Febvre, **a.g.e.**, s.74-75.

⁹⁸ Sée, **a.g.e.**, s.5.

⁹⁹ Wood, **a.g.e.**, s.27.

Wallerstein'ın tezinin kilit noktası, çözümleme biriminin ulusal topluluklar yerine toplumsal sistemlerden oluşmasıdır. Wallerstein'a göre bir toplumsal sistemin en tanımlayıcı özelliği onun değişik alanlar ya da sektörler arasında kurduğu iş bölümüdür. Bu iş bölümü her bir alanın diğer alanlarla iktisadi bir değiş tokuşa girmesini zorunlu kılar. Böylece kurulan toplumsal sistem tek bir iş bölümü fakat çok sayıda kültürel sistemi içerir. Wallerstein, "*Modern Dünya Ekonomisi*"nin ilk kez 16. yüzyılda ortaya çıktığını belirtir. Modern çağın başlarında pazar ilişkilerinin gösterdiği yayılma önce Avrupa çapında daha sonra da uluslararası arenada bir iş bölümünün ve dolayısıyla bir uzmanlaşmanın doğmasına neden oldu. Uzmanlaşma sayesinde değişik bölgeler farklılaşarak değişik malların üretiminde tekel oluşturup dünya-ekonomisi ölçeğinde zenginliğin genel dağılımından daha büyük pay almaya başladılar.¹⁰⁰

Wallerstein'a göre dünya çapındaki bu iş bölümü yalnızca işlevsel ve mesleki değil aynı zamanda coğrafidir de. Her coğrafi bölge, *merkez*, *çevre*, *yarı çevre*, uzmanlaştığı faaliyet alanına göre bir üretim biçimine sahiptir. Örneğin Doğu Avrupa ve Hispantik Amerika'da baskı altında emek modeli ön plandayken, yarı çevrede ortakçılık, merkezde ise vasıflı emek gücü ihtiyacından dolayı ücretli emek yaygındır.¹⁰¹ Dolayısıyla Wallerstein için *sınıf yapısı*, üretim biçimi ve onu denetleyen yönetim biçimi tarafından belirlenmektedir. Genel olarak sınıf yapısı çevre ülkelerde basit şekli ile zora dayalı, doğu Avrupa'da lord-serf, Hispantik Amerika'da efendi-köle vb.; merkez bölgelerde ise daha karmaşık ve zora daha az dayanan, lord, emekçi, köylü, zanaatkar, tüccar ve yeoman; yarı-çevrede ise her ikisinin birleşimi şeklindedir.¹⁰² Her ne şekilde olursa olsun tarih boyunca kapitalist ekonominin egemen sınıfları devlet yapılarını etkilemek veya denetim altına almak istemişlerdir. Aslen devletler de egemen sınıfların ihtiyaçlarından doğmuştur. Wallerstein'a göre, devletler iktidarının ilk ve en temel ögesi yargı denetimidir. Daha sonra yasama, vergilendirme ve güvenlik hizmetlerinin yerine getirilmesi gelmektedir.¹⁰³ Dünya ekonomisinin merkezinde değişik güçlerde devletlerin ortaya çıkması eşitsiz değişimin işleyişinin net bir şekilde görülebileceği

¹⁰⁰ Mooers, **a.g.e.**, s.19.

¹⁰¹ Immanuel Wallerstein, **The Modern World System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century**, Academic Press, New York, 1974, s.345-354, 302-309.

¹⁰² Mooers, **a.g.e.**, s.20.

¹⁰³ Wallerstein, **a.g.e.**, 2012, s.42-49.

durumlardır. Güçlü devletler zayıfları, merkez devletler çevre alanlarını bu eşitsiz değişime mecbur eder.¹⁰⁴

Ernesto Laclau, Wallerstein'ı çeşitli üretim tarzları kavramlarının önemini ihmal etmiş ve kapitalizmi ekonomik sistem kavramına indirgemiş olmakla eleştirmiştir. Bu bağlamda üretim tarzı kavramı üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki bağ değil uluslararası ilişkiler anlamı taşımaya başlamıştır. Laclau, üretim ilişkilerinin bu şekilde dünya koşullarının ve üretim faktörlerinin gölgesinde kalmış tesadüfi bir gelişme olarak görülmesine karşıdır.¹⁰⁵

Mooers'a göre de Wallerstein'ın "dünya sistemi" şemasında merkezi, güçlü devlet yapılarıyla eşitlemesi; Doğu Avrupa'da 16. yüzyılda yaşanan gelişmeleri devletin zayıflaması olarak değerlendirmesi; burada yaşanan ikinci serfliği uluslararası tahıl ticaretine bağlaması ve ikinci serfliğin *kapitalist* niteliği üzerindeki ısrarı tezinin sıkıntılı taraflarıdır.¹⁰⁶

Dolayısıyla, Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine geniş bir çerçeve içerisinden bakılmak istendiğinde yüzyıllar içinde her biri diğerinin nedeni veya sonucu olan birtakım gelişmelerin sisteme katkıda bulunarak onu nihai haline getirdiği gözlemlenir.

Modern kapitalizmin nasıl ortaya çıktığı hususundaki çalışmalarda antikçağ ve ortaçağ döneminde kapitalizmin izlerinin görülüp görülmediği veya kapitalizme özgü bazı özelliklerin görülmesinin kapitalist düzenin habercisi olup olmadığı ile ilgili tartışmalar da kendine yer bulmaktadır. Her ne kadar Braudel, kapitalizm kelimesinin sanayi dönemi öncesi için kullanılmaya çalışıldığında anakronizm ithamına maruz kalacağını belirtse de konunun geçiş mahiyetinde değerlendirmesi uygun görülmüştür.

Antik çağlarda kapitalizm var mıydı sorusuna cevap aranacak belgelerin yetersizliğine rağmen bazı düşünürler bu dönemlerde modern anlamda olmasa bile kapitalizmi çağrıştıran davranış ve uygulama biçimlerinin varlığını kabul ederler. Hatta

¹⁰⁴ Mooers, **a.g.e.**, s.21.

¹⁰⁵ Laclau, **a.g.e.**, s.46-55.

¹⁰⁶ Mooers, **a.g.e.**, s.27.

Karl Marks, kapitalizm üzerine yaptığı ilk dönem çalışmalarında sanayi çağının başlangıcını 16. yüzyıla yerleştirmiş olsa bile kapitalist üretimler için ilk girişimlerin ortaçağda İtalyan şehir devletlerinde görüldüğünü de kabul etmiştir.¹⁰⁷

Bu dönemde kapitalizmin yaşandığını en kuvvetli şekilde iddia eden en önemli isim şüphesiz ki bir ortaçağ uzmanı olan Henri Pirenne'dir. Ona göre uzun mesafe ticaretinin sonucu olarak elde edilen servetler o dönemde kapitalizmin varlığının işaretleridir. Yanı sıra dönemin tacirlerinin akılcı girişimleri ve kâr hedefleri de bu varsayımı destekliyordu.¹⁰⁸

Henri Pirenne'e göre Roma döneminde gerçek bir ticaret merkezi olan Akdeniz bu rolünü Cermen istilalarından sonra da devam ettirmiştir. Bölgeyi ellerine geçiren barbarların doğu ile olan ticari ilişkileri İslam güçlerinin Akdeniz'i ele geçirmelerine kadar devam etmiştir. Bu gelişmeye kadar eski düzende devam eden ekonomik hayat 8. yüzyıldan sonra bozulmuş ve Akdeniz ticareti dağılmıştı. Denizlerdeki hakimiyetlerini kaybeden Şarلمان İmparatorluğu Roma'nın aksine bir kara devleti kimliğine bürünmek zoruna kalınca yeni bir ekonomik düzen başladı.¹⁰⁹

H. Pirenne'e göre İslamiyet'in Akdeniz'e egemen olmasından önceki dönemde tüccar üzerinde hiçbir baskıcı ve yasaklayıcı düzenleme yoktur. Tüm girişimleri serbest olan tüccarın karşılaşılabileceği kısıtlamalar yasal düzlemde değil rekabet ve ilkel koşullardan kaynaklanmaktadır.¹¹⁰ Pirenne, tüm bu işaretleri kapitalizmin erken habercileri olarak değerlendirmektedir.

Slonimski de kapitalizmin doğuşunu, özgül bir koşul olarak nitelediği emekçiler ile üretim araçlarının ayrılmasına bağlayan Marks'ı eleştirerek bu olgunun Antik Çağ'ın en başlarında bile var olduğunu belirterek aksini iddia edenlerin tarihi bilmediğini öne sürer.¹¹¹

¹⁰⁷ Braudel, **a.g.e.**, 1991, s.138.

¹⁰⁸ Henri Pirenne, **Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.183.

¹⁰⁹ **A.e.**, s.9-11.

¹¹⁰ Febvre, **a.g.e.**, s.81-82.

¹¹¹ Febvre, **a.g.e.**, s.85.

Braudel ise her ne kadar kapitalizmin modern devlete erken dönemlerden miras kaldığını düşünse de bu sistemin ilk büyük evrelerini antik çağlarda değil fakat 17. yüzyıldaki büyük kent devletlerinde, Venedik'te, Cenova'da ve Floransa'da bulur. Zira ona göre kapitalizm ancak devlet gücü devreye girdiğinde oluşabilir. Ona göre feodal bir toplumda mülkiyet ve toplumsal ayrıcalıkların korunması ve ailelerin bu ayrıcalıklardan yararlanmaları kapitalizm işaretlerinden sayılamaz. Zira mülkiyet her zaman vardır oysa birikim için jenerasyonların geçmesi, kalıcı olması için para ekonomisinin destek olması ve toplumsal düzenin bulunması gerekmektedir.¹¹²

Henri Sée ise antik çağda kapitalizm var mıydı sorusuna kapitalizmi sanayi ile ilişkilendirerek yanıt arar. Yunan ve Roma devletlerinde hâkim rolün arazi mülkiyetine ait olduğu ve ev ekonomisi ve kölelik müessesesinin büyük bir sanayi oluşumunu imkânsız kıldığını belirtir. Antikite döneminde de önemli miktarlarda ticaret, özellikle deniz ticareti, gerçekleşmesine ve Roma dünyasında büyük çapta mali işlemler yürüten bankalar, sarraflar ve mali şirketler mevcut olmasına rağmen bu faaliyetler toplumun genelini ilgilendiren yoğunlukta değildi. Sınai faaliyetlerde çalışan ücretli emeğin köle emeği ile rekabet edemeyecek kadar küçük olduğu antik ekonomilerde şartlar sanayi kapitalizminin ortaya çıkması için uygun değildi. Ortaçağın ekonomisi ise ilk yüzyıllarından itibaren tarımsal bir karakter taşımaktaydı. Şehirlerin sadece barınma fonksiyonunu yerine getirdiği bu dönemde de kapitalist hareketlere rastlanması mümkün değildi. Bu dönem sona ererken Haçlılar Batı ülkeleri ile Doğu arasındaki ticareti geliştirince Cenovalılar, Pisalılar ve özellikle Venedikliler büyük bir sermaye birikimi elde ettiler. Dolayısıyla İtalyan devletlerinde ticaret sayesinde sermaye birikimi oluştuğunu belirtmekle birlikte hiçbir şekilde kapitalist bir rejimden bahsedilemeyeceğini kabul etmek gerekir.¹¹³

¹¹² Braudel, a.g.e., 2014, s.63-67.

¹¹³ Sée, a.g.e., s.4-8.

1.2.2. Ticari Kapitalizmin Başlangıcı

İnsanlık tarihi kadar eski bir pratik olan ticari faaliyetin tarihçesini tam anlamıyla ortaya koymak nerdeyse olanaksızdır. Kaldı ki sadece Avrupa tarihi içinde değerlendirildiğinde bile tüm kıtaya uyabilecek genel bir modelleme bulunamaz. Gelişim ve değişim süreçleri Avrupa'nın her yerinde aynı olmamıştır. Dolayısıyla süreçlerin genel çerçevesi rahatça çizilemeyecek bir yapıya sahiptir.

Genel kanı ilk tüccarların erken ortaçağ dönemi Venediklileri olduğu şeklinde olsa da bu insanların sermaye birikimlerini nasıl sağladığı ve işlerin nasıl yürütüldüğü konusundaki veriler yetersizdir.¹¹⁴ Ancak kapitalist sistemin oluşmasında başrol oynayan burjuvazi kesiminin öncülü olarak tabir edilen Batı Avrupa tüccar sınıfının gelişimi genel hatlarıyla izlenebilmektedir.

Çeşitli zamanlarda ortaya atılan korsanların deniz ticaretinin ilk uygulayıcıları olarak gösterilmesi, büyük manastırlarda üretilen ürünleri yakın pazarlarda satan hizmetkârların ilk tüccarlar olarak ileri sürülmesi veya ilk tüccarların tarımla uğraşan kişiler olduğu gibi varsayımların hiçbiri Pirenne'e göre gerçeği yansıtmamaktadır. Zira sözü edilen grupların kendi dünyaları dışında başka yerler hakkındaki sınırlı bilgileri, yeniliklere karşı olan ilgisizlikleri ve geleneksel bir hayat tarzı ile çevrilmiş olmaları onların girişimci olmalarını engellemekteydi.¹¹⁵ Ayrıca bir tüketim toplumu olan feodalizmin erken dönemlerinde iktisadi hayat pek az para kullanımıyla yürüyordu ve her malikâne hemen hemen kendine yeterli üretimi yapabiliyordu. Sadece kilisede ve soylularda bulunan sermayenin üretken olmasını gerektirecek bir ortam yoktu. Malikânenin yakınlarında ufak tefek mal değiş tokuşunun yaşandığı küçük haftalık pazarlarda ise daha çok serflerin ve zanaatkârların üretim artıkları değiş tokuş ediliyordu. Çok düşük bir hacimle gerçekleşen bu ticaret için fazla artık üretilmesine gerek yoktu. Ayrıca ulaşım koşulları çok kötü ve tehlikeli olduğundan bu haftalık pazarlar geniş çaplı bir ticarete sahne olmuyordu.¹¹⁶

¹¹⁴ Pirenne, **a.g.e.**, 2011, s.85.

¹¹⁵ Pirenne, **a.g.e.**, 2011, s.83-85.

¹¹⁶ Leo Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.26-36.

İşte bu şartlar altında 8. ve 9. yüzyıllarda Avrupa’da gezici olarak ticaret yapan sosyal statüsü oldukça düşük, sadece taşıyabileceği kadar bir ticari sermayesi olan bir takım maceraperest kişiler ticaretin öncüleri olarak gösterilebilir. Çoğu bir malikaneden çeşitli sebeplerle kaçmış olan bu kişiler feodal ekonomik düzene aykırı ne kadar faaliyet varsa gerçekleştirme amacındaydılar.¹¹⁷ Gerçekten Pirenne de bu ilk tüccarların günü gününe yaşayan ve ne iş olsa yapan düşük profilli kişilerden oluştuğunu düşünmektedir. Kazanç umudu ile katıldıkları savaşlar ve çalıştıkları ticaret gemileri sayesinde gördükleri değişik ülkeler ve kültürler bu kişilerin zekalarını ticarete değerlendirmelerinin önünü açmaktaydı. Hırslı ve pratik zekalı bu kişiler¹¹⁸ asiller tarafından hor görülerek düzeni bozmakla itham edilseler bile kent hayatı için vazgeçilmezdi. Kent pazarlarında doğunun lüks mallarını, baharatlarını ve çeşitli güzel kumaşları satarak Avrupa’nın geçimlik ekonomik düzenine ve geleneksel durgunluğuna bir son verdiler.¹¹⁹

Avrupa’da ticari faaliyetin ve dolayısıyla piyasa ekonomisinin ortaya çıkmasında gezici tüccarlarla birlikte Haçlı Seferlerinin de büyük önemi vardır. Haçlı Seferlerinin sözde dini amaçlarla başlayıp sonunda kilisenin onaylamadığı bir sınıfın doğmasındaki rolü tarihin önemli ironilerindedir. Bu seferler ile kendilerinden daha düşük, barbar toplumlarla karşılaşacaklarını sanan feodal Avrupalılar, karşılaştıkları medeniyet ve lüks karşısında bocaladılar. Haçlı ordularının ihtiyaçlarını karşılamak üzere yanlarında giden tüccarlar bin bir değişik ürünle ve Avrupa hayat tarzını kökten değiştirecek fikirlerle Avrupa’ya geri döndüler.¹²⁰

10. yüzyıldan sonra artış eğilimine giren nüfus da Haçlı seferleri sayesinde Avrupa’ya akan mallara talep yaratmıştı. Kutsal toprakları kurtarma ideali ile başlayan Haçlı seferleri zamanla kazançla motive edilir hale gelmişti. Ticari faaliyeti canlandırması bakımından Haçlı seferlerinin sonuçları çok önemlidir. Bu seferler sayesinde çoğalan tüccar sınıfı tüm Avrupa’ya yayılarak Batı Avrupa’nın feodal durgunluğuna son verdi; Akdeniz ticaret yolu Müslümanların elinden çıktı ve eskiden

¹¹⁷ Heilbroner, **a.g.e.**, s.46.

¹¹⁸ Pirenne, **a.g.e.**, 2011, s.88-89.

¹¹⁹ Heilbroner, **a.g.e.**, s.46.

¹²⁰ Heilbroner, **a.g.e.**, s.49-50.

olduğu gibi Doğu ve Batı arasındaki büyük ticaret yolu haline geldi. 11. ve 12. yüzyıllarda güneyde, Akdeniz’de ticaret canlandığı gibi kuzey denizlerinde de ticaret imkânları büyük ölçüde uyandı. Kuzey ve güneyin en uygun buluşma noktası olarak tespit edilen Champagne Ovası büyük panayırların kurulduğu bir ticaret merkezi haline geldi. 12. yüzyıldan sonra pazarsız, kapalı ekonomi çok pazarlı bir ekonomiye dönüştü ve ticaretin gelişmesiyle, feodal ekonomi yerini ticaret ekonomisine bıraktı.¹²¹

Bu dönemde nüfus artışının hem sebebi hem de sonucu olarak tarımsal faaliyetin artmasının yanı sıra çok geçmeden Kuzeyde Flandra, güneyde ise Venedik genel olarak dış ticaretten kaynaklanan etkiyle canlandılar. Tüm bu gelişmeler ışığında ortaçağdan itibaren gelişim gösteren büyük ticaretin, kapitalizmin temel kaynağı olarak gözüktüğü söylenebilir. Tamamen ticari bile olsa kapitalizmin ortaçağdaki ilk ortaya çıkışı ise şehirler sayesinde olmuştur.¹²²

Gezgin şekilde başlayan ticaret 13. yüzyıl içinde uluslararası bir karaktere bürünerek kuzeyde Felemenk’i güneyde ise İtalya’yı merkez alıp tüm Avrupa’ya yayılmıştı. Ticaret için gereken şartların halen oldukça kötü olmasına rağmen tüccarların bireysel çabaları, enerjileri ve girişimcilikleri ile süren bir ekonomik hayat mevcuttu. Kredi işlemlerini kullanan ve ticari şirketler kuran İtalyanların ekonomik yöntemleri kısa zamanda Kuzey Avrupa’da yayıldı.¹²³ Dolayısıyla kapitalizmin ilk seçkin bölgeleri olarak İtalyan şehir devletleri ve Felemenk sayılabilir. Zira Haçlı seferleri ile başlayan Doğu ticareti İtalyan cumhuriyetlerinde büyük bir sermaye birikimi yaratmıştır.¹²⁴

Bloch’un ikinci feodal çağ olarak tanımladığı bu dönemde, canlanan ticaret sebebiyle tarih boyunca var olan zanaatkârlar ve tüccarların sayıları 11. yüzyılın sonundan itibaren çok daha artmış ve kent kadrosu içinde giderek daha güçlenen bir sınıf haline gelmişlerdi. Bu güç, 12. yüzyıldan itibaren tüm toplumsal ilişkileri

¹²¹ Huberman, **a.g.e.**, s.26-36.

¹²² Séé, **a.g.e.**, s.10.

¹²³ Pirenne, **a.g.e.**, 2012, s.180.

¹²⁴ Séé, **a.g.e.**, s.10.

değiştirecek kadar etkili olmuştur. Zira artık ekonomiyi tüccar yönetmeye başlamıştı.¹²⁵

Tüccarlar sınıfının kıta Avrupa'sında 10. yüzyılda yeniden ortaya çıkışı ve 10-14. yüzyıllar arasındaki kapitalist gelişme aynı dönemde kendini gösteren nüfus artışı ile doğrudan ilişkilidir. Bu dönemde daha fazla insanın daha fazla yiyecek ve ürüne ihtiyaç duyduğundan tarımın ticarileşmesinin girişimci köylülere de ticarete açılma fırsatı verdiği de doğrudur. Ancak, bu büyüme dalgasının belirleyicileri imalatta teknoloji, ticarete ise girişimciliğin örgütlenmesi ve mübadele teknikleri alanında yaşanan gelişmelerdir.¹²⁶

Yüzyıllar süren geçimlik ekonomi dönemi sona ermiş yaratılan üretim fazlası pazarlarda değiş tokuşa konu olmaya başlamıştı. Eski Roma'dan kalan kentler ticaret sayesinde tekrar yaşam bulmaya başlamış ve hatta yeni kentler kurulmuştu. Tarımsal üretimin gerçekleştiği kırsal alanla zanaat üretiminin yapıldığı ve ticaret ürünlerinin pazarlandığı kentler arasında karşılıklı bir alışveriş başlamıştı. Kentlerde özgürce ve daha iyi şartlarda yaşayan kent insanı kırsal da yaşayanlar için de ileri bir toplumsal örnek oluşturuyor, sattıkları değişik ticari mallar ile tüketim isteklerini kamçılıyordu.¹²⁷

Bu döneme damgasını vuran uzak mesafe ticareti önemli derecede tehlike ve risk barındırıyordu. Ancak uzak yerlerde bol bulunan ürünlerin eksikliğini hissedildiği pazarlarda satılmasına dayanan bu ticaretteki kârlar o denli yüksekti ki risklerini örtüyordu.¹²⁸

Braudel de uzun mesafe ticaretinin Batı Avrupa'da kapitalizmin gelişmesindeki rolünü ayırt edici bulmaktadır. Ona göre, günlük alışverişin gerçekleştiği ve ticaretin en basit hali olan pazar ekonomisi ile uzak mesafeli ve daha karmaşık bir yapı olan kapitalizmi birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. Zira geleneksel gündelik alışverişin yapıldığı kısa mesafeli ticari faaliyet olan pazar

¹²⁵ Marc Bloch, **Feodal Toplum**, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007, s.143-144.

¹²⁶ Landes, **a.g.e.**, s.9.

¹²⁷ Pirenne, **a.g.e.**, 2011, s.79-80.

¹²⁸ Pirenne, **a.g.e.**, 2011, s.93-94.

ekonomisinde alışverişler “*saydam*”dır. Alışverişi yapan taraflar arasında tüm ayrıntılar belirgin, getiriler ölçülüdür. Ancak Braudel’in *karşı pazar* olarak tanımladığı uzak mesafe ticareti kesinlikle farklı bir işleyiş tarzına sahiptir. Gezici olan bu tüccarlar, mamul mal ve hammaddeleri doğrudan doğruya üreticiden alarak arabalar veya gemilerle büyük kentlere ve ihracat limanlarına göndermekteydiler. Bu koşullarda tüccar, oluşan zincirin koşullarını bilen tek taraf olduğundan büyük kârlar elde edebiliyordu. Böylece üretim ve tüketim arasında uzun tüccar zincirleri oluşsa da büyük kentlerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması hususundaki etkinlikleri sebebiyle resmi makamlar bu tüccarların denetimlerini en aza indiriyordu. Dolayısıyla zincir uzadıkça ticaret birkaç el değiştirdiğinden kârlar fazlalaşarak sermaye birikimini artırıyor kapitalist süreç de bir o kadar belirginleşiyordu. O dönemin şartlarında oldukça uzun zamanlara ihtiyaç duyan uzak mesafe ticareti yatırımların da oldukça geç geri dönmesine sebep oluyordu. Elbette büyük tüccarlar uzak mesafe ticaretine sadece öz sermayeleri ile girmeyip kredi alarak başkalarının parasını da kullandıklarından bu uzun döngü sorun olmamaktaydı.¹²⁹ Zira o dönemin ticareti enerji, zekâ ve atılganlıktan başka bir şey gerektirmiyordu. İlk kapitalistlerin öncüleri olan bu tacirlerin başlangıç sermayesi büyük ihtimalle ya kilise veya lordtan borç alınmış ya talan ve yağma yoluyla elde edilmiş ya da paralı askerlikten kazanılmış olan bir sermayeydi. Girişimlerde kullanılan bu sermaye sayesinde önemli kazançlar elde ederek 11. yüzyıldan itibaren lordtan özgürlüğünü satın alabilir veya kiliseye borç verebilir duruma gelmişlerdi. 12. ve 13. yüzyıllar boyunca kentlerin gelişimine de yatırım yapan tüccarların bir kısmı ticaretten uzaklaşarak toprak sahibi olmayı tercih ettiler. Ancak büyük çoğunluğu ticarete devam eden bu kesimlerin zaman zaman tekeller oluşturarak devam ettirdikleri faaliyetlerinin kapitalist nitelik taşıdığı açıktı. Her zaman olduğu gibi bu yeni zenginler kısa sürede kapalı gruplar haline geldiler. Büyük çaplı ticarete girebilmek tekeli bu grupların elindeydi. Bu gruplar ise, küçük oyuncuların oyunun dışında bırakmaya ve onları perakende ticaret ya da el zanaatları içinde tutmaya kararlı büyük tüccarlardan oluşuyordu. Ticari faaliyetin gelişkin

¹²⁹ Braudel, a.g.e., 2014, s.51-56.

olduğu tüm bölgelerde büyük ve küçük ticaret arasındaki ayırım belirgindi. Büyük ticaretin kapitalist niteliği apaçıktı.¹³⁰

Piyasa ekonomisinin getirdiği ilerleme tüccar-kapitalistler hariç her kademedeki iş bölümü ve uzmanlaşmayı zorunlu olarak artırmaktaydı. Tacirlerin ise hali hazırda kendilerini tek bir faaliyetle sınırlandırmadıklarından uzmanlaşmaya ihtiyaçları yoktu. Onlar şartlara göre gemilerin erzak tedarikçisi, sigortacı, kreditor, kredi müşterisi, finansör, bankacı veya imalatçı olabiliyordu. Braudel'e göre tacirin uzmanlaşmamasının birinci sebebi hiçbir ticaret dalının onun tüm enerjisini kapsayacak kadar gelişmiş olmamasıydı. İkinci sebebi ise tüccarların kapitalizmin konjonktürel bir yapısı olması sebebiyle hızla sektörler arasında yer değiştiren kârları takip etme istekleriydi.¹³¹

Ticari faaliyetin Avrupa kapitalizmi üzerindeki başat rolü, sözü geçen coğrafyada kentlerin gelişimi ile sebep-sonuç ilişkileri bağlamında iç içe geçmiş durumdadır. Kentler ve ticari faaliyet birbirinden ayrı olarak açıklanabilecek olgular değildir. Bu ikiliye çok geçmeden burjuvazi olarak tabir edilen ve kökenlerini ilk tüccarların oluşturduğu varsayılan üçüncü bir kesim daha ilave olmuştur. Bu bağlamda çalışmanın bu bölümünde kentler, ticaret ve burjuvazi kavramlarının tarih içindeki hareketi değerlendirilecektir.

1.2.3. Kapitalist Sistemin Temel Dayanaklarından: Kentlerin Gelişimi Üzerine

İktisat tarihi çalışmalarında kentlerle toplumsal değişim arasındaki özgül ilişki ekonominin hayatın diğer veçheleri üzerindeki belirleyici etkisi temel alınarak izlenmektedir. Kentlerin gelişiminin ekonomik hayatla veya ekonominin gelişiminin kent oluşumlarıyla olan tarihsel bağı bu çalışmanın ilgisi dâhilindedir. Çalışmanın bütünlüğü açısından kentlere kapitalizme geçiş sürecinde kritik önem atfeden ekonomi politik anlayış takip edilecek ancak iktisadi alan harici kent kuramları kapsam dışı tutulacaktır. Adam Smith ile başlayıp Marks'ın ilk dönem çalışmalarında da

¹³⁰ Pirenne, **a.g.e.**, 2012, s.185-188.

¹³¹ Braudel, **a.g.e.**, 1991, s.61-62.

gözlenebilen bu anlayış, kent-kır farklılıkları, ticaret toplumunun ortaya çıkması ile artan zenginliğin kent özelinde kendini göstermesi esasına dayanır.

Henri Pirenne, Fernand Braudel ve Max Weber'in çalışmalarında önemli yer teşkil eden ortaçağ kenti yeni ve benzersiz bir fenomen olarak tanımlanır ve ona ortaçağdan modern zamanlara geçişte büyük bir rol atfedilir. Bu bakış açısı kentin otonomisi üzerinde durur ve onu kapitalizmin gelişmesinin kaynağı olarak görür.

Weber Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçişte kentlerin önemli rol oynadığını düşünmektedir. İktisadi açıdan kentlerin özgünlüğünü sağlayan bazı faktörler bulunmaktadır: uzmanlaşmayı zorunlu kılacak ihtiyaçlara sahip olan feodal bir yapı, yerleşik pazarların varlığı, korunaklı bir alanda yer almak ve kendine özgü yasalar. Tüm bunlar kapitalist faaliyetin gelişebileceği bir kentin niteliklerini oluşturmaktaydı.¹³²

Weber gibi Pirenne de ortaçağ kentini ortaçağdan modern zamanlara geçişin yeni ve özgül bir fenomeni olarak tanımlar. Pirenne, Avrupa burjuvazisinin toplumdaki ayrıcalıklı konumu nedeniyle ortaçağ kentinin hem antik kentten hem de günümüz kentinden ayrı bir konumda bulunduğunu belirtir. Zira burjuvazi o surların ardında, başka kanunların egemenliğinde başka bir dünyada yaşamaktadır.¹³³

Postan'ın "*feodal denizde feodal olmayan adacıklar*"a benzettiği ortaçağ kentlerinde tüccarlar, sadece birbirleri ile işbirliği yapmakla kalmaz aynı zamanda birbirlerini kollarlardı. Bu tüccarlar feodal yetkililerin yönetimi dışında yeni kanunlar ve bunları uygulayacak mekanizmalar geliştirmeyi de başarmışlardır.¹³⁴

Tarihin ilk dönemlerinden beri var olan kentler gündelik yaşamın çok eski modernitenin ise çok yakın tarihi içinde yer alırlar. Braudel, kentlerin değişime destek veren ve gösterge olma özelliklerinden yola çıkar ve kentleri değişimin hem başlangıcı hem de sonucu olarak tanımlar.¹³⁵ Hobsbawm, kentlerin kendi başına kapitalizmin

¹³² Max Weber, **Şehir**, Yarı Yayınları, İstanbul, 2012, s.87-91.

¹³³ Jan De Vries, **European Urbanization 1500-1800**, Routledge, Oxon, 2007, s.4.

¹³⁴ M. M. Postan, **The Mediaval Economy and Society**, Weidenfeld and Nicholson, London, 1972, s.212.

¹³⁵ Braudel, **a.g.e.**, 2014, s.21.

etkilerinden biri olduğunu kabul etmese de bu yeni yaşamın en çarpıcı biçimlerinden biri olduğunu belirtir.¹³⁶

“Kent” ve “kır” sözcükleri aslında eski Yunan ve Roma’dan kalma güçlü bir mirası içerirler. Kent araştırmalarında sıklıkla kullanılan özgürlük, demokrasi, yurttaşlık gibi kavramlar da bu geleneğin mirasıdır. Ancak bu geleneğe rağmen antik kentlerle modern Batı kentini ayıran iki önemli husus vardır. Bunlardan birincisi kentin dışsal her türlü etkiye karşı korunaklı bir yapısının olması, ikincisi de Kuzey Avrupa’da Alman orijinli bir atasözü olan “*kent havası insanı özgür kılar*” anlayışıdır.¹³⁷

Ortaçağlarda bu düşüncelerle ve genel olarak ticari faaliyetle büyüyen şehirlerin gelişiminde içinde buldukları ve kaderlerinin bağlı olduğu geniş uygarlıkların yapısal özellikleri önemli yer tutmaktaydı.¹³⁸ Batı Avrupa şehirlerinin çoğunun barbar saldırılar karşısında tamamen ortadan kalkmasına rağmen bazı Roma şehir kalıntılarında faaliyetini sürdüren birkaç dini kurum ile devam eden hayat, birkaç tüccar ve zanaatkarın buralara yerleşmesi sayesinde tekrar canlanmıştı. Benzer şekilde krallar ve aristokratlar da bu eski Roma kalıntılarında varlıklarını hissettirmek üzere buralara yöneticilerini göndererek kaleleri güçlendirmiş ve burayı halk için tekrar cazip kılmıştı.¹³⁹ Ancak ekonomik açıdan bakıldığında, her malikâne tüm ihtiyaçlarını kendi başına gidermeyi amaçladığından ticaretin yaygın bir faaliyet olmadığı görülmektedir. Bu şartlar altında Karolenj döneminin başından beri düzenli ticari faaliyetlerini sürdüren Yahudilerden başka profesyonel tacir bulunmamaktaydı. Öyle ki, *Judaeus*, Yahudi, ve *mercator*, tüccar, kelimeleri eş anlamlı olarak kullanılmaktaydı. Aslında Yahudi tüccarların uğraştığı ticaret, Mısır, Suriye ve Bizans’tan satın aldıkları baharat ve lüks eşyaları Karolenj İmparatorluğu’nda sınırlı bir müşteri kitlesine satmakla sınırlıydı. Dolayısıyla geniş kitlelere hitap eden bir ekonomik faaliyet değildi.¹⁴⁰

¹³⁶ Hobsbawm, **a.g.e.**, 2009, s.228-229.

¹³⁷ R. J. Holton, **Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık**, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s.13-18.

¹³⁸ David C. Thorns, **Kentlerin Dönüşümü, Kent Teorisi ve Kentsel Yaşam**, CSA Global Publishing, İstanbul, 2010, s.14.

¹³⁹ Gideon Sjoberg, **The Preindustrial City**, Collier- Macmillian Publishing, New York, 1965, s.57.

¹⁴⁰ Pirenne, **a.g.e.**, 2012, s.20.

Takip eden süreçte ticarete, gezgin tüccarlar ya da “tüccar serüvenciler” ortaya çıkarak ekonomik hayatta bir kıpırdanma yarattılar. Bu tüccarlar hem ulaşımı kolay olan hem de mal ve paralarını güvenli bir ortamda saklayabilecekleri kale-kent veya kasabalarda barınmak istiyorlardı. Tüccarların kentlere olan talebi arttıkça kentlerin gelişimi de hızlandı.¹⁴¹

Gezici tüccarların faaliyetleri yeni kasaba ve şehirlerin kurulmasına sebep oldu. Gezici tüccarların konakladıkları mekânlar daha sonra kurulacak küçük şehirlerin çekirdeğini oluşturmuştur. Tamamen tehlikelerden korunmak amacıyla malikanenin duvarlarına yakın yerlerde konaklayan tüccarlar burada malikanenin kurallarına tabi değillerdi. Bu ilk konaklama alanları, *bourg*, zamanla ilginç şekilde kale duvarları ile çevrilmeye başlandı. Bu bourglarda burjuvaların düzeni hakimdi. Feodal düzen öncesi kurulmuş kentlerdeki gibi merkezi bir gücün hakimiyeti yoktu. Yeni düzenlerine uygun yeni kurallarını kendi içlerinde oluşturacaklardı. Ulaşım imkanlarının çok kötü olduğu bu yeni kentlerin gelişimi oldukça uzun bir sürece yayılacaktı.¹⁴²

Siyasi güven ortamında artan nüfusun kırsalda iş bulamaması yüzünden gittikçe artan sayıda insan şansını bu kentlerde denemek istediğinden kent nüfusu da sürekli artış gösteriyordu. Bu ihtiyaç kentlerin hemen dışında ama onunla eşit statüde bazı yerleşimlerin kurulması sonucunu ortaya çıkardı. Bu şekilde genişleyen kent sakinleri artık daha güçlü bir şekilde özerk bir yönetim, kendilerine uygun yasalar, korunma ve gelirleriyle orantılı bir vergi düzeni talep etmekteydiler.¹⁴³ Bu yenileşme hareketleri ilk olarak Padua, Venedik, Milano, Floransa, Pisa ve Cenova gibi bağımsız İtalyan şehir devletlerinde görüldü.¹⁴⁴

Tamamen ticari olsa da kapitalizmin ilk işaretlerine kentlerde rastlanmıştır. İtalyan Şehir Devletleri ve Felemenk bu olgunun gözlenebileceği önemli bölgelerdir. Felemenk’in Doğu ile Avrupa’nın kuzeyi arasındaki başlıca ambarlardan biri olması, Floransa’da ise oldukça gelişmiş bir zanaatçılığın yanı sıra işinde uzmanlaşmış sarraflar ve bankacılar bulunması bu kentlerde sermaye birikimini hızlandırmıştı. Zamanla

¹⁴¹ Pirenne, **a.g.e.**, 2011, s.102.

¹⁴² Heilbroner, **a.g.e.**, s.47.

¹⁴³ Leonardo Benevolo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.44.

¹⁴⁴ Sjoberg, **a.g.e.**, s.58.

İtalyan kapitalistleri faaliyetlerini genişleterek Fransa'ya, İspanya'ya, Portekiz'e ve İngiltere'ye kadar yaydılar. Özellikle mevduat, rehin ve ipotek karşılığı borç, sigortacılık, poliçe ve kredi mektupları işlemlerinde uzman olan İtalyanlar mali sektörün ilk hakimleriydi.¹⁴⁵

Tüccarlar ilk burjuvaziyi, *la bourgeoisie primitive*, oluşturuyorlardı. Bu tarz bir burjuvazide, sermayenin büyüklüğünden ziyade bu sistemin içinde yer alarak üretim yapısını değiştirmek ve birtakım ayrıcalıklar elde etmiş olmak önemliydi. Uzun uğraşlar sonucu tüccar burjuvalar kentleri istedikleri yapıya getiren güçlü bir sınıf oluşturabilmişlerdi.¹⁴⁶ Üretim ve değişim biçimlerinde gerçekleşen bir dizi devrimin ürünü olan burjuva kesimi, köyleri kentlerin hakimiyeti altına sokarak kırsal nüfusu miskinliğinden kurtararak kentlerde toplamayı başarmıştı.¹⁴⁷

Zamanla tüccar sınıfının yükselişi ile feodal Lordların çıkarları ters düşmeye başladı. Zira malikâne içinde geçerli olan feodalizm kuralları şehirlerde etkisiz kalmıştı. Şehirdeki özgürlük havası yepyeni kurallara ihtiyaç hissettiriyordu. Tüccarlar serbest ve çabuk hareket eden girişken kişilerdi. Şehirlilerin istediği özgürlüklerin içinde toprak özgürlüğü, mülkiyet hakkı, özgür mahkemelerde yargılanmak, kendi vergilerini toplamak da vardı. Tabii ki şehirliler bu özgürlüklerin hepsini hemen ve birden elde etmediler. Lordlar önce bu hakları para karşılığında satmaya başladılar. Bu satışlar devam ettikçe sonunda şehirler birer birer özgür kalmaya başladılar. O dönemde bu özgürlükler doğal bir hak olduğu için değil, sağladığı yararlar için talep ediliyordu. Şehirlerin özgürlük mücadelesinde önderliği tüccarlar yaptığından en güçlü grup da onlardı. Tüccar loncaları şehirlerde toptan satış üzerinde tekel kurmuşlardı. Pazar ve fiyat tekeli loncalar vasıtasıyla ellerinde bulunduruyorlardı. Böyle nüfuz sahibi olmak için otoritelerle araları iyi olmalıydı. Bazı şehirlerde bizzat şehir yönetiminde tüccarlar bulunuyorlardı. Bazı loncalar sadece bir şehirde değil

¹⁴⁵ Sée, **a.g.e.**, s.10-12.

¹⁴⁶ Korkut Tuna, **Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987, s.26-27.

¹⁴⁷ Marks ve Engels, **a.g.e.**, 2008, s.50-53.

büyük bölgelerde de nüfuz sahibiydiler. Şehirlerin kazandığı haklar ticaret ve tüccarların etkinliğini göstermektedir.¹⁴⁸

Aslen Batı'da görülen tüm değişikliklerin yaratıcısı olan burjuvazi önderliğinde gelişen kentler sayesinde kırsal kesimde de ekonomik örgütlenme de değişmişti. Geçimlik üretim yapan kırsal kesim artık kent ve kentlilerin artan ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretimi artırmak zorunda kaldı. Yeni ekilecek alanlar yaratılarak üretim fazlası pazarlarda satılmaya başlanınca ekonomi hızla parasallaştı. Tüm bunların ışığında Pirenne daha 11. yüzyılda bile bazı kentlerde kapitalistlerin görüldüğünü iddia eder. Bu kapitalistler sadece parasal servetlerini artırmakla kalmıyor, kent yönetiminde de söz sahibi oluyorlardı.¹⁴⁹

Batı Avrupa'da ortaçağda kentlerin bu ikinci temel gelişimi ile verimlilik odaklı hale gelen toplumun ekonomik faaliyetlerde uzmanlaşması sonucunu ortaya çıkarttı. Artık pek çok kent ticari ve sanayi faaliyetleri ile bir atölye gibi çalışarak sürekli bir sermaye artışına hizmet ediyordu.¹⁵⁰

Başlangıçta hemen hemen tüm kentler zanaatla uğraşan bir kesime sâhipse de bunlar sadece kendi ihtiyacının fazlasını yerel pazarda değerlendiren satıcılar durumundaydılar. Ancak ticaretin yeterli miktarda hammadde yığmaya izin verdiği bazı kentler sanayi kenti karakteristiği göstermeye başladı. Dolayısıyla kentler yerel ve uluslararası ticaret yapanlar olarak kategorileştirildi.¹⁵¹

Ticari kentin büyümesi yavaş giden bir süreçti. Zira ortaçağ kentinin hem yapısal hem de geleneksel anlamda direnci kolay kırılacak gibi değildi. Ama kapitalizmin nihai sonucu olarak pazar ve pazar ilişkileri kentin her yerinde hissedilmeye başlandı. Bu kâr odaklı değişimin başlaması uzun mesafe ticaretinin canlanması ile hızlandı. Bu canlanma ile çileci hayat meraklılığı ile spekülâtif girişimcilik ve sistematik para gözlülük ile hadsiz bir gururun karışımından oluşan yeni bir hayat görüşü ortaya çıktı.

¹⁴⁸ Huberman, **a.g.e.**, s.37-47.

¹⁴⁹ Tuna, **a.g.e.**, s.29-30.

¹⁵⁰ Paul K. Hatt, Reiss, Albert J. Jr., "Kentsel Yerleşimlerin Tarihi", **20.Yüzyıl Kenti**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s.29.

¹⁵¹ Febvre, **a.g.e.**, s.79.

Ortaçağın ana teması korunma ve güvenlik iken yeni ekonomi hesaplanmış riskler üzerinde hareket etmekteydi.¹⁵²

Hiçbir büyük tüccarın faaliyet göstermediği yerel pazarlı kentlerde, geçimlik kazanç peşinde olan, dar zihniyetli dükkâncıların, lonca düzenlemeleri ile yabancılara karşı tekellerini korumaktan başka bir beklentisi yoktu. Bu durumun tam tersinin görüldüğü uluslararası ticaret yapan kentlerde ise ihracat sayesinde kredi araçları geliştirilmiş, düzenlenen fuarlarda kambiyo sistemi oluşturularak kapitalist hareketler görülmeye başlanmıştı.¹⁵³

Bu tüccar girişimciler, 13. yüzyılla 18. yüzyıl arasında kullanılan çift girişli muhasebe sistemi, ticari poliçeler ve anonim şirketler, üç direkli yelkenli gemiler, deniz fenerleri, doklar ve kanallar gibi ticareti kolaylaştıran tüm araçların yaratıcılarıydı. Bu uygulamalarla Bristol, Havre, Frankfurt, Ausburg, Londra, Anvers, Amsterdam gibi liman şehirleri giderek zenginleşmeye başlamışlardı.¹⁵⁴

15. yüzyılda tarımsal fiyatların durgunlaşması ile ilk zamanlarda sanayi ürünlerinde yaşanan talep artışı şehirlerin ve şehirli zanaatkarın hızla büyümesini sağladı.¹⁵⁵ Bu yüzyıl boyunca kırsal kesim tarımsal üretim ile ilgilenirken ticaret ve sanayi faaliyetleri yalnızca kentlerde gerçekleştiriliyordu. Kentlerin beslenmesi için kırsal üretim kadar büyük çaplı ticaret de çok önemliydi. Burjuvaziyi besleyen kırsal kesimin geçmiş dönemi simgeleyen durgunluğu yavaş yavaş kaybolmaya başladı. Nüfusu gitgide artan kentlerin tarımsal ürünlere olan talebi arttıkça üretimi arttıracak çareler aranmaya başladı. Kentlilerin bol ve ucuz gıdaya erişebilmeleri için koyulmuş olan bir takım yasal düzenlemeler uzak mesafe ticaretini kapsamıyordu.¹⁵⁶

Ekonomilerinin temelini ticaret, tarımsal üretim ve el sanatlarının oluşturduğu Avrupa kentleri, sömürgeciliğin sağladığı hammadde akışını sayesinde üretimlerini artırarak büyümeye başladılar. 16. ve 17. yüzyıllarda bu şekilde büyüyen en önemli şehirler dünya ticaretinde de önemli yere sahip olan Londra, Amsterdam, Antwerp,

¹⁵² Lewis Mumford, **The City in History**, Harcourt Brace & Company, Orlando, 1989, s.411.

¹⁵³ Febvre, **a.g.e.**, s.80.

¹⁵⁴ Mumford, **a.g.e.**, s.410-411.

¹⁵⁵ Braudel, **a.g.e.**, 1991, s.36.

¹⁵⁶ Pirenne, **a.g.e.**, 2012, s.189,194-196.

Cenova, Lizbon ve Venedik'ti. 18. yüzyılda Paris, Roma ve Viyana da bu şekilde gelişmişti.¹⁵⁷

Feodalizmin çöküşünden sonra ortaçağ kentinin karakteri de değişti. Ortaçağların bölgeler arası ticaretinin yerini 16. yüzyıl ve sonrasında kıtalararası ticaret aldı. Böylece kapalı ve sınırlı ekonomik fonksiyonlara sahip olan kentler hem yasal hem fiziksel hem de ekonomik olarak daha açık hale geldiler. Bu da ortaçağ kentinin yavaş yavaş sanayi kapitalizmine doğru götürmeye başladı.¹⁵⁸

Bundan sonra şehir üzerindeki en büyük ve belki de son değişim sanayi ile oldu. Yeni şehirler, öncekilerin ticarete dayalı yapılarından farklı olarak, sanayi üretimi ve sanayi kaynaklı sermayeye birikimi ile yeni ekonomik sistemin merkezleri oldu. 19. yüzyılda sanayi şehri olarak ön plana çıkan şehirler arasında Manchester, Chicago, Detroit, Pittsbugh, Almanya'nın Ruhr bölgesi kentleri Essen, Dortmund, Kuzeydoğu Fransa'da Lille bulunmaktaydı.¹⁵⁹

1.2.4. Ticari Kapitalizmin Yarattığı Burjuva Sınıfının Gelişimi

Batı Avrupa'da burjuvazi egemenliğinde kapitalizme geçişi anlayabilmek için Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ile başlayan ve ortaçağ boyunca hâkim olan feodal düzen ve bu düzenin sonlanmasına sebep olan olay ve kavramlar ekonomik açıdan incelendikten sonra bu büyük toplumsal değişimin en önemli aktörleri olan burjuva kesiminin gelişimi daha net bir şekilde değerlendirilebilir.

Feodal düzene ait toplumsal yapıda herhangi bir yeri bulunmayan burjuvalar bu yapının parçalanmasında etkili olup bütün dünyayı etkisi altına alacak bir düzenin yaratıcı aktörleri olarak yeni ve ayrıcalıklı bir sınıf yaratmışlardır.

Burjuva kesiminin tarih sahnesine girmesinden önceki yapı olan feodal toplumda katı bir hiyerarşi vardı ve bu yapı en keskin haliyle üç sınıftan oluşmaktaydı. En üst

¹⁵⁷ Thorns, **a.g.e.**, s.14-15.

¹⁵⁸ De Vries, **a.g.e.**, s.5.

¹⁵⁹ Thorns, **a.g.e.**, s.15.

basamakta duran ve nüfusun %5'inden daha az bir sayıya sahip olan Lordlar, hem koruma hem de düzeni sağlamakla görevli hakim sınıftı. Lordlardan sonra gelen Kilise sınıfı toplumda hem maddi hem de manevi gücü ile çok önemli bir yere sahipti. Feodal köylüler ise bu çalışma karşılığında manevi yardım, barınma ve korunma hakkı kazanıyordu. Bu yapı içerisinde özgür ve köle olarak ayrılan serfler dahil tüm sınıflar kendi içlerinde de sınıflara ayrılmaktaydı.¹⁶⁰ Feodal toplum üzerine en yetkin isimlerden olan Bloch, feodal toplum hakkındaki bu genel sınıflandırmaya karşı çıkarak “*feodal uygarlığı*” tek parçalı bir bütün olarak ele almanın büyük bir hata olduğunu belirtir. Toplumsal sınıfların onun ikinci feodal çağ olarak adlandırdığı dönemden itibaren daha katı kurallara göre düzenlendiklerini ve güç odaklarının yetkilerinin daha da arttığını belirtir.¹⁶¹

Feodal dönemde sosyal yapı Kilise'nin dünya görüşüne göre düzenlenmekteydi. Para peşinde koşmak, faizle işlem yapmak hem Tanrısal hem de toplumsal olarak lanetlenmekteydi. Tüm bunların bir arada bulunduğu ticari faaliyete de hoş gözle bakılmazdı.¹⁶² Aslen o dönemde de gayrimenkul ve serflerden sağlanan gelirler muazzam bir güç kaynağıydı. Ama bu güç ticarete yönelmedikçe bir şey ifade etmiyordu. Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi köylerinden kaçarak çıkmış ellerinde zekaları hariç hiçbir sermayeleri bulunmayan köksüz bazı insanların liman kentlerinde kâr olanaklarının peşinde koşmaya başlamalarıyla söz konusu resim değişmeye başladı.¹⁶³ Yük gemilerinden aldıkları malları malikanenin hemen dışında bazı ürünler karşılığında satmaya çalışan bu ilk tüccarlar hem uzun zamandır unutulmuş olan bir iktisadi faaliyetin, *ticaret*, hem de yeni bir mübadele alanının, *kentler*, ilk sakinleriydi.

İlkel burjuvazi genel olarak geçimini liman kentlerinde gerçekleşen ticari faaliyet sayesinde sağlıyordu. Zaten 10. ve 11. yüzyıllarda İngiltere ve Flandre'deki limanlara *portus*, sakinlerine de burjuva ile eş anlamlı kullanılan *poortes* veya *portmen*

¹⁶⁰ Rondo Cameron, Larry Neal, **A Concise Economic History of The World, From Paleolithic Times to The Present.**, Oxford University Press, New York, 2003, s.48.

¹⁶¹ Bloch, **a.g.e.**, 2007, s.473.

¹⁶² Pirenne, **a.g.e.**, 2012, s.22.

¹⁶³ Febvre, **a.g.e.**, s.75-76.

denilmekteydi.¹⁶⁴ 11. yüzyıldan itibaren kullanılan ve Fransızca kökenli bir kelime olan *burjuva*, toplumsal olarak kentlerde tüccarlık veya zanaatla uğraşan nüfusun ayrıcalıklı bir kesimini simgeliyordu.¹⁶⁵

Daha önceki bölümde belirtildiği gibi bu yeni faaliyetin yarattığı dinamizm ile malikanenin dışında gelişen kentlerde yeni bir toplumsal yapı şekillenmişti. Bu yapının en tepesinde burjuva kesimi yani tacirler yer almaktaydı.¹⁶⁶ Burjuva kesimi bu yeni yerleşim bölgesinde yeni faaliyetlerine ve özgür yaşama biçimlerine uygun yeni yasalara ihtiyaç duymaktaydı. Zamanla bu gerekliliklerle yeni yasalar ve idareler oluşturdular. Hatta 11. yüzyıl belgelerinde pazar ve panayır yerleri kurallarını düzenleyen yasalara bile rastlanmıştır. Ticaret ile ilgili yasaların yanı sıra savunma ihtiyacını giderecek bayındırlık çalışmaları ve vergilerin lordun keyfiyetinden çıkartılması da önemli idi.¹⁶⁷

12. yüzyıldan başlayarak oluşturdıkları kentlerde özgürlüklerin ilan eden zengin burjuvalar artık feodal yapıya başkaldırmış yeni bir toplumsal sınıfın saygın birer üyesiydiler. 15. yüzyıldan itibaren Venedik, Floransa, Bruges ve daha sonra Antwerp, Amsterdam ve Londra gibi tüccar kentlerinde burjuvaların sadece ticaret yapmakla kalmayıp yönetimi de tamamen ele geçirdikleri bilinmektedir.¹⁶⁸

Braudel'in ilk kapitalistler olarak tanımladığı bu tüccarlar üstün bir bilgi, zekâ ve kültüre sahiptiler. Kredi manipülasyonlarını ve kârlı para oyunlarını, "iyi para" denilen gümüş ve altın parayı sermaye gerektiren işlerde ve "kötü para" olan bakır paraları ise maaş ödemelerini yaparken kullanmasını biliyordu. Kâr getirecek olan yatırımları ele geçirmeği ihmal etmiyor gerekirse tekel bile oluşturabiliyorlardı.¹⁶⁹ En büyük kazanç getiren faaliyetler olan deniz ticaretini ve dış ticareti zor koşullara direnebilmek için ortaklaşa yapmayı öğrenmişlerdi. Bu da daha ileri zamanlarda ortaya çıkacak olan şirketleşme zihniyetinin başlangıcıydı. Bu yeni faaliyetlerin diğer ayırt edici özelliği

¹⁶⁴ Pirenne, **a.g.e.**, 2012, s.52-53.

¹⁶⁵ Bloch, **a.g.e.**, 2007, s.594-595.

¹⁶⁶ Braudel, **a.g.e.**, 1991, s.60.

¹⁶⁷ Pirenne, **a.g.e.**, 2011, s.96-98.

¹⁶⁸ John Kenneth Galbraith, **İktisat Tarihi**, Dost Kitabevi, Ankara, 2010, s.39.

¹⁶⁹ Braudel, **a.g.e.**, 1991, s.59.

de toptan bir ticaret olmasıydı. Küçük çaplı ticaret kırsal çiftçilere ve yerel pazarlara uğrayan gezgin tüccarlara terk edilmişti.¹⁷⁰

14. ve 15. yüzyıllarda bu kesimin en çarpıcı faaliyetleri arasında Avrupa'nın değişik bölgelerinde komisyoncu ve acenteleriyle organize olmuş ticari şirketlerin kurulması da yer alıyordu. Faiz hadlerinin düşmesi, değişik kredi tekniklerinin uygulanması ve kambiyo senetlerindeki protesto uygulamaları gibi yeni ekonomik araçları kullanan bu sınıf, kârlarını hep rant yoluyla elde etmiş olan diğer sınıfın yanında yeni düzene kolayca ayak uydurabilen kapitalist karakter taşımaktaydı.¹⁷¹

Bu dönemin tüccarları aynı zamanda sermayeyi kiliseye ve soylulara ödünç vermek suretiyle çalıştırmaktaydılar. Buradan gelen kârlarla arazi ve ev gibi gayrimenkuller edinmekteydiler. Ticaretten kaynaklanan servetlerini toprağa yatıran tüccar-burjuva nüfusunun sürekli artması, toprak rantının da artmasına sebep oluyordu. Öte yandan 13. yüzyıl başlarında artık tüm tüccarlar “kervancı” göçebe karakterini korumuyordu. Bazı büyük tüccarlar ticareti, macerayı ve riski terk ederek, topraklarının gelirleriyle rahatça yaşamayı tercih ediyorlardı. Bunlar bazen soylularla evlenme suretiyle bazen kent yönetiminde rol alarak görkemli malikanelerinde aristokrasiye öykünen yeni bir hayat tarzını benimsiyorlardı.¹⁷²

15. yüzyıl sonu ve 16. yüzyıl başında hepsi birbiri ardına olmak üzere dünya çapında pek çok önemli değişim yaşanmıştı. Büyük coğrafi keşifler sayesinde ticaret yolları değişmiş ve bunun sonucunda Avrupa'ya akan değerli madenler fiyatların alt üst olmasına sebep olmuş; kurulan büyük monarşik devletler arasında çeşitli güç savaşları başlamış; büyük para bunalımları, değerli maden akımı, fiyatların alt üst oluşu yaşanmış ve devlet oluşumları kentlerin etki ve yetkilerini kendinde toplamaya başlamıştır.¹⁷³ 16. yüzyıldan başlayarak bu gelişmelerin sonucunda iyice zenginleşen burjuvaların çıkarları ve monarşinin artan gücü, eski zamanların ayrıcalıklı kesimi olan lordlar ve kiliseyi devreden çıkarttı. Devlet-burjuva ilişkisinde hangisinin diğerinin

¹⁷⁰ Febvre, **a.g.e.**, s.75-76.

¹⁷¹ Pirenne, **a.g.e.**, 2012, s.237-238.

¹⁷² Febvre, **a.g.e.**, s.78-79.

¹⁷³ Febvre, **a.g.e.**, s.82.

sonucu olduğu tartişılsa da tuc̄car-burjuvaların devlet aygıtı içerisindeki önemli rolü hiçbir zaman yadsınmamıştır.¹⁷⁴

Sermaye sahibi bir sınıf olarak toplumsal ve siyasi hayatta güçlenerek belli ayrıcalıklar kazanan ve aristokrasi karşısında giderek güçlenen burjuvazi alt sınıfların da desteğini alarak ekonomik hayatın yanı sıra siyasi olarak da güç elde etti. Fransız Devrimi burjuvazi ile işçi-köylü sınıflarının güçlerini birleştirmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Bu sayede iyice güçlenen burjuvazi her anlamda kendisinin yararına olacak liberal düşüncenin savunuculuğunu yapmaya başladı. Fransız İhtilali akabinde liberalizm, özgürlük, eşitlik ve demokrasi kavramları ile tüm dünya halklarını etkilemeye başlamıştı. Tasarruf, kr güdüsü ve bireysellik temelinde yükselen akılcı davranış ve rasyonel hareket, bu dünya görüşünün başlıca vasıfları olarak ortaya çıkmıştı.

Burjuva sınıfı İngiltere’de ise ticaretten elde etmiş olduğu sermaye ve çitleme hareketi ile oluşturduğu büyük çiftliklerden elde ettiği gelirleri sanayi alanında kullanarak ve gelişen teknolojiyi de arkasına alarak Sanayi Devrimini gerçekleştirmiştir. Bundan böyle üretim mekanikleşerek büyük çaplı üretim hacimlerine ulaşılmıştır. Pozitivist bakış açısının hayatın her alanında etkisini artırmasıyla maddeye verilen önem artmış yaşam düzeyi yükselmiştir. Yaşam düzeyinin yükselmesi mal ve hizmetlere olan talebi artırmış ve dolayısıyla bu sektörleri elinde bulunduran burjuvazinin zenginleşmesi ile sermaye birikimi oluşmaya başlamıştır. Biriken sermaye kendisine sömürgeler vasıtasıyla yeni hammadde kaynakları ve işlenmiş sanayi ürünleri için de yeni pazarlar bulmuştu. Burjuvazinin kapitalist gelişim sürecindeki nihai faaliyet alanı ise üretim işlevinin tamamen dışında kalan mali kapitalizmdir. Bu saha beyaz yakalı uzmanları büyük burjuvazinin elindeki sistemin bir parçası haline getirmiştir. Sistemin son ve önemli bir parçası ise devlettir. Neticede feodal toplumdaki modern çağın sanayi toplumuna ve modern kapitalizme dönüşüm uzun bir süreci içermiş ve toplumda pek çok değişim meydana getirmiştir. Bu dönüşümün en önemli aktörleri ise hiç kuşkusuz orta sınıfı oluşturan burjuva kesimi olmuştur.

¹⁷⁴ Galbraith, **a.g.e.**, s.42-43.

Burjuvazi, alt sınıfların desteği ile aristokrasinin egemenliğine son vermiş olmakla beraber zaman zaman bu sınıfa öykünerek aristokrat yaşam biçimini temsil eden davranışlar da geliştirmişlerdir. Var oluşlarının alamet-i farikası olan kentleri terk ederek kırsalda toprak ve büyük mülk sahibi olmaya başlayan kimi burjuvazi mensupları da bulunmaktadır.

Markizimde feodalizmin yıkılıp kapitalizmin gelişmesinin sebebi burjuva sınıfının devrimci faaliyetleridir. Bu sayede toplumsal sınıfların yapısı ve üretim sistemi değişmiştir. Bu yeni sınıf burjuvazi, yeni sistem ise kapitalizmdir.¹⁷⁵ Marksist ideolojide kapitalist sistemin egemen sınıfı olan burjuvazi, emeğinden başka satacak hiçbir şeyi olmayan proletaryayı sömürerek üretim araçlarının hepsine sahip olan sınıftır. Burjuva zenginliğinin kaynağı proletaryanın sömürsü olarak tanımlanır. Toplumsal değişimin kaynağı olarak sınıfsal çatışmayı zorunlu gören Marksist anlayışta nasıl ki feodal düzen burjuvazi ile aristokrasi arasındaki çatışma sonucu yıkıldıysa, kapitalizm de proletarya ve burjuvazi arasındaki çatışma ile yıkılacak, böylece üretim araçları üzerindeki burjuva hâkimiyeti sona erecek ve sosyalist sistem egemen olacaktır. Dolayısıyla, Marksizm’de burjuvazi ile kapitalistler, proletarya ile ücretli emekçiler özdeştir.¹⁷⁶

Neticede hangi açıdan bakılırsa bakılsın toplumsal olarak daha önce var olmayan bir orta sınıfın ortaya çıkmasıyla, feodal düzene ait toplum yapısından tamamen farklı, ayrıcalıklı bir sınıfın doğmuş olduğu gerçeği değiştirilemez. Orta sınıf olarak da adlandırılan bu kesim, sahibi olamadıkları topraklar üzerinde yalnızca ticari faaliyet yaparak yaşama ve zenginleşme olasılığının varlığını o günün toplumuna kanıtlamışlardır. Toplumsal anlamda ayrıcalıklı olmanın yanı sıra ekonomik hayatı etkileyen değişimlerde de önemli rol oynamışlardır. Ticaret sayesinde değişim aracı olma rolü belirginleşen para artık aynı ödemelerin de yerini alarak yaygınlaşmaya başlamıştı.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Christopher R. Friedrichs, **The Early Modern City, 1450-1750**, Longman Group Limited, New York, 1995, s.9.

¹⁷⁶ İlker Belek, **Kapitalizmde Sınıf**, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2015, s.61,64.

¹⁷⁷ Pirenne, **a.g.e.**, 2011, s.162-163.

Başlıca faaliyeti geçimlik tarım ve hayvancılık olan ortaçağ ekonomisi bu hızlı değişime cevap vermiş artan gıda ve hammadde talebi, genişleyen pazar olanakları, tarımı daha ticari hale getirmiş, nakit karşılığı ticaret önem kazanmış, toprak ıslahına önem verilerek işlenecek toprak miktarı artırılmıştır. Sanayi alanında da yaşanan teknolojik ilerlemeler de eklenince ticaret eskisinden de daha fazla önem kazanmıştı. Tüccarlar şimdi hem ürün çeşitliliğini hem de ticaret hacimlerini artırmış pazarlarını uluslararası olacak şekilde genişletmişlerdi. Doğudan ve Amerika'dan gelen ürünleri Avrupa'da pazarlayan, Afrika'da köle ticareti ile meşgul olan tüccarlar, artan ticaret hacminin gerekliliklerini sağlamak amacıyla değişik şirket tipleri yaratarak bunların hisse senetlerinin pazarlanması vasıtasıyla sermaye birikimi elde etmeyi başarmışlardı. Ticari kıymeti fazla olan ürünlerin üretilmesini sağlamak için sanayi kuruluşlarını ya finanse ederek ya da bizzat kurulmasını sağlayarak sektöre yön vermişlerdi. İhtiyaçları doğrultusunda bankacılık sektörüne müdahale ederek özellikle okyanus ticareti bağlamında hayati önemi bulunan sigortacılık hizmetlerinin çeşitlenmesini sağlamışlardı. Kısacası modern çağın karakteristiğini burjuva sınıfı belirlemekteydi.¹⁷⁸

“Bu sınıf 16. yüzyılın tüm kavşaklarına yerleşmiş, buradan tüm anayolları hükmü altına almış ve tüm akımlara egemen olmaya kalkmıştır. Sürekli bir kıpırtı, bir tutku ve oluş içinde olan ve gayretle mücadele eden, dövüşen ve istediğini müthiş bir irade ile isteyen bir burjuvazi söz konusudur; çünkü ancak iradesi ile büyüyebilmiştir. Ancak grubu oluşturan unsurlar oldukça çeşitlidir. Hem kalfaları arasında tezgâhı başında oturan ustayı, hem yıllar boyunca at sırtında koşturan ve terkisinde para dolu keseler kadar silah da taşıyan gezgin tüccarı, hem de burjuva piramidinin tepesinde yer alan parlamento üyesini kapsamaktadır. Farklı meslek, örf ve statüleri olan çok karakteristik bir sürü tip insan ama hepsinde aynı fikir, duygu, varoluş tarzı iklimi mevcuttur.”¹⁷⁹

Burjuva sınıfının kendine özgü ve belirgin bir zihniyet dünyası olduğu ve bu zihniyet sayesinde ayrıcalıklı bir sınıf olarak ortaya çıktıkları görüşü tarihte önemli bir tartışma sahası olmuştur. Burjuvazinin zihniyet dünyası ile ilgili en önemli ve en çok tartışma yaratan eserlerden biri Alman iktisatçı ve sosyolog Werner Sombart'ın “*Burjuva*” adlı çalışmasıdır.

¹⁷⁸ Herbert Heaton, **Modern Avrupa'nın Başlangıcının Oluşumu, Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağdan Sanayi Devrimine**, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s.196-197.

¹⁷⁹ Febvre, **a.g.e.**, s.94.

Sombart, Avrupa'da doğan burjuvazi zihniyetinin kökenini açıklamak üzere diğerlerinden daha erken dönemlerde ticaret ile iştigal etmiş olan üç örnek üzerinden hareket eder. Birinci grup olarak ele aldığı Floransalılar, Venedik ve Ceneviz gibi diğer İtalyan devletleri savaşıla meşgulken ticaret ile uğraşmaktaydılar. Yabancı gemileri kullanarak ticaret yaptıkları gibi kara ticaretinde de uzmandılar. Ticari faaliyetlerinde diğer halklara oranla daha fazla para kullanan Floransalılar bankacılık işlemlerini yaygın şekilde kullanmaktaydılar. Zekice hazırlanmış kârlı iş anlaşmaları ile Floransa 14. ve 15. yüzyılda burjuva zihniyetinin ilk görüldüğü yerlerdendi. İkinci olarak bahsedilen İskoçlar da ticari anlamda Floransa ile benzerlik göstermekteydiler. Oldukça gelişmiş bir kâr elde etme hırsına sahip olan İskoçlar, etrafları denizle çevrili olmasına rağmen kara ticaretinde uzmandılar. Son olarak Yahudilere değinen Sombart, bu grubun ticari anlamda dünyanın efendileri haline gelmelerini güçlü bir deniz filosu ya da askeri güce sahip olmalarına değil, para ve sözleşme üzerindeki yetkinliklerine borçlu olduklarını belirtir. Yahudilerin kurdukları bütün şirketler ticari bir zihniyetin yayılmasına hizmet etmiştir. Kapitalist birer girişimci olan bütün Yahudiler, tüccar-girişimci tipine aittirler. İçlerindeki ticaret öylesinde bir tutkudur ki uğruna tüm dünyayı dolaşabilirler.¹⁸⁰

Sombart'a göre toplumsal bir sınıfın temsilcisi olmaktan çok bir insan tipi olan burjuva, olgun kapitalist girişimcinin ta kendisidir. Yani kentte oturan, ticaretle veya zanaatla uğraşan herkes burjuva sınıfına ait değildir. Kazancının hepsini tüketmeme ve bilinçli bir tasarruf eğilimi gösteren bir zihniyet yapısına sahip olan burjuva kapitalizmin temelini oluşturur.¹⁸¹ Yanı sıra eksiksiz bir mesleki bilgi birikimine sahip olmak, işlerini düzenli bir şekilde yürütmek, gayretli olmak, evinde tasarruf yapmak ve meslektaşlarıyla dayanışma içinde olmak gibi pek çok ahlaki özellik de kusursuz bir burjuvada olması gereken özelliklerdendir.¹⁸²

Febvre ise, burjuva zihniyetine ilişkin çözümlemesinde üç nokta üzerinde durmuştur. Birincisi akıldır. Çok akılı başında ve aydınlık olan burjuva aklına göre öğrenim bir lüks değil, yükselmenin, zenginleşmenin, büyümenin ve şansa ulaşmanın

¹⁸⁰ Werner Sombart, **Burjuva**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s.106-112.

¹⁸¹ **A.e.**, s.114-120.

¹⁸² **A.e.**, s.126-133.

bir aracıdır. İkinci olarak burjuva temkinli ve ılımlıdır. Yakın geçmişini hiç unutmaz ve para kazanmanın zorluklarını hatırladığından harcanmasına karşı da mesafelidir. Yerleşik olmakla eleştirilen 19. yüzyıl burjuvazisinin tam tersine faal ve hareketlidir. Özellikle 16. yüzyıl tüccarı, elinde ne telgraf ne posta ne de ulaşım vasıtası bulunmadığı halde çek ve kâğıt para olmaksızın dünyayı bizzat dolaşarak üreticilerden mal toplayan ve bunları o koşullarda büyük risk alarak müşterinin ayağına götüren bir girişimcidir. Bu yolculuklar onun değişik adetler, dinler ve kültürlerle tanışmasını sağlayarak ön yargılarından arınmasını ve ufkunun açılmasına yarar. Febvre son olarak burjuvanın başarısı, yükselişi ve zenginliği ile gurur duyduğunu ve eski iktidar sahiplerinin yerine geçtiğini göstermekle övündüğünü belirtir.¹⁸³

Bu sınıf ile özdeşleştirilen zihniyet yapısı ve davranış tarzı kimi düşünürlerce bu kesimin en ayırt edici özelliği olarak değerlendirilmiştir. Öyle ki ortaçağın kentsoylularının, geleceğin iki büyük düşünce akımı olan Rönesans ve Reform'da başrolü oynadıkları iddia edilir.¹⁸⁴

1.2.5. Feodal Düzeni Simgeleyen Fikirlerin Değişme Süreci

Feodal düzende net şekilde birbirinden ayrılmış olan toplumsal yapıya zamanla dâhil olan burjuva sınıfı hem feodal düzeni sona erdirmiş hem de bütün dünyayı günümüze değin etkisi altına alacak kapitalist devrimin en önemli aktörleri olmuşlardır. Ortaçağ kentlerinde artan zanaat ve ticari faaliyetin gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan burjuvalar üretim tekniğini geliştirdikleri gibi nihayetinde toplumun sosyal yapısını da değiştirmişlerdir. Elbette Batı Avrupa'da düşünce alanında meydana gelen gelişmeler Avrupa'nın içinde bulunduğu tarihi, siyasi, sosyal, kültürel, dinî ve ekonomik şartların sonucunda ortaya çıkmıştır. Ancak bu gelişmelerin başlangıcının ticaretin gelişmesi ve ekonomik ilerleme olduğu unutulmamalı ve gelişen burjuvazi önderliğinde Avrupa'da güçlü ve atılgan bir entelektüel hareketin canlanmaya başladığı değerlendirilmelidir.

¹⁸³ Febvre, **a.g.e.**, s.95.

¹⁸⁴ Pirenne, **a.g.e.**, 2011, s.171.

Öncelikle genel anlamıyla kültürel bir hareket olan fakat kilise kurumu ve soyluların desteklediği skolastik düşüncenin zayıflamasına ve modern düşüncenin temellerinin atılmasına ve hayat tarzları üzerinde önemli değişikliklere vesile olan Rönesans hareketi ile iktisadi hayat arasındaki ilişki irdelenmelidir.

Ortaçağın din temelli, karanlık ve estetikten yoksun yaşam tarzı yerine sanat ve lüks içinde akılcı bir yaşam geçirmeyi hedef alan bir düşünce tarzı olan Rönesans, 15. yüzyıldan itibaren önce Floransa’da ve Hollanda’da ortaya çıkmış, sonra bütün Avrupa ülkelerini etkisi altına alarak edebiyat, sanat ve bilim alanlarında yeni bir çağ açılmasına sebep olmuştur.¹⁸⁵

Rönesans, antik çağda önemli olan ancak ortaçağ ile birlikte kaybolan değerleri ön plana çıkarmış ve iktisadi faaliyete canlılık kazandıran bireycilik, materyalizm ve ilerleme olgularını yeniden harekete geçirmiştir. Bireylerin sahip oldukları yetenek, enerji ve yaratıcılıklarını kullanmalarını engelleyen her türlü yaptırımdan uzaklaşarak istedikleri faaliyetleri serbestçe yapmalarının toplumsal ve ekonomik açıdan ilerlemeyi getireceği düşüncesi hâkim olmuştur. Bireyselliğin bu derece teşviki ve girişimcilik ruhunun takdiri kapitalist zihniyete ve liberalizme doğru gidişin sinyalleri idi. Yanı sıra servet sahibi olmak amacıyla girişimlerde bulunmak ve teknik ilerlemeyi bu yönde kullanmak da iktisadi faaliyetleri hızlandırdı. Her alanda geleneksel yapıdan kopmak ve bilim ve sanatın üstünlüğünü kabul etmek revaçtaydı.¹⁸⁶ Bu dönem sanatçıların, mimarların ve zanaatkârların en fazla önemsendiği dönemdi.¹⁸⁷

Fikir ve sanat hayatına getirdiği yeniliklerle toplumsal hayatı etkileyen Rönesans, iktisadi hayat üzerinde de bazı değişimlere sebep olmuştu. Bunların belki de en önemlisi hayatın materyalist yönlerinin ortaya çıkartılmasıydı. Rönesans ile birlikte artan lüks tutkusu, tüketim alışkanlıklarının değişmesine sebep olarak yaşanan mekanlardan kılık kıyafetlere kadar etkisini göstermişti. Çeşitli güzel konak ve malikanelerin yapımında kullanılan cam, seramik, çini, ağaç ve demir gibi sanayi maddeleri ve moda alanında kullanılan tekstil ürünleri, mücevherat, boya gibi ürünlere olan artan talep ticari

¹⁸⁵ Erol Zeytinoğlu, **İktisat Tarihi**, Meter Matbaası, İstanbul, 1976, s.96.

¹⁸⁶ Jean Maillet, **Başlangıçtan 18.Yüzyıla Ekonomik Tarihi**, İTÜ Matbaası, İstanbul, 1989, s.226-227.

¹⁸⁷ Heaton, **a.g.e.**, s.197-198.

faaliyette artışa sebep olmuştur. Bazı yeni teknik ve buluşlara da sebep olan Rönesans'ın, iktisadi faaliyetleri doğrudan değiştirmese de sanat ve ticaretteki eski görüş ve davranışları değiştirerek¹⁸⁸ onların bağlı olduğu zihniyet üzerinde güçlü bir etkide bulunduğu, onları iktisadi faaliyete teşvik ettiği ve sonuçta geleneksel iktisadi kalıpların yıkılmasına hizmet ettiği söylenebilir.¹⁸⁹

Rönesans'ın getirdiği bu değişime eşlik eden bir başka önemli hareket de 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarında din alanında bazı köklü yapısal değişimler getiren Reform hareketidir. Temel hedefi dinde yenileşme olan bu hareketler ilk olarak Martin Luther'in söylemleri ile başlamıştır. Bu hareketin tüm Avrupa çapında yayılması ise Kalvenizm sayesinde olmuştur.¹⁹⁰

Feodal düzenin hüküm sürdüğü ortaçağda sosyal ve iktisadi tüm faaliyetler kilisenin kurallarına göre düzenlenmekteydi. Özellikle ekonomik faaliyetlerde kilisenin katı kuralları ve yaptırımları vardı. Ortaçağın başlarında faizle borç vermek kilise tarafından en büyük günahlardan biri olarak görülmekteydi ve şehir hükümetleri tefeciliği önlemek üzere çeşitli yasalar çıkarmışlardı. Tefecilik işi genellikle Yahudiler tarafından yapıyordu. Ancak tefeciliğin günah olduğu öğretisi, ticaretin geliştiği Avrupa'da iş yapmak isteyen yeni tüccar grubunun işine gelmiyordu. Zira para ekonomik hayatta gitgide artan bir önem kazanmaktaydı. Yükselen orta sınıf parasını sandıklarda saklamıyor mutlaka değerlendirecek bir yer buluyordu. İş alanını geliştirmek isteyen tüccar hep para ihtiyacı içindeydi ve bu parayı tefecilerden, büyük bankerlerden ve büyük tüccarlardan isteyebilirdi. Ancak her alana nüfuz eden ve hayatın tüm eylemlerini etkisi altına alan kilisenin faizi yasaklaması bu süreci engellemekteydi.¹⁹¹ Her ne kadar kiliseye ve onun temsil ettiklerine inansalar da burjuvalar akılcılığa inanmaları ve yeni olanla ilgili sürekli bir merak içinde olmaları sebebiyle bu durumdan memnun değillerdi.¹⁹² Çok geçmeden eski bir ekonomi için

¹⁸⁸ Zeytinoğlu, **a.g.e.**, s.97.

¹⁸⁹ Maillet, **a.g.e.**, s.227.

¹⁹⁰ Zeytinoğlu, **a.g.e.**, s.98.

¹⁹¹ Huberman, **a.g.e.**, s.48-53.

¹⁹² Febvre, **a.g.e.**, s.97.

uygun olan kilise öğretisi, ticaretle ilerleyen yeni ekonomik fikirlerle çatışmaya başladı.¹⁹³

Ruhban sınıfı tüccarların kâr peşinde koşmalarını ve faiz kullanmalarını gayri ahlaki olarak nitelendirmekteydiler. Bu tarz faaliyetleri ile Tanrı'nın tepkisini toplayacaklarını söyleseler de bu karşıtlığın sebebi sadece dini ve ahlaki değildi. Kilisenin varlığı ve gücünün feodal düzenden kaynaklandığını ve bu düzenin sona ermesi ile kendi varlıklarının da tehlikeye gireceğinin bilincindeydiler.¹⁹⁴

Öte yandan kazanç ve tefecilik aleyhindeki tutumuna rağmen Kilise oldukça önemli bir iktisadi figürdü. Aldığı bağışlar ve vergiler sayesinde Avrupa'nın en önemli sermaye merkeziydi. Kralları bile ağır şartlarla finanse eden Kilisenin savunduğu değerler zenginleşmeye duyulan güçlü arzular karşısında önemini yitirmeye başlamıştı.¹⁹⁵ Halk din adamlarının söylemleri ile tutarsız zenginleşme çabalarını ve imtiyazlarını kötüye kullanmalarını artık hoş görmemeye başlamıştı. İşte bu ortamda başlatılan yenileşme hareketi sonucunda Roma Kilisesi'ne tepki olarak değişik mezhepler ortaya çıkmaya başlamıştı. Reformun da Rönesans gibi iktisadi hayatı etkileyen sonuçları olmuştu. Kilisenin iktisadi faaliyetleri sınırlandıran yaptırımları ortadan kalkınca insanlar para kazanma amacıyla rahatça hareket etmeye başlamış, meslek seçimlerinde kilise onayı almaktan kurtulmuşlardı. O tarihe kadar borç verme işlemine konu olmadan yalnızca saklanan para, Kalvenistlerin faiz işlemlerinin günah olmadığını açıklamalarıyla iktisadi faaliyetlere yönelmiştir. Kalvenistlerin, ticari faaliyet, servet artırma gibi konulara karşı onaylayıcı tutumu ve hatta bu tarz faaliyetlerin Tanrı'nın sevgisini kazanmakla sonuçlanacağı yönündeki düşünceleri büyük kitleleri sanayi ve ticari faaliyete yönlendirmişti. Kalven'in karşıt olduğu kavramlar sefahat ve israftı.¹⁹⁶

Protestanlık dünyevi değerleri Katolik Kilisesi gibi kötüleyip yasaklamadığından kapitalist hareket için mükemmel bir ortam yaratmaktaydı. Maddi servetlerle elde edilebilen şeylerin cazibesi eski manastır ideallerini geride bırakmıştı. Ayrıca Kalven'in

¹⁹³ Huberman, **a.g.e.**, s.48-53.

¹⁹⁴ Pirenne, **a.g.e.**, 2011, s.94-95.

¹⁹⁵ Heilbroner, **a.g.e.**, s.52-54.

¹⁹⁶ Zeytinoglu, **a.g.e.**, s.98-99.

yücelttiği çalışma, üretkenlik ve tutumluluk gibi erdemler kapitalizmin de savunduğu burjuva erdemleri ile paralel gitmekteydi. Reform hareketinin amacına ulaşmasında servetlerini ve güçlerini ortaya koyan tüccar sınıfı bunun karşılığında kilisenin mallarının paylaşılmasından ve kendilerine rakip bir ayrıcalıklı toplumsal sınıfın ortadan kalkmasından faydalanmışlardı.¹⁹⁷

Her ne kadar gerçek bir kapitalizm karşıtı olan Luther'in temsil ettiği yenilikçi düşünceler tamamen Hristiyanlık ile ilgili olsa da 16. yüzyılın tüm yenilikçileri gibi onun düşünceleri de isteği dışında yörüngesinden çıkarak burjuva zihniyetine hizmet etmeğe başlamıştı. Artık Luther'in doğmakta olan kapitalizme ve onun temsilcilerine karşı hiçbir şekilde sempatisi bulunmamasının bir önemi yoktu. Zira onun özgürlüğü savunan doktrinleri sayesinde oluşturmak istedikleri ortama kavuşan burjuvaların tümü birden Lutherci olmuşlardı bile. Elde ettikleri özgürlük ortamı onlara Luther'in fikirlerini çıkarları doğrultusunda değiştirip düzenleme ve yorumlama hakkı veriyordu.¹⁹⁸

Bu doktrinin yeni şekliyle ivme kazanması aslında Kalvenizm'le birlikte başlamıştı. Luther, faiz karşıtlığına devam ederken laik ve dış etkilere açık bir kişi olan Kalven faiz uygulamalarının meşruluğunu ilan etmişti bile. Yanı sıra Kalven, Luther'in Tanrı'nın kişiden razı olmasının tek yolunun dünyadan uzaklaşmak gerektiği öğretisine de itiraz ederek bunun en doğru yolunun insanın mesleğinin gereklerini en iyi şekilde yapması olduğunu belirtmiştir. En doğru şekilde Tanrı'ya hizmet bu şekilde yapılırdı. 17. yüzyılda Anglosakson ülkelerdeki çok sayıda Kalvenci tüccar, burjuva ve bankacı çalışmayı ve zenginleşmeyi Tanrı'ya layık olabilmek adına gerçekleştirdiğine ve kötü olanın zenginlik değil, dinlenme, aylıklık ve zevk olduğuna inanmaktaydı.¹⁹⁹ Kalven'e göre dünyevi hırslardan uzaklaşarak kendini dürüstlük ve çalışkanlıkla mesleğine adanmış kişi, eğer dini ibadetini de yerine getiriyorsa Tanrı'nın zaferine katkıda bulunmuş olmaktadır. Çalışmasının karşılığında gelir elde etmesinde bir sakınca yoktu. Sakıncalı olan şey lüks tutkusu ve zevkti.²⁰⁰

¹⁹⁷ Preserved Smith, **Rönesans ve Reform Çağı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.289.

¹⁹⁸ Febvre, **a.g.e.**, s.99.

¹⁹⁹ Febvre, **a.g.e.**, s.104.

²⁰⁰ Heaton, **a.g.e.**, s.200.

Bu bağlamda bir insanın kıymeti hayattaki başarısı ile ölçülmeye başlandı. Ancak servetler biriktirilmeli ve iyi yolda kullanılmalıydı. Müsriflik asla affedilemezdi. Dolayısıyla Kalvencilik, toplumsal ve iktisadi istikrar adı altında yaşanan durgunluğun yerine ticari hareket, sermaye birikimi ve ekonomik ilerleme nosyonlarını getirmiş oldu.²⁰¹

Her ne kadar Reformun ekonomik hayat ve davranışlar üzerindeki direkt etkisini ölçmek kolay olmasa da Protestanlığın ekonomik hayatın ilerlemesi hususunda Katoliklikten daha uyumlu olduğu bir gerçektir. Protestanlar Hıristiyanlık öğretisinin ortaçağ kilisesi tarafından tahrif edilmemiş sıkı çalışma, dünya nimetlerinden vazgeçme gibi ideallerinin takipçisi olmuşlardır. Kalvenci hayat görüşü, çalışmanın ve zenginliğin tadına varan fakat aynı zamanda günah işlemekten korkan tüm tüccar, zanaatkar ve çiftçi için büyük bir rahatlama vesilesi olmuştu. Kalven sayesinde çalışmalarının Tanrı katında bir karşılığı bulunduğunu öğrenen kitlelerin kendine güvenleri yerine gelmişti. Max Weber'in "*Protestan Ahlakı*" olarak tanımladığı bu düşünüş biçimi Orta ve Batı Avrupa'da ticari faaliyetin gelişmesi ile ortaya çıkmıştır.²⁰²

Geleneksel bir güç olan kilisenin ekonomik hayat üzerindeki kısıtlayıcı etkilerinin kalkması ve ortaya çıkan serbestlik ile Avrupa'da kapitalizmin doğuşunu ilişkilendiren önemli tezler ortaya atılmıştır. Bilindiği gibi modern anlamda kapitalizmi Protestanlığın, daha doğrusu püritenliğin yarattığı bir sistem olduğunu iddia edenler arasında en önemli tez Max Weber'e ait olmaktadır. Weber'in tezi, çok tartışmalara neden olmuş ve hala olmaya da devam etmektedir. Weber özetle, Protestanlığın Kalvenci kollarının Tanrının takdirini kazanmak için kendilerini meşguliyete adanması, zevk, eğlence ve lüksten uzak bir hayata sürmesinin sermaye birikimine, rasyonel davranışa ve iş hayatında başarıya yönelttiğini iddia etmiştir.²⁰³ Braudel'e göre ise bu tez bütünüyle yanlıştır. Braudel, teknik alanda ve iş dünyasında hiçbir buluşları olmayan Kuzey ülkelerinin daha önce Akdeniz'in eski kapitalist merkezlerinin faaliyet alanlarını ele geçirmekten başka bir şey yapmadıklarını ileri sürer. Ona göre, Amsterdam Venedik'i, Londra Amsterdam'ı, New

²⁰¹ Heilbroner, **a.g.e.**, s.52-54.

²⁰² Heaton, **a.g.e.**, s.199-201.

²⁰³ Landes, **a.g.e.**, s.12.

York Londra'yı kopya etmiştir. Aslında olan şey dünya ekonomisinin çekim merkezlerinin yer değiştirmesinden başka bir şey değildir. Braudel Max Weber'in kapitalizmin modern dünyanın öncüsü olma rolünü abarttığını düşünmektedir.²⁰⁴ Landes ise Weber'in hiçbir zaman yalnızca Protestanlığın kapitalizmi oluşturduğunu ileri sürmediğini söyler ve onun aslında ulus-devletlerin ortaya çıkışı, bilimsel ilerleme ve rasyonel ekonomik davranış gibi birtakım etkenleri de kapitalist gelişimin içinde değerlendirdiğinden bahseder. Bu değişimlerin değerlendirilmesi esnasında ise Protestanlığın fark yaratan bir etken olduğunu gözlemlediğini belirtir.²⁰⁵

Hill'e göre ise aslında otomatik olarak kapitalizme yol açacak bir gelişme olmayan Protestanlığın önemi Katolikliğin ilerlemeyi engelleyen katı kurumlarını kaldırmasında yatıyordu. Reform hareketi ile birlikte Katolik Kilisesi'ne ve onu temsil eden erke karşı gelişen tepkinin büyük bir kısmını kentli sınıf vermekteydi. Kapitalizmin zaten var olduğu bölgelerde Protestanlığın getirdiği serbesti ile daha rahat ve hızlı bir gelişim alanı yaratılmış oldu. Dolayısıyla *“insanlar Protestan olduklarından dolayı kapitalist olmadılar, kapitalist olduklarından dolayı Protestan oldular.”*²⁰⁶

Febvre'e göre ise aslında kapitalizm ve Reform arasındaki bağlantıyı ilk önce ortaya koyan ve kapitalizmin kökeninin 16. yüzyılda aranması gerektiğini ilk söyleyen Karl Marks'tır. Marks'a göre 16. yüzyıl sadece kapitalizmin doğuşuna değil, Rönesans'a, Reforma ve ulus siyasetinin doğuşuna da tanıklık etmiştir. Marks, bunları bir dağılma değil bir birleşim olarak görür. Bu bileşim sermayenin ve kapitalist bir zihniyetin oluşumunu sağlamaktadır.²⁰⁷

Protestan ahlakı ile girişimcilik ruhunun etkileşimi ile ilgili net bir bağlantı söz konusu değildir. Ancak Püritanizmin buna bir katkısı olduğu kabul edilse bile esas

²⁰⁴ Braudel, **a.g.e.**, 2014, s.63-64.

²⁰⁵ Landes, **a.g.e.**, s.13.

²⁰⁶ Christopher Hill, “Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı” **Kapitalizmin Doğuşu**, ed. David S. Landes, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s.41.

²⁰⁷ Febvre, **a.g.e.**, s.89-90.

önemli olan 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren Avrupalıların önüne çıkan yeni fırsatları etkin bir şekilde değerlendirmeleridir.²⁰⁸

Reformasyon'un yaygın olarak etkilediği ülkeler olan İskandinavya, Hollanda, Almanya'nın büyük bir bölümü, Fransa ve İsviçre'nin bir kısmı, Büyük Britanya ve İrlanda'nın kuzey kısmında mülkiyet ve gelirden büyük bir paylaşım meydana gelmiştir. Kiliseye ve din temelli loncalara ait olan mülklere krallık tarafından el konulmuş ve zamanla ihtiyaçların karşılanması amacıyla satılmıştır. İngiliz milli servetinin üçte birini oluşturan bu atıl kaynaklar girişimcilerin elinde yatırıma dönüşmüş ve muazzam kârlar getirmişlerdir. Ancak Reform hareketlerinin uygulanmasının getirdiği tansiyon ile yaşanan hoşgörüsüzlük ve baskı ortamında göç hareketleri yaşanmış, İspanya ve Portekiz Müslüman ve Yahudileri sınır dışı ederken Protestanlar da daha rahat hareket edebildikleri İngiltere ve Hollanda'ya taşınmışlar ve bu ülkelerin ekonomilerine önemli katkılar yapmışlardır.²⁰⁹

İngiltere'nin iktisadi hayatında önemli etkileri olan Reform sayesinde tüm İngiltere'de büyük araziler, menkul ve gayrimenkulleri bulunan kilisenin bu varlıkları krallığa devrolunarak kârlı birer işletme haline getirilmişti. Ayrıca Papalık makamına yapılan önemli tutarlardaki yardımların sona ermesi de sermaye birikiminin girişimlerde kullanılmasının önünü açmıştır.²¹⁰

Dolayısıyla Rönesans ve Reform hareketleri kilise kurumu karşısında düşüncenin özgürlüğünü savunarak modern düşüncenin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Tüm bu gelişmeler skolastik düşünce sisteminin yıkılmasına hizmet etmiş, 17. yüzyılın Akıl Çağı, 18. yüzyılın ise Aydınlanma Çağı olarak adlandırılmasını sağlamıştır.

Tüm bu gelişmelerin hazırladığı fikri altyapı neticesinde Fransa'da aristokrat kesime karşı birleşen burjuva ile işçi-köylü sınıfı 1789'da Fransız İhtilali'ni gerçekleştirmişlerdir. Akılcılık, bilim ve felsefenin ön plana çıktığı Aydınlanma felsefesi ile beslenen Fransız İhtilalinin en önemli sonuçlarından biri ulus devletlerin doğuşudur. Yanı sıra bilimsel açıklamalarla gizemli olmaktan çıkarılan doğanın

²⁰⁸ Heaton, **a.g.e.**, s.201.

²⁰⁹ Heaton, **a.g.e.**, s.198-199.

²¹⁰ Mailet, **a.g.e.**, s.227.

zenginlikleri beşerin hizmetine sunulmuş, iktisadi bakış açısı devre damgasını vurmuştur. J.J. Rousseau, Montesquieu, Voltaire ve J. Locke gibi burjuva sınıfının ideolojilerini yansıtan düşünürlerin fikirleri ile birlikte liberal bakış açısı dünyayı sarmaya başlamıştır.

Özellikle liberalizmin kurucusu sayılabilecek olan Locke, İngiltere’de burjuva sınıfının gelişimi ve kapitalizmin işleyebilmesi için en uygun yönetim şeklinin anayasal yönetim olduğunu düşünmekteydi. Locke, siyasi iktidarların görevinin en geniş anlamıyla mülkiyeti korumakla sınırlı olması gerektiğini belirterek bir anlamda İngiliz burjuvazisine hizmet etmekteydi.²¹¹

Rönesans ve Reform, genel olarak bakıldığında paralı sınıfın yükselişi, bireycilik ve milliyetçilik gibi üç önemli fenomenin ortaya çıkmasına hizmet etmiştir.²¹²

1.3. Ulus Devlet, Merkantilizm, Sömürgecilik ve Sermaye Birikiminin Diğer Veçheleri

Batı Avrupa’da geçimlik iktisadi düzenin terk edilerek ticari kapitalizme geçişin hızlandığı dönem iktisadi açıdan sömürgecilik ve merkantilizmin hüküm sürdüğü yıllar olurken siyasi açıdan da ulus devletlerin feodal beyliklerin yerini aldığı bir süreçti.

Modern çağın başlangıcının en önemli siyasi gelişmesi ulus devletlerinin ortaya çıkışı olarak kabul edilmektedir.²¹³ Ulus devletlerinin ortaya çıkmasında politik, toplumsal, dini ve ekonomik pek çok neden vardır.²¹⁴ Ancak kapitalizmin geliştiği toplumlarda ulus devlet yapılanmasının başlamasında burjuva sınıfını oluşturan tüccar kesiminin belirleyici etkisi olmuştur. Burjuva sınıfının gelişmediği toplumlarda ise

²¹¹ Atilla Yayla, **Siyaset Teorisine Giriş**, Liberte Yayınları, Ankara, 2002, s.211.

²¹² Smith, **a.g.e.**, s.285.

²¹³ Heaton, **a.g.e.**, s.201-202.

²¹⁴ Huberman, **a.g.e.**, s.83-98.

sunî burjuva sınıfları geliştirilmek suretiyle ulus devlet oluşumuna destek aranmıştır.²¹⁵

Ulus devlet olgusu, Büyük Roma İmparatorluğunun siyasi birliğinin yıkılması ve Avrupa'nın feodal döneme girmesi başlangıç alınarak değerlendirilmelidir. Siyasi parçalanmışlığın yanında iktisadi hayat da tamamen dağılmıştı. Avrupa çapında yüzlerce değişik ticari kanun ve ölçü birimi bulunmaktaydı. Bu durum olası küçük bir mübadele ve ticaret işleminde bile sıkıntı yaratmaktaydı. Aslında Avrupa'daki pazarların 16. yüzyılda merkezileşerek modernleşmesinde siyasi oluşu kadar iktisadi faktörlerin de etkisi büyüktü. Çünkü üretim faaliyetlerini ele geçiren ve iktisadi düşünce biçiminde köklü değişiklik yapan burjuvazi için artık en çok gereksinim duyulan şey üretilen malların satılacağı yeni ve güvenli pazarlar bulmaktı. Burjuvazi ve krallık güçlerinin birleşmesi ile ileride ulus devlet yapısının çekirdeğini oluşturacak olan küçük siyasi oluşumlar meydana çıktı. Burjuvazinin parasal açıdan kralı desteklemesine karşılık kral da feodal lordlara karşı kentlilerin en önemli müttefiki durumundaydı. Bu durum Avrupa'daki küçük siyasi birliklerin birleşerek daha büyük siyasi organizasyonlar meydana getirmeye başlamasının önünü açtı. Böylece krallar ve burjuvalar birleşerek merkezi hükümetleri kurdular. Zira kuvvetli bir iktisadi hayat aynı zamanda kuvvetli bir politik zemin istemekteydi.²¹⁶

Ancak ulus devletlerin ihtiyaçları ekonomik açıdan oldukça büyük bir yekûn tutmaktaydı. Öncelikle ulusal devletin savaş teknolojisinin ilerlemesiyle geliştirilen yeni silahları kullanacak donanımlı, eğitilmiş ve düzenli talim yapan ordulara ve bu orduyu oluşturacak olan ücretli askerlere ihtiyacı vardı. Krala ordunun bu ücretini ödemekte şehirli tüccar ve sanayiciler yardımcı oluyordu. Kralın borç almak için ticaret kesimine başvurabiliyor olması ise ticaret ve sanayinin iyi işliyor olması demekti. Dolayısıyla Krallar ticaret ve sanayinin gelişmesiyle ilgilenmeye başladılar. Çok geçmeden bu gelişmenin önünde bir engel olduğu anlaşılan lonca tekelleri kaldırıldı. Zira ekonomik etkinlik için daha geniş bir alanın avantajları bir bütün olarak orta sınıfların çıkarına daha uygundu. Burjuvaziden alacakları paralara muhtaç olan

²¹⁵ Selahaddin Bakan, Gökhan Tuncel, "Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Etkisi", **Birey ve Toplum**, Bahar 2012, C.II, Sayı:3, s.56-57.

²¹⁶ Heilbroner, **a.g.e.**, s.50-51.

krallar, büyüyen krallıklarını yönetmek için gittikçe burjuvaların nasihat ve yardımlarına bağımlı hale geliyorlardı. İdari kadrolarını burjuvazi arasından seçmek durumunda kalıyorlardı. Zamanla sözsüz bir anlaşmaya dönüşen bu durum, burjuvazinin politik ve toplumsal etkilerini, zekâlarının ve servetlerinin kaynağını monarşik devletin hizmetine sunması ile neticelendi. Buna karşılık pek çok devlet de onların iktisadi ve toplumsal ayrıcalıklarını arttırdı. Ücretli işçilerini emirlerine verdi, başkaldırmalarını engelledi ve burjuvaziye boyun eğmeye zorladı.²¹⁷

Ulusal devlet ve burjuvazi arasındaki bu karşılıklı çıkar ilişkisi Hollanda'da ve İngiltere'de çok üst seviyelerdeydi. 18. yüzyılın sonlarında bir Fransız Hollanda'daki durumu şöyle tasvir etmekteydi: *“Başka hiçbir ülkede ticaret mesleği Hollanda'da olduğu kadar değerli sayılmamaktadır. Burada tüccarlık şerefli bir iş sayılmakta ve tüccara Cumhuriyetin temel direklerinden biri olan bir sınıfın üyesi olarak bakılmaktadır. Devlet içindeki şerefli ve yüksek görevlerin yolu ona açıktır. Soylu ailelerle evlilik bağı kurabilir ve devlet görevlerinde çok yüksek olan bu ailelerin içine girmekle birlikte, çocuğunu tüccarlık kariyerine uygun olarak eğitebilir.”* İngiltere de tüccar sınıfına karşı Hollanda benzeri bir tutum takılmaktaydı.²¹⁸

Ulus devletin güçlenmeye başladığı dönemlerde devletin ekonomiye ilişkin her şeye karşı büyük bir ilgisi vardı. Ölçü birimlerine ve ülkenin nakit sistemine bir standart getirmek, ülke içi gümrük ve geçiş resimlerini kaldırmak, ulaşım imkanlarını genişletmek gibi düzenlemeler yapan devlet, tarımı canlandırmak, sanayi ve ticareti teşvik etmek, sömürge elde etmeye çalışmak ve vergi sistemini ıslah etmek amacıyla piyasalara müdahale etmekteydi. Devlet bir yandan kendi siyasi çıkarlarına uygun olarak ekonomik araçlarla oynarken diğer yandan tüccarlar da siyaseti ekonomik kârlarını artırmak amacıyla kullanmaktaydılar. Merkantilizme hizmet edecek bazı yasaların gerçekten de siyasilere ait olmasının yanı sıra bazılarının da tüccar grupları tarafından parlamentoya taşındığı bilinmekteydi. Özellikle Hollanda ve İngiltere'de tüccar kesiminin talepleri siyaset içinde giderek daha fazla yer almaktaydı. Bu durumda kendi çıkarlarının aynı zamanda ulusal devletin ve kralın da çıkarı olduğuna

²¹⁷ Huberman, **a.g.e.**, s.83-98.

²¹⁸ Heaton, **a.g.e.**, s.202-203.

dair ikna güçlerini kullanan tüccarların önemli payı vardı. Lobicilik, rüşvet ve kâr paylaşımı dahil her türlü metodu denemekteydiler.²¹⁹

Bu anlamda dönemin ekonomik aktörlerinin düşünceleri ile Krallıkların kaygıları tam bir uyum içindeydi. Bir yandan servet ve zafer peşinde koşan hükümdarlar diğer yandan zenginleşmeye özendirilmiş tüccarlar fetih ve yağmayı sistemleştirmeye başladılar. 1487’de Bartolomeu Dias, Ümit Burnu’nu dönmüş; 1492’de Kristof Kolomb Amerika’yı keşfetmiş; 1498’de Vasco de Gama Afrika’yı dolaşarak Hindistan’a ulaşmıştı. Tüm bu gelişmeler eşi benzeri görülmemiş bir yağma ve sömürünün kapısını açacak olan coğrafi keşifler dönemini başlatmıştı.²²⁰

Coğrafi keşiflerle birlikte Güney Amerika’dan Batı Avrupa’ya altın ve gümüş akmaya başladı. Yanı sıra Avrupa’da büyük talep gören fakat ulaşım zorlukları yüzünden hem çok pahalı olan hem de Venedikliler ve Türklerin elinde bulunan doğu malları ticareti, coğrafi keşifler sayesinde daha kolay ulaşılır hale gelmişti. Ticaret yollarının değişmiş olması ticari avantajı Venedik ve Güney Almanya kentlerinden alarak Atlas Okyanusuna kıyısı olan bölgelere vermişti. Portekiz, İspanya, Hollanda, İngiltere ve Fransa bu anlamda avantajlı konuma geçmişlerdi. “Ticaret Devrimi” olarak adlandırılan bu dönemde eşi görülmemiş çapta yaşanan pazar gelişmesi neticesinde Batı Avrupa’nın iktisadi hayatında büyük bir yayılma dönemi başladı. Yeni ürünler ve yeni pazarlar yoğun ticari etkinliğe sebep oldu. Bu yeni fırsatları değerlendirmek için yeterli gelmeyen eski tarz ticari şirketlerin yerine yeni tarzda ticari şirketler kuruldu. Zira yüksek risk içeren uzak mesafe ticareti büyük bir sermaye gerektiren yeni tip bir ticari birliği gerektiriyordu. 16. ve 17. yüzyıl tüccarları bu büyük sermaye toplama sorununu anonim şirketler kurup birçok kişiye hisse satarak çözdüler. Parası olan herkesin hisse satın alarak ortağı olabildiği anonim şirketler, gerçekleştirdikleri ticaret ve aldıkları riskler karşılığında hükümetlerinden tekel hakkı başta olmak üzere çeşitli ayrıcalıklar koparmak amacındaydılar. Ticaretin altın çağını

²¹⁹ Heaton, **a.g.e.**, s.203-207.

²²⁰ Michel Beaud, **Kapitalizmin Tarihi**, Dost Kitabevi, Ankara, 2003, s.19.

yaşadığı bu dönemde servetler oluşuyor, sermaye birikiyordu. Bu dönemde biriken sermaye 17. ve 18. yüzyılların büyük sanayi gelişiminin temeli olacaktı.²²¹

Krallığın zenginliğinin, tüccarların zenginliğine bağlı olduğunun anlaşılması ile birlikte yeni oluşmaya başlayan ulusal ekonomiler üzerinde bazı reçeteler uygulanmaya başlandı. İthalatı sınırlandırıp ihracatı artırmak, yerel üretimin ihtiyacı olan hammaddelerin girişini kolaylaştırmak, değerli madenlerin ülkeden çıkışını engellemek ulusal ekonominin gelişmesini sağlayacaktı. Henüz ulusal pazarların kurulma aşamasında bile sanayi girişimleri için tekel ve imtiyazların verilmesi, hammadde ihracının kısıtlanması ve ithal ürünler için gümrük uygulamaları gibi koruyucu tedbirler gündeme gelmekteydi.²²² Alınan önlemler arasında madencilere ayrıcalıklar verilip var olan değerli maden miktarını arttırmaya çalışmak da vardı. Altın ve gümüşün bu kadar önemli olduğu bir dönemde, ticari büyüme yeni maden yataklarının da keşfine neden olmuştu.²²³

Ekonomik ulusçuluk, korumacılık ve külçecilik üzerine kurulu bir sistem olan merkantilizm, kapitalizmin ilk evreleri denilen dönemlerde hemen tüm Batı Avrupa ülkeleri tarafından uygulanan bir model olmuştu. Fransa'da Colbertizm, İspanya'da Bullionism, Almanya'da ise Kameralizm ismi verilen bu sistemi uygulayarak gelişip güçlenen ülkelerin başında İngiltere gelmekteydi. Ticaret sermayesinin feodal bağlarından kurtularak serbestlik kazandığı ve teknolojik ilerlemelerle sanayi üretiminin desteklendiği İngiltere kısa sürede gözünü dünya pazarlarına çevirmeye başlamıştı.²²⁴

Ticari kapitalist sınıfın ideolojisi ve çıkarlarını yansıtan merkantilizm feodalizmin çökmesinden Sanayi Devrimi'ne kadar olan süreçte merkezi devletlerin kapital birikimi ve piyasa ekonomisi şartlarını hazırlaması ile oluşan bir politik iktisat sistem olarak tarif edilebilir.²²⁵

²²¹ Huberman, **a.g.e.**, s.99-112.

²²² Beaud, **a.g.e.**, s.22-23.

²²³ Huberman, **a.g.e.**, s.99-112.

²²⁴ Orhan Hançerlioğlu, "Merkantilizm", **Ekonomi Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s.284.

²²⁵ Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012, s.43.

Fransa, Hollanda ve İngiltere’de piyasa ekonomisinin ortaya çıkmasında tüccar sınıfının etkisinin büyük olmasına rağmen emek ve sermaye üzerindeki geleneksel bağların atılmasını merkantilizm başarmıştır. Merkantilizm devri, kapitalist hareketlerin başladığı ve hızlandığı bir dönemdir. Zira güçlü bir ekonomi hedefleyen merkantilizm politikasında bir ülkenin büyüklüğünün o ülkedeki sınai, ticari ve zirai üreticilerin desteklenmesi ve gelişen burjuvazinin teşvik edilmesi ile ölçülebileceği fikri hâkimdi. Sınai kalkınma ilk defa bu devrede ele alınmıştı. Kapitalizmin ana unsurlarının yaratıldığı bu dönem, sanayi devrimine önemli bir geçiş sahası yaratmıştı.²²⁶

Zira aslında ulusal çıkarlar ile belli kişilerin ve sınıfların çıkarlarının hemen hemen özdeş olduğu bu dönemde iktisadi çıkarla ulusal politika arasındaki bağlantı belki hiçbir dönemde olmadığı kadar açık ve netti. Gelişmiş bir vergi sistemi bulunmadığı için krallar çeşitli masrafları karşılamak üzere tüccar ve bankerlerden borç almakta veya para karşılığı çeşitli memuriyetleri satmaktaydılar. Bu yüzden devletle tüccar sınıfının çıkarlarının özdeş sayılması oldukça doğaldı. Dolayısıyla devletin başlıca işi ticareti ve onunla ilgili her şeyi teşvik etmek ve desteklemektir.²²⁷ “Tüccarizm” de denilen merkantilizmde, Adam Smith’e göre ülkenin geliştirilmesi toprağı işlemekten çok ticaret ve imalata; kır sanayilerinden çok kent sanayilerine ağırlık vermekle mümkün olacaktır. Modern çağın hemen öncesinde merkantilizm, devletlerin ihracatı artırıp ithalatı azaltmak, değerli madenlerin ülke içinde kalmasını sağlamak, yerli sanayi ve ticareti geliştirmek amacıyla çeşitli teşvik ve muafiyetler yaratılması hususlarını içeren bir ekonomi terimini ifade etmektedir.²²⁸

Bunların yanı sıra ismi kapitalizm ile sık sık beraber anılan kolonileşme de merkantilistler tarafından anayurtlar için başlıca gelir kaynaklarından biri, belki de en önemlisi olarak görülmekteydi.²²⁹ Bu nedenle İngiltere’nin başını çektiği gelişmiş ekonomiye sahip ülkeler sermaye birikimi sürecinde yeni pazarlar ve hammadde kaynakları bulmak amacıyla dünyanın yeni keşfedilmiş topraklarını sömürge olarak

²²⁶ Heilbroner, **a.g.e.**, s.68.

²²⁷ Huberman, **a.g.e.**, s.136-150.

²²⁸ Heaton, **a.g.e.**, s.204.

²²⁹ Huberman, **a.g.e.**, s.136-150.

kullanma yoluna gittiler. Küresel bir işleyişe dönüşen sömürgecilik, kapitalist üretimi geliştirirken; kapitalist üretim de sömürgeciliği geliştirdi. Öyle ki elde edilen koloniler kıymetli maden rezervlerine sahip olmasalar bile sömürgeci ülkelerde bulunmayan veya dış ülkelere satabilecekleri ürünleri üretiyor olabiliyorlardı. Hint Adaları baharat, Brezilya şeker ve rom, Virginia ise tütün ile bu tarz bir sömürüye konu olmuşlardır.²³⁰

Avrupa ülkelerinin özellikle yeni keşfedilen kıtalardaki zenginlikleri kendi ülkelerine götürmeleri sonucu önemli servetler biriktirildi. Sömürgeci ülkeler değişik ülkeler ve dolayısıyla değişik ürünler üzerinde tekel haline gelmiş oluyorlar bu da onlara pazarda büyük avantaj sağlıyordu. Gerek İspanya ve Portekiz gibi feodal tipte sömürgecilik olsun gerekse İngiltere ve Hollanda gibi plantasyon kurulmasına dayanan kapitalist tarzda sömürgecilik olsun Avrupa'nın sermaye birikiminin oluşmasında büyük rol oynamışlardır. Sömürgeci ülkelerin bir başka kazancı da ya çok az bedellerle yerli halkı çalıştırmak ya da insanlık dışı şekillerde köle edinerek emek gücünü bedavaya getirmektir. Batı Avrupa'da büyük çaplı ilk sermaye temerküzü bu yollarla edinilmişti.²³¹

Dikkat çekici olan ise sermayenin büyük çapta birikmesinin yanı sıra sadece belirli ellerde toplanmasıydı. Paranın iktisadi faaliyetler içinde faal rolü olan arazi sahipleri, tüccarlar ve sarraflar gibi kimselerin elinde toplanması paranın üretken faaliyetlerde kullanılarak üretimin canlandırılmasına katkıda bulunuyordu. Zira paranın tek başına biriktirilmesi veya gayrimenkul alımında ya da savurgan tüketime konu olması iktisadi ilerlemeye katkıda bulunmuyordu.²³²

Bu şartlar altında önemi ve etkinliği artan yatırımcı kesimin talepleri ekonomik ve siyasi açıdan ihmal edilemeyecek kadar önemliydi. Bu kesimin hareket serbestliği içinde faaliyet göstermesi gerekmektedir. Bu anlamda ilk olarak Fransa'da Fizyokratlar tarafından geliştirilen ve ekonomik düşünce tarihinde "*laissez faire, laissez passer*" deyiimiyle yer eden ekonomik serbestlik anlayışı 17. yüzyıldan sonra

²³⁰ Cameron ve Neal, **a.g.e.**, s.132.

²³¹ Tevfik Çavdar, **İktisat Kılavuzu**, NK Yayınları, İstanbul, 2003, s.56.

²³² Maillet, **a.g.e.**, s.235.

gelişen liberal görüşün de temel ilkesi oldu. En gelişmiş sanayi ve ticarete sahip olan ülke olarak en fazla İngiltere'nin çıkarına olan bu düşünce tarzı ile korumacılık önlemleri terk edildi ve akabinde gelişmiş ülkeler sermaye temerküzünü tecrübe ederken, az gelişmiş veya gelişmemiş ülkeler sömürge haline gelmeye başladılar.

Ticari kapitalizmin iktisadi düşünce sistemi olan merkantilizme tepki olarak 18. yüzyıl sonunda Fransa ve İngiltere'de, ortaya çıkan iktisadi liberalizm sınai kapitalizmin destekleyicisiydi. Girişimci kapitalistlerin faaliyetlerini sınırlayan her türlü kısıtlamaya karşı olan liberal doktrin tekellere, devlet müdahalesine, imtiyazlara karşı çıkarken, sınırsız ferdi teşebbüs özgürlüğü peşindeydi.²³³

Batı dünyasında coğrafi keşifler sonrasında başlayan liberalizm ile dünyayı etkisi altına alan ve sanayi devrimi sonrasında hızlanan teknolojik ve ekonomik gelişmeler küreselleşme sürecinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Teknolojik gelişmelerin kitlesel ve hızlı üretim sağlaması, merkantilizm ve emperyalizm düşüncesiyle birleşmesi burjuvaziye ekonomik yönden, tarihte benzeri olmayan bir şekilde güçlendirmiştir. Ancak kapitalizm Avrupa'da tam anlamıyla 17. yüzyıldaki durgunluğu atlatınca ve akabinde gelen sanayi devrimi ile yayılacaktır. 19. yüzyılın ortalarından I. Dünya Savaşı yıllarına kadar olan dönemde ticari kapitalizmin yanı sıra sanayi kapitalizmi iktisadi açıdan önemli olmaya başlamıştır. Bu dönemin en dikkat çekici gelişmesi teknik buluşlar eşliğinde artan sanayi üretimi ve bunun sonucu olan işçi sınıfının doğuşudur.²³⁴

1.4. Burjuva Kesiminin Nihai Üretimleri: Sanayi Kapitalizmi ve Finans Kapitalizm

Modern iktisat tarihçileri tarafından insanlık tarihinin tarım devriminden sonraki ikinci önemli dönüm noktası olarak kabul edilen ve 18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi Batı insanının hayat tarzını ve seviyesini köklü

²³³ Kazgan, a.g.e., 2012, s.51.

²³⁴ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.103-104.

bir biçimde değiştirmiştir. Öncesinde Batı dünyasına hâkim olan ve ticari kapitalizmin bir ifadesi olarak görülen merkantilist düzen, tam anlamıyla bir piyasa ekonomisiyle desteklenmemiş olması nedeniyle kapitalizmin bütün kurumlarıyla yerleşmiş olduğu bir sistem değildi. Kapitalizm, tüm kurum ve araçlarıyla asıl olarak sanayi devrimiyle birlikte yerleşti. Zira sanayi devriminden önceki kapitalistlerin çoğu sermayelerini üreterek değil, ticaret veya faizle borç vererek yapmışlardı. Sanayi devrimi ise Avrupa'da teknolojik gelişmelerin üretime uygulanmasıyla ortaya çıktı ve akabinde yaşanan gelişmeler Avrupa'da sermaye birikiminin artmasına yol açtı. Sermaye birikiminin artması kapitalizmi besledi ve sanayi devrimi sonrasında sanayi kapitalizmi gelişmeye başladı. Böylece kapitalizm ticaret ve tarımdan sonra sanayi alanında da yaygınlaştı.

Ticari kapitalizm olarak adlandırılan dönem, kapitalist sanayi faaliyetlerinden tümüyle yoksun olmamakla beraber yine de kârın çoğu, imalattan ziyade ticaret ve finanstan geliyordu. Sanayi ağır ilerleyişine devam ederken ticaret hızla büyüyordu. Coğrafi özellikler, toplum ve siyasetin ulusal bir pazar oluşturması ve kırsal ve şehirsal ekonomilerin birbirini tamamlaması gibi eğilimler en fazla İngiltere özelinde kendini göstermekteydi.²³⁵

18. yüzyılda İngiltere'de çitleme faaliyetleri ile hız kazanan süreçten önce sanayi üretiminin kentsel zanaat biçiminden kırsal üretime dönüşümüne değinmek gerekmektedir. Sanayi üretimi halen zanaat üretim tarzını yansıırken eve iş verme yöntemi bağımsız eski zanaatkârları ve köylü emeğini de kapsayacak tarzda genişliyordu. Bu modelde üretilen mallar *üretici-simsar* aracılığıyla pazarlanmaktaydı.²³⁶ Zira 13. yüzyıldan sonra zanaatkârlar hammaddelerini sağlayan ve mamullerini satan tüccarlara bağımlı duruma gelerek bağımsızlıklarını yitirmişlerdi. Pazarın büyümesinin bir sonucu olarak aracılar bağımlı hale gelen zanaatçılar, önceleri sadece yerel müşteriler için çalışırken, artık uzak rekabetçi pazarlarda bir aracı vasıtasıyla satış yapmaya başlamışlardı. Bireysel olarak hiçbirisi bu uzak mesafe ticaretinin kurallarını bilecek veya organize edebilecek durumda

²³⁵ Landes, **a.g.e.**, s.14-15.

²³⁶ Beaud, **a.g.e.**, s.83-84.

değillerdi. Tüccar bu ticaretin niteliklerini belirleyerek gerekli hammadde ve araç gereçleri sağlayıp emeği organize ederek üretimin sürmesini sağlayan yegâne kişiydi. Kırsaldaki ucuz emek gücünü bu şekilde değerlendirmesi hem tüccar için hem de gelirlerini bu yolla artıran köylü ailesi için kârlıydı. Tüccarların organize ettiği bu dağıtım sistemi sanayi kapitalizminin ilk veçheleri olarak görülebilir. Tüccarların bu organizasyondaki rolü sermaye ile emeklerini pazarlayan zanaatkarları alıcılarla buluşturmaktı. Büyük çoğunluğu kendi evlerinde el tezgahlarında üretim yapan zanaatkarlar girişimci değil ücretli emek statüsündeydiler. İmalat masrafları ve ürün fiyatları üretimin yayılması sonucu düşünce talep arttı ve ortaçağ geçimlik ekonomisi yavaş yavaş kapitalizme doğru ilerlemeye başladı. Ancak genişleyen pazarlar için daha fazla üretim yapma amacıyla mevcut işgücü daha fazla çalıştırılmak istenince ve emek belli bir gelir seviyesine ulaştınca çalışmaya karşı daha az istekli olmaya başladı. Dönemin kapitalistleri bu sorunu beşeri gücün yerine makineleri, canlı güç kaynaklarının yerine de su ve buhar gücünü koyarak çözdü. Hane içi üretimin fabrikalara taşınmasıyla da Sanayi Devrimi'nin önü açılmıştı.²³⁷

Üretimi daha uygun yollarla artırma kaygısı fabrika sisteminin 18. yüzyılın ikinci yarısında önce yavaş bir tempoyla daha sonra hızlanarak gelişmesine neden oldu. Çitleme faaliyetlerinin hız kazanması ile birlikte köylülerin topraklarından uzaklaştırılması ve toprak aristokrasisinin baskısıyla büyük toprak sahiplerinin modern tarım ve hayvancılık yöntemlerini uygulamaya koyulması zaten üretim araçlarından yoksun bir emekçi bolluğunu yaratmıştı. Yeni gelişen sanayi ve madencilik üretimini artırmak için aranan faktör bu emek gücüydü.²³⁸

İşte böyle bir ortamda yeni bir üretim biçimi olarak faaliyete geçen fabrika, enerji ve makineyle çalışıyordu. Eski zanaatkârlar ve evde iş yapanlar için bu fabrikalarda çalışmak küçük düşürücü olmasına rağmen ilk sanayiciler gerekli iş gücünü kırlardan kovulmuş bu proletaryadan sağlayacaklardı. Hobsbawm'ın Sanayi Devriminden

²³⁷ Landes, **a.g.e.**, s.16-18.

²³⁸ Beaud, **a.g.e.**, s.83.

bahseden pamuktan da bahsediyordur dediği²³⁹ tekstil işgücünün büyük bir kısmı ise çocuklar ve kadınlardan oluşmaktaydı.²⁴⁰

Fabrika sisteminin ayırt edici özelliklerinin sermaye ile emek fonksiyonlarının ayrışması ve makine kullanımı olduğu ileri sürülse de en önemli farkı yaratan unsur aslen disiplindi. Sermaye sahibi fabrikalarda süreci istediği gibi düzenleme ve emeği yönlendirme şansını kullanarak ekonomik verimliliği artırmaktaydı.²⁴¹

Bu atılımla birlikte İngiltere’de kapitalizm ilerleyişine sanayi üretimini de ekleyerek büyümeye devam etti. Çitleme faaliyetleri sayesinde mülksüzleşmiş ve çalışmaya hazır bir işçi kitlesinin varlığı, coğrafi keşifler ile birlikte yeni pazarlar ve ucuz hammadde kaynaklarına ulaşmanın kolaylaşması, ticari faaliyetler sayesinde birikmiş bir yatırım sermayesinin bulunması ve ilerleyen teknoloji sanayi üretiminin kar topu gibi büyümesine hizmet etti. Devlet de bir yandan korumacı politikalar uygulayarak, tekeller oluşturarak diğer yandan da işçi isyanlarını bastırarak sermayeyi hoş tutmaya çalışıyordu.²⁴²

Hali hazırda 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayi kapitalizminin doğuşunu hazırlayan şartlar oluşmaya devam etmekteydi. Fiyat artışlarından olumlu yönde etkilenen kapitalist sınıfın tasarruf gücü artmış, teknolojide yaşanan ilerlemeler beşerî gücün yerini makine gücünün almasını sağlamış, yatırım olanakları tüm dünyayı içine alacak şekilde genişlemiş, üretim faktörleri, emek gücü de dahil, serbestçe piyasadan satın alınabilir duruma gelmişti.²⁴³

Tüm bu gelişmeler ise kapitalist burjuva sınıfının güçlenmesine hizmet ediyordu. *“Ticari ve tarımsal işletmeler ile madenleri harekete geçiren aristokrasinin üyeleri; başarılarını toprak satın alarak gösteren büyük tüccarlar ve büyük finansörler, önce imalatçı daha sonra fabrika sahibi olan tüccarlar; bankacılığa geçen imalatçılar ve*

²³⁹ Eric Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, Dost Kitabevi, Ankara, 2008, s.52.

²⁴⁰ Beaud, **a.g.e.**, s.85-86.

²⁴¹ Landes, **a.g.e.**, s.18.

²⁴² Beaud, **a.g.e.**, s.86.

²⁴³ Kazgan, **a.g.e.**, 2012, s.52.

tacirler”den oluşan bu sınıf hem ekonomiye yön veriyor hem de parlamentoda kendi çıkarlarını yansıtan yasaların geçmesini sağlıyorlardı.²⁴⁴

1830’lardan sonra sanayinin denetimini ele geçiren Londra’da biriken servetlerin kaynağı artık tüccar ve finans kapitalizmi değildi. Piyasa ekonomisinin ilerlemesi sayesinde doğan sanayi kapitalizmi²⁴⁵ sömürgecilik ile hız kazanarak sermaye birikimini hızla arttırıyordu.

Sömürgelerin yağmalanması vasıtasıyla biriken sermayede zenci köle emeğinden zorla faydalanmanın da önemli bir yeri vardı. Yerlerinden zorla koparılan milyonlarca Afrikalı köle üretimde hiçbir pay alamadığı büyük bir artı değer yaratıyordu. Afrikalıları köle işgücü olarak kullanmanın yanı sıra köle ticareti yapmak da çok büyük servet kaynağıydı. Dolayısıyla insani şartlarla hiç bağdaşmayan bu durum netice itibariyle Avrupa’daki sermaye birikimi ve dolayısıyla burjuva sınıfının gelişimindeki önemli sebeplerden biridir.²⁴⁶

Modern kapitalizmin evrimi üzerine Marks, sermaye birikiminin ilk kaynaklarını Amerika’nın kıymetli madenleri, köle emek gücü ve Hint Adalarının yağmalanması olarak belirler. Buna göre kapitalist üretimi başlatmak için gerekli olan sermaye birikiminin, ticaret-fetih, korsanlık, yağma ve sömürü yolları ile sağlandığı açıktır. Muazzam kârlar ve büyük sermaye stoku yaratan bu faaliyetler yine de büyük çapta kapitalist üretimin başlaması için yeterli değildi. Sermayenin kâr getirecek üretimi gerçekleştirmesi için yeterli emek tedariki de gerekliydi. Bu amaçla kapitalizmin ilk olarak kurulduğu İngiltere’de 16. yüzyılda *çevirme (enclosure)* ve hareketi sayesinde yığınla köylü topraktan sürüldü ve mülksüzleşti. Böylece serbest ve mülksüz bir emekçi sınıfı oluştu ve artık ücreti işçi olarak sanayiye girmeye hazırды. Yanı sıra fabrikalardaki makineleşme de evde üretim yapan ustanın gitgide zor duruma düşmesine ve sonunda pes etmesine giden bir süreci başlatmıştı. Böylece sermaye

²⁴⁴ Beaud, a.g.e., s.86-87.

²⁴⁵ Braudel, a.g.e., 1991, s.98.

²⁴⁶ Beaud, a.g.e., s.54-55.

birikimi ile beraber sanayi kapitalizmin olmazsa olmazı mülksüz emekçi sınıfı da doğmuş oldu. Böylece sermayeler fabrikalara yatırıldı ve modern sistem doğdu.²⁴⁷

O dönemin sanayisi küçük ölçekte ve üretim teknikleri aşağı yukarı aynı olan firmalar arasında gerçek rekabet koşulları altında gelişmekteydi.²⁴⁸ Ancak iç ve dış ticaret imkanlarının gelişmesi üretim kalıplarını da değiştirdi. Artık üretici direkt olarak alıcı ile ilişki kuramıyordu. Üretim ve pazarlama iş bölümü yapmak durumunda kalmışlardı. Pazarları ve organizasyonu tüccarlar gerçekleştiriyordu. Tüccarlar ayrıca alıcıların taleplerine göre üretimi şekillendiriyor, gerektiğinde üretim tekniklerine müdahale ediyorlardı. Ekonomik faaliyetin her alanında uzmanlaşma yaygınlaşıyordu. Seri üretime geçmek üzere düzenlenen mekanik üretim araçları ve işgücü yavaş yavaş sanayileşmeye doğru yöneliyordu.²⁴⁹

Sanayinin hızlı gelişmesine devam edebilmesi için tekelci oluşumlar olan loncalardan ve imtiyazlı şirketlerden kurtulması gerekmektedir. Özellikle İngiltere’de sanayinin gelişmesine engel olabilecek hususlar parlamentoda yasaklandı. 18. yüzyıldan itibaren korumacı politikalar yerini serbest ticarete bıraktı ve tüccarlar ve yarı sanayici kapitalistler tarafından kurulan sömürge şirketleri ticari ihracat şirketlerinin yerini almaya başladı. Bu dönemden sonra artık kapitalizm ticaretten ziyade sanayi ile ilerlemesine devam edecekti.²⁵⁰

Zira buhar makinesinin enerji kaynağı olarak kullanılmaya başlanmasıyla değişen üretim tekniği seri üretim yapan fabrikaların açılmasına sebep olmuştu. Sömürgelerden elde edilen servetler artık sadece ticaret yoluyla değil fakat sanayi yoluyla da artırılabilecekti. Birbiri ardına gelen teknolojik buluşlarla daha da ilerleyen sanayi yatırımları sayesinde üretilen ürünler dünya piyasalarında dağıtılmaya başladıkça sanayileşmemiş ülkelerin zanaatları çökmeye başlıyor ve hammadde pazarı haline geliyorlardı.²⁵¹

²⁴⁷ Huberman, **a.g.e.**, s.177-192.

²⁴⁸ Kazgan, **a.g.e.**, 2012, s.52.

²⁴⁹ Çavdar, **a.g.e.**, 2003, s.56.

²⁵⁰ Kazgan, **a.g.e.**, s.52.

²⁵¹ Çavdar, **a.g.e.**, 2003, s.57.

19. yüzyılın başlarından itibaren ise Sanayi Devrimi İngiltere'den kıta Avrupa'sına sıçradı. Batı Avrupa ülkeleri hızla sanayileşirken kendilerinden önce bu süreçleri yaşamış ve artık yeni pazarlar arayan İngiliz mamul mallarına karşı korumacılık politikaları geliştiriyorlardı. Bu sayede kısa sürede sanayileşmesini tamamlayan Batı Avrupa ülkeleri de İngiltere gibi ucuz hammadde bulabilecekleri ve ürünlerini satabilecekleri koloniler bulmaya odaklandılar.²⁵²

Sanayi Devrimi ile birlikte toplumsal yapıda yepyeni bir sınıf olan proletarya ortaya çıkmıştı. Uzun çalışma saatlerinde kendi ücretini karşılayan düzeyin üzerinde ürettiği artı ürün ile burjuvanın kârını oluşturan bu sınıf 19. yüzyılın ortalarında İngiltere ve Belçika'da toplumun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu.²⁵³

Dolayısıyla görüldüğü gibi Sanayi Devriminin esası, ekonomik dengenin zirai bir temelden ticari/sınai bir temele kaymasıdır. 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen İngiliz ticaret devrimi sanayileşme dönemi öncesi için ekonomide önemli ve sağlam bir zemin hazırlamıştı. Deniz aşırı faaliyetlerde bulunan tüccarlar yüksek risk, büyük getiri beklentileri ile gerçekleştirdikleri bu işlemlerin en ince teknik detaylarına ve gereksinimlerine hakim olmuşlardı. Sürekli olarak pazarların genişlemesini hedeflediklerinden Londra'da bu anlamda stratejik girişimlerde bulunarak bir tür kurumsal yapı ve iş ahlakı yarattılar. Ülke içinde üretim fazlası yaşanan bölgelerden bunlara ihtiyaç duyulan bölgelere sevkini sağlayacak bir ağa, iç ve dış ticaretin her türlü aşamasında uzmanlaşmış bir girişimci sınıfına sahip olan İngiltere ekonomisi gerçek bir kurumsallık içinde hareket etmekteydi. Bu kurumsallık ile Sanayi Devrimi için gerekli altyapıyı oluşturmuş duruma gelmişlerdi.²⁵⁴

19. yüzyılın başında İngiltere'de büyük bir ilerleme gösterse de sanayi kapitalizmi henüz hâkim üretim tarzı değildi. Burjuvazinin ilk unsurlarını oluşturan tüccarlar, toprak sahipleri, çiftçiler ve küçük zanaatkarlar hala gücünü korurken sanayi ile uğraşan kesim oyuna yeni yeni dahil olmaktaydı.²⁵⁵

²⁵² Pamuk, **a.g.e.**, 2011, s.192-193.

²⁵³ Fülberth, **a.g.e.**, s.154.

²⁵⁴ Phyllis Deane, **İlk Sanayi İnkılabı**, çev. Tefik Güran, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1988, s.62.

²⁵⁵ Beaud, **a.g.e.**, s.96-97.

Dolayısıyla Sanayi Devriminden sonra kapitalizm, teorik olarak kâr etmek amacıyla yatırılan sermaye birikimini sağlamak için üretime başvuran ve üretimi ücretli emek ve makine kullanarak gerçekleştiren toplumların işleyiş tarzına dönüşmüştü.²⁵⁶

Yanı sıra Merkantilist teori ile birlikte ortaya çıkmış olan ayrıcalıklı tekelci şirketlerin muazzam kârları da diğer tüccarları rahatsız ediyordu. Bu alanda faaliyet göstermek istediklerinde “*ruhsatsız ticaret*” ile suçlanmaktaydılar. Sermaye sahibi olan insanlar genişleyen ticaret ve sanayinin tüm imkanlarından faydalanmak istiyorlardı. Sermayenin gücünü kullanarak “*serbest ticaret*” yapmak istiyorlardı. Adam Smith’in *Ulusların Serveti* tüm Batı dünyasını etkisi altına almıştı. “Laissez-faire” düşüncesi hızla merkantilist düşüncenin yerini almaya başlamıştı. İlk olarak Fransa’da ortaya çıkan Fizyokratlar’ın ortaya attıkları bu düşünceye Adam Smith’in katkısı çok fazlaydı. Smith, işbölümü ve uzmanlaşmanın üretkenliği artırdığını, bu yüzden işbölümünü sınırlandıran pazar darlığının ortadan kaldırılması gerektiğini, tüm bunların da serbest ticaret ile olduğunu iler sürüyordu. Her ülke en ucuza üretebildiği malların üretiminde uzmanlaşırsa dünyanın toplam servetinin de artacağına inanıyordu. Bu yüzden o dönemlerin iş adamı için “Ulusların Serveti” bir İncil gibiydi.²⁵⁷

Burjuva devrimi ile birlikte halk egemenliği, demokrasi, özgürlük, zenginlik, eşitlik ve mülkiyet gibi kavramlar düşünce dünyasını meşgul etmeye başlamıştı.²⁵⁸

Hobbes, Locke ve Smith’in eserlerinden etkilenen burjuvazi, bu düşüncelerin etkisi ile doğan yeni bir düşünce akımı olan iktisadi liberalizmde aradığı serbestlik ortamını bulmuştu. İngiltere’de Sanayi Devrimi ile gelişme göstermiş bir iktisadi düşünce akımı olan iktisadi liberalizmle birlikte kapitalizm önündeki son engelleri de yıkmış, tüm dünya çapında durmaksızın ilerleyen hareketine başlamıştı.

²⁵⁶ Fülberth, a.g.e., s.150.

²⁵⁷ Huberman, a.g.e., s.151-163.

²⁵⁸ Beaud, a.g.e., s.68.

Sanayi Devrimi sonrasında ticaret dünya çapında genişlemesine devam ederken dünya ekonomisinin en güçlüleri sanayileşmesini tamamlamış olan Avrupa ülkeleri ve ABD olmuştu.²⁵⁹

19. yüzyıl boyunca hızla küreselleşen dünyada kapitalizm değişik vesilelerle Avrupa harici ülkelere yayıldı. Bu yayılma şekillerinden birisi de sermaye ihracıydı. Avrupa sermayesi ile çevre ülkelerde demiryolları, limanlar gibi çeşitli alt yapı yatırımları yapılırken bu sermayenin yarıya yakını da borç olarak tahsis edildi. I. Dünya Savaşı'na kadar başka ülkelerin tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim faaliyetlerine yaptığı yatırımları oldukça kısıtlı tutan Avrupa ülkeleri ticari faaliyetlerini genişletmekte ise sınır tanımıyorlardı. Ekonomisi gelişmemiş ama zengin kaynakları bulunan ülkelerin liman kentlerinde ticaret evleri kurarak ve yerel tüccarı da bu ticaretin içine çekerek bir yandan sanayileri için gerekli tarımsal meta üretimini organize ediyor diğer yandan da mamul mallarını kurdukları demiryolları sayesinde iç bölgelere ulaştırıyordu. Liman kentlerinde açtıkları bankalarla üreticiye ve tüketiciye faizle borç para verirken ticaretlerini geliştirme çabası içindeydiler.²⁶⁰

Tüm bu toplumsal değişim süreçleri içinde burjuva kesimi, para ticaretini de kapitalizmin hizmetine sunarak konumunu sağlamlaştırmaktaydı. Esasen ortaçağlardan itibaren ekonominin içinde yer alan kredi mekanizması ve para ticareti Sanayi Devrimi sonrasında finans-kapital olarak mevcudiyetini geliştirmeye başladı.

Ortaçağlarda en büyük sermaye aslen Kilisenin elinde bulunmaktaydı. Faiz karşılığı söylemlerinin aksine dönemin en önemli faizcisi kendisiydi.²⁶¹ Faizciliğin yanında sahip olduğu büyük gayrimenkullerden gelen ürün fazlasının satılması onu ticaret ile uğraşmaya zorunlu bırakıyordu. Bu ticaret o kadar sık ve büyüktü ki dini kurallara uyması mümkün değildi. Nihayetinde ticaretinin getirdiği büyük sermayeyi değerlendirmek zorunda kalan kiliseler gerçek birer finans kuruluşu gibi hareket etmekteydiler.²⁶²

²⁵⁹ Pamuk, **a.g.e.**, 2011, s.193.

²⁶⁰ Pamuk, **a.g.e.**, 2011, s.194-195.

²⁶¹ Pirenne, **a.g.e.**, 2012, s.138.

²⁶² Sée, **a.g.e.**, s.23.

Esas olarak ödünç verme işlemleri olarak adlandırılabilir olan bu dönemlerin bankacılık işlemleri çok çeşitli paraların kullanılmasının sonucu olarak zenginleşen kambiocular veya borç vererek fazla sermayelerine yeni bir kullanım alanı bulan büyük tacirler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Aslen tacir olan ortaçağ bankeri yedek sermayesini bu şekilde değerlendirmekteydi. Değerli maden ticareti ve kambiyo işleri yapan sarraflar bir bedel karşılığında lordlar tarafından görevlendirilmekteydiler. Kısıtlı sayıda insana verilen bu yetki ile para saklama, teminat akçesi ve haciz altındaki fonları kabul etmek ve faizcilik gibi işlemlerle önemli servetler biriktirmekteydiler.²⁶³

Bu kalıplar içinde ortaçağdan itibaren görüldüğü farz edilen mali kapitalizmin yine de ticari kapitalin bir mirası olarak değerlendirilmesi daha uygundur. Tarih boyunca para ticaretiyle uğraşan kişilerin genellikle diğer malların ticareti ile de uğraşması olağan bir durumdur. Her çeşit toplumsal sınıfa faiz mukabili, genellikle %20-25 gibi yüksek oranlarda, borç veren tüccarların elinde bu sayede önemli miktarlarda servetlerin toplanmasına sebep olmuştur. Uluslararası ticaretin yoğun olduğu bölgelerde değişik türden paraların bulunması ise kambiyo işleri ile uğraşan sarrafların faaliyetlerine canlılık getirmiştir.²⁶⁴ Bu ortamda toplumsal yargılar ve kilisenin yasaklarının muhatabı olmayan Yahudiler para ticaretinin en önemli unsurları olmuştur.

Kapitalizmin temel kaynağı değilse bile belli başlı görünüm şekillerinden biri olan para ticareti yeni zenginlerin türemesine neden olmuştur. Fakat Pirenne'e göre bu kesim süreklilik göstermemekte ve sürekli değişmekteydi. Zira büyük servet toplayanlar hemen ekonomik faaliyeti terk ederek mülk sahibi aristokratlar gibi kırsaldaki malikânelerine çekilmekteydiler.²⁶⁵ Braudel de ortaçağ ticaret hayatının uzmanlaşma eğilimi gösterdiği tek alan olan para ticaretini yürüten bu kesimin başarısının hiçbir zaman uzun süreli olmadığı hususunda Pirenne ile aynı fikirdedir. *Finans-kapital* sadece 19. yüzyılda, 1830-1860 yılları sonrasında bankaların sanayi de

²⁶³ Pirenne, **a.g.e.**, 2012, s.145,155.

²⁶⁴ Sée, **a.g.e.**, s.19.

²⁶⁵ Sée, **a.g.e.**, s.24.

dahil tüm sektörlere el atmaya başladığında ekonominin de desteğini alarak başarılı olabildiği.²⁶⁶

19. yüzyılın ortalarından itibaren madencilik gibi yoğun sermaye gerektiren sanayilere yatırım yapabilmek tek bir kişinin ya da küçük bir ortaklar grubunun çapını aşmaya başlamıştı. Bu zorluğu aşmak amacıyla girişimciler anonim şirket düzenlemelerine başvurular. Ancak bazı girişimlerde sermayenin daha geniş bir topluluktan toparlanması gerektiğinden zamanla yatırım bankaları “*creditsmobilierler*” ortaya çıktı. Hem ticari mevduatları kabul eden hem de uzun vadeli yatırımları finanse eden bu kuruluşlar karma banka biçimini aldılar. Sanayi girişimlerinin teşvik edilmesi, bunlara ait hisselerin satışı, kredi verilmesi ve yönetim kurullarında temsilci bulundurarak faaliyetlerinin izlenmesi fonksiyonlarını gerçekleştiriyorlardı. Bu sistem modern kapitalizmde *finans kapitalizm* olarak adlandırılan olguydu.²⁶⁷

²⁶⁶ Braudel, a.g.e., 2014, s.58-59.

²⁶⁷ Landes, a.g.e., s.22.

İKİNCİ BÖLÜM:

OSMANLI DEVLETİ'NDE KAPİTALİZM VE BURJUVAZİ OLGULARI

2.1. Osmanlı Devleti'nin Toplumsal Yapısı ve Kapitalizmin Gelişmesi ile İlgili Tartışmalar Üzerine

Batı Avrupa'da burjuva sınıfının oluşmasında ve dolayısıyla kapitalist sisteme geçişte kilit nokta olan feodalizmin yıkılması ile başlayan sürecin detaylandırıldığı I. Bölüm'de bu süreç üzerine yapılmış olan tartışmalara değinilmişti. Bu bölümde ise Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı, üretim ve mülkiyet ilişkileri üzerine pek çoğu 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan, birbirine tam anlamıyla zıt veya benzer yönlerde sahip değişik yaklaşımlar giriş mahiyetinde değerlendirilecektir.

Osmanlı toplumsal değişimini inceleyen araştırmacılar genellikle bu değişimi Batı kaynaklı teoriler üzerinden açıklamayı tercih etmişler ve bu doğrultuda Karl Marks veya Max Weber'in teorilerinden yola çıkmışlardır.

Osmanlı toplumsal yapısını ve kapitalizme geçiş sürecini açıklama amacı ile ortaya atılmış olan yaklaşımlar, Osmanlı Devleti'nin Batı benzeri bir feodal yapıya sahip olduğunu iddia eden görüşler, Asya Tipi Üretim Tarzı'nı benimseyenler, Pre-Kapitalizm'e uyduğunu belirtenler, Patrimonyalizm açıklaması getirenler, Dünya Sistemi Teorisi savunucuları ve "biz bize benzeriz" yaklaşımı ile Osmanlı'nın kendine has bir toplumsal ve ekonomik yapısı olduğunu varsayanlar olarak demetlenebilir.

2.1.1. Osmanlı Toplumsal Yapısı ile Feodalizmi İlişkilendiren Görüşler

Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısının Avrupa tipi bir feodal yapıya benzediğini savunanlar genel olarak Marksist eğilimli düşünürlerdir. Batı Avrupa *fief*

sistemi ile Osmanlı'nın *tımar* sistemi ve *serflerle reaya* arasında yapısal olarak benzerlikler bulma eğiliminde olan bu yaklaşımın en önemli temsilcisi Mübaccel Kıray'dır. Kıray'a göre reaya ile serf arasında toprağa bağımlı olmak konusunda aynılık mevcuttur:

*“Serflik olmamasına rağmen emeğin toprakta kalmasını Osmanlı İmparatorluğu ‘çift bozma yasağı’ ile sağlıyordu. Çift bozma yasağı özellikle klasik dönemde köylünün kente gelmesini yasaklayan bir yasadır. Köylü kente geldikten sonra 10 yıl içinde yakalanırsa tekrar çiftinin başına yollanır... Bu yasak ile emek, yüzyıllarca toprakta tutulabilmiştir.”*²⁶⁸

1960'lar Türkiye'sinde Marksist düşünürlerin Osmanlı'ya ait yaklaşımlarında fazlaca hissedilen siyasallık sebebiyle feodalite ve Osmanlı toplum yapısı arasında benzerlik bulabilme çabalarındaki zorlama zamanla Marksist yazarlar tarafından da eleştirilene maruz kalmıştır. Bu yazarlar zaman içinde gene Marksist bakış açısı ile temellendirilmiş *Merkezi Feodalite Kuramı* ve *Doğu Despotizmi* gibi yaklaşımlar geliştirmişlerdir.

Merkezi Feodalite Kuramı'nın en önemli temsilcisi Behice Boran'dır. Boran'a göre Osmanlı toplumsal yapısı ile Avrupa feodalitesi benzer yapılardır. Ancak Boran, *“aynı tiptedir demek birbirinin tıpkısıdır demek değildir”* diyerek de arada farklar bulunduğu dair not düşmüştür. Boran'a göre Avrupa feodalitesi mahalli iken Osmanlı idari yapısı ise merkezidir. Yanı sıra Osmanlı reayası da aslen Barkan'ın iddia ettiği gibi *“hür köylüler”*den oluşmamaktadır. Dahası feodal lordlardan farklı olarak toprağın mülkiyetine sahip olmadığı ifade edilen tımar sahiplerinin sık sık bu hakka sahipmiş gibi davranışlarda buldukları bilinmektedir. Özellikle merkezi hükümetin zayıfladığı dönemlerde tımar sahiplerinin devletin birer memuru gibi davrandıklarını düşünmek çok da gerçekçi olamaz.²⁶⁹ Boran'a göre:

“Merkezi bir feodalite örneği olan Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet mekanizması çok az farklılaşma gösteriyordu ama yine de topraklar askeri fonksiyon karşılığı gelirinden faydalanmak üzere dağıtılıyor, fethedilen yerlerdeki mahalli feodal düzenlere pek dokunulmadan bunlar merkeze bağlanıyor ve yerli nüfuzlular daima merkeze kafa tutan, kendi başlarına buyruk beyler olmak istidadını gösteriyordu. Bütün Osmanlı tarihi mahalli kuvvetlerle merkezin mücadelesinin

²⁶⁸ Mübaccel Kıray, **Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999, s.193.

²⁶⁹ Behice Boran, “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet II, Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi”, **Yön Dergisi**, Sayı:51, 1962, s.13.

tarihidir. Nazari hukuk bakımından durumları ne olursa olsun mahalli nüfuzlular hem toprağın fiilen sahibi hem de topraklar üzerinde yaşayanların askeri ve mülki idarecisi durumunda idiler. Kısacası feodal düzende -merkezi şekli dahi olsa- idare eden ve edilen farkı aynı zamanda bir sınıf farkıydı.”²⁷⁰

Halil Bertkay da Osmanlı köylüsü ile feodal Avrupa köylüsü arasında bir fark olmadığını düşünmektedir. Bu konuda Barkan, İnalçık, Akat, Gürsel, Keyder ve Divitçioğlu gibi Osmanlı'nın feodal olmadığını iddia eden yazarların karşısında yer alır. Bertkay, malikane üretiminin feodalizmle özdeşleştirmesine karşı çıkar ve bunun tüm kapitalizm öncesi toprak mülkiyetine özgü rantın ele geçiriliş metotlarında aynı olduğunu öne sürer. Dolayısıyla tüm kapitalizm öncesi köylülük ilişkilerine dayalı üretim biçiminin genel bir niteliği olan toprak rantı Osmanlı toplumunda da aynen uygulanmaktadır. Bu tarz bir üretim yapısı içinde elbette reaya ve devlet arasındaki ilişkinin de feodal olarak nitelenmesi uygundur.²⁷¹

2.1.2. ATÜT

Karl Marks'ın Batı tipi kapitalist gelişim çizgisini takip etmemiş olan Osmanlı Devleti, Çin, Hindistan ve Latin Amerika gibi genel olarak “Asyalı” olarak betimlediği toplumların yapısını açıklamak için geliştirdiği Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT), Türkiye’de de pek çok taraftar bulmuş ve hakkında yoğun tartışmalar yapılmıştır.

Doğu toplumlarında coğrafi gerekliliklerden doğan sulama ve bataklık kurutma gibi gereksinimlerin güçlü merkezi idare tarafından yerine getirilmesi Marks’a göre bu toplumların içsel gelişimini önleyerek “sınıfsız, ilkel ve zayıf” olmalarına yol açmıştır. Bu yönetimi biçimi “Asya despotizmi” tanımıyla açıklanmıştır.²⁷² Bu sisteme göre toprakta özel mülkiyet yoktu ve devlet toprağın tek sahibi idi. Ancak devletin geniş toprakları denetlemekte zorlanması sebebiyle görevlendirdiği memurlar, çoğu zaman yetkilerini aşarak köylü kesimini sömürmekteydi. Hukuk sisteminin de tam olarak gelişmediği bu yapılarda toplumsal düzen gelenek ve göreneklerle

²⁷⁰ Behice Boran, “Türkiye’de Burjuvazi Yok mu?”, **Yön Dergisi**, Sayı:39, Eylül, 1962, s.9.

²⁷¹ Halil Bertkay, “The Feudalism Debate: The Turkish End-Is 'Tax-vs-Rent' Necessarily the Product and Sign of a Modal Difference?”, **The Journal of Peasant Studies**, Vol.XIV, No:3, April 1987, s.293-296.

²⁷² Oya Köymen, **Sermaye Birikirken, Osmanlı, Türkiye, Dünya**, Yordam Kitap, İstanbul, 2007, s.67.

sağlanmaktaydı. Zanaat üretiminin sınırlı olduğu bu düzende hakim üretim biçimi tarımdı ve tarımdan elde edilen artık değer merkezi idare ve onun memurları tarafından sömürüye uğramaktaydı. ATÜT, yapısı bakımından oryantalist bir bakış açısına sahiptir. Açıkça gene Batılı bir gelişim sistemi baz alınarak Doğu toplumları bunun üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır.²⁷³ Bu görüşe göre toplumsal yapının bu durağan koşullarda kendi iç evrimiyle başka aşamaya geçmesi mümkün değildir. Bu durgunluk sebebiyle Asya toplumları Batı Avrupa toplumlarının aksine kapitalizme geçememişlerdir.

ATÜT modelini Osmanlı toplumsal yapısına uyarlayanlar arasında İdris Küçükömer, Sencer Divitçioğlu, Selahattin Hilav, ve Muzaffer Sencer sayılabilir.

ATÜT ile romancı olarak ilgilendiğini belirten Kemal Tahir'in de tartışmaların gelişmesinde ve farklı bir boyut kazanmasındaki rolü önemlidir.²⁷⁴

ATÜT modelinin Osmanlı özelinde geliştirilmiş biçimlerinden biri de *Doğu Despotizmi* yaklaşımıdır. Doğu Despotizmi yaklaşımın en önemli temsilcisi Niyazi Berkes ve Sina Akşin'dir. Berkes'e göre "*Osmanlı rejimi ne feodaldır ne de teokratik; hele hem feodal hem teokratik hiç değildir*". Hatta bunların ikisi de Osmanlı geleneksel rejimine aykırıdır. Osmanlı rejiminin ayırt edici yönü siyasi olarak yöneticilerinin keyfiyet sergilemediği, halkının köle olmadığı Doğu despotizmi, dinen ise Sünni halifelik geleneğinden gelmesidir. Bu gelenek ulusal veya ırksal bir özellik olmayıp coğrafi ve askeri sebeplerin sonucudur.²⁷⁵

2.1.3. Prekapitalist Toplumsal Yapı Görüşü

Marksist eğilimli olmasına rağmen ATÜT karşıtı olan bir diğer görüş ise *Pre-Kapitalizm* yaklaşımıdır. En önemli savunucusu Yön Dergisi sahibi Doğan Avcıoğlu'dur. Bir başka Yön Dergisi yazarı olan Behice Boran'ın *Merkezi Feodalite Yaklaşımı*'ni benimsemeyen Avcıoğlu, Osmanlı'nın aslında *Pre-kapitalist* bir toplum yapısına sahip olduğunu belirtir. Avcıoğlu, üretim tarzı düzeyinde Osmanlı ve Batı

²⁷³ Anderson, a.g.e., s.470-472.

²⁷⁴ Lütfi Sunar, *Marx ve Weber'de Doğu Toplumları*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s.69.

²⁷⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s.24-34.

üretimleri arasında pek bir fark olmadığını her ikisinin de geçimlik düzeyde ve küçük işletmelerde üretim yaptığını belirtir. Ancak Türk çiftçisi işletmesini çocuğuna bırakabildiğinden ATÜT'ten daha farklı, özel mülkiyete daha yakın bir yapı söz konusudur. Hatta Osmanlı köylüsü bağ, bahçe, değirmen vb. üzerinde Roma hukukuna yakın bir mülkiyet sahipliği tecrübe etmektedir. ATÜT'te yalnızca köy topluluğu olmasına karşın Osmanlı köylüsü bu özelliği ile az da olsa bireysellik yaşayabilmektedir. Ama yine de ekonomik ve siyasi zor sebebiyle toprağa bağımlı oluşu anlamında Avrupa serfi ile eşittir. Her iki düzende de üretilen ürünün geçimlik kısmı dışında kalan miktarına devletin aracılığı tarafından el konulmaktadır. Tüm bu benzerliklerine rağmen Avcıoğlu Osmanlı toplumsal yapısının ATÜT taraftarlarının iddia ettiği gibi 15. ve 16. yüzyıllarda durgun bir yapıya sahip olmayıp toplumsal değişime açık olduğunu savunur. Toprağa bağlı köylünün ticari faaliyete olan yatkınlığı, toprağa bağımlıktan kurtulmaya çalışması ve uzmanlaşmış bir zanaat kesiminin bulunması, tefecilik faaliyetlerinin sağladığı sermaye birikimi gibi sebeplerle pre-kapitalist bir yapıya sahip olduğunu belirtir.²⁷⁶ Ancak Avcıoğlu'nun yaklaşımı da eksiklikleri ve hatalı yönleri nedeniyle çeşitli eleştirilere uğramıştır.

2.1.4. Dünya Sistemi Teorisi

Osmanlı toplumunun kapitalist dünya ile ilişkileneceği hakkında ortaya atılan ve en çok tartışılan teorilerden biri de Immanuel Wallerstein'ın *Dünya Sistemi Teorisi*'dir. I. Bölümde detayları verilen *Dünya Sistemi Teorisi*'ne göre büyük bir coğrafi alanı ifade eden dünya-ekonomisinin içinde efektif bir işbölümü ve dolayısıyla büyük çaplı ticaretin yer alması sermaye ve emek gücünün hareketliliğine sebep olmaktadır. Dünya ekonomisi tek bir politik yapıya sınırlandırılmamıştır. Bu ekonominin içinde pek çok silik politik düzenin bulunmasında bir sakınca yoktur. Dolayısıyla bu sistem pek çok kültürü ve sosyal kalıbı içinde bulunduran geniş bir yapıya benzemektedir.²⁷⁷

²⁷⁶ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1971, s.9-26.

²⁷⁷ Wallerstein, *a.g.e.*, 2011, s.51-52.

Neo-Marksist geleneği yansıtan sistemde konsantrasyon konusu ticari ilişkilerdir. Osmanlı Devleti özelinde bakıldığında da toplumsal ve ekonomik değişimi sağlayanın yine ticari ilişkiler olduğu vurgulanmaktadır. Zira belli bir süre bir dünya ekonomisi olan Osmanlı Devleti bu görüşe göre bir dış etken olan ticaret yüzünden yarı-çevre durumuna gerilemiştir.²⁷⁸

Wallerstein'a göre 16. yüzyıl sonrasında gelişen bu durum Osmanlı geleneksel ekonomisinin değişime uğrayarak Batı ülkelerine hammadde temin eden ve bu ülkelerden mamul mal ithal eden bir çevre-ülke konumuna gelmesi ile açıklanır. Ekonomideki bu değişimle birlikte toplumsal yapıda da değişimler yaşanmış bağımsız köylülerin tarımsal pozisyonlarında yeni ekonomik ihtiyaçlara binaen farklılaşmalar olmuştur. İthal mamullerin Osmanlı pazarlarında hakimiyet kurması ile Osmanlı zanaatı da gerilemişti. Gücü giderek zayıflayan Osmanlı idarecilerinin bu gidişatı durdurmak için Batılılaşmak gereğine inanmaları ve bir dizi yeniliği uygulama çabaları ile Osmanlı ve Batı arasındaki ilişki daha da derinleşmişti. Büyük oranda Avrupa ülkelerinin ve onların beraber iş yaptıkları Osmanlı azınlıklarının eline geçen ekonomi giderek daha fazla kapitalistleşmekteydi. Osmanlı ekonomisinin tümüne hemen yansımayan bu yeni ekonomik ilişkilerin merkezi Balkanlar ve Batı Anadolu'ydu.²⁷⁹ Wallerstein'ın araştırmasında Osmanlı bütünleşme tarihi 1750-1839 dönemi olarak belirtilmiştir.²⁸⁰

Wallerstein'ın Dünya Sistemi Teorisi, aralarında Reşat Kasaba, Şevket Pamuk, Huricihan İslamoğlu-İnan, Murat Çizakça ve Çağlar Keyder gibi Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısını çalışan pek çok araştırmacı tarafından benimsenmiştir.

Keyder ve İnan'a göre Osmanlı tarihi incelemeleri, "*Aşya Tipi Üretim Tarzı'nın hâkim tarz olduğu bir dünya imparatorluğundan kapitalist dünya ekonomisi içinde periferi konuma geçişi anlatacak şekilde*" yazılmalıdır.²⁸¹

²⁷⁸ Cenk Reyhan, **Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s.55,78.

²⁷⁹ **A.e.**, s.69.

²⁸⁰ Immanuel Wallerstein, Kasaba Reşat, "Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839" **Economie et Societes dans l'empire Ottoman**, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1983, s.335.

²⁸¹ Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.194.

Keyder, Osmanlı tımar sisteminin 16. yüzyıl itibariyle işlevini yitirmesi ile birlikte ekonominin hızla bozulmaya başladığını, bu kurumun yerini alan iltizam uygulamasının ise zamanla toprak rejiminin bozulmasına sebep olarak 18. yüzyıldan sonra çiftlik oluşumunun önünü açtığını vurgular. Çiftliklerin ortaya çıkışı ise hem politik sistemi hem de köylünün statüsünü tehdit eden en önemli gelişmeydi. Zira ticari tarım ürünlerinin üretiminin yapıldığı çiftlikler Osmanlı ekonomisinin kapitalistleşmesinin sebeplerinden biriydi.²⁸² Keyder'in çözümlemesinde devletin siyasi ve ekonomik etkinliğinin azalması ile birlikte Osmanlı'nın Avrupa kapitalist sistemi ile bütünleşme sürecinin başladığı öne sürülür.²⁸³

Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik ve toplumsal değişimleri Wallerstein'ın tezi üzerinden açıklamak amacıyla Şevket Pamuk ve Reşat Kasaba da tarıma dayalı Osmanlı geleneksel ekonomi rejiminin büyük oranda dış ticaretin kontrol dışı artması ile bozularak geleneksel kurumların yerini iltizam, malikane ve esham gibi uygulamaların almasının imparatorluğu yarı-çevre statüsüne geriletmiş olduğu hususunda hemfikirdirler.²⁸⁴

Wallerstein'ın Dünya Sistemi Teorisi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya sistemine ne zaman eklemlendiği hususu da çeşitli anlaşmazlıklara sebep olmuştur. Wallerstein'a göre Osmanlı İmparatorluğu ya da en azından Rumeli, Batı Anadolu, Suriye ve Mısır, 1750 itibariyle dünya-sistemine eklemlenmeye başlamış ve bu tarihten sonra ise çevre ülke konumuna gelmiştir.²⁸⁵ Bu teoriyi Osmanlı'ya uyarlayanlardan biri olan Reşat Kasaba, eklemlenme tarihini 16. yüzyıl olarak belirlerlerken, bunun tam bir çevreleşme değil, yarı-çevre denilebilecek bir durumu ifade edebileceğini belirtir. Fakat 19. yüzyıldaki gelişmelerle birlikte imparatorluğun tam anlamıyla çevreleştiğini savunur.²⁸⁶ Keyder ise bu bütünleşmenin tüm bölgelerde aynı zamanda olmadığını Balkanların 18. yüzyılda bütünleşmesine karşın diğer

²⁸² A.e., s.216-220.

²⁸³ Fatma Müge Göçek, **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999, s.48.

²⁸⁴ Reyhan, a.g.e., s.73.

²⁸⁵ Immanuel Wallerstein, **Modern World System III, The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World Economy, 1730-1840**, Academic Press, San Diego, 1974, s.137.

²⁸⁶ Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.14-18.

bölgelerin 19. yüzyılda aynı süreci yaşadıklarını belirtir. Ayrıca bölgeler tek tip bir çevreleşme tarzına sahip değildir.²⁸⁷

Ayrıca Wallerstein'ın tezinde uluslararası ticaret gibi dışsal faktörlerin ülkelerin gelişiminde baş rol oynaması çevre ülkelerin özgül yönlerinin ihmal edilmesine sebep olur. Sistem o kadar güçlüdür ki adeta içsel faktörlerin buna direnmesi düşünülemez bile. Osmanlı Devleti özelinde de kapitalist dünya-ekonomi ile bütünleşme süreci incelenirken Osmanlı devletinin iç dinamiklerinin dikkate alınmamış olması bu teorinin problematiklerinden biridir.²⁸⁸

2.1.5. Patrimonyalizm

Doğu toplumlarının Patrimonyalizm otorite yapısına uyduklarını belirten Weber, Osmanlı Devleti'ni de bu yapıya dahil eder. Ancak Weber'in analizinde eksik olan yan Batı'nın toplumsal gelişim karakterini idealize ederek diğer toplumları buna uyan ve uymayan yanları üzerinden yorumlamasıdır. Bu anlamda klasik şarkiyatçı görüşe bire bir uyan Weberyen tez yanı sıra İslam dininin hayatın tüm alanlarını yönlendiren kaidelerinin kapitalizmin gelişiminin önünde engel olduğunu iddia etmektedir.²⁸⁹

Weber'in toplumsal yapı analizlerinde Doğu toplumlarını açıklamak üzere geliştirdiği bu kavramın Türkiye'deki en önemli temsilcileri Şerif Mardin ve Metin Heper olmuştur.

Heper, Osmanlı toplumsal yapısında merkezin güçlü niteliği ile çevre üzerindeki üstünlüğü, tüm kuvvetlerin padişahıta toplanması ve geleneklerin baskınlığı faktörlerinin patrimonyalizme uyduğunu belirtir. Osmanlı Devleti'nin 15. ve özellikle 16. yüzyıllarda hemen her bakımdan altın çağlarını yaşadığının ancak 17. ve 18. yüzyıllarda hızla gerilediğinin öne sürülmesine rağmen aslında bu çağlarda da devletin patrimonyal izler taşıdığını öne sürer. Osmanlı Devleti'nde idarede olduğu kadar

²⁸⁷ Keyder, **a.g.e.**, 2009, s.220.

²⁸⁸ M. Asım Karaömerlioğlu, "Bağımlılık Kuramı; Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları", **Toplum ve Bilim**, Sayı:91, Kış 2001-2002, s.92-93.

²⁸⁹ Reyhan, **a.g.e.**, s.27-28.

ticarete ve zanaatta da devletin koruyucu rolü ile siyasi patronajın hüküm sürdüğünü belirtir. Osmanlı toplumsal yapısı 19. yüzyılda da patrimonyal geleneğini korumuştur.²⁹⁰

Şerif Mardin her ne kadar Osmanlı toplum yapısının tek bir modelle açıklanamayacak kadar girift olduğunu düşünse de bu amaçla kullanılacak en uygun yaklaşımın patrimonyalizm olduğunu belirtir. Mardin'e göre patrimonyalizm kuvvetli merkez uygulamaları arasında en başarılı olan yönetim tarzıdır. Merkezi yönetimin en başında bulunan hükümdar ülkesindeki otoriteyi yetkilendirdiği bürokratik sınıf aracılığı ile sağlar. Tüm kuvvetlerin toplandığı hükümdarın yetkilerinin sonu yoktur. Her alanda sıkı bir denetim mekanizmasının işlediği patrimonyal toplumlarda düzeni bozabilecek sosyal hareketlenmelere de izin verilmez. Bu sistemde merkezin iktidarını tehdit edebilecek herhangi bir ihtimal dikkatle takip edilerek bertaraf edilir.²⁹¹

Patrimonyal anlayışın Weber'ci bakış açısıyla Osmanlı toplumuna uyarlanması Türkiye'de Osmanlı toplum yapısı çözümlemelerinde Marksist çözümlemelerin karşısında yer alan sınırlı yaklaşımlardan biri olması nedeniyle önemlidir.

Weber kapitalizm gelişimi ile Protestanlık ahlakının yarattığı hayat anlayışı arasında bir ilişki kurarak kapitalizmin ilk geliştiği ülkelerin Protestanlığın yaygın olduğu yerler olduğunu belirtir. Weber, kapitalist gelişim ile zihniyet dünyası arasında net bir ilişki olduğunu düşünmektedir. Bu teoriyi Osmanlı toplumuna uyarlayan Sabri F. Ülgener, Osmanlı'da kapitalizmin neden gelişmediği sorusunu Weber'in bu yaklaşımından yola çıkarak açıklamıştır.

Ülgener'e göre Osmanlı iktisadi zihniyetinde idari ve askeri sahada ekonomi ve toplum anlayışının feodal zihniyette kalmaya devam etmesi; Müslüman kesimin ticari faaliyetin öneminin kavramayarak bu alanı gayrimüslim azınlıklara terk etmesi ve her çeşit unvanı servet sahibi olmaya tercih etmesi Batı seviyesine ulaşamamasının sebepleri arasındadır. Tasavvuf anlayışının toplumda yarattığı atalet

²⁹⁰ Metin Heper, **Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1977, s.55-65.

²⁹¹ Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s.178-180.

ve yetinme güdüsü Batı'nın ilerlemesinde etkili olan burjuva sınıfının Osmanlı'da ortaya çıkmasını engellemiştir.²⁹²

Osmanlı Devleti'nde kapitalizmin gelişmesi ve bir burjuva sınıfının varlığı ile ilgili olarak yapılan çalışmaların büyük bir bölümünde, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nin ticari burjuvazisini oluşturduğu görüşü ağır basar. Çalışmalarını bu doğrultuda temellendiren akademisyenlerden Çağlar Keyder, Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin sadece Osmanlı üreticileri ile bunların ürünlerine talip olan yabancı tüccarlar arasında aracılık yapmadığını liman şehirlerinde kurulan bankalardan, kredi şirketleri ve büyük şirketlerin ticari acenteliklerinden de sorumlu olduklarını vurgular.²⁹³

Gayrimüslimleri ticaret burjuvazisinin merkezine oturtan bir başka akademisyen de F. Müge Göçek'tir. Göçek, Osmanlı burjuvazisinin tüccar ve bürokratlardan oluşan iki parçalı bir yapısı olduğuna dikkat çeker. Ticaret burjuvazisi kısmı yeni gelişen ekonomik ortamda fırsatları değerlendirerek Avrupalı tüccarlarla ortaklık yapan Osmanlı azınlıklarından oluşurken, bürokratik burjuvazi kısmını ise Müslüman yüksek memur grubu oluşturmaktaydı. Bu sonuncular, uluslaşma sürecinde, tehdit olarak gördükleri Rum, Ermeni ve Yahudilerin faaliyetlerini sınırlandırmak suretiyle etkinliklerini azaltmışlardır.²⁹⁴

2.2. Dönemin Kapitalist Hareketlerinin Osmanlı Devleti'ndeki Yansımaları, Gayrimüslim Azınlıkların Kapitalist Dünya ile İlişkileri ve Ticaret Burjuvazisi Oluşumunun İzlenmesi

Avrupa ülkelerinde kapitalizm sürecinin incelendiği I. Bölüm'de açıklandığı üzere bu gelişimde nasıl ki ticaretin hesaba katılması kaçınılmazsa, Osmanlı ekonomisinde kapitalist etkilerin hissedilmeye başlanmasında da Avrupa'daki gelişmeler göz ardı edilemez. Her ne kadar Batılı gelişim modellerinin Osmanlı'ya

²⁹² Sabri F. Ülgener, **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s.143-144.

²⁹³ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.46-49.

²⁹⁴ Göçek, **a.g.e.**, s.50-52.

uygulanması hususunda ihtiyatlı davranmak gerekse de yeni model geliştirmenin zorlukları Batı tipi kapitalizm pratiklerinin Osmanlı özelinde değerlendirmesi zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir.

Avrupa’da ticaret ile başlayan sermaye birikiminin önce sanayiye daha sonra da finans kapitale dönüşmesi ile birlikte ortaya çıkan kapitalizmin ve dolayısıyla burjuva sınıfının, devlet tarafından desteklenmesinin aksine Osmanlı Devleti’nde durum tam tersine işlemekteydi. Ekonominin geleneksel yapısı Tanzimat Dönemi’ne kadar olabildiğince korunmuş ve bunun dışına çıkabilecek girişimler derhal önlenmeye çalışılmıştı. Osmanlı ekonomi politikasında kadimin korunması devletin devamlılığı açısından hayati önem taşımaktaydı. Bu amaçla tüm üretim faktörleri üzerinde hissedilen sıkı devlet denetimi ve sosyo-kültürel yapı kapitalist bir gelişimi engellemekteydi. Genç, Osmanlı sisteminin, kapitalizme sadece kapalı değil, aynı zamanda karşı olduğunu ve kapitalizme en açık olması gereken ticaret sektöründe görülen sınırlama, kontrol ve düzenlemelerde, bunun net bir şekilde görülebileceğini belirtir.²⁹⁵

Osmanlı Devleti’nde kapitalizmin en önemli gerekliliklerinden biri olan sermaye birikimini sağlayacak ticaretin ve hatta dış ticaretin mevcut bulunmasına rağmen, devletin tüm alanlarda olduğu gibi ticaretle de sıkı denetiminin bulunması, yanı sıra loncaların, devletin de yardımı ile, zanaat üretiminde olası herhangi bir farklı girişimi anında engellemeleri Osmanlı ekonomisinde uzun zaman kapitalist girişimlerin görülmesini engellemiştir.

Osmanlı’da sermaye birikimin engelleyen diğer bir uygulama da müsadereydi. Devlet, uygun gördüğü sebeplerle özellikle devlet memurlarına ait servetleri müsadere edebilirdi. Esasen babadan oğula geçme gibi bir özelliğı olan memuriyette olabilecek herhangi bir sermaye birikimi de bu şekilde engellenmiş olmaktaydı. Herhangi bir sebeple oluşabilecek servetler de ya iltizam yoluyla mukataalara, tefeciliğe veya

²⁹⁵ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005, s.76.

vakıflara aktarılıyordu. Tüm bu engellerin kalktığı bir ortamda bile toprağa bağlı bir emek gücünün varlığı kapitalist gelişmenin önünde duran bir engeldi.²⁹⁶

İşte bu koşullar altında kapitalizm çağına giren Osmanlı Devleti'ndeki gruplardan hiçbiri Batılı kapitalist gelişim modelinde görülen sınıfların birbiriyle ve/veya devletle arasında olması muhtemel çatışmaları yaşamadı. Sadece sömürge edinme arzusu ile Osmanlı pazarlarını ele geçirmek isteyen yabancı devletlerin iktisadi ve siyasi baskılarına maruz kaldılar. Son ana kadar Osmanlı Devleti'ndeki hiçbir sermaye sahibi grup Osmanlı Devleti üstünde bir yaptırım gücüne sahip olmadı.²⁹⁷

Oysa kapitalizmin gelişebilmesi için gerekli olan özel mülkiyet, merkezi devletin güçsüzlüğü, sermaye birikimi vb. gibi koşulların yanında burjuvazinin sabırlı ve bilinçli mücadelesi de oldukça önemliydi. Burjuvazi, feodal aristokrasi dışındaki sınıfları ve kralları kendi çıkarları doğrultusunda örgütleyerek sürecin değişmesine sebep olacak yetenekliydi. Osmanlı özelinde ise bu tarz bir oluşumun varlığı kabul edilse bile merkezi yapının gücü ve toplumsal hayatın tüm alanlarındaki denetimi burjuva potansiyelini baskılamaktaydı.²⁹⁸

Tüm ekonomik faaliyetlerin devlet tarafından kontrol edildiği ve düzenlendiği bu sistemde yaratılan artı değer hemen bütünüyle merkezi hükümette toplanmakta ya da denetlenmekteydi. Aslen azınlıklar dışında sermaye birikiminden de söz edilemezdi. Lonca sistemi ve Ahilik gibi örgütlenmeler yüzünden ticaret ve zanaat belirli kalıplar içine hapsedilmişti. Bu alanlarda gerçekleştirilebilen sınırlı atılımlar ve bankerlik olarak adlandırılan sarraflık da azınlık gruplarının ve Levantenlerin adeta tekeline terk edilmişti. İstanbul'da Galata ve Pera bölgelerini kendi yaşam biçimlerine göre iskân eden azınlık ve Levantenler Osmanlı'da burjuvazinin ilk temsilcileriydi.²⁹⁹

Osmanlı toplumunda bir toprak aristokrasinin bulunmaması, sermaye birikimini önündeki engeller ve üstüne ticaret, sonrasında sanayi ve finans işleri ile uğraşan kesimin gayrimüslim ağırlıklı olması nedeniyle sahip olduğu dezavantajlar

²⁹⁶ Murat Özyüksel, **Feodalite ve Osmanlı Toplumunu**, Der Yayınları, İstanbul, 1997, s.130.

²⁹⁷ Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.553.

²⁹⁸ Özyüksel, **a.g.e.**, s.132.ile

²⁹⁹ Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Yüzyılına Romanın Tanıklığı**, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2009, s.9-10.

Batılı tipte bir kapitalist gelişimin önündeki engellerden bazılarıydı. Bunlar ve diğer sebepler nedeniyle Avrupa tarzı bir toplumsal dönüşüm ve kapitalizm gelişimi Osmanlı'da görülmemiştir. Osmanlı'nın özgün ekonomik yapısı içinde bu tarz bir sürecin yaşanmaması olağan karşılanabilir. Çeşitli toplumsal sebeplerden ötürü sanayi, finans ve ticari etkinliklerden uzak durmayı tercih eden Müslüman kesim, bu faaliyetleri gayrimüslim kesimin egemenliğine terk edince Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan gayrimüslim Osmanlı vatandaşları bu alanlarda yüzyıllardır edindikleri tecrübeleri kapitalizm çağında yabancı ülkelerin Osmanlı'daki ekonomik faaliyetleri ile birleştirerek Osmanlı toplumunda burjuva sınıfı karakteristiği göstermişlerdir. Osmanlı ekonomisi içinde ağırlıkları hissedilen gayrimüslim Osmanlıların ekonomik faaliyetin her alanında, bilhassa ticaret ve finans sektörlerinde, gerçekleştirdikleri işlemler bu kesimin en azından diğerlerinden farklı olan taraflarını göstermektedir. Batı tipi değil fakat Osmanlı tipi bir kapitalist gelişim sürecine damgasını vurmuş gayrimüslim azınlıkların bu anlamda gerçekleştirdikleri faaliyetler bu bölümün inceleme konusudur.

Osmanlı Devleti'nde yaşanan kapitalistleşme sürecinin kendine özgülüğüne dikkat çeken Kazgan bununla ilgili olarak bu dönemde kapitalistleşen sınıfın Avrupa'ya bağlı azınlıklar olduğuna ve Batı'daki örneklerinden farklı olarak, bu sınıfın içeriden dışarıya kaynak transferine neden olduğuna dikkat çekmiştir.³⁰⁰

Dolayısıyla Osmanlı toplumunda kapitalist davranışlar gösteren ve mevcut sistemin açık noktalarını yakalayıp ve zaman zaman zorlayarak ekonomik faaliyetleri ele geçiren gayrimüslim azınlıklar burjuva nitelikleri ile değerlendirileceklerdir.

Osmanlı Devleti'nin kapitalist faaliyetlerin içine çekilmesine zemin hazırlayan faktörler çeşitlidir. Ancak Akdeniz ticaretinin okyanuslara kayması sebebiyle azalan ticaret gelirleri ve artan savaş masraflarının Osmanlı maliyesinin temeli olan tımar sisteminin çözülmesine yol açması ile başlayan süreç başlangıç noktası olarak kabul edilebilir.

³⁰⁰ Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s.31-32.

Osmanlı geleneksel ekonomi politiğinden uzaklaşarak kapitalist sisteme dahil olma sürecinde; iltizam, daha sonra malikane, ticaret hacminin artması ve buna bağlı olarak bazı bölgelerde görülen ticari çiftlik olguları ve finansal işlemler önemli köşe taşlarını oluşturmaktadırlar.

2.2.1. İltizam-Malikane Uygulamaları

Osmanlı Devleti pek çok sarsıntıya rağmen 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar klasik mali düzenini korumayı başarabilmişti. Bunun en önemli sebeplerinden biri çıkılan savaşların çoğunlukla zaferle sonuçlanmasıydı. Ancak 1645'te başlayan Girit savaşıyla birlikte uzun ve masraflı savaşlar dönemi başlamaktaydı.³⁰¹ Bu gelişme ile birlikte 16. yüzyılın ortalarına kadar devletin vergi toplamada hemen hemen eşit oranda kullandığı tımar ve iltizam usulünde denge ikincinin lehine hızla bozulmaya başladı. Devletin artan nakit ihtiyacına çözüm bulma amacı ile yaygınlaştırılan iltizam bedelinin bir kısmının mültezimden peşin olarak tahsil edilmesi bu süreçte gayrimüslimlere ihtiyaç doğurdu. Çoğu iltizam sahibi asker ve idari kadro mensupları gayrimüslimlerden borç alarak iltizam peşinatını ödeme yoluna gittiler.³⁰²

Ancak artan nakit ihtiyacı ve bütçe açıklarının iltizam usulü ile kapatılamayacağı anlaşılınca *malikane* adı verilen yeni bir sistem denenmeye başladı. Bu sisteme göre iltizamlar kaydıhayat şartı ile verilmekteydi. Bir mukataanın iltizamını malikane olarak alan kişi hayatta kaldığı süre boyunca onu elinde bulundurma hakkını da almış oluyordu. Buna karşılık mültezim, malikane olarak satın aldığı vergi kaynağı için hazineye sabit bir ödeme yapmak zorundaydı. Bu sistemle birlikte hem ekonomideki vergi kaynaklarının veriminin hem de vergi gelirlerinin artırılabilmesi hedeflenmekteydi.³⁰³

Ancak Osmanlı ekonomisi üzerinde hayli geniş yetki ve imkanlarla dolu bir pozisyonda bulunan malikane sahiplerinin büyük bir bölümü zaman içerisinde vergi tahsilatı işiyle bizzat meşgul olmayıp malikanesini iltizamlarla idare ettiren bir çeşit

³⁰¹ Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, XVII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s.32.

³⁰² Genç, **a.g.e.**, 2005, s.102.

³⁰³ Mehmet Genç, "İltizam", **İslam Ansiklopedisi**, C.XXII, 2000, ss.154-158.

rantiye haline dönüştüler. Malikane gelirlerini toplamakla mükellef olan bu mültezimler ise genellikle mukataa mahallinde yerleşik az sayıda zengin ve nüfuzlu kimselerdi. Bunlar malikane sahibinden aldıkları hak ve yetki ile birlikte maksimum oranda kâr elde edebilmek amacıyla sömürü metodunu istedikleri gibi kullanmaktaydılar. Dolayısıyla bu sistemden kazançlı çıkanlar Osmanlı sosyal ve politik hayatının önemli aktörlerinden olan ayan ve ikinci elden iltizamlar satın alan sarraf ve tüccarlar olmuştu. Malikane sistemi çeşitli sebeplerden ötürü 1715 yılında lağvedildi.³⁰⁴

2.2.2. Ticaret Hacminin Artması

16. yüzyılda Avrupa'da fiyatların olağanüstü artmasına karşılık Osmanlı'da fiyatların düşük kalması sebebiyle Avrupa, Osmanlı'nın tahıl, hayvan, deri, yün, pamuk, kurşun ve ipek gibi mal ve hammaddelerine yoğun ilgi göstermekteydi. Bu maddelerin kıymetli madenler karşılığında Avrupa'ya ihraç edilmesi yerli üreticiyi zor duruma sokmuştu. Bu dönemde eskiden sadece bazı lüks malların ithal edildiği dış ticaretin de yapısı değişti. Artık yabancı üretimi mallar yerli pazarlarda daha sık görülmeye başlandı. Bu yeni şartlar altında ana ihraç ürünleri olan ipekliler, yünlüler, halılar ve kurşun mamulleri yabancı piyasalarda kendilerine pazar bulamaz oldular. Artık Osmanlı ekonomisi Avrupa'nın hammadde kaynağı ve ürünlerini satacağı büyük bir pazar konumundaydı.³⁰⁵

Osmanlı Devleti'nde dış ticaret 18. yüzyılda iyice hızlanmıştı. Bu ticaretin içeriğini sanayileşmiş ülkelere hammadde satmak ve onlardan mamul mallar almak oluşturmuyordu. Osmanlı idaresinin ekonomi üzerindeki denetiminin azalması ve yerli zanaatkarı koruma politikalarının olmaması sebebiyle köylü ve zanaatkarın durumu bozulurken Osmanlı ticareti gayrimüslimlerin önderliğinde gelişmekteydi.³⁰⁶

³⁰⁴ Genç, **a.g.e.**, 2005, s.110-113.

³⁰⁵ Ömer Lütfü Barkan, "The Social Consequences of Economic Crisis in Later Sixteenth Century Turkey", **Social Aspects of Economic Development**, Economic and Social Studies Conference Board, İstanbul, 1964, s.23-24.

³⁰⁶ Tezel, **a.g.e.**, s.71.

18. yüzyılın sonlarında ve hatta 19. yüzyıl başlarında bile Osmanlı üretiminin %2-3'ünü aşmayan Osmanlı dış ticareti Napolyon Savaşlarından I. Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık sürede Batı ve Orta Avrupa özelinde daha önce görülmemiş boyutlara ulaştı. Gelişen bu ticaret hacmi bir yandan Osmanlı tarım sektöründe artış yaratırken diğer yandan Avrupa sanayi ürünlerinin Osmanlı pazarını işgal etmesi sebebiyle yerli zanaatın durumunu kötüleştirmişti. Osmanlı kırsalının geleneksel özelliği olan tarım-zanaat birlikteliği bozulmuştu. Elbette ticaretteki bu hızlı büyüme yüzyıl boyunca hep aynı tempoda ve her bölgede aynı şekilde devam etmedi. Örneğin 1830-40'lar sonrasında yaşanan ticaret hacmindeki artış 1879-1898 döneminde yavaşlayarak yerini durgunluğa bırakmıştı. Ayrıca ülkenin Batı Anadolu kesimi diğer bölgelere göre dış ticaretin en yoğun yaşandığı bölgeydi.³⁰⁷

Osmanlıların geleneksel ekonomi politiklerinde ekonominin gelişmesi ile ilgili bir kaygı ve buna bağlı olarak merkantilist uygulamalarının olmaması, Batıda ortaya çıkan liberalizm kaynaklı serbest ticaret uygulamaları ile birleşince 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında artmaya başlayan ticaret hacmi ile birlikte, Tanzimat döneminde toplumsal ve kültürel alanlarda kendisini iyice hissettiren Batıcılık nosyonunun ekonomi alanındaki uygulaması olan liberal görüşlerin de etkisiyle, geleneksel Osmanlı ekonomi politikası, kısmen bilinçli kısmen de zorla giderek kadimden uzaklaşmak ve dönemin gerekliliklerine ayak uydurmak durumunda kaldı.

Batılılaşmak hedefi ile gerek siyasi gerekse toplumsal kademede hemen her alanda liberal görüşe uygun değişimlere ve ekonomide kapitalist faaliyetlere yer verilmekteydi. Bu görüşlere dair uygulamaların devletin tüm kurumlarında uygulanabilmesi amacıyla kişisel sermaye birikimini engelleyen en önemli uygulamalardan biri olan müsaderenin 1840 tarihli kanunla kaldırılması ve 1858 yılında da arazi ve mülk edinebilmenin yasallaşması atılan adımlardan sadece birkaçıydı.³⁰⁸

Sanayi Devrimi sonrasında Batı Avrupa ülkeleri ile kapitalistleşemeyen ülkeler arasındaki mamul mallar-tarımsal mallar ticareti büyük hacimlere ulaşmasına rağmen

³⁰⁷ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2005, s.15-31.

³⁰⁸ Reyhan, **a.g.e.**, s.146.

Avrupa ülkelerinin çevre ülkelere yayılmasının tek yolu bu değildi. Yüzyıl ilerledikçe Avrupalı girişimciler sermayelerini çevre ülkelerde demiryolları, limanlar gibi altyapı yatırımlarına yönlendirmeye başladılar.³⁰⁹ Bir süredir dış ticaret vasıtasıyla Batılı ülkelerle temas halinde olan Osmanlı ekonomisi 19. yüzyıl itibariyle başta altyapı yatırımlarında görülmek üzere İngiliz, Fransız ve daha sonra Alman sermayesi ile tanıştı. 1880 sonrasındaki Alman-İngiliz ticari rekabeti ve Osmanlı'nın henüz sömürgeleşmemesi, yarışa yeni başlayan Almanya için Osmanlı ülkesini çekici hale getirmekteydi. Bu sebeplerle İç Anadolu, Makedonya ve Batı Anadolu'da demiryolları, demir-çelik, kimya ve bazı sanayi dallarında Osmanlı ekonomisinde devletin bankalarını da kullanarak agresif yatırım politikaları izlediler.³¹⁰

Osmanlı dış ticareti büyük ölçüde aynı zamanda politik bir araç olarak kullanılan kapitülasyonlara dayanmaktaydı. Kapitülasyonların getirdiği kolaylıklardan faydalanarak ticaret yapmak isteyen yabancılar, iç piyasada başta dil problemi, ulaşım ve iç gümrük uygulamalarında zorlanınca tüm bunları çözebilecek gayrimüslim Osmanlı aracılar devreye girdi. Yerel lisanı ve birkaç yabancı dili konuşabilen ve Osmanlı devletindeki yasalara hakim olan gayrimüslim aracılar bu iş için biçilmiş kaftandı. 18. yüzyıldan itibaren ilk başlarda beratlı tercüman adı altında yabancı tüccarların yanında yardımcı olarak bulunan gayrimüslim Osmanlılar zamanla bu ticaretin inceliklerini öğrenerek yabancı ülke vatandaşlığı ve beratlı tüccar unvanı alıp elçilik mensuplarına tanınan hak ve imtiyazlara sahip oldular. Osmanlı vatandaşlarının ödediği haraç ve cizyeyi de ödemeyen bu tüccarlar giderek sermaye sahibi oldular.³¹¹

Zamanla müste'min ve beratlı gayrimüslim tüccarların iç ticarete de hakimiyet kurmaya başlamaları üzerine III. Selim gayrimüslim tüccarları imtiyazlı bir sınıf haline getirerek Avrupa ile ticaret yapmaları nedeniyle *Avrupa Tüccarı* olarak adlandırdı. Bunlar artık yabancı ülkelerle işbirliği yapan beratlı tüccarlar değil fakat onlarla aynı imtiyazlara sahip olan Avrupa tüccarlarıydı. Bu uygulamaya karşı çıkan az sayıda Müslüman tüccarın şikayetleri II. Mahmud tarafından ele alınmış ve bunlara da

³⁰⁹ Şevket Pamuk, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s.4.

³¹⁰ Pamuk, **a.g.e.**, 2005, s.36.

³¹¹ Ali İhsan Bağış, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.543, 544.

Hayriye Tüccarı adı altında Avrupa tüccarları ile aynı hak ve imtiyazlar tanınmıştır.³¹² Ancak Osmanlı Devleti'nin Batılı kapitalist düzenle bütünleşmesinin alt yapısını oluşturan 1838 Ticaret Anlaşması ile başlayan dönem ile birlikte Hayriye Tüccarları rekabete dayanamayıp işlevsizleşmiştir. Bu dönem kadim ekonomik düzenin uygulanmasındaki ısrardan vazgeçilerek tedricen dışa açılmanın resmileştiği bir dönemdir. Osmanlı ekonomisi bu dönem itibariyle Avrupa sermayesi ve ürünlerinin rahatça dolaştığı büyük bir pazar haline gelmiştir. 19. yüzyılda Anadolu'nun dış ticaret hacmi 15 kat artmıştır.³¹³

Temel olarak Batı kaynaklı ekonomik değişimlerin etkisinin hissedildiği bu dönemde artık bazı Osmanlı toplumsal grupları yavaş yavaş merkezi hükümetle olan geleneksel ilişkilerinde çözümler yaşamaya başlamış ve piyasa ekonomisine adım atmışlardır. Değişimin en net olarak izlendiği bölgeler Balkanlar, İstanbul ve Batı Anadolu bölgesiydi.³¹⁴ Batı Anadolu bölgesi, elverişli toprak ve iklim koşulları ile ana limanlara yakınlık sayesinde 18. yüzyılda olduğu gibi 19. yüzyılda da Anadolu'nun dünya pazarlarına en fazla yönelen bölgesi olma özelliğini korumuştur.³¹⁵

2.2.3. Tarımın Ticarileşmesi

19. yüzyıl Osmanlı tarımının en önemli özelliklerinden biri toprak faktörünün görece bolluğuydu. Nüfus yoğunluğu düşük olan Osmanlı Devleti'nin hem Anadolu hem de Rumeli bölgelerinde geniş ve verimli topraklar bulunmasına rağmen bunların sınırlı bir kesimi üzerinde tarım yapılabilmekteydi. Toprağın bu görece bolluğuna karşılık emek kıt bir üretim faktörüydü. Bu durum zaman zaman üretimin aksamasına bile sebep oluyordu. Küçük üretici Osmanlı tarımının temelini oluşturmaktaydı. Kuruluş döneminden beri hâkim yapı olan küçük üretici kesim, yüzyıllar içinde değişimlere uğrasa da 19. yüzyılda halen belirgin işletme tipi olma özelliğini sürdürmekteydi. Daha çok Anadolu bölgesi için geçerli bulunan bu tespit Rumeli bölgesinde çiftlik olarak adlandırılan büyük işletmelerin daha yaygın olması sebebiyle

³¹² Bağış, **a.g.m.**, s.544.

³¹³ Pamuk, **a.g.e.**, 2011, s.208.

³¹⁴ Kemal Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s.64-65.

³¹⁵ Pamuk, **a.g.e.**, 2005, s.111.

değişmekteydi. Osmanlı tarımının bir diğer özelliği de geçimlik ekonominin hâkim olmasıydı. Üretim kapasitesinin küçük olması, sınırlı pazar imkanları ve devletin üretim üzerindeki sıkı denetimi geçimlik ekonomiyi zorunlu bırakmaktaydı. Ancak 19. yüzyılda bu genel prensiplere dayalı olan tarımsal yapı önemli değişikliklere uğradı. Değişimin dışsal kaynağını 19. yüzyılda hızla büyüyerek dünyanın her yerinden artan miktarlarda tarımsal ürün talep eden Avrupa ekonomileri oluştururken, Tanzimat yönetiminin ekonomik politikaları da içsel kaynağı oluşturmaktaydı.³¹⁶

1800-1830 yılları arasında I. Bölümde belirtilen sebeplerle dünya ticareti %30 artış göstermişti. 1840-1870 döneminde ise dünya ticaret hacmi bir önceki döneme göre beş kat daha artmıştı.³¹⁷ Dış kaynaklı bu büyük talep neticesinde Osmanlı tarımında yapısal değişiklikler gözlenmeye başladı. Geleneksel metotlarla üretim yapılan Osmanlı ekonomisi ve kapitalistleşmesini tamamlamış İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi ekonomiler arasında yeni ticaret ilişkilerinin kurulması, Anadolu ve Balkanlar'ın hızla Avrupa'nın çevre alanlarına dönüşmesine yol açtı.³¹⁸

Osmanlı ekonomisinin kapitalizmle bütünleşmesi Balkanlarda 18. yüzyılda başlarken Mısır ve Doğu Akdeniz 19. yüzyılda bu süreci yaşamaya başladı. Anadolu'da ise ticaret hacmi 1830'lardan sonra önemli ölçüde arttı.³¹⁹

1845-1876 dönemi içinde artan tarımsal ürün talebi, geleneksel Osmanlı geçimlik üretim tarzının yerini piyasa ekonomisine bırakmaya başladı. Üreticinin piyasaya dönük üretim yapmasının dış ticaret hariç diğer bir sebebi de devlet mubayaaalarının miktarının oldukça azalmasıydı.³²⁰

Mültezimler ve çiftlik sahipleri Avrupa'nın artan buğday, darı, pamuk ve tütün talebi karşısında daha fazla üretim yapmak için motive olmuşlardı. Bu amaçla Balkanlarda, Trakya'da ve Batı Anadolu'da büyük çiftlikler kuruldu. Ticari tarım

³¹⁶ Tevfik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.54-57.

³¹⁷ Kasaba, **a.g.e.**, s.42.

³¹⁸ Tezel, **a.g.e.**, s.66.

³¹⁹ Keyder, **a.g.e.**, 2009, s.221.

³²⁰ Güran, **a.g.e.**, s.59.

ürünlerinin üretildiği bu çiftliklerde üretilenler, devletin belirlediği fiyatın üstünde, çoğu zaman illegal olarak doğrudan Avrupalı tüccarlara satılmaktaydı.³²¹

Tamamen Avrupa sanayisinin ihtiyaçlarını gidermek üzere üretim tarzını değiştiren bu çiftliklerin en yoğun olarak görüldüğü zaman 18. yüzyıl sonlarıydı. Sadece üretim tarzını değiştirmekle kalmayan bu yeni düzende tımarlı sipahi-toprağı işleyen hür köylü temelli Osmanlı toprak düzeni de değişmekteydi. Mültezimlerin, aracılardan ve çiftlik sahiplerinin önemli kazançlar elde edebildiği bu sistemde devlet etkinlik sağlayamıyordu.³²²

2.2.4. Gayrimüslim Aracıların Yükselişi

Osmanlı klasik dönem ekonomisinde de ticari faaliyetin egemen unsurları olan Osmanlı gayrimüslimleri, 18. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı Devleti ve Avrupa ile yaşanan kapitalist bütünleşme sürecinin de en fazla kâr sağlayan tarafıydı. Klasik dönemde Rumların Karadeniz, Ermenilerin Doğu ve Yahudilerin Batı bölgelerindeki etkinlikleri Osmanlı merkezi idaresinin kontrolü altında gelişmekteydi. Ticari faaliyet, Osmanlı başkentinin ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanmasında hayati önem taşımaktaydı. Yüzyıllarca bu ticareti yürüten gayrimüslimler bu konuda tartışılmaz bir tecrübe kazanmışlardı. Yabancıların kapitalist faaliyetlerinin Osmanlı ekonomisine uzanması mevzubahis olduğunda gayrimüslim aracılardan daha uygun bir işbirlikçi grup bulunması mümkün değildi. Onlar da önlerine çıkan bu fırsatları sonuna kadar değerlendirip merkezi hükümetin kontrolü dışında sermaye biriktirebildiler.³²³

Osmanlı Devleti'nin nakit sıkıntısı, Avrupa Devletlerinin de bölge hakkındaki bilgisizlikleri özellikle Batı Anadolu'da gayrimüslim aracılardan daha da önem kazanmasına sebep oldu. Gerektiğinde Osmanlı Devleti'ne faizle borç veren gerektiğinde ise iltizam sistemini fonlayan gayrimüslim aracılardan mali piyasada önemli rol oynuyorlardı. 19. yüzyılda Londra, Marsilya, Manchester gibi önemli büyük

³²¹ Keyder, **a.g.e.**, 2009, s.219.

³²² Kasaba, **a.g.e.**, s.25-28.

³²³ Kasaba, **a.g.e.**, s.30.

şirketlerle ticari bağlantıları bulunan İstanbullu gayrimüslim bankerler büyük servet sahibiydiler.³²⁴

19. yüzyılda Batı Anadolu'da ticaret hacminin ve üretimin artması nedeniyle Anadolu'nun değişik bölgelerinden ve Ege adalarından pek çok Rum bu bölgeye akın etmişti. Aynı şekilde Ermeniler de Çukurova ve Doğu Anadolu'nun verimli arazilerinde yoğun şekilde üretimde çalışmaktaydılar. Osmanlı Devleti'nin büyük imalat-sanayi dağılımında da gayrimüslimlerin egemenliği söz konusuydu. 1915 yılında nüfusun dörtte üçünden fazlasını oluşturan Müslüman-Türkler, imalatta hem sermayenin hem de iş gücünün yüzde 15'ini ellerinde bulundururken, sermayenin yarısını ellerinde tutan Rumların işgücünün %60'ına, sermayenin %20'sine sahip Ermenilerin işgücünün %15'ine, %5 sermayeye sahip Yahudilerin ise işgücünün %10'una sahip oldukları görülmektedir. Sermayenin %10'unu ise yabancılar ellerinde bulundurmaktaydı.³²⁵

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden beri ticari faaliyeti ellerinde bulunduran gayrimüslim azınlıklar, 1838 Ticaret Antlaşması ve liberal görüşün tüm dünyayı olduğu gibi Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına almasıyla başlayan süreçte, faaliyetlerini iyice arttırdılar. Liberal iktisadi düzen özellikle İstanbul, İzmir ve Selanik gibi liman kentlerinde faaliyet gösteren gayrimüslim aracılardan yabancılarla işbirliği yapmak suretiyle zenginleşmelerine sebep olmaktadır.³²⁶ Bu grup, Batı ile ticari ilişkiler kurarak ve çoğunlukla yasal himayesi altına girerek Devlet denetiminin bulunmadığı alanlardaki girişimleri sayesinde sermaye birikimine sahip olarak Osmanlı ticaret burjuvazisini oluşturmaya başladılar.³²⁷

Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisi ile olan ilişkilerinde yerli gayrimüslimler, Avrupalı yatırımcılar ve Osmanlı üreticileri arasında aracılık görevi üstlenmişlerdi. Gayrimüslimlerin bu ticaretteki etkin rolleri Osmanlı'nın çevreleşmesinin daha kolay ve hızlı olmasına hizmet etmişti.³²⁸

³²⁴ Kasaba, **a.g.e.**, s.66-67.

³²⁵ Kazgan, **a.g.e.**, 2009, s.52.

³²⁶ Keyder, **a.g.e.**, 2014, s.93-108.

³²⁷ Göçek, **a.g.e.**, s.117.

³²⁸ Tezel, **a.g.e.**, s.66.

Avrupalı şirketlerin Osmanlı Devleti ile kuracakları ekonomik ilişkilerde gayrimüslim azınlıkları tercih etmelerinin nedenleri çeşitliydi. Bölgenin coğrafyasını, gelenek ve göreneklerini yakından tanımaları, aynı zamanda hem yerel dili ve birkaç yabancı dili konuşabilmeleri ve en önemlisi ticaret ve mali işlere olan yatkınlıkları sayesinde yabancılar için mükemmel birer aracıydılar. İstanbul'dan sonra Osmanlı Devleti'nin en kozmopolit bölgesi olan Batı Anadolu'da İzmir'deki ticaret kolonileriyle bölgenin içerilerindeki üreticiler arasındaki tek bağ, Rum ve Ermenilerdi. Bu grupların yokluğunda ne ihraç malları üreticiden alınıp limana getirilebilir ne de Avrupa mamul malları iç kesimlere ulaştırılabilirdi. Özellikle İzmir'de küçük ticaret, sanayi ve bankacılık hemen hemen tümüyle Rum ve Ermenilerin elindeydi. Yahudiler daha çok mali işlerle uğraşırken, en küçük esnaf dükkanları bile Rum ve Ermenilerindi.³²⁹

*“İstanbul, İzmir ve Edirne gibi imparatorluğun belli başlı üç merkezinde kent nüfusunun önemli bir kısmını azınlıklar oluşturmaktaydı. 1833 yılında İstanbul'da vergi mükellefi erkek nüfusun %29'u Rum, %25,6'sı Ermeni ve %6,1'i Yahudiydi. İzmir'de 18. yüzyıl boyunca kent nüfusunun yarısını Müslümanların yarısını ise azınlıkların oluşturduğu tahmin edilmektedir. Edirne'de ise mevcut 20.000 kapı halkı mensubunun 3.000'i Rum, 1.000'i Yahudi, 1.000'i Ermeni, geri kalanı da Müslümandı.”*³³⁰

Anadolu'nun Avrupa ile ticarete en fazla açılmış bölgesi olan Batı Anadolu'da gayrimüslim tüccarlar yalnızca dış ticaret ile uğraşmıyorlardı. Bu tüccarlar, İzmir'den bölgenin içlerine kadar yayılan bir ticaret ve tefecilik ağı kurmuşlardı. Bu ticarete mültezim, ayan ve çiftlik sahipleri ile kurdukları iletişim hayati önem taşımaktaydı. Vergilerini ödeyemeyen köylüye ve iltizam peşinatını ödeyecek mültezime borç veriyor, gerektiğinde limanlara ulaştırılacak olan tarım ürünlerini üreticiden bizzat teslim alarak yerine ulaştırıyorlardı. Yabancı ülkelerin Osmanlı ekonomisindeki etkinliklerinin anahtarı bu azınlık tüccarlardı.³³¹

Gayrimüslim tacir ve aracılardan faaliyetleri ile ilgili olarak gündeme getirilen eleştirilerden biri de bu grupların komprador bir nitelik taşımasıdır. Ancak Kasaba, bu eleştiriyi reddederek Batı Anadolu ticaretinde yerel tüccarların, yerel düzeydeki

³²⁹ Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s.18-19.

³³⁰ Göçek, **a.g.e.**, s.204.

³³¹ Pamuk, **a.g.e.**, 2011, s.167.

etkinlikleri ve yöneticiler üzerindeki nüfuzları sayesinde yabancı tüccarların iç kesimlerde faaliyet göstermelerini engellediklerinden bahseder. Zira yabancı tüccarlar Batı Anadolu'daki üretim merkezleriyle doğrudan ilişki kurmayı başaramamışlardı. Bu hinterlandtaki köylülerle ilişki kurmak için yerel gayrimüslimleri çalıştırmaktan başka bu ticaret üzerinde doğrudan bir etkinlikleri bulunmuyordu.³³²

Kurmuş da gayrimüslim tacirlerin Batılı tacirlerle rekabetten doğan çelişkilerine dikkat çeker. Özellikle İzmir bölgesinde bazı Rum ve Ermeni aracılardan 1872 yılında kendi bağımsız ticaret evlerini açmalarıyla İngiliz ticaretine güçlü bir darbe vurduklarını belirtir. Hatta İngiliz tüccarların o zamana dek kendi hesaplarına çalıştırdıkları aracılardan bir bölümü karşılıklarına rakip olarak çıkınca telaşlanarak *“ticari yöntemlerin değiştiğinden ve eskisi gibi kâr edememekten”* yakınmalarını içeren İzmir konsolosluğuna yazılmış olan bir rapordan bahseder.³³³ Yabancı tüccarlar limanlardan içlere doğru sokularak gayrimüslim aracılardan devreden çıkarmaya yönelik girişimlerde bulunsalar da başarılı olamamışlardır. Zira yöre insanlarının dillerini ve kültürlerini yakından tanıyan, Osmanlı ekonomik yapısının dinamiklerine hâkim olan gayrimüslim tüccarlar yerel otoritelerle ilişkilerini de kullanarak direnmişlerdir. Kurdukları ticaret zincirinden gayrimüslim aracılardan sökülmeyen yabancı tüccarlar kârlarını bu grupla paylaşmaya devam ettiler.³³⁴

Quataert de 18. yüzyılın sonuna doğru dış ticaretin çoğunlukla yabancı tüccarların kontrolü altında olduğunu fakat 19. yüzyılın ilk yıllarında gayrimüslimlerin ticareti Avrupalı tüccarların elinden aldıklarını belirtir. 1815'te imparatorlukta kayıtlı 412 Osmanlı tüccarın sayısı 1835'te 1.300'e yükselmişti. 1840'ların sonunda ise imparatorluğun 19 büyük ticaret şehrinde 80 İngiliz, 70 Fransız ticarethanesi kalmıştı. Şam'da 5, Halep'te 4 İngiliz firması kalmış olmasına rağmen 110 Halepli Müslüman ve gayrimüslim ticarethanesi faaldi. 1871'de Beyrut'ta 5 İngiliz firması olmasına rağmen Şam ve Halep'te hiçbiri kalmamıştı. Ermeniler sadece yurt içinde değil 17. yüzyılda gidip yerleştikleri Londra ve Manchester'da da ticari ve sınai faaliyetle ilgilenmekteydiler. Irak'ta ve Selanik'te ticaret Yahudilerin elindeydi. Tüm bunlar

³³² Kasaba, **a.g.e.**, s.66.

³³³ Kurmuş, **a.g.e.**, s.153.

³³⁴ Pamuk, **a.g.e.**, 2011, s.167.

gayrimüslimlerin yabancıların elindeki ticareti devraldıklarını göstermekteydi. Osmanlı dış ticaretinin hemen hemen yarısının Fransa, İngiltere ve Almanya tarafından gerçekleştirilmesine rağmen 1911’de İstanbul’da kayıtlı olan 1.000 tüccarın sadece %3’ü bu devletlerin vatandaşlarından oluşmaktaydı. Benzer şekilde 1885’te İstanbul Ticaret Odası’nın 24 kurucu üyesinden sadece biri yabancı asıllıydı.³³⁵ Aynı odanın 1883 yılı yönetim kurulunda 16 Osmanlı gayrimüslim, 5 Müslüman Türk ve 3 yabancı bulunurken, 1888 yılı yönetim kurulunda ise 17 Osmanlı gayrimüslimi, 4 yabancı ve 3 Müslüman Türk bulunduğu tespit edilmiştir.³³⁶

2.2.5. Finansal İşlemler- Sarraflar ve Galata Bankerleri

Osmanlı Devleti’nde hem iç ticarete hem de Avrupa devletleri ile olan dış ticarete aracılık yaparak güçlenen gayrimüslimlerin ekonomik faaliyetteki yetkinliklerinin önemli bir kısmını para işlemleri oluşturmaktaydı. Osmanlı gayrimüslimleri 15. yüzyıldan itibaren değişik pek çok yabancı paranın kullanılması sebebiyle oluşan fiyat farklılıklarından yararlanmak amacıyla para alıp satarak sarraflık işinde uzmanlaşmışlardı. Osmanlı Devleti’nde sarraflık, İstanbul ve ticaretin canlı olduğu bölgelerde, Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler tarafından yapılmaktaydı. Fatih Sultan Mehmed döneminden 18. yüzyıla kadar Rum ve Yahudiler sarraflık mesleğinde ön planda iken 18. ve 19. yüzyıllarda tamamı gayrimüslim olan sarrafların %85’ini Ermenilerin oluşturduğu görülmekteydi.³³⁷ Müslüman sarrafa ise hiç rastlanmamaktaydı.³³⁸ Ermeni sarraflar çeşitli vergilerin iltizamını yürütürken Yahudi sarraflar ise daha çok saray çevresi ve bürokratların tüketim masraflarının finansmanında rol oynuyorlardı.³³⁹

Önceleri çoğunlukla para ve değerli maden alım satımı ile uğraşan sarraflar, zamanla para nakli ve saklaması, gayrimenkul alım satımına aracılık, devlet adamları

³³⁵ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, 2 c., Eren Yayınları, İstanbul, 2006, s.957.

³³⁶ Ufuk Gülsoy, Bayram Nazır (haz.), **Türkiye’de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923**, İTO Yayınları, İstanbul, 2009, s.206.

³³⁷ Ali Akyıldız, “Sarraflık”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXVI, İstanbul, 2009, s.163.

³³⁸ Hüseyin Al, Şevket Kâmil Akar, **Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme 2, Osmanlı Para Reformu**, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, İstanbul, 2014, s.180.

³³⁹ Haydar Kazgan, **Galata Bankerleri**, 1 c., Orion Yayınevi, Ankara, 2005, s.14.

ve saray çevresinin finansal işlerini yürütme ve 1760'lardan itibaren özellikle savaş yıllarında kısa vadeli borçlarla hazineyi finanse etme işlerine de el atınca mali sistemin ayrılmaz bir parçası haline geldiler. Bunların dışında en önemli işlev alanlarından biri de önceki bölümde de belirtildiği gibi mukataaların emaneten işletilmesi ve iltizam uygulamasıydı. Özellikle emaneten işletilen mukataalarda her bir mukataa için bir sarrafin tayin edilmesi zorunluluğu sarrafların önemini artırmaktaydı.³⁴⁰

Sarraflar, merkezinde Darphane-i Amire'nin yer aldığı Osmanlı para sisteminin önemli bir parçası idiler. Değerli madenlerin mubayaa sistemiyle piyasadan toplanarak Darphaneye ulaştırılması, yeni darp edilen paraların piyasaya sürülmesi, değişim hizmetlerinin yerine getirilmesi ve sahte paraların tespiti gibi görevler sarraflar vasıtasıyla gerçekleştirilmekteydi. Dolayısıyla sarraflar Osmanlı ekonomisi içinde iltizam sisteminin yürütmesine yardımcı olmanın yanında para sisteminin işleminde de hayati önem taşımaktaydılar.³⁴¹

Gayrimüslim sarrafların Osmanlı sarayı ve idari kadro üzerinde de büyük etkileri vardı. Zira, 19. yüzyılın ilk yarısında en azından tüketim anlayışları ile 'Batılılaşan' padişahlar, harem halkı ve yüksek rütbeli idareciler lüks harcamalarını gayrimüslim bankerlere verdikleri borç senetlerinin Avrupa banka ve borsa çevrelerinde kırdırılması suretiyle finanse etmekteydiler.³⁴² Saray çevrelerinin, hatta maden iş kolu ve silahtar ocakları gibi bazı kurumların özel sarrafları, bunlara faizle borç vermekle kalmayıp tüm finansal işlemlerini de gerçekleştirirlerdi.³⁴³ Ancak para ve sermaye piyasasındaki genel istikrarsızlıktan dolayı bu kredi kaynağı son derece pahalıydı³⁴⁴ Sarrafların %15 ve üzeri gibi piyasada izin verilen orandan daha yüksek oranlarda faiz almalarına müsaade edilirdi.³⁴⁵

Dolayısıyla Osmanlı sarraflarının kendi sermayeleri üzerine, toplumdaki kişilerden işletilmek üzere aldıkları paralarla mevduat toplayarak bugünkü anlamda finansal aracılık fonksiyonuna benzer şekilde faaliyette buldukları

³⁴⁰ Akyıldız, **a.g.m.**, s.163.

³⁴¹ Al ve Akar, **a.g.e.**, 2014, s.177-178.

³⁴² Tezel, **a.g.e.**, s.100.

³⁴³ Akyıldız, **a.g.m.**, s.164.

³⁴⁴ Edhem Eldem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1999, s.18.

³⁴⁵ Akyıldız, **a.g.m.**, s.164.

değerlendirilebilir.³⁴⁶ Pek çoğunun yabancı ülke vatandaşlığına sahip olmasına rağmen ticari ve mali piyasalara olan hakimiyetleri esasen Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde bulunan akrabaları sayesinde olmaktadır.³⁴⁷ Gerçek birer kapitalist olan sarrafların ellerinde bulunan sermaye ile hem iltizam sistemini fonlamaları hem de bu işlemde nakit yerine kendilerine sunulan ürünleri pazarlamaları ile yerine getirdikleri banker-tüccar fonksiyonu Osmanlı mali sistemi için son derece önemliydi³⁴⁸

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda mali açıklarını hala kendi iç kaynaklarını, vergi gelirlerini, iltizam ve taşşış uygulamalarını, kullanarak kapatmaya çalışmaktaydı. İltizam ve makam satışlarında istenilen nakit para sarraflar aracılığıyla temin edilmekteydi. Ancak ilerleyen süreçte devlet artık esham, sergi, havale ve tahvilat ihraç ederek doğrudan halka ve dolayısıyla da bu senetleri kıran sarraflara borçlanmaya başlamıştı. Finans işlerinde giderek büyümeye başlamaları ve Batılılaşma fikirlerinin her yerde etkisini göstermeye başlamasıyla geleneksel sarraflık bankerliğe dönüştü. Bu meslek grubu yoğun olarak Galata'da faaliyet gösterdiğinden "*Galata Bankerleri*" olarak anılmaya başladılar. Ne ki asıl faaliyetlerinin ticaret olması sebebiyle bankerleri banka olarak değerlendirmek mümkün değildir. Zira bankerlik yapmaları için gerekli sermayeyi kapitalist Avrupa'nın talep ettiği ticari tarım ürünlerinin ticaretinden kazanmaktaydılar. Bu ticari ilişkileri sayesinde Avrupa piyasalarından kredi ve poliçe talep ederken avantajlı konuma geliyorlardı.³⁴⁹ Galata bankerleri Osmanlı ekonomisi içinde bir yandan ticaret yaparken öte yandan piyasanın kredi ihtiyacını karşılamaktaydı. Özellikle Rum bankerler Batı'daki ortaklarından düşük faiz karşılığı kredilerle aldıkları ithal malları iç piyasada peşin para ile satarak elde ettikleri sermayeyi ya gene iç piyasaya kısa vadeli borç vererek ya da Avrupa sanayisinin ihtiyacı olan hammaddeleri ucuza satın alarak değerlendirmekteydiler. Bu finansman-ticaret ağı Osmanlı gayrimüslimleri ve yabancı tüccarların hakimiyetinde gelişmekteydi.³⁵⁰

³⁴⁶ Süleyman Kaya, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2003, s.55.

³⁴⁷ Tezel, **a.g.e.**, s.100.

³⁴⁸ Hagop L. Barsoumian, **İstanbul'un Ermeni Amiraliler Sınıfı**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.111.

³⁴⁹ Eldem, **a.g.e.**, 1999, s.19-20.

³⁵⁰ Kazgan, **a.g.e.**, 2005, s.13-14.

Galata Bankerlerinin kurdukları finansman ağı, ticari ilişkileri sonucu elde ettikleri üçer ay vadeli poliçeleri Londra, Marsilya ve Paris piyasalarında likide edip, elde ettikleri sermayeyi Osmanlı Devleti'ne kısa vadeli borçlar olarak satmak üzerinedi.³⁵¹

Osmanlı sarrafları, gerek iç borçlanma araçları üzerinde yaptıkları spekülasyonlarla gerekse devlet için Avrupa finans çevrelerinden uzun vade, düşük faizle aldıkları paraları, kısa vade, yüksek faiz karşılığı vererek önemli servetler biriktirdiler. Bu da İstanbul'da gayrimüslimlerden oluşan bir finans burjuvazisinin ortaya çıkmasına sebep oldu.³⁵²

Galata Bankerleri aracılığı ile sürdürülen özel bankacılık operasyonlarının çapı henüz özel bir banka kurulmasını gerektirecek kadar büyük olmamasına rağmen sergi ihraçları sayesinde sarraflar giderek daha fazla kurumsallaşmaya başlamışlardı. Örneğin 1842'de devlet gelirlerini hazine adına toplayıp bunları poliçeler vasıtasıyla değerlendiren Anadolu ve Rumeli Kumpanyaları adları altında iki sarraflık şirketi kurulmuştu. 1839-1840'ta Osmanlı Devleti'nin ilk kâğıt parası olan kaime piyasaya sürülünce bankacılık faaliyetleri çeşitlenmiş oldu. Ancak %12,5 faizli ve 8 yıl vadeli ve aslen bir tür iç istikraz olan bu karşılıksız para kısa sürede değer kaybına uğrayarak piyasayı daha da istikrarsızlaştırdı. İşte bu ortamda Osmanlı Devleti kendisi de ortak olmak üzere iki büyük Galata Bankeri olan Theodore Baltazzi ve Jacques Alleon'a *Dersaadet Bankası*'nı kurmaları için izin verdi.³⁵³ 1849 yılında kurulan banka yeterli sermayeden yoksun da olsa dört yıllık faaliyet dönemi içinde kurucularının İstanbul finans piyasasındaki itibarı ve devletin zararlarını sübvansetmesi sayesinde Osmanlı parasını stabilize etmeyi başardı.³⁵⁴

Finansal işlemlerini Galata Bankerleri ile yürütmesine rağmen yine Galata Bankerleri ve yabancı ülkeler ortaklığında kurulan *Dersaadet Bankası* Osmanlı Devleti'nin ilk yasal bankacılık deneyimini oluşturmaktaydı. Bir ticari banka olarak 1856 yılında İngiliz sermayesi ile kurulan *Osmanlı Bankası*'nın Osmanlı Devleti

³⁵¹ Hüseyin Al, Şevket Kâmil Akar, "Osmanlı Maliyesi'nde Kısır Döngü ve 1861 Ticari Krizi", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı:18, İstanbul, 2008, s.56.

³⁵² Akyıldız, **a.g.m.**, s.164-165.

³⁵³ Eldem, **a.g.e.**, 1999, s.20-21.

³⁵⁴ Al ve Akar, **a.g.e.**, 2014, s.219-229.

sınırları içinde faaliyete başlaması ise fon teminin açısından Galata Bankerlerine bir alternatif oluşturmuştu. Temel amacı Osmanlı Devleti'ni finanse etmek olan bu bankanın yanı sıra yine Aristide Baltacı, Abraham Kamondo, George Zarifi, Tubini ve Corpi gibi Galata Bankerleri tarafından kambiyo kurunu sabitlemek ve mağşuş sikkeleri piyasadan çekmek amacıyla 1860 yılında kurulan *İttihad-ı Mali Şirketi* de Osmanlı hükümetine kredi vermekteydi.³⁵⁵ Finansman arayışlarında Galata Bankerlerinden vazgeçemeyen Osmanlı Devleti, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın maliye üzerine bindirdiği ağır yük ile enflasyonist ve spekülatif ortamda dışarıdan borç bulamayınca gene bankerleri ve Osmanlı Bankası'nı kullanarak kısa vadeli ve yüksek faizli borçlarla mali sıkıntıdan kurtulmaya çalışmıştı.³⁵⁶

Osmanlı gayrimüslimlerinin meşgul oldukları finansal işlemler sadece bankacılık faaliyetleri ile sınırlı değildi. Osmanlı Devleti'nde gayri resmi menkul kıymet işlemleri de gayrimüslim aracılar tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu işlemlerin, 1866 yılında çoğunluğu Rum olan oyuncuların Galata'da önce Havyar Han'da daha sonra da Komisyon Han'da kendi aralarında teşkilatlanmalarıyla resmileştiği ve "Galata Borsası"nın oluştuğu kabul edilmektedir. Kurucuların çoğunun Rumlardan oluşması bu ilk borsa teşkilatlanmasının Rum kiliselerindeki yönetim kurullarına verilen isimden hareketle *Euphoria* ya da *Sefurya* olarak adlandırılmasına sebep olmuştu.³⁵⁷

1873'ten sonra ismi "Dersaadet Tahvilat Borsası" olarak değişen borsada iç ve dış borçlanma tahvilleri ve şirket hisseleri işlem görüyor aynı zamanda spot ve türev işlemler yapılabiliyordu. Çoğunlukla devlet denetiminin olmadığı, kendi içinde düzenlemelerle hareket eden Galata Borsası, Dersaadet Tahvilat Borsası ile kurumsallaşmıştı.³⁵⁸

Elbette bu borsanın çalışanlarının tamamına yakını gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. *Annuaire Orientale*'e göre 1883 yılında Komisyon (Borsa) Hanı'nda

³⁵⁵ Al ve Akar, **a.g.m.**, 2008, s.57.

³⁵⁶ Akyıldız, **a.g.m.**, s.164-165.

³⁵⁷ Hüseyin Al, Şevket Kâmil Akar, **Galata Borsası 1830-1873**, Borsa İstanbul, İstanbul, 2013, s.19.

³⁵⁸ **A.e.**, s.266.

çalışan 38 kişiden 19'u Rum, 16'sı Ermeni ve 3'ü Yahudi iken 1913'te 36 çalışandan 26'sının Rum, 5'inin Ermeni ve 5'inin de Yahudi olduğu belirlenmiştir.³⁵⁹

Galata Bankerlerinin finansal faaliyetlerinden bir diğeri de Osmanlı toprakları içinde anonim şirketler kurulmasına da öncülük etmektir. Örneğin Osmanlı Devleti'nin ilk anonim şirketi olan *Şirket-i Hayriye*'nin kuruluşunda (1851) Galata Bankerleri pay sahibi, komisyoncu ve danışman olarak rol oynamışlardır. Zamanın meşhur banker ve sarraflarının *Şirket-i Hayriye*'ye hissedar olmalarının yanı sıra diğer hissedarların çoğunun da bu hisseleri söz konusu sarraflardan borç alarak edindikleri bilinmektedir. *Şirketi Hayriye*'nin kuruluşunda en büyük rolü, sermayeye iştirak etmediği veya çok az bir payla iştirak ettiği halde şirketin vapur inşaat işlerini üstüne almış bulunan meşhur Banker Manolaki Baltazzi oynamıştır.³⁶⁰

Hisse senetleri borsada işlem gören ilk şirket ise gene Galata Bankerlerinin öncülüğünde 1865 yılında kurulan *Şirket-i Umumi-i Osmani Bankası*'dır (Société Générale de l'Empire Ottoman). Galata Bankerleri öncülüğünde veya ortaklığında kurulan diğer anonim şirketlerden belli başlıları; 1869 yılında *İtibar-ı Umumi-i Osmani* (Crédit Général Ottoman), 1872 yılında *İstanbul Bankası* (Banque de Constantinople) (yabancı sermayenin hakimiyetinde veya yabancı sermaye ile Galata Bankerlerinin ortak girişimiyle kurulan finans kuruluşlarından farklı olarak tamamen Galata Bankerlerinin girişimi ile kurulmuştur.), *Kredi ve Komisyon Şirketi* (Société de Crédit et de Commission) ve 1870 yılında *Dersaadet Tramvay Şirketi* (Société des Tramways de Constantinople)³⁶¹ olarak sıralanabilir.

2.2.6. Sanayi Alanındaki Faaliyetler

Genel kanaatte Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun İslam dinine mensup olması sebebiyle yeni fikirlere ve tekniklere kapalı olduğundan dolayı sanayileşemediği fikri mevcuttur. Bu kanaatin yanlışlığı, Osmanlı idaresinin erken dönemlerden beri Avrupa yaşanan sanayi alanındaki gelişmeleri takip ederek kendi

³⁵⁹ Orhan Türker, *Galata'dan Karaköy'e Bir Liman Hikayesi*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.77.

³⁶⁰ Kazgan, a.g.e., 2005, s.34-36.

³⁶¹ Al ve Akar, a.g.e., 2013, s.132-149.

lkelerinde uygulamaya çalışmalarından anlaşılabilir. Öyle ki bu tavır ve heves ile ilgili olarak 14-16. yüzyıllar gibi oldukça erken sayılabilecek bir dönemde bile Avrupa ateşli silahlar teknolojisini Osmanlı'ya getirmeleri amacıyla Taife-i Efrenciyan isimli bir grubu istihdam etmesi örnek verilebilir. Ancak bu gelişim çabasının çeşitli ekonomik nedenlerle 17. yüzyıldan itibaren tedrici olarak yitirilmesi Osmanlı sanayisinin başlangıç dönemini ötelemiştir.³⁶² Esnaf loncaları, geleneksel Osmanlı iktisadi düzeninin gereklerini tam anlamıyla yerine getirmeleri sayesinde 18. yüzyıl boyunca hâkim zanaat örgütlenme biçimi olarak yerlerini korumuşlardı.³⁶³

Geleneksel Osmanlı zanaatından sanayiye geçişin ise temel olarak 19. yüzyıla birlikte başladığı kabul edilir. Zira bu dönemde klasik Osmanlı ekonomik düzeni çözülmüş, piyasa genel olarak ticaretin getirdiği parasallaşma ve piyasa ekonomisi mantığının etkisine girmişti. İçinde bulunduğu ekonomik dar boğazı atlatmak için her türlü girişimi deneyen Osmanlı idarecileri Batı'nın sanayileşme yoluyla ekonomik ilerleme yaşamasından hareketle sanayi alanında yatırımlar yapılmasına karar vermişti. Bu dönemde gerçekleştirilen sanayi girişimlerinin öncüsü ise bizzat Osmanlı Devleti olmuştur.³⁶⁴ Zira Tanzimat'la birlikte güçlenen merkez, iktisadi kaynakları da kontrol altına alma isteği ile "*imar-ı mülk*" uygulamalarına hız vermişti. Temel finansörü Hazine-i Hassa olan bu faaliyetler için yapılan harcamaların önemli bir bölümü de "*Fabrika-i Hümayunlar*" olarak adlandırılan devlet fabrikalarına ayrılmıştı. Her ne kadar devletin fabrika kurmasındaki en önemli amacı askeri ihtiyaçların yurt içinde karşılanması yoluyla tasarruf edilmesi olsa da Osmanlı sanayiinin gelişmesinde önemli katkıları olmuştu. Ülkede sınaı eğitim yaygınlaştırılmaya çalışılmış bu amaçla yurt dışından çeşitli uzmanlar getirilmiş, sanayi tekniklerini öğrenmesi için yurt dışına ğrenci gönderilmişti. Devlet tarafından her türlü teşvik ve desteğin verildiği bu ilk fabrikalar arasında Feshane, İzmit uka

³⁶² Rhoads Murphey, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi -Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler**, İ.. Ed. Fak. Yay., İstanbul, 1992, ss.7-19.

³⁶³ Mehmet Genç, "18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii", **Dn ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, Sayı:2, Eylül 1991, s.189.

³⁶⁴ Zafer Toprak, "Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.V, 1985, İletişim Yayıncılık, İstanbul, s.1341.

Fabrikası, Veliefendi Basma Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası, Bursa İpek Fabrikası sayılabilir.³⁶⁵

1840'larda devlet eliyle Marmara bölgesi merkez alınarak gerçekleştirilen sanayileşme programının başlangıcından itibaren tüm müesseselerin sevk ve idaresi bankacılık, devlet idaresi ve sanayicilik hakkında geniş bilgisi olan Ermeni Dadyan ailesine verilmişti. III. Selim tarafından görevlendirilen Hacı Arakel Dad, Bakırköy'deki baruthanenin modernleştirilmesi faaliyetlerinde bulunduktan sonra Küçükçekmece'de kurulan baruthaneye baş mühendis ve müdür olarak atanmıştı. Oğlu ve torunu, Ohannes ve Boğos Dadyan da barut imalat imtiyazını elde ederek Barutçubaşı unvanını kazanmışlardı. Sultan Abdülmecid, Ohannes Dadyan'a yeni yerli sanayi programının fiili başkanı olarak geniş yetkiler vermişti.³⁶⁶

Clark'ın Osmanlı Sanayi devrimi olarak adlandırdığı devlete ait bu girişimler maalesef Avrupa teknolojisini memlekete aktarmaktan daha fazlasını içermiyordu. Hammadde temini, nakliyat ve diğer iktisadi konular ile ilgili problemler kısmen halledilme yoluna gidildiğinden bu ilk sanayileşme girişimlerinin tam anlamıyla faydası görülememişti.³⁶⁷

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinde sanayileşme sadece devlet eliyle kurulan fabrikalar düzeyinde kalmamış özel sanayi girişimleri de bizzat devlet tarafından desteklemişti. Devlet, genel iktisadi hayatın ihtiyaçlarının ancak sanayileşme vasıtası ile giderilebileceğini düşündüğünden fabrika kurmak isteyen girişimcileri özel teşvikler ve çeşitli imtiyazlar vererek desteklemişti.³⁶⁸

Osmanlı Devleti idarecileri, üretim teknikleri eskide kalmış geleneksel zanaat yöntemleri ile Batı standartlarının yakalanamayacağını bilincinde olarak bu durumu değiştirmek amacıyla bir takım kurumsal girişimlerde bulunmuşlardı. İlk olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında *Islah-ı Sanayi Komisyonunu* kurularak ülkede büyük sanayi

³⁶⁵ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s.235-257.

³⁶⁶ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler**, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., İstanbul 1992, s.39-45.

³⁶⁷ **A.e.**, s.51.

³⁶⁸ Ahmet Kal'a, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, No:83, İstanbul, s.109.

tesislerinin kurulması gerekliliği ve bu bağlamdaki bazı tekliflerin görüşülmesi sağlanmıştır. Komisyonda esnaf loncalarının birleşerek şirketler kurmaları, mamullerin nitelik ve fiyat standardizasyonunun sağlanması, gümrük vergilerinin arttırılması, sanayi eğitiminin ve fuarlarının yaygınlaştırılması gibi konulara da yer verilmiştir. Zira Osmanlı sanayisinin bu ilkel durumunun kapitalizmin en önemli gerekliliklerinden biri olan sermaye birikiminin oluşumunu engellediği açıktı.³⁶⁹

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin özel sanayi girişimlerine verdiği pek çok teşvik ve imtiyazlara rağmen yerli girişim sayısı oldukça azdı. Var olanların da teknik bilgisi, tecrübesi ve sermayesi yetersizdi. Bu sebeplerden dolayı Osmanlı sanayisinde özel sektör yatırımcıları genellikle yabancılar ve azınlıklardan oluşmaktaydı.³⁷⁰

İttihat ve Terakki hükümeti Osmanlı Devleti'nde sınai gelişmeyi hızlandırma amacıyla 1913 yılında *Teşvik-i Sanayi Kanunu*'nu çıkarttı. İç piyasada yaşanan ekonomik hareketliliğe rağmen bu kanunun pek de etkili olduğu söylenemez. Sanayi yatırımları I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde çoğunlukla yabancılar ve onların koruduğu yerli gayrimüslimlerce yapıldı.³⁷¹

Osmanlı sanayi ve bu sektör içindeki gayrimüslimlerin paylarını gösteren en önemli belge, 1917 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından yayınlanan *Sanayi İstatistiği*'dir. Nezaret, 1913 ve 1915 yıllarına ilişkin olarak İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak gibi Osmanlı Devleti'nde sanayinin en yoğun olduğu şehirlerinde bir sanayi sayımı düzenlenmiştir. Bu sayımın sonuçları 1917 yılında *1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği* adıyla yayımlanmıştır. Bu sanayi kuruluşlarının hangilerinin Türk, hangilerinin gayrimüslimlere ait olduklarının belirlenmesi amacıyla şirket kurucularının ve firmaların isimlerine bakarak gerçekleştirilen bir çalışmaya göre sanayi sayımında adı geçen toplam 291 kuruluşun 182 adedinin gayrimüslimlere ait olduğu tespit edilmiştir.³⁷²

³⁶⁹ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1970, s.113.

³⁷⁰ Rıfat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, s.54.

³⁷¹ Tezel, **a.g.e.**, s.86.

³⁷² Ali Güler, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar**", TürkAr Araştırma, Ankara, 2007, s.84-85.

“Aynı sayıma göre özel kişilerin üzerinde gözüken 29 değirmenden 24’ü, 9 makarna fabrikasından 8’i, 18 şeker ve tahin imalathanesinden 16’sı, konserve fabrikalarının tümü gayrimüslimlerin elindeydi.”³⁷³

Gayrimüslimlerin Osmanlı sanayi alanındaki faaliyetleri 19. yüzyılda özel fabrikalara verilen teşvik ve imtiyazlar üzerinden de takip edilebilir. Örneğin, 1891’de Antakya’da Ermeni Hoca Abraham’ın pamuk temizlemek için kurduğu fabrika, 1862’de Manastır’da Muhreç Koncoski’nin arpa suyu, sirkesi ve rakı imali için kurduğu fabrika, 1864’te Bergama’da Ermeni Oseb Topuzoğu’nun pamuk fabrikası, 1850’de Söke’de Artin ve Oseb Dervişoğlu adlı kişilerin meyan balı üretmek üzere kurdukları fabrikalar³⁷⁴ ve 1846 yılında Tırhala Sancağı, Yenişehir Kasabasında Nikola Gaco’nun harir fabrikası ile Akasanto ve ortağı Andrea’nın sabun fabrikası ile Hoca Agop’a ait kağıt fabrikası Osmanlı Devleti’nden çeşitli teşvikler alınarak kurulan fabrikalar arasındadır.³⁷⁵

Osmanlı ekonomisi içerisinde önemli yeri olan Osmanlı Ermenileri ticarete olduğu kadar sanayi sektöründe de oldukça önemli bir yere sahiptiler. Bu etnik gruba ait sanayi yatırımlarına ülkenin değişik bölgelerinde rastlanmaktaydı. Örneğin 1884 yılında İstanbul’da Balat iskelesi yanında Ermeni Benon ve Hovsep Değirmenciyan kardeşlere ait kereste, çinko ve un fabrikaları vardı. Diraduryan Kardeşler’in Amasya’da kurdukları deri fabrikası ürünlerinin kalitesinin çok beğenilmesi sebebiyle şirket merkezini İstanbul’a taşımıştı. Krikor Fabrikatöryan’ın 1889’da Elazığ’daki ipekli dokuma fabrikası 1915’e kadar faaliyetini sürdüren önemli bir işletmeydi. Lyon’da düzenlenen bir fuarda ürünleri onur belgesi almıştı. Sultan Hamid’e de değerli bir ipekli dokuma verdiğinden onur nişanı ile ödüllendirilmişti. Harput’ta Khosrov Kürkçüyan 1884 tarihli ipek fabrikası ve daha sonraki tarihlerde bir iplik fabrikası kurmuştu. Kayserili Nazar Kasarcıyan 1875 yılında kurduğu tekstil fabrikasının ürünleri ise “Kasarcıoğlu alacası” olarak ün yapmıştı. 400 tezgâha sahip fabrikada 500 işçi çalışmaktaydı. 1870 yılında Parikyanlar Harput’ta bir metal döküm fabrikası kurmuşlardı. Amerika’ya giderek metal döküm işi ile ilgili teknik bilgilerini

³⁷³ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.V, 1985, İletişim Yayıncılık, İstanbul, s.1355.

³⁷⁴ Sefer Şener, “Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.IX Sayı:3, 2007, ss.56-89.

³⁷⁵ Kal’a, **a.g.m.**, s.131-132.

ilerlettikten sonra son model alet ve makineleri de beraberinde getirerek üretimlerini ileri bir seviyeye taşıdılar. Demir, bakır ve tunçtan tarım aletleri üreten fabrika 1923'e kadar aralıksız çalışmıştı. 1892 yılında Pareseg Yerganyan İstanbul'da Ermis Konserve Fabrikası'nı kurmuştu.³⁷⁶

Osmanlı ekonomisinde sanayileşme ile ilgili atılan adımlarda yabancıların da önemli yeri vardır. Ancak çalışmanın ana konusunu Osmanlı gayrimüslim azınlıkları oluşturduğundan yabancılarla ilgili bilgilere yer verilmemiştir.

2.3. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Azınlıkların İktisadi Faaliyet Alanları ve Girişimcilik Örnekleri

2.3.1. Gayrimüslimlerin Kamu Kesimindeki İstihdamı

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesi dönemlerde, gayrimüslim tebaanın devlet hizmetinde istihdam edilmesi seyrek olarak görülen bir vakaydı. Saray tercümanlığı ve doktorluğu Osmanlı tebaası gayrimüslim azınlıkların faaliyet gösterdiği nadir resmi vazifelerdendi.

16. yüzyıla kadar genellikle İtalyan, Macar, Alman ve Leh asıllı mühtediler tarafından yürütülen Divan-ı Hümayun Tercümanlığı görevleri, 17. yüzyıldan itibaren dil bilen Osmanlı tebaası Rumlar tarafından ifa edilmeye başlanmıştı. *Sarıbayzadeler*, *Yanakizadeler*, *Kalimakizadeler*, *İpsilantizadeler*, *Mihalzadeler* ve *İskerletzadeler* gibi Rum aileler bu meslekle statü kazanmışlardı. Aynı zamanda Eflak-Boğdan beyliklerine de genellikle tercümanlıktan yetişme Rum vatandaşlar atanmaktaydı. 1822 yılına kadar baş tercümanlık görevini ifa eden otuz dört kişinin hepsinin de Rum azınlıktan olmasına rağmen 1821 Rum isyanından sonra resmi hizmetlerde bulunan Rumlar hakkında tereddütler doğmuş ve bu işlerden yavaş yavaş uzaklaştırılmışlardır. Bu dönem devlet hizmetinde Ermenilerin daha yoğun görüldüğü bir dönem olmuşsa da 1836'da Hariciye Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte Osmanlı Rumlarını

³⁷⁶ Khaçadur Dadayan, *15. Yüzyıldan 1915'e Günümüz Türkiye'sinde Ermenilerin Ekonomik-Ticari Faaliyeti*, Gasprint Yayıncılık, Yerevan, 2012, s.72-78.

bürokraside yeniden görmek mümkün olmuştur. Tercümanlık işlerinde gayrimüslimlere olan bağımlılığın azaltılması amacıyla kurulan Bab-ı Ali Tercüme Odası'nda yine de ilk başlarda gayrimüslim vatandaşlar istihdam edilmiştir.³⁷⁷

Tanzimat Fermanı ile alınan yeni kararlar neticesinde ve Osmanlıcılık hareketi ile gayrimüslimlerin milliyetçi fikirlerden uzaklaştırılması ve ortak bir ideal etrafında birleşmesini sağlamak amacıyla gayrimüslimlerin devletin farklı kademelerinde görevlendirilmeleri gündeme gelmişti.³⁷⁸ Tanzimat ile birlikte gayrimüslimler de vilayet yönetiminde ve vilayet temyiz divanlarında üye olarak yer almaya başladılar.³⁷⁹

Bürokraside bu husus ile ilgili atılan ilk önemli adım 1840'ta kurulan yerel meclislerde gayrimüslim cemaat temsilcilerinin de bulunması olmuştur. 1855'te ise gayrimüslimlerin memuriyete ve askerlik hizmetine kabul edileceği duyurulmuştur.³⁸⁰

19. yüzyılda özellikle laik eğitim kurumlarının yetiştirdiği gayrimüslim gençlerin tıpkı Müslümanlar gibi hizmete girip çeşitli bölgelerde görevlendirilmesi söz konusu olunca Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin kalıpları değişim sürecine girmişti.³⁸¹ Her ne kadar Tanzimat Fermanı ile gayrimüslimlere devlet hizmetinde faaliyet gösterebilme serbestisi tanınsa bile gayrimüslimlerin bürokrasideki asıl varlığı 1856 Islahat Fermanı'nda padişahın, "*saltanat-ı seniyemizin memurun ve hademiesinin intihab ve nasbı tensip ve irade-i şahaname menut olarak tebaa-ı Devlet-i aliyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında meriyyü'l-icra olacak nizamata imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları...*" gereğini ilan etmesi ile çarpıcı bir şekilde ortaya çıkmıştır. Hizmet hakkındaki genel kuralların ilan edilmesi fermanın öngördüğü kadar hızlı olmasa da bundan sonra gayrimüslimlerin devlet kademelerindeki durumu büyük bir değişime uğramış özellikle Hariciye

³⁷⁷ Abdülhamit Kırmızı, "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", **Divan İlmî Araştırmalar Dergisi**, Sayı:13, 2002/2, İstanbul, s.297-298.

³⁷⁸ Musa Kılıç, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezaretinin Ermeni Memurları." (Çevrimiçi) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1687/17983.pdf>, 12 Mart 2018.

³⁷⁹ İber Ortaylı, **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.61-62.

³⁸⁰ Kırmızı, **a.g.m.**, s.301.

³⁸¹ İber Ortaylı, "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri Bildiriler**, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1994, s.168.

Nezareti ve mülki memuriyetlerde gayrimüslimlerin varlığı daha iyi hissedilmeye başlanmıştı.³⁸² 1850-1908 yılları arasında Hariciye Nezareti'nde çalışan 366 memurun 107 adedi, yani %29'u gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.³⁸³ II. Abdülhamit döneminde yayınlanan Hariciye Salnamelerinden elde edilen bilgilere göre o dönemde Hariciye Nezareti'nde çalışan doksan beş Ermeni ismi tespit edilmiştir.³⁸⁴ Hariciye Nezareti'nde çalışan gayrimüslimler arasında en az temsil edilen millet %3 oranla Yahudilerdi. Yahudi memurlar arasında Osmanlı bürokrasisinde gelenebilen en üst rütbelere *bâlâlık* ve *miralaylık* olmuştur.³⁸⁵

Ermeni vatandaşlar arasından ise Feshane Müdürü olan Dikran Alexanian Düz, yine aynı aileden Darphane Müdürü Mihran Düz ve Padişahın baş kuyumcusu Bogos Düz 19. yüzyılın ikinci yarısında "Bey" unvanını kullanma yetkisini elde etmişlerdir.³⁸⁶

Fermanın ilanından üç ay sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkam-ı Adliye'ye dört gayrimüslim atanmıştı. Böylece gayrimüslimler eyalet meclislerinde olduğu gibi merkezi bir hükümet organında da temsil edilebileceklerdi. Ancak bu kişiler kendi topluluklarınca belirlenmemiş, hükümetin en güvendiği ailelerin mensuplarından seçilmişlerdi. "*Rum milleti adına İstefanaki Vogorides, Gregoryan Ermenilerden Ohannes Dadyan, Katolik Ermeniler arasından Mihran Düz ve Yahudilerden genç bir banker olan Halim*" Meclis-i Vâlâ'ya atanan üyelerdi. Bu üyelerin yalnızca gayrimüslimleri ilgilendiren konular tartışıldığı zaman meclis toplantılarına katılıp oy kullanabilmeleri sınırlamasının getirilmesi ve gayrimüslimlerin nüfusuna oranla

³⁸² Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.32-33.

³⁸³ Carter V. Findley, "The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy", **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, Vol.I, Holmes and Meier Publishers, New York, 1982, s.343.

³⁸⁴ Recep Çelik, "Osmanlı Bürokrasisinde Ermeniler", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C.IV, Erciyes Üniversitesi 1. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2007, s.29-53.

³⁸⁵ Sezai Balcı, Ahmet Yadi, **Osmanlı Bürokrasisinde Yahudiler**, Libra Kitapçılık, İstanbul, 2013, s.53.

³⁸⁶ Nur Akın, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera**, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.42-43.

Meclis-i Vâlâ'daki sayılarının azlığına rağmen, ilk defa merkez bürokraside bu denli önemli bir kurum içerisinde bulunmaları büyük anlam taşımaktaydı.³⁸⁷

1864 yılında çıkartılan “İdare-i Vilayet Nizamnamesi” gereğince vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde kurulan Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Meclis-i Cinayet mahkemelerinde üçer tane gayrimüslim üyenin yer alması ve aynı zamanda taşrada “Sorgu Hâkimliği” gibi görevlerle yargı sürecinin içinde yer almaları, gayrimüslimlerin hukuki statüleri açısından önemli gelişmelerdi. Söz konusu Vilayet Nizamnamesi’nde 1867 ve 1871 yıllarında yapılan düzenlemelerle, gayrimüslimlere Nahiye Meclisleri’nde Müslümanlarla yarı yarıya temsil imkânı getirmiştir.³⁸⁸

1868 yılında yürütme ve yargı işlerinin ayrı meclislerde yapılması için Meclis-i Vâlâ yerine biri Şûrâ-yı Devlet diğeri Divân-ı Âhkâm-ı Adliyye adıyla iki yeni kurum oluşturuldu. Sultan Abdülaziz Şûrâ-yı Devlet’in açılış günü yaptığı konuşmada ırk ve mezhep ayırımı yapılmadan tüm Osmanlı tebaasının eşit olduğunu ilan etti ve bu kurumda dini ayırım yapılmadan tüm vatandaşlarının yer alması için talimat verdi. Bu durum tüm gayrimüslim cemaatler içinde memnuniyetle karşılandı.³⁸⁹

Osmanlı Devleti bürokrasisinde artık resmi görevler gayrimüslimlere de verilmekteydi. Örneğin 1868’de Ermeni Krikor Agaton’un Nafia Nazırı olarak atanması bunların en önemlilerine bir örnektir.³⁹⁰ II. Abdülhamit döneminde ise Osmanlı bürokrasisinde yoğun bir şekilde Ermeni bürokratlar görev almıştır. Osmanlı idari yapısında görev alan *Ermenilere Hazine-i Hassa Nazırlığı ile Maliye Nazırlığı yapan Agop Paşa, Hariciye Müsteşarı Artin Dadyan Paşa, Babialı Hukuk Müşaviri Noradongyan Efendi, vezirlik rütbesi verilen Ohannes Paşa ve Abraham Paşa* gibi isimler örnek verilebilir. *Rum milletinden Kara Todori Paşa, Yahudi milletinden de devlet şurası azalığına yükselmiş Bohor Efendi* sayılabilir.³⁹¹

³⁸⁷ Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876**, Agora Kitaplığı İstanbul 2005, s.97-98.

³⁸⁸ Güler, **a.g.e.**, s.17.

³⁸⁹ Edouard Philippe Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s.254-257.

³⁹⁰ Davison, **a.g.e.**, s.101.

³⁹¹ Taha Toros, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslim Azınlıklar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1009-1010.

1870'li yıllar devlet kademesinde gayrimüslimlerin en fazla görüldüğü dönem olmuştur. Bu kadrolarda en fazla rastlanan etnik azınlık mensupları Rum isyanına kadar Rumlar, bu olaydan 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan milliyetçilik isyanlarına kadar “*Millet-i Sadıka*” olarak adlandırılan Ermeniler, en son olarak da Yahudiler olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine rastlaması sebebiyle Yahudiler devlet kademelerinde pek fazla yükselmemişlerdir.³⁹² Yine de 19. yüzyılda telgraf ve posta merkezlerinde, Hariciye Nezareti'nde, ecza ve sağlık hizmetlerinde, mahkeme hizmetlerinde, maliyede, pasaport idaresinde ve değişik taşra memuriyetlerinde görevli 262 Yahudi memura rastlanmıştır.³⁹³

19. yüzyılın ikinci yarısında basılan gazetelerde de gayrimüslimlerin devlet kademesinde görevlendirilmelerine dair haberler bulmak mümkündür. Örneğin “*20 Haziran 1864 tarihli Journal de Constantinople'da, Mısırlı zade Boğos Efendi'ye padişah buyruğuyla “Bey” ünvanı, Galata'nın ünlü bankerleri Tingirzade Apik Efendi ve Hıristaki Zoğrafos Efendi'ye de “sanie mütemaizi” derecesi verildiği yazılmaktadır.*”³⁹⁴

Gayrimüslimlerin devlet kademelerinde görevlendirilmelerinin en yoğun olarak yaşandığı dönemin Sultan II. Abdülhamid dönemi olması kimi tartışmalarda Sultan'ın bu konudaki hoşgörüsü ve eşitlikçi bir tavırdan yana olması olarak açıklanırken diğer yanda ise Sultan'ın bu tutumunun yabancı devletlerin baskısına bağlayan yorumlar bulunmaktadır. İlber Ortaylı Sultan'ın bu tercihinin Hristiyan devletlerin baskısı ile açıklanmasının doğru olmayacağını zira devlet hayatındaki kozmopolitizmin 18. yüzyıldan beri devam ettiğini belirtir.³⁹⁵

Osmanlı Devleti'nin özellikle son döneminde devlet kademelerinde yoğun olarak gayrimüslim vatandaşların da görev yapabilmelerine rağmen Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren gayrimüslim vatandaşlar devlet memuriyetinde çalışabilme imkânı bulamamışlardır. Zira Kurtuluş Savaşı esnasında yabancı devletlerle iş birliği içine

³⁹² Kırmızı, **a.g.m.**, s.303.

³⁹³ Balcı ve Yadi, **a.g.e.**, s.55.

³⁹⁴ Akın, **a.g.e.**, s.17.

³⁹⁵ İlber Ortaylı, **a.g.m.**, 1994, s.168.

giren bir kesim gayrimüslim yüzünden, yeni ulus devletin kurucuları tüm gayrimüslimleri güvenilmez unsurlar olarak algılamışlardı.

Cumhuriyet kabul edildiğinde zaten oldukça azalmış olan gayrimüslimlerin devlet memuriyetine alınması, memuriyetin şartlarını belirleyen 18 Mart 1926 tarihli ve 788 sayılı kanunla “Türk olmak” olarak belirlenince tümünden ortadan kalkmıştı.³⁹⁶

Böylece Tanzimat Dönemi ile birlikte devlet hizmetinde gayrimüslimlerin istihdamı süreci Cumhuriyet Dönemi ile birlikte Tanzimat öncesi duruma dönmüş bulunuyordu. Zira 1839’dan önce istisnalar hariç tutulursa, gayrimüslimlere devlet görevlerinde rastlamak bu görevin askerlik gibi Müslümanlara ayrılmış olması nedeniyle pek mümkün değildi.³⁹⁷

2.3.2. Gayrimüslimlerin Sermaye Birikimi Sürecine Katkıları: Sanayi, Ticaret ve Finans Kapital Alanlarından Etnik ve Mekânsal İş Bölümüne Dair Kesitler

Osmanlı Devleti’nde ekonomik hayatın Ermeni, Rum ve Yahudilerden oluşan gayrimüslim azınlıkların hakimiyetinde olduğu, nüfusun büyük kesimini oluşturan Müslümanların ise daha çok memuriyet, askerlik, ziraat işleri ile meşgul oldukları değerlendirildi. Osmanlı Devleti’ndeki gayrimüslimler bir yandan ticaretteki etkinlikleri sayesinde elde ettikleri sermaye birikimini faizle borç vererek değerlendirmekte, diğer yandan da uzmanlık isteyen doktorluk, eczacılık, avukatlık gibi mesleklerde çalışmaktaydılar. Neredeyse rakipsiz oldukları finans sektöründe faaliyet gösterenler ise giderek servetlerini artırmaktaydılar.

Sarraflık, poliçecilik ve tefecilik gayrimüslimlerin yoğun şekilde yer aldıkları faaliyet alanlarının başında gelmekteydi. Poliçeci şeklinde ifade edilen meslek, özellikle gayrimüslimler tarafından rağbet gören bir iş koluydu. Tanzimat’a kadar para ve kredi işleriyle uğraşanlar da sarraflar ve poliçecilerdi. Tanzimat’tan sonraki

³⁹⁶ Ayhan Aktar, **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.119.

³⁹⁷ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1992, s.102.

dönemde bu faaliyetleri, daha da artarak devam etmişti. Genellikle Rum, Ermeni, Yahudi gayrimüslim Osmanlı tüccarı ile yabancı uyruklu tüccar, bu meslek grubunda faaliyet göstermekteydiler.³⁹⁸ Köylüler de üretimlerini sürdürmek ve vergi yükümlülüklerini yerine getirebilmek için sık sık gayrimüslim tefecilere başvurmak zorunda kalıyorlardı.

Geleneksel olarak gayrimüslimler devlet hizmetinde seyrek görev almışlardır. 1886 yılı İstanbul nüfusunun mesleklere göre dağılımını inceleyen bir araştırmaya göre azınlıkların sadece %4,6'sının devlet memurluğu yaparken Müslüman Türklerin %95,4 ile bu alanın hakimi olduğu belirlenmiştir. Ticaret ve sanayi alanlarında ise tam tersi bir durum mevcuttur. Müslüman nüfusun sadece %25,4'ü ticaret ve sanayi ile meşgulken Ermenilerin %43'ü, Rumların %36,8'i ve Yahudilerin %31'i ticaret ve sanayi ile uğraşmaktaydılar.³⁹⁹

Vilayet salnamelerinde derlenen verilerle 1912 yılında imparatorlukta iç ticaret yapan yaklaşık 18.000 iş yerinin %15'i Türklere, %43'ü Rumlara, %23'ü Ermenilere ve %19'u da diğer milletlere aitti. Sanayi ve zanaat işleri ile uğraşan 6.500 iş yerinin %12'si Türklerin, %49'u Rumların, %30'u Ermenilerin, %10'u diğer milletlerindi. Uzmanlık gerektiren 5.300 meslekte ise %14 Türk, %44 Rum, %22 Ermeni ve %20 diğer milletler çalışmaktaydı.⁴⁰⁰

*“1919 yılında Batı Anadolu’da çalışmakta olan 3.300 imalat sanayi işyerinin %73’ü Rumların olup, bu iş yerlerindeki 22.000 işçinin %85’i de gayrimüslimdi. 1922 yılı İstanbul’unda dış ticaret işletmelerinin sadece %4’ü, taşımacı firmaların %3’ü, toptancı mağazaların %15’i ve perakendeci mağazaların %25’i Müslümanlara aitti.”*⁴⁰¹

Çeşitli kaynaklar taranarak yapılan çalışmalarla Osmanlı gayrimüslimlerinin üretimin ve ticaretin hemen her alanında faaliyet gösterdikleri kolaylıkla tespit edilebilir. Bu tespitler çeşitli şekillerde sınıflandırılabilir. Etnik iş bölümü ve mekânsal

³⁹⁸ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.III, İletişim Yayınları, İstanbul, s.760.

³⁹⁹ Standford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 2 c.**, E Yayınları, İstanbul, 2010, s.296.

⁴⁰⁰ Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago, 1980, s.14.

⁴⁰¹ Tezel, **a.g.e.**, s.115.

sınıflandırma da bunlara dahildir. Bölümün geri kalanında her iki sınıflandırma temelinde örneklemeler verilerek inceleme konusu detaylandırılacaktır.

2.3.2.1. Ermeniler

Anadolu'nun değişik bölgelerinde dağınık bir şekilde yaşayan Ermeniler, İstanbul'un fethi ile beraber bu bölgeye de yoğun şekilde yerleşmişlerdir. 17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul üzerine yaptığı incelemede Mantran, Ermenilerin, İstanbul'un Asya'daki köprübaşı ve Anadolu ticaretinin ulaştığı son nokta olan Üsküdar'a yerleşmelerine dikkat çeker. İran'dan İstanbul'a kadar hemen her şehirde ticaret ve aracılık yapan Ermeniler güvenilir birer finansçıydılar. Finans işinde uzmanlaşan Ermeniler, İstanbul'da da sarraflık ve bankerlik yapmaktaydılar. 18. ve 19. yüzyıllarda Ermeniler gerek finans gerekse ticaret alanlarında önemli servetler biriktirdiler. Ermeniler ayrıca Osmanlı devlet kademesinde de önemli mevkilerde bulundular.⁴⁰² Osmanlı Devleti'nde bürokraside önemli görevler icra eden Ermenilere *Amira* denilmekteydi.

Osmanlı Devlet hizmetinde önemli ve etkin yerleri bulunan "Amiralar", hem Osmanlı maliyesi hem de Ermeni Milleti üzerinde önemli bir işleve ve muazzam bir güce sahip bir sınıftı. Tüm üyeleri varlıklı ve devlet katı ile bağlantılı olan bu sınıf, Osmanlı Devleti'ne hizmet etmeleri neticesinde vergi imtiyazlarından faydalanarak ve devlet kaynaklarından gelir elde ederek farklılaştılar. Amiralar, çeşitli devlet dairelerinde amir veya yönetici olmanın yanı sıra ekonomik hayatta finans ve sanayi alanlarında da oldukça güçlüydüler. Yeterli sermayesi olan Ermeniler İstanbul'da veya taşrada Osmanlı'da bankerlik veya faizcilik anlamına gelen sarraflık işine girmekteydiler. Amiraların da ilk mesleği çoğu zaman sarraflıktı. Zaman zaman Yahudi ve Rum sarraflara da rastlansa da bu ayrıcalıklı sınıf genellikle Ermenilerden oluşmaktaydı. Devlet tarafından ruhsatlandırılmış Hazine sarrafları iltizam sisteminde önemli rol oynarlardı. İltizamda teklif edilen fiyatın ödenmesini güvence almak için bu sarraflardan teminat getirilmesi zorunluymuştu. Mültezim zengin bile olsa devlet karşısında sorumluluk sarrafin olduğundan oldukça riskli bir iş

⁴⁰² Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, 1 c., TTK Yayınları, Ankara, 1990, s.52.

gerçekleştirmektedirler. Vergilerin aynı olarak ödendiği yerlerde ki çoğunlukla böyle olmaktadır, sarraf yerel pazarlarda ürünü nakde çevirerek hem banker hem de tüccar rolü oynardı. İhale süresince sarrafın mültezime verdiği borç paranın faizinin %18-24 arasında değişmesi halkın bu kişileri tefeci olarak adlandırmasına neden olurdu. Gerektirdiği sermaye büyüklüğü nedeniyle sadece varlıklı kişilerin yapabildiği sarraflığın bir başka fonksiyonu da Osmanlı devlet adamlarının nakit ihtiyacını gidermekti. Ermeni sarraflardan önemli olanları 18. yüzyıldan itibaren Darphane-i Amire'nin yönetimine getirilmişlerdi. İşleyiş ve yönetimi tamamen Amiralara bırakılan Darphane 1758 yılından 1880 yılına kadar Düzyanların elinde idi. Onların dışında Bezciyan ve Bilezikçiyan isimli amiraların da yönettiği darphane, Osmanlı Devleti'nin en hayati kurumlarından biriydi.⁴⁰³

Amiralar sınıfının faaliyetlerinin yanı sıra diğer Ermeniler genellikle ticaret, finans ve zanaat ile uğraşmaktaydılar. Ermeni tüccarlar, Doğu illerinde bölgesel ve bölgeler arası ticarete etkin iken, İstanbul ve İzmir gibi kentlerde devletin uluslararası ticaretini de yönlendiren bir konumdaydılar.⁴⁰⁴ İstanbul'da 1900'lerin başında Ermeni tüccarlar, Boğaziçi sahilindeki köylerde yaşayan kadınları Manchester'dan ithal edilen kalemkar kumaşını alıp işlemek suretiyle bir çeşit eve iş verme sistemi ile çalıştırmaktaydılar.⁴⁰⁵ İngilizlerle Osmanlı arasında yapılan basma ve demir ticareti Ermenilerin kontrolündeydi. Bu ticarete Tokatyan ve Kapamacıyan kardeşler İngiliz firmaları ile ortak işletmeler açarak İstanbul piyasasına ve özellikle devlete toptan büyük çapta manifatura ve ayrıca demir malzemesi tedarik edecek kadar büyüdüler. Meşhur basmacı Konçegül Ohannes Efendi de bu şirketten çıkmıştır. Ayrıca basmacı ismiyle meşhur Bedros Efendi de Acemoğlu adıyla çıkardığı basma ile meşhur olmuştur.⁴⁰⁶

Kuyumculuk geleneksel olarak Ermenilerin oldukça yoğun olduğu bir faaliyet sahasıydı. Ubucini Ermeniler ile ilgili değerlendirmelerinde saatçi, nakışçı, şeritçi ve pabuç imalatçısı gibi işlerin yanında en fazla kuyumculuk ile meşgul olduklarını

⁴⁰³ Barsoumian, **a.g.e.**, s.87-95.

⁴⁰⁴ Raymond H. Kevorkian, Paul B. Paboudjian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013, s.72.

⁴⁰⁵ Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.173.

⁴⁰⁶ Y.G. Çark, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1953, s.47.

belirtmiştir.⁴⁰⁷ Gerçekten de Eğin ve İstanbul'un Ermeni kuyumcuları oldukça meşhurlardı.⁴⁰⁸ Örneğin Tanzimat döneminde Afyonkarahisar'da kuyumculuk sektörü Ermenilerin kontrolüne geçmişti. Afyonkarahisar'da Ermeniler arasında yaygın olan kuyumculuk mesleği arka arkaya altı kuyumcu dükkanını satın almalarıyla iyice bu grubun hakimiyetleri altına girmişti.⁴⁰⁹ Yozgat'ta bulunan toplam yirmi altı kuyumcunun ise hepsinin Ermenilerden oluştuğunu belirtmek gerekmektedir.⁴¹⁰ Amasya'da da 19. yüzyılda sarraflık işlerini Garabet Bennekhaçikyan, Parseğ, Diran ve Garabet Telalyan isimli dört Ermeni yürütmekteydi. Bunlar sahip oldukları dükkânlarda ayrıca değerli mücevherat ve antika eşya ticareti de yapmaktaydılar.⁴¹¹

Afyonkarahisar Ermenileri sadece kuyumculuk alanında değil ticaret ile de yoğun şekilde uğraşmaktaydılar. 19. yüzyılın sonunda Afyonkarahisar'da beş banka ve sahipleri Ermeni olan ve içinde çok çeşitli malların satıldığı iki büyük mağaza bulunmaktaydı. *“İşilyan'lar, İbranosyan'lar, Nersesyan'lar, Andonyan'lar, Zarafyan'lar, Markaryan'lar, Arevyan'lar, Gudiyan'lar, Varbetyan'lar, Mızrakyan'lar, Avakyan'lar, Altunyan'lar, Harutyun Palancıyan ve diğerleri şehrin en tanınan tüccarlarındandı.”*⁴¹²

Anadolu'nun pek çok yöresinde Ermeniler yaşadıkları bölgenin özelliklerine göre ticaret ve zanaatla uğraşmışlardır. Özel yetenek ve belirli bir eğitim gerektirdiğinden zanaatkarlık, pek çok ailede sülaleler boyu devam etmiştir. Hatta Mimaryan, Mimarbaşyan, Altunyan, Sarrafyan, Tütüncüyan, Kürkçüyan, Dökmeciyan gibi mesleklerle özdeşleşen aile isimleri ortaya çıkmıştır. Nesilden nesle geçerek devam eden bu uzmanlaşma belli faaliyet alanlarında etnik iş bölümünün oluşmasına yol açmıştır.⁴¹³

⁴⁰⁷ J.H.A. Ubucini, **1855'te Türkiye**, 2 c., Kervan Matbaacılık, İstanbul, 1977, s.79.

⁴⁰⁸ Kevorkian ve Paboudjian, **a.g.e.**, s.69.

⁴⁰⁹ Zekif Polat, “Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Sosyo-Ekonomik Yapısından Kesitler”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı:60, 2014, s.8.

⁴¹⁰ Taha Niyazi Karaca, **Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri**, TTK Yayınları, Ankara, 2005, s.37.

⁴¹¹ Dadayan, **a.g.e.**, s.21.

⁴¹² Dadayan, **a.g.e.**, s.17.

⁴¹³ Polat, **a.g.m.**, s.7.

Yüksek gelir getiren finans ve büyük çaplı ticaret faaliyetlerinin yanı sıra küçük esnaf olarak çalışan pek çok Ermeni bulunmaktaydı. Örneğin İstanbul'da eşekçilik, pastırmacılık, badanacılık, fırıncılık vb. çoğunlukla Ermeniler tarafından gerçekleştirilmekteydi.⁴¹⁴ Yozgat'ta da Ermenilerin daha çok el zanaatlarında faaliyet gösterdikleri bilinmekteydi.⁴¹⁵ Kayseri'de çok fazla zengin Ermeni bulunmasına rağmen ticaret, terziilik ve kaftancılıkla uğraşan orta halli bir kesim de mevcuttu.⁴¹⁶ *"Cizye kayıtlarındaki verilere göre, Afyonkarahisar Ermenileri arasında en yaygın meslekler %25 oranıyla terziilik, %14 oranıyla kuyumculuk ve %10,4 oranıyla dülgerlikti. Bu meslekleri %2 ile %10 arası oranlarla tüfenkçilik, bakırcılık, boyacılık, eskicilik, din adamlığı, iplikçilik ve kundakçılık takip etmektedir."*⁴¹⁷

Öteden beri tekstil sektöründe adından söz ettiren bir kent olan Bursa'da 18. yüzyılda Ermeniler arasında en yaygın meslekler kutnicilik, bakırcılık, abacılık, basmacılık, büzmecilik, bezzazlık, iplikçilik, kürkçülük, terziilik, kuyumculuk ve çilingirlikti.⁴¹⁸ 19. yüzyılda ise ağırlıklı olarak bakırcı, bezzaz, dikici, doğramacı ve tüccarlık yaptıkları tespit edilmiştir.⁴¹⁹

Balıkesir'deki Ermeniler arasında duvar ustalığı, terziilik, ekmekçilik, çerçilik, yağhane işletmesi ve yağ ticareti yaygındır.⁴²⁰

Bazı kentlerde ise Ermeniler belirli zanaatlardaki becerileriyle ün salmışlardı. Bunlara Van'ın terzileri ve kalaycıları; Sivas'ın demircileri, dokumacıları ve silahçıları; Kayseri'nin mimarları, duvar ustaları ve dülgerleri; Harput'un çizmecileri, Amasya, Malatya ve Saimbeyli'nin kumaşçıları; Gümüşhane ve Erzurum'un gümüşçüleri örnek verilebilir.⁴²¹

⁴¹⁴ Mantran, **a.g.e.**, 1 c, 1990, s.52-53.

⁴¹⁵ Karaca, **a.g.e.**, s.37.

⁴¹⁶ Simeon, **Tarihte Ermeniler**, Çivi yazıları Yayınevi, İstanbul, 1999, s.254.

⁴¹⁷ Polat, **a.g.m.**, s.8.

⁴¹⁸ Ali İhsan Karataş, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı, Bursa Örneği**, Gökkuşbuca Yayınevi, İstanbul, 2009, s.196.

⁴¹⁹ **A.e.**, s.191.

⁴²⁰ İsmail Hakkı Mercan, "Şeriye Sicillerine Göre Balıkesir Ermenilerinin Sosyal Yaşantısı ve İhtida Eden Ermeniler", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C.II, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2007, s.419.

⁴²¹ Kevorkian ve Paboudjian, **a.g.e.**, s.69.

Ermenilerin başarılı oldukları bir diğer faaliyet kolu da mimarlıktı. İmparatorluğun çeşitli dönemlerinden beri bu yeteneklerinden yararlanan Ermenilerin bu konudaki en ünlüleri devletin de mimarlığını yapan Balyan Ailesiydi. Bu ailenin özellikle İstanbul'da aralarında Beylerbeyi Sarayı, Üsküdar Selimiye Kışlası, Tophane Nusretiye Camii, Dolmabahçe Sarayı, İhlamur Köşkü vb. nice yapılarda imzası bulunmaktadır.⁴²²

Ermeniler Antep'te ise daha çok kumaş ticareti, kumaş üretimi, çilingirlik, kazancılık, bakırcılık, kuyumculuk, terzilik, mermercilik, berberlik gibi işlerle meşguldürler. Antep Ermenilerinin terekelerinde alacak-verecek ilişkilerinin fazlaca bulunması faiz karşılığı para işlemleri yaptıklarını düşündürmektedir. Faizcilik ve yabancılarla yaptıkları ticari faaliyetler Ermenilerin özellikle II. Meşrutiyet'ten sonra hızla zenginleşmesine sebep olmuştur.⁴²³ Doğu Anadolu'daki Ermeniler ise genellikle çiftçilik, zanaat ve küçük ticaretle uğraşıyorlardı. Ancak Ermeni çiftçiler Rumeli'dekiler gibi büyük çiftliklerde ağaların hizmetkarı veya ortağı olarak çalışmıyor, kendi topraklarını işliyorlardı.⁴²⁴

Geleneksel zanaatlardaki becerilerini sürdürseler de ticaretle uğraşan Ermeni sayısı da oldukça fazladır. Hatta 20. yüzyılın başlarında yerel ve bölgeler arası ticaretin tamamına yakını ve zanaat loncalarının tümü Ermenilerin tekelinde bulunuyordu.⁴²⁵ Ticaret metaları buldukları bölgelere göre değişebilmekteydi. Mesela Bursa'da tekstil, Afyonkarahisar'da haşhaş, zeytinin daha çok yetiştirildiği Balıkesir'de ise yağ ticaretiyle uğraşmaktaydılar.

Manisa sancağına ait kayıtlardan çıkartılan bir çalışmaya göre Batı Anadolu'daki ticari faaliyetlerde de Ermeni tüccarlar oldukça etkindiler. Özellikle İran menşeli malların ticaretinde yoğun olan Ermeniler, yanı sıra ırgatlık, boğasi ticareti,

⁴²² Çark, **a.g.e.**, s.72,73.

⁴²³ Ramazan Erhan Güllü, **Antep Ermenileri, Sosyal, Kültürel ve Siyasi Hayat, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, s.78.**

⁴²⁴ Güler, **a.g.e.**, s.82.

⁴²⁵ Kevorkian ve Paboudjian, **a.g.e.**, s.69.

kasaplık ve kumaş ticareti ile de ilgilenmekteydiler. Ticaretle uğraşan Ermeniler arasında valilere borç verecek kadar zenginleşenler de bulunmaktaydı.⁴²⁶

19. yüzyılda Merzifon'a ait temettuat defterlerinden elde edilen verilere göre şehirde bulunan toplam 558 Ermeni hane reisinden %84'ünün zanaat ve ticaret ile ilgili mesleklerle iştigal etmeleri Ermenilerin bu alanlardaki yetkinliklerini göstermektedir. Bu grubun yoğun olarak faaliyet gösterdiği meslekler ise beledici, kumaşçı, çuhacı, bez dokuyan, alacacı, dokumacı, düvelkar, kayışçı, kazaz, ipekçi, köşker, yemenici, urgancı, mutafçı, tütüncü vb. olarak sıralanabilir. Ayrıca Ermenilerin şehirde Müslümanlar tarafından yapılmayan peştemalcı, pabuççu, kebaççı, abacı, hallaç, tarakçı, çubukçu, kuyumcu gibi işleri de yaptıkları tespit edilmiştir.⁴²⁷

Ermeniler bağcılık alanında da oldukça gelişmişlerdi. Örneğin Merzifon'da,⁴²⁸ Manisa'da,⁴²⁹ Antep'te⁴³⁰ ve Bursa'daki Ermenilerin kendi bağlarında yetiştirdikleri üzümlerden hem kendi ihtiyaçları için hem de piyasaya satmak için şarap ürettikleri tespit edilmiştir.⁴³¹ Bağcılık faaliyetleri neticesinde elde edilen kökler aynı zamanda boya ve tekstil sektöründe de kullanılmaktaydı. Tekstil ve boya sektöründe Osmanlı azınlıklarının küçümsenemeyecek bir öneme sahip oldukları ve hatta bu konuda Avrupa'ya teknoloji transferi yaptıklarına dair bilgiler mevcuttur. Nitekim 1600-1800 yılları arasında boya sektöründe Türk kırmızısının Avrupa'da rakipsiz oluşu, diğer taraftan boya-baskıda uzmanlaşmış birçok Ermeni kadının yerel girişimcilerle ortaklıklar kurarak Marsilya'ya yerleşmesi, söz konusu teknoloji transferine örnek verilebilir.⁴³²

Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin genel olarak zanaattaki becerilerinin yanı sıra, ticari işlere olan yatkınlıkları, finans alanındaki başarıları ile uzmanlık gerektiren

⁴²⁶ Mehmet Günay, "XIV. Yüzyılda Manisa Ermenileri", **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Birlikte Yaşama Kültürü**, C.IV, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.238.

⁴²⁷ Selim Özcan, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Merzifon'da Ermenilerin Sosyal ve Ekonomik Durumu" **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Sosyo-Ekonomik Hayat**, C.V, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.216-217.

⁴²⁸ **A.e.**, s.221.

⁴²⁹ Günay, **a.g.m.**, s.240.

⁴³⁰ Güllü, **a.g.e.**, s.78.

⁴³¹ Karataş, **a.g.e.**, s.196-197.

⁴³² Abdülkadir İlgen, "Siyasal Yapıları İçeren Ekonomi-Dünyalar İçinde Bir Ticaret Diasporası: Ermeniler: XVII. ve XVIII. Yüzyıllar", **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Birlikte Yaşama Kültürü**, C.V, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.91.

doktorluk, eczacılık, mimarlık ve mühendislik gibi getirisi yüksek işlerin yanı sıra pek çok düşük gelirli meslekte de yoğun olarak faaliyet gösterdikleri değerlendirilmelidir.

2.3.2.2. Rumlar

İstanbul'un fethinden sonra İzmir, Mora ve Trabzon gibi kentlerden getirilerek yerleştirilen Rumlar İstanbul azınlıklarının en kalabalık olanıydı. Fener-Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin dünya Ortodoksları için ekümenik statüsü taşıması ile ayrıcalıklı bir konuma yükselen Rumlar genellikle tüccarlık ve bankerlikle uğraşmaktaydılar. Özellikle II. Mahmud döneminden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde üst kadrolarda sık sık yer almışlardır.⁴³³

Ermeniler ve Yahudiler gibi Rumlar da ticarete oldukça faaldiler. Akdeniz ve Karadeniz ticareti neredeyse tamamen Rumların elindeydi. Bu bölgelerde önemli ticaret ağlarına sahip olduklarından normal ticaret faaliyetlerinin yanında tahıl kaçakçılığında da önemli kârlar elde etmekteydiler. Büyük deniz ticaretini ellerinde tutan Rumlar işlerini merkez tuttıkları Galata'dan idare etmekteydiler.⁴³⁴

Evliya Çelebi İstanbul'da Rumların hâkim oldukları esnaf kolları arasında sandalcılar, denizciler, şarapçılar, meyhaneciler, dansçılar ve samur tüccarları olduğunu belirtir. Denizciliğe ve her türden tekne yapımına aşina olan Rumlar Haliç ve Boğaz'da sandalcılık yapmaktaydılar. Ege, Marmara ve Karadeniz'de beratlı tahıl ticareti yapan Rumlar deniz ticaretine hakimdiler. 17. yüzyıldan itibaren yabancıların himayesinde imtiyazlı şekilde ticaret yapmaya devam ettiler.⁴³⁵

Güney Karadeniz limanlarında da Rumların ticaretteki etkinlikleri fazlaydı. Kuzeydeki limanlar ile olan ticaret ilişkilerinde 19. yüzyıl başlarında yeniden canlanma gerçekleşmişti. Çeşitli Avrupa ülkelerinin Karadeniz'de serbest ticaret hakkı elde etmesiyle bölgedeki siyasi yapı değişmiş Rusya'nın araya girmesiyle Rum tüccarların bölgedeki etkinliği artmıştı. Önceleri bölgenin nüfusunun %20-30 arasında

⁴³³ Akın, **a.g.e.**, s.13-14.

⁴³⁴ Mantran, **a.g.e.**, 1990, 1 c, s.56.

⁴³⁵ Robert Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, 2 c., TTK Yayınları, Ankara, 1990, s.57-58.

bir kesimini oluşturan gayrimüslim aracılardan nüfusu bu etkinlik sayesinde artmıştı. Hem deniz ticaretinde hem de iç kesimlerdeki kara ticaretinde üstünlükleri bulunmaktaydı. İlk olarak yabancı ülkelerin aracıları veya tercümanları gibi görevlerle girdikleri bu ticarete daha sonraları kendileri adına girişimlerde bulunmaya başladılar.⁴³⁶

Avrupa'daki kapitalist düzenle ilk bütünleşen azınlıklar olan Rumlar bu düzenden yararlanarak servetlerini artırdılar. Rum tüccarların kendi sanayi ürünlerinin dağıtımında etkin şekilde rol alabileceğini gören İngiliz ve Fransızların kurdukları ticaret ağı ve Osmanlı hiyerarşisindeki ayrıcalıklı konumlarından destek alan Rumlar, hızla büyüyen bir orta sınıf oluşturabildiler.⁴³⁷

Batı Anadolu'da Ayvalık, Manisa, Akşehir, Aydın gibi yerleştikleri bölgelere kısa sürede ekonomik refah ve ilerleme getiren Rumlar Trabzon ve Giresun gibi liman kentlerinde de serbest girişim ve dış ticarete dayanan küçük bir ekonomik devrim yaparak birkaç yıl içinde bölgelerin etnik iş bölümünü değiştirdiler.⁴³⁸

Rumlar doğu ticaretine Avrupalılardan daha fazla hakim olduklarından 19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'de ticaret alanındaki faaliyetlerini oldukça genişletmişlerdi. Rumların çoğu gemicilik ve ticaret ile ilgilenirken az bir kısmı ziraatla uğraşıyorlardı. Üst sınıftan bazı Rumların da uzmanlık gerektiren avukatlık, eczacılık ve doktorluk gibi meslekleri ellerinde bulundurdukları bilinmekteydi.⁴³⁹ Zira zengin Rumlar, çocuklarını yüksek eğitim kurumlarına gönderme konusunda oldukça istekliydiler. Bu okumuş nesil diğerlerine de örnek olarak gelişmekte olan burjuva sınıfının çekirdeğini oluşturmaktaydılar.⁴⁴⁰

İstanbul'un ekonomik hayatında önemli yeri olan Rum esnafı 1850'lerde her birinin 350 üyesi olan 40 lonca oluşturmuşlardı. Yabancılar ile ticari ve mali işler yapan Rumlar ise Pera ve Galata'yı merkez edinmişlerdi. 1870'lerde İngiliz elçiliğinin

⁴³⁶ Necmettin Aygün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadi Faaliyetler", **Karadeniz Araştırmaları**, C.VI, Sayı: 23, Güz 2009, s.42, 44, 47.

⁴³⁷ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.126.

⁴³⁸ **A.e.**, s.128.

⁴³⁹ Şerife Yorulmaz, "XIX. Yüzyılda Kozmopolit Bir Ticaret Kenti: İzmir", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Özel Sayı, Kurtuluşunun 70. Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., C.I, Sayı: 3, İzmir, 1993, s.140.

⁴⁴⁰ Karpat, **a.g.e.**, 2010, s.128.

Yunan konsolosluğunca sağlanan rakamlara dayanarak hazırladığı raporlarda Galata'nın Rum loncalarında 4500 üyenin bulunduğu belirtilmekteydi. Her türlü ticaretin ve mali işlerin yanı sıra Rumlar, özellikle fırıncı, kürkçü, ayakkabı imalatçısı, terzi ve kumaş tüccarlığı gibi işlerde üstünlüğü ele geçirmişlerdi.⁴⁴¹

2.3.2.3. Yahudiler

İstanbul'da 12. yüzyıldan beri özellikle Galata'da ticaretle uğraşan İtalyan Yahudilerinin bulunmasına rağmen fetih sonrasında boşalan alanlara Anadolu'dan getirilip yerleştirilen Yahudiler ve 1492 yılında İspanya ve Portekiz'den kaçarak Osmanlı'ya sığınan Sefarad Yahudileri ile İstanbul'daki nüfusları artmıştır. Osmanlıların genel olarak Yahudilere yakın ilgi göstermesi, din ve geleneklerine karışmaması nedeniyle zamanla diğer Avrupa ülkelerinden de Yahudi göçü artmıştır. Yahudiler Osmanlı tarihi boyunca milliyetçi akımlara kapılmadan devleti benimseyerek yaşamışlardır.⁴⁴² Esasen çiftçi ve çoban bir kavim olan Yahudiler, yüzyıllar içinde dinsel sebepler nedeniyle çeşitli sürgünler yaşadıklarından yerleşik düzenden uzaklaştırılmışlardır. Yaşadıkları kararsızlık ve güvensizlikle toprağa bağlanamamaları onları ister istemez ticaret ve ticaretin getirdiği para işlerine yöneltmiştir.⁴⁴³

15. yüzyıl sonunda İspanya ve Portekiz'den Osmanlı Devleti'ne gelen Yahudiler, öncelikle İstanbul ve Selanik gibi merkezlere yerleşmişlerdi. Bunlar zanaatta ve özellikle dokuma alanında çok ileriydiler. Selanik'e gelen Yahudi dokuma uzmanları o dönemin dünyadaki en yüksek kalite dokuma sanayisine sahip olan Kastilya'daki tekniklere tamamen hakimdiler. Ayrıca Selanik Yahudileri kuyumculuk, mücevhercilik ve her türlü sanatta yetkindiler.⁴⁴⁴

Braudel de Yahudilerin Avrupa'dan Osmanlı ülkesine gelirken sanayi alanında devrin ileri teknolojik yöntemlerini taşıdıklarını belirtir. Beraberlerinde İstanbul ve Selanik'e matbaa, yün ve ipekli sanayileri ve bazı söylentilere göre sahra topunun

⁴⁴¹ Gerasimos Augustinos, **Küçük Asya Rumları**, Ayraç Yayınları, Ankara, 1997, s.135-136.

⁴⁴² Akın, **a.g.e.**, s.14-15.

⁴⁴³ Avram Galanti, **Türkler ve Yahudiler**, Gözlem Yayın, İstanbul, 1995, s.115-116.

⁴⁴⁴ **A.e.**, s.125-127.

kundaklarının sırrını getirdiklerini iddia eder.⁴⁴⁵ Tekstil imalatı Yahudilerin yoğun şekilde ilgilendikleri bir uğraştı. İstanbul'da daha çok lüks ipekli kumaş ticareti ve ipek boyacılığı ile ilgilenen Yahudiler, Ankara yününi işlemekte de ustaydılar. Osmanlı döneminde kadınların ekonomik hayat içinde görülmeleri oldukça nadirken Yahudi kadınlarının sık sık seyyar esnafılık veya evden satış şeklinde ticaret yaptıkları bilinmekteydi. Yahudi esnaflar çoğunlukla Bedesten, Kapalıçarşı ve Mahmutpaşa civarında esnaflıkla uğraşmaktaydılar.⁴⁴⁶

Diğer azınlık gruplarının 19. yüzyıla doğru önem kazanmış olmalarının aksine Yahudiler 15. ve 16. yüzyıllarda oldukça parlak dönemler yaşamışlardır. Ticaret ve finans alanlarında ve yabancı ülkelerle ilişkilerdeki yetkinlikleri sebebiyle sıklıkla devlet işlerinde yararlanmışlardır.⁴⁴⁷ 16. yüzyılda sadece belirli vergi gelirlerini iltizama veren Osmanlı Devleti, nakit paraya ihtiyaç olduğunda İstanbullu Yahudi sarraflara başvuruyordu. Asıl faaliyet alanları ticaret olan bu sarraflar bu faaliyet sayesinde ellerinde birikmiş sermayeyi faiz karşılığı değerlendirme imkânı bulmuşlardı. Devletle kurulan bu yakın ilişkiler aynı zamanda Yahudi tüccarlara ticari imtiyaz elde etme kapısını da aralıyordu.⁴⁴⁸ Ayrıca İstanbul rıhtımlarının ve diğer eyaletlerdeki iltizam vergilerinin çoğunun toplanması da Yahudilerin elindeydi. Shaw'a göre gümrüklerde zaman zaman yaptıkları kanunsuz işler devlet tarafından bilinmesine rağmen, bu işin inceliklerine olan hakimiyetlerinin rakipsiz olması nedeniyle cezalandırılmaktan kurtulmaktaydılar.⁴⁴⁹

Geleneksel olarak finans ve bankacılığa ilişkin bütün mesleklerde etkin olmalarının yanı sıra Evliya Çelebi, payitahtın Yahudi nüfusunun diğer faaliyetleri arasında mücevhercilik, peynircilik, kaşar ve parşömen imalatçılığı, köle, kumaş, inci tüccarlığı, meyhanecilik olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Yahudiler arasında pek çok doktorun bulunduğu ve saray hekimbaşısının çoğunlukla Yahudi olduğunu belirtmek gerekir. İstanbul'da kurulan ilk matbaanın Yahudiler tarafından 1494'te kurulduğu da

⁴⁴⁵ Fernand Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, 1 c., Eren Yayınları, İstanbul, 1989, s.224.

⁴⁴⁶ Minna Rozen, **İstanbul Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566)**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.231-232.

⁴⁴⁷ Akın, **a.g.e.**, s.15.

⁴⁴⁸ Keyder, **a.g.e.**, 2009, s.217.

⁴⁴⁹ Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s.149.

bilinmektedir. Ancak yine de Yahudilerin özellikle banka ve ticaret alanlarında olağanüstü faal oldukları değerlendirilmelidir. 17. yüzyılın ikinci yarısında uzun zaman Osmanlı topraklarında yaşayan Michel Febvre Yahudiler hakkında şu tespitlerde bulunur: *“onların olağan işleri banker olmak, para değiştirmek, onları kırpma, taşıma, tefecilik yapmak, ipekle altın tel yapmak, eskileri alıp onları tamir ettikten sonra yeniymiş gibi tekrar satmak, gümrüklerde çalışmak, simsarlık, yeni pazarlar müteşebbisi olmak, hekimlik, eczacılık veya tercümanlık yapmaktır. Bunlardan başka bir meslek icra etmemektedirler zira bu meslekler en çok gelir getireni ve en az yorucu olanlarıdır.”*⁴⁵⁰

Yahudiler ortaçağlardan beri finans işlerinde nerdeyse tekel konumunda oldukları için bankacılık, finans ve muhasebe konularına son derece hakimdiler. Birkaç yabancı dil konuşabilen Yahudiler ticari yazışma ve sözleşme yapmanın inceliklerini biliyorlardı. Çeşitli sebeplerle yüzyıllarca ülke değiştirmek zorunda kaldıklarından hem değişik ülkelere ait coğrafyaları hem de bunların ihtiyaçlarını ve kültürlerini yakından tanımaktaydılar. Avrupa'nın her yerinde bulunan akrabaları ile oluşturdukları aile işletmeleri, gerçekleştirdikleri ticarete onlara gereken kolaylığı sağlıyordu. Bunlarla kurdukları aile şirketi tarzı ortaklıklarda karmaşık bir çek sistemi organize etmiş ve bu sayede ticarete verimlilik sağlamışlardı.⁴⁵¹

Osmanlı Yahudileri finans ve ticarete yetkin oldukları kadar zanaatta da yoğun şekilde çalışmaktaydılar. Demircilik, nalbantlık, tekerlek yapımı, karoser ustalığı, yelkencilik, iplikçilik, balıkçılık, ayakkabıcılık, boyacılık, dericilik, mücevherat işi, çilingirlik, duvarcılık, seyyar satıcılık Yahudilerin faaliyet gösterdikleri alanlardı. Özellikle Selanik'teki Yahudilerin dokumacılık ve kumaş boyamacılığındaki maharetleri bilinmekteydi. İspanya'dan gelen Sefarad Yahudileri kendine has tekniklerle yüksek kalitede ürünler üretiyorlardı.⁴⁵²

İkinci Meşrutiyet yıllarında seçkin Yahudiler tababet, hukukçuluk ve devlet memurluğu gibi görevleri yerine getirmekteydiler. Kunduracılık, eskicilik, çerçi, ufak tamir işleri gibi az gelir getiren işlerde de çok miktarda kentli Yahudi çalışmaktaydı.

⁴⁵⁰ Mantran, **a.g.e.**, 1 c., 1990, s.60.

⁴⁵¹ Shaw, **a.g.e.**, 2008, s.146-147.

⁴⁵² Shaw, **a.g.e.**, 2008, s.145.

Küçük ticaret ve zanaat Selanik ve İzmir gibi gelişmiş kentlerde bile Yahudiler arasında hala yaygındı.⁴⁵³ Ticaretin her alanında faaliyet gösteren Yahudiler en fazla mültezimlik, sarraflık, doktorluk, simsarlık, dış ticaret, kumaş dokuma, esir ticareti gibi işlerle meşgul olmuşlardı.⁴⁵⁴

Avrupa'yı yakından tanıyan Yahudilerin 16. yüzyıl Osmanlı ticaretindeki üstünlükleri 19. yüzyıla gelindiğinde eski gücünü yitirmişti. Ancak bu nispi bir azalma olarak değerlendirilebilir. Zira 1800'lü yılların başında Avrupa Tüccarları listesinde yabancı konsoloslukların himayesinde görülen pek çok Osmanlı Yahudi'si bulunmaktaydı. Ayrıca diğer Osmanlı gayrimüslimlerine nazaran Yahudilerin daha küçük bir cemaat oluşturdukları da dikkate alınmalıdır. Özellikle tekstil, ipekli dokuma, elbise boyamacılığı gibi işlerde yoğunlaşan Yahudiler, Küçük Asya, Makedonya ve Trakya bölgelerinde ise şehir ve köy pazarları arasında aracılık faaliyetlerinde bulunuyorlardı. Yahudilerin avantajlı konumlarını kaybetmelerinin en önemli nedenlerinden biri 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasıydı (*Vaka-i Hayriye*). Yahudiler bu ordunun iâşesini temin etmek suretiyle zenginleşip, tüccar ve banker olmuşlardı. Bu derece önemli bir zenginleşme yolunun kapanmış olması, Yahudiler açısından oldukça "hayırsız" bir vaka olmuştu.⁴⁵⁵ Ancak II. Meşrutiyet yıllarında artık bir Yahudi burjuvazisi oluşmaya başlamıştı.⁴⁵⁶ Zira 19. yüzyılda Avrupa'dan göçe zorlanan Avrupalı Yahudilerin Osmanlı topraklarına gelmesi, bunun yanı sıra Rumların ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeleri Osmanlı Devleti'nin ticaret ve finans işlerinde Yahudilerin güvenilir unsurlar olarak tekrar ön plana çıkmalarını sağladı.⁴⁵⁷ Yahudilerin bir sınıf olarak tekrar yükselmelerinde Kamondo ailesinin de etkisi büyüktü.

19. yüzyılda Osmanlı Yahudilerini eğitim, sanat ve kültür anlamında yukarı çekmek, onlara yeni iş imkanları yaratmak amacıyla pek çok girişimde bulunan Kamondo Ailesi aynı zamanda Osmanlı finans çevrelerinin de en önemli

⁴⁵³ Ortaylı, **a.g.e.**, 2010, s.51.

⁴⁵⁴ Ahmet Hikmet Eroğlu, **Osmanlı Devleti'nde Yahudiler**, Seba Yayınları, Ankara, 1997, s.158-166.

⁴⁵⁵ Aron Rodrigue, **Türkiye'de Yahudilerin Batılılaşması**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997, s.41-44.

⁴⁵⁶ Ortaylı, **a.g.e.**, 2010, s.52-53.

⁴⁵⁷ Ülkühan Olgun, **Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık**, Giza Yayınları, İstanbul, 2009, s.36.

aktörlerindendi. Avrupa finans çevreleri ile yakın ilişkileri olan bu ailenin aynı zamanda Galata ve Pera bölgelerinin imarı ve Batılılaşması anlamında da önemli katkıları olmuştur. *Isaac Camondo ve Şürekası* isimli şirketi ile Abraham Kamondo, paşalara açılan krediler ve Osmanlı Devleti için alınan borçlara yapılan aracılıklar ve banka ortaklıkları sayesinde finans piyasasının en büyük servetlerinden birinin başına geçmişti.⁴⁵⁸

Yahudilerin Osmanlı topraklarında sanayi alanında da etkin oldukları bilinmektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da Yahudilerin sahip olduğu kiremit, cam, gazoz ve sigara kâğıdı fabrikaları bulunurken, 1902'de Yahudilere ait bir cam fabrikasının 500 işçi çalıştırdığı bilinmektedir. 1929'da İstanbul'da Yahudiler tarafından işletilen 3 halı ve alkollü içki, 3 tarak, 1 fırça ve mukavva, 6 kasket fabrikası ve 5 tabakhane bulunmaktaydı. Türkiye'de bir ilk olan hintyağı fabrikası ise II. Dünya Savaşı sırasında Manisalı bir Yahudi olan Avram Bohor Gomel tarafından İstanbul'da kurulmuştu.⁴⁵⁹ 1900'lü yılların başında Selanik'te Osmanlı Yahudilerine ait iki fabrika ve Rumların sahibi olduğu diğer sekiz fabrika bölgenin iplik ihtiyacının dörtte birini karşılamakla kalmayıp başka pazarlara da satış yapıyorlardı.⁴⁶⁰

20. yüzyıl başlarında Osmanlı nazırları, sefirleri, valileri arasında Yahudi seçkinlerine pek fazla rastlanmasa da çeşitli nezaretlerde, maliye ve sağlık örgütünün yüksek kademelerinde Yahudi bürokratlara sıkça rastlanmaktaydı. Zira Yahudi aydınları da diğer azınlık mensupları gibi yabancı dile ve Türkçeye hâkim, iyi eğitilmiş kişilerden oluşmaktaydı.⁴⁶¹

Cumhuriyet'in ilanına kadar ülkenin sanayi ve ticaretinin önemli bir kısmının genel olarak Osmanlı gayrimüslimlerinin elinde bulunmasına rağmen I. Dünya Savaşı sonunda Ermenilerin göç ettirilmesi ve Rumların ise mübadele sonucunda ülkeyi terk etmesi ile Yahudiler bu anlamda yalnız kaldılar. Savaş sonrası ekonomik yapı içerisinde ihtiyaç duyulan kredilerin yabancı bankalardan alınması ve II. Dünya savaşı sırasında piyasada ihtiyaç duyulan malların getirilmesinde Yahudilerin önemli

⁴⁵⁸ Nora Şeni, Sophie Le Tarnec, **Camondolar, Bir Handedan'ın Çöküşü**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s.34-54.

⁴⁵⁹ Galanti, **a.g.e.**, 1995, s.128.

⁴⁶⁰ Quataert, **a.g.e.**, 2011, s.83.

⁴⁶¹ Ortaylı, **a.g.e.**, 2010, s.48.

katkıları olmuştur. Elbette bu işlemler sayesinde Yahudilerin kişisel servetlerinde de büyük artışlar olmuştur.⁴⁶²

2.3.2.4. Mekânsal Kesitler

Gayrimüslimlerin iktisadi faaliyet alanları ile ilgili bilgi edinebilmenin bir başka yöntemi de mekânsal anlamda etnik iş bölümüne bakmaktır. Osmanlı Devleti'nde iktisadi hayatın en önemli bölümünün payitaht İstanbul'da şekillenmesi ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının da yoğun olarak bu bölgede bulunması sebebiyle bu bağlamda yapılan çalışmaların genelinde mekân olarak İstanbul ağırlıktadır. Ancak İstanbul'un yanı sıra Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının ekonomik faaliyetlerine dair fikir edinilmesi de lüzumludur. Bu anlamda Osmanlı sınırları içinde bulunan ve gayrimüslimlerin ilgi çekici faaliyetlerine sahne olan birkaç bölgeden örnekler vermek faydalı olabilir. Bu özelliklere sahip şehirlerin sayısının artırılabilceği değerlendirilmelidir.

Osmanlı döneminde en yoğun gayrimüslim nüfusa sahip olan kent başkent İstanbul'du. Kentin ekonomisi büyük ölçüde gayrimüslimlerin elindeydi. Bu faaliyetlerin İstanbul gibi büyük bir kentin tüm bölgelerinde ayrı ayrı incelenmesi başlı başına farklı bir çalışmanın konusu olacak kadar kapsamlı olduğundan bu bölümde sadece gayrimüslimlerin yoğun olarak yerleştikleri Şişli bölgesinin⁴⁶³ Pangaltı semti örnek oluşturması bakımından incelenecektir.

Pangaltı semti özelinde 1913 yılı Şark Ticaret Yıllıklarını temel alarak yaptığı çalışmasında Rinaldo Marmara bölgeyi bugünkü isimleriyle Halaskargazi Caddesi, Cumhuriyet Caddesi ve Ergenekon Caddesi olarak üç bölüme ayırmış ve bu bölgelerdeki etnik iş bölümüne dair bir kesit ortaya koymuştur. Marmara'nın çalışmasından yapılan çıkarımlarda 1913 yılında Halaskargazi Caddesi'nde faaliyet gösterdiği belirtilen 385 isimden etnik aidiyeti belirlenen 243 kişinin dağılımı, 127

⁴⁶² Galanti, **a.g.e.**, 1995, s.119.

⁴⁶³ Bu bölgedeki iktisadi faaliyet alanlarındaki etnik dağılıma dair bkz. Şule Eskenazi, "Galata, Beyoğlu, Şişli Bölgelerinin Gelişiminde Gayrimüslimlerin Rolü, 1910-1966 Döneminde İstanbul'daki Etnik İş Bölümü ve Ticari Coğrafya", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Araştırmaları Ana Bilim Dalı, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, 2012.

Ermeni, 60 Rum, 33 Yahudi ve 23 Müslüman-Türk şeklindedir. Geriye kalan 142 kişi ise çoğunluğu yabancı, bir kısmı gene isminden tespit edilememesine rağmen azınlık gayrimüslim veya okul/hastane/muhtarlık/resmi daireden oluştuğu belirtilebilir. Bugünkü Ergenekon Caddesi'nde ise Marmara'nın belirlediği 95 kişiden 51 kişi yabancı, resmi bina ve etnik aidiyeti tespit edilemeyenlerden oluşmasına rağmen bu caddede 25 Ermeni, 14 Rum, 4 Türk ve 1 Yahudi'nin faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Bugünkü Cumhuriyet Caddesi (Pancaldi Sokak) üzerinde ise Rinaldo 241 kişinin faaliyet alanlarını tespit etmiştir. Belirleyebildiğimiz etnik aidiyetlere göre bu kişilerden 107 adedinin resmi daire, yabancı veya aidiyeti belirlenemeyen kişilerden oluştuğu söylenebilir. Geriye kalanlar ise 95 Ermeni, 23 Rum, 11 Yahudi, 5 Türk olarak tasnif edilebilir.⁴⁶⁴

Rinaldo Marmara Pangaltı bölgesinde faaliyet gösteren kişileri mesleklerine göre üç ayrı grupta sınıflandırmıştır: “*Meslek ve hizmet erbabı; serbest meslek sahibi, tüccar, imalatçı; memur ve devlet memuru. Meslek ve hizmet erbabı olarak belirlenen ilk grupta yer alan meslekler: Mücevheratçı, inşaat tahtası, fırıncı, birahane, nakışçı, kahveci, berber, kunduracı, aşçı, tütün satış yeri, ecza tüccarı, elektrikçi, bakkal, demirci, fes, dökümcü, saatçi, duvarcı, makineci, marangoz, tuhafiyeci, muslin, boyacı, fotoğrafçı, sobacı, hırdavatçı, ütücü, lokanta, terzi, döşemeci, basımcı, şarap/likör, araba. İkinci grubu oluşturan serbest meslek, ticaret ve imalat alanlarında faaliyet gösteren meslekler arasında ise; mimar, sigortacı, avukat, bankacı, sarraf, komisyoncu, simsar, emlakçı, gümrükçü, dişçi, vekil, iş adamı, mühendis, ticarethane, imalathane, doktor, tüccar ve eczacı gösterilmiştir. Üçüncü grup olarak tanımlanan memur ve devlet memuru kategorisinde ise yönetici, muhasebeci, tercüman, memur, devlet memuru, asker, hoca ve sekreterler toplanmıştır*”.⁴⁶⁵ Bu bölgenin gayrimüslim azınlıklarının bu sayılan mesleklerde faaliyet gösterdikleri değerlendirilmelidir.

Cumhuriyet Döneminin başkenti olan *Ankara* da Osmanlı döneminde gayrimüslim yerleşimine konu olan bir kenttir. Ancak 1915 Ermeni tehciri ve 1916'da

⁴⁶⁴ Rinaldo Marmara, **Pangaltı, 19. Yüzyılın Levanten Senti**, Şişli Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2001, s.24-33.

⁴⁶⁵ **A.e.**, s.34-35.

gayrimüslimlerin yoğun olarak oturdukları bölgelerde çıkan Büyük Ankara Yangını ile sayısı on binlerle ölçülen gayrimüslim nüfusunu kaybetmiştir. Büyük Ankara Yangını öncesinde 1914'te gerçekleşen sayımlara göre, şehirde 69.066 Müslüman ile birlikte, 915 Protestan, 3.342 Gregoryen ve 6.990 Katolik yaşamaktaydı. Ankara merkezinde başta Hisarönü Mahallesi olmak üzere, Keçiören, Dikmen ve Balgat civarı, Ortodoks-Rum ve Ermeni halkın yoğun olarak yaşadıkları bölgelerdi. Gayrimüslimler, genellikle çiftçilik, bağcılık, halıcılık ve ticaretle geçinirlerdi.⁴⁶⁶ Refik Halid Karay Ankara ile ilgili hatıralarında “Büyük Ankara Yangını” ve gayrimüslimlerin zenginliği ile ilgili şunları anlatır:

“Bir meydanlığa rast geldim; Ankara Ermeni'lerinin zenginliğine delil olarak orada muvakkat bir abide kurulmuştu: Yangından kaçırılan yüz kadar piyanonun sıra sıra dizildiğini gördüm; üstelerine seçme, pahalı halılar serilmişti. Birden kocaman bir yanık kütük geldi, aralarına düştü; söndürmeye koşacak adam yoktu. O kütük bir kundak gibi çeyrek saate kalmadı piyanoları tutuşturdu. Hem nasıl tutuşturmak? Gaz dökmüş, benzin serpmiş gibi...”⁴⁶⁷

Ankara Yahudilerinin iktisadi faaliyet alanları hakkında bilgi edinebilmek açısından ise 1830 yılına ait kayıtlarda Ankara kent merkezinde bulunan Hacendi ve Öksüzce adında iki adet Yahudi Mahallesi'nde yaşayanların meslekleri değerlendirilebilir. 163 erkek Yahudi'nin bulunduğu tespit edilen mahallelerde temettuat defterlerine kayıtlı vergi mükellefi olan 72 kişinin çerçilik, attâr, tenekeci, hizmetkârlık, billurculuk, yaymacı ve duhâncı esnafı olarak çalıştığı bilinmektedir.⁴⁶⁸ Shaw, Ankara yününün iç ve dış pazarda ticaretini Yahudilerin yaptığını belirtir.⁴⁶⁹

Ekonomik faaliyette etkin bir kent olan *Bursa* da gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelerden biriydi. Örneğin bölgede 16. yüzyıl başlarında 10 haneden oluşan Ermeni nüfusunun 20. yüzyıl başlarında sancak merkez nüfusunun %4,7'sini, sancak genel nüfusunun %9,2'sini teşkil edecek şekilde artmasının teknolojik ve ticari gelişmelerle ilgili olduğu değerlendirilmelidir.⁴⁷⁰ Bursa Ermenileri ticaretle, zanaatlarla, üretimin değişik dallarıyla, ipek böcekçiliği, meyve-sebze üretimi vs. gibi işlerle

⁴⁶⁶ Taylan Esin, “Yunanca Kaynaklara Göre 1916 Ankara Yangını”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 227, Kasım 2012, ss.22-34.

⁴⁶⁷ Refik Halid Karay, **Ankara**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2009, s.138.

⁴⁶⁸ Nurşen Gök, “19. Yüzyıl Ortalarında Ankara Yahudilerinin Sosyal-İktisadi Durumu”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi, Sayı: 26, s.117-140.

⁴⁶⁹ Shaw, **a.g.e.**, 2008, s.148.

⁴⁷⁰ Polat, **a.g.m.**, s.4.

uğraşmaktaydılar. Bursa’da bulunan son derece modern tekniklerle çalışan ipek dokuma fabrikasının sahibi Krikor Ağaton’dur. Bursa’da kaplıcalar, ipek fabrikaları, el işleri ve diğer dokuma faaliyetleri büyük çoğunlukla Ermeniler tarafından gerçekleştirilmekteydi.⁴⁷¹ Bölgenin çeşitli maddelerden oluşan ticaretinin yanında Bursa ipeklisini tüm dünyada pazarlama işi ise Bursa Yahudilerinindi.⁴⁷² 1845 yılında Bursa’da buhar enerjisi ile çalışan ilk fabrika Osmanlı Ermeni’si Taşçıyan ve Avusturya Konsolosu ortaklığında kurulmuştu. Bölgede kurulan üçüncü fabrika da yine bir Osmanlı Ermeni’sine aitti.⁴⁷³ Aktar, I. Dünya Savaşı öncesinde Bursa’da faaliyetine devam eden 41 fabrikadan sadece 10 tanesinin Müslüman Türk sermayedarlara ait olduğunu belirtmektedir. 1889-1923 yılları arasında Bursa Ticaret Odasına kayıtlı 750 üyenin 313 kişisi (%41,7) Müslüman Türk; 437 kişisi ise (%58,3) gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.⁴⁷⁴

Kuruluşundan beri yoğun şekilde gayrimüslim nüfusa sahip olan *İzmir*, 1770-1870 yılları arasında afyon, pamuk, üzüm, incir, palamut gibi tarımsal ürünleri sayesinde ticari faaliyetini oldukça artırmıştı. Özellikle İngiliz ve Fransızlar İstanbul’un yanında İzmir’i de yoğun şekilde ticari faaliyetlerinde kullanmaktaydılar. Bu ticaretin aracıları olan gayrimüslimler de yoğun olarak İzmir’de bulunmaktaydılar. Oldukça kozmopolit bir nüfusa sahip olan İzmir’de ticaret önceleri Ermeni ve Yahudilerin elindeyken yerel malların hem üretiminde hem de ticaretinde etkili olan Batı Anadolu Rumları ön plana çıkmaya başladılar. Bu arada yabancı tüccarlar bu ticarete sık sık gayrimüslimleri dışarıda bırakmak için girişimde bulundularsa da başarılı olamadılar. 1838 Ticaret Anlaşmasının getirdiği serbest ticaret ortamından sonra İzmir’de 1847-1880 yılları arasında yabancı nüfusun 15,000’den 50,000’e çıktığı görülür. Bu toplam nüfusun %20’sine tekabül etmektedir.⁴⁷⁵ İzmir ve civarında üretilen tarımsal ürünler, İngiliz sermayesi tarafından inşa edilen demiryolları ile İzmir Limanı’na taşınmaktaydı. İzmir’de artan ticari faaliyetler sonrasında kentteki

⁴⁷¹ Dadayan, **a.g.e.**, s.28.

⁴⁷² Shaw, **a.g.e.**, 2008, s.148.

⁴⁷³ Quataert, **a.g.e.**, 2011, s.213.

⁴⁷⁴ Ayhan Aktar, **Kapitalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye’de Küçük Sanayi**, Afa Yayınları, İstanbul, 1990, s. 175

⁴⁷⁵ Sabri Yetkin, “II. Meşrutiyet Sonrası Milli İktisat’ın Oluşum Sürecine Liman Kent (İzmir/Ege) Perspektifinden Bakış”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.601.

ekonomik yapıda da değişmeler gerçekleşti. Yabancı ihracat şirketleri, bankalar, sigorta şirketleri ile acenteleri ve bunlarla yakın şekilde çalışan gayrimüslimler İzmir'in ekonomik hayatına yön vermekteydi.⁴⁷⁶

Halit Ziya Uşaklıgil ve Bezmi Nusret Kaygusuz hatıratlarında İzmir'in iktisadi hayatına dair şu tespitlerde bulunmuşlardı:

“İzmir’le alakası olan büyük bir Anadolu parçasının hemen bütün istihsalatı gelir, yemiş çarşısından başlayarak gümrük havalisine kadar geniş bir sahayı doldururdu. Ve bu sahanın içinde dünyanın her yerinden akın etmiş muhtelif bayraklara tabi ecnebilerle yine dünyanın neresinden çıktıkları belli olmayan, ama öteden beri İzmir’de müteessis oldukları bilinen, ceplerinde muhtelif hatta müteaddid tabiiyyet varakaları ile sanki Frenkler ve bunların arasında Rumlar, Ermeniler hususuyla Musevilerden mürekkep bir mahşer kalabalık kaynaşırdı. Bir kovan ki arıları vızıldayarak, daima toplanacak balları havsalarından taşıyacak kadar emerek nihayeti gelmeyen bir faaliyet içinde deveran ederdi. Sonra şurada burada tek tük Türk mağazaları vardı”⁴⁷⁷

“İzmir adeta bir Rum ve ecnebi şehriydi. Her şey onların elinde bulunuyordu. Onlar bizim memleketimizde hür ve mesut, refah ve saadet içinde yaşardı. Biz kendi vatanımızda esir ve mustarip olarak yaşıyorduk. Onların evlerinde piyanolar alınır, kanaryalar öterdi. Bizim fakirhanelerimiz her gün ah ve figan ile dolardı.”⁴⁷⁸

Meşrutiyet döneminde İzmir Ticaret Odası yönetim kurulunda bulunan tek Türk İkinci Başkan Miralayzade Lütfü Bey idi. Odanın Başkanı ve diğer üyelerin hepsi Osmanlı gayrimüslimlerinden oluşmaktaydı. İzmirli tüccar ve sigortacı Nail Bey'in anıları İzmir'in kozmopolit ekonomik hayatı hakkında bilgiler verir:

“...zahire borsasında Türk masası yoktu. Bütün simsarlar Rum’du. Whittal, Paterson, Allioti, Barf, Pavlidis, Pagy, Athanasiadi, Ralli, Solari en büyük ihracatılardı. Bunlar, zahire, pamuk ve palamut ihraç ederlerdi. Üzüüm ihracatılları arasında epeyce Rum vardı. İşlenmiş incir ihracatıllarının başında Hamparsumyan gelirdi. Afyon ihracatılları Lavino, Lavdeo, Fideo’ydu. Meyan kökünü İngiliz Forbes tekel halinde ihraç ederdi. Meyan balı fabrikasını da Forbes kurmuştu. İthalatın az kısmını Frenkler, çoğunu azınlıklar yapardı. Manifaturacılık hemen hemen Ermenilerde idi. Sivrisaryan, Avadikyan, Spartalyan başta gelirdi. Bunların Manchester gibi merkezlerde alım kolları vardı. Demir, döküm, makine, nalburiye Rumlarda, kırtasiye ve hırdavat Yahudilerde idi. Orizdibak Bonmarşe’de her şey

⁴⁷⁶ Ayhan Aktar, “Şark Ticaret Yıllıklarında “Sarı Sayfalar”: İstanbul’da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:76, Bahar 1998, s.114.

⁴⁷⁷ Halit Ziya Uşaklıgil, **Kırk Yıl**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014, s.242-243.

⁴⁷⁸ Bezmi Nusret Kaygusuz, **Bir Roman Gibi**, İhsan Gümüşayak Matbaası, İzmir, 1955, s.16.

*bulunurdu. Kenoplu, Solari, Bazar Anglais lüks eşya mağazalarıydı. İthal mallarını Ege içlerine en çok Rumlar dağıtırdı.*⁴⁷⁹

İzmir ticaret hayatında en kalabalık azınlık grup olan Rumlardan daha az nüfusa sahip olmalarına rağmen ticari faaliyette Müslüman Türklerden daha baskın olan Ermeniler İç Anadolu ile İran ticaretinin gelişmesi sonrasında İzmir'e yerleşmişlerdi.⁴⁸⁰ İran ipeğinden Ankara keçi yününe kadar pek çok ürünü, İzmir Limanı üzerinden Avrupalılara pazarladıkları ve karşılığında Avrupa'dan gelen mamul ürünleri iç pazarlara sattıkları bilinmektedir.⁴⁸¹ Örneğin 1880'li yıllarda Talas'lı bir Ermeni olan Balyozyan Madteos Sarkisi ve kardeşi Garabet İzmir'e yerleşerek büyük çaplı ithalât ve ihracat işleriyle uğraşmışlardır. Kısa zamanda İzmir'in tanınan varlıklı insanlarından biri olan Balyozyanlar, Manisa'da yüzlerce hektar ekili toprak sahibi olup büyük bir pamuk fabrikası kurmuştur. Uzun zaman Valiliğin İdare Meclisi ile şehir Belediye meclisi üyeliğini yapmış ve Türk hükümeti tarafından madalyalarla ödüllendirilmiştir.⁴⁸²

Gayrimüslimlerin yoğun şekilde faaliyet gösterdikleri İzmir iktisadi hayatında Müslüman Türkler oldukça geç sayılabilecek tarihlerde birkaç ufak girişimde bulunabilmişlerdi. Aksoy, İzmir'in ilk Türk ihracat taciri olan Mehmet Suphi Efendi'nin ancak 1881'de faaliyete geçebildiğini, ondan on yıl sonra iki Müslüman Türk'ün "Hamidiye Vapur Şirketi"ni kurarak körfez içinde gemi işletmeye başladıklarını belirtir. Ancak hem Mehmet Suphi Efendi'nin hem de Hamidiye Vapur Şirketi'nin Ermeni ve Rum ortaklarının bulunması ironiktir. Genellikle gayrimüslimlerin elinde bulunan Kemeraltı dükkanları da Devlet Hastanesi Başeczacısı Süleyman Ferit Bey'in sahipleri gayrimüslim olan iki eczaneyi alması ile yavaş yavaş Türklere geçmeye başlar. O zamana kadar Türklerin elinde hiç eczane bulunmamaktadır.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Yaşar Aksoy, "İzmir'de İlk Ulusal Tüccarlar", **DEU Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.I, Sayı:3, 1993, İzmir, s.51-52.

⁴⁸⁰ Yorulmaz, **a.g.m.**, s.140.

⁴⁸¹ Anahide Ter Minassian, **Ermeni Kültürü ve Modernleşme**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.14-15.

⁴⁸² Dadayan, **a.g.e.**, s.65.

⁴⁸³ Aksoy, **a.g.m.**, s.52.

Çoğu İspanya Yahudi'si olan Sefarad Yahudileri ise önceden beri İzmir'in ticaret hayatında önemli yere sahiptiler. Bu bölgenin tellallık ve komisyonculuk işleri Yahudilerin tekelindeydi. 16. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İran'daki Şii baskısından kaçan Doğu Yahudileri, 17. yüzyılda ise Selanik Yahudileri Yunanistan'daki istikrarsızlık sebebiyle İzmir'e göç ettiler. Bu göçler sonucunda İzmir'in ekonomik hayatının daha da canlandığı ve önemli bir ticaret limanı olduğu değerlendirilmelidir.⁴⁸⁴

19. yüzyılın ilk yarısında *Adana-Tarsus*, Çukurova'nın önemli bir ticaret ve sanayi bölgesiydi. Tarsus'ta ticaretin gelişmiş olduğu bölgelerde poliçecilik mesleği yaygın bir uğraştı. BOA belgeleri esas alınarak yapılan bir çalışmaya göre, poliçe mukataası önemli bir gelir kalemini oluşturmaktaydı. 1842 yılının poliçe mukataasının Müslüman bir Türk'e ait olmasına rağmen poliçelerin genellikle gayrimüslim tüccarların elinde olduğu görülmektedir. Tarsus'ta yetişen ticari malların Avrupa pazarında yoğun ilgi görmesi sonucu bunların Osmanlı'daki temsilcileri olan gayrimüslim aracı tüccarlara Tarsus han ve menzil denilen konaklama yerlerinde sıkça rastlanmaktaydı. 19. yüzyılın ilk yarısında Tarsus'u Kayseri, Niğde, Nevşehir, Kıbrıs, Halep, İran ve Şam'dan gayrimüslim tüccarlar ticaret amacıyla sıklıkla ziyaret etmekteydi.⁴⁸⁵

Bölgede pamuk yetiştirilmesi sebebiyle bununla ilgili sanayi yatırımlarına da rastlanmaktaydı. İlk iplik eğirme fabrikası olan Mavrumati Fabrikası Tarsus'ta 60 çırçır makinesi sahibi olan Mavrumati ailesi tarafından Adana'da 1878 yılında kurulmuştu. 1890'ların başında yaklaşık 300 işçisi bulunan fabrika yılda yaklaşık 1 milyon kg iplik ürettiyordu. 1900 yılına gelindiğinde buhar gücüyle çalışan ikinci fabrika Adana'da Tripani kardeşler tarafından kurulmuştu. Bu iki fabrikanın günlük toplam üretimi 8.100 kg civarındaydı.⁴⁸⁶

Çanakkale'nin *Ezine* bölgesi, gayrimüslimlerin hayatında ekonomik faaliyetin belirleyiciliğini göstermek adına oldukça iyi bir örnektir. 1831 tarihli ilk Osmanlı

⁴⁸⁴ Shaw, **a.g.e.**, 2008, s.148.

⁴⁸⁵ Songül Ulutaş, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Kapitalist Ticari İlişkilerdeki Dönüşümün Tarsus'taki Yansımaları (1839-1856)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXVII, Sayı:2, Aralık 2012, s.507-509.

⁴⁸⁶ Quataert, **a.g.e.**, 2011, s.87,80.

nüfus sayımından ve 1856 tarihli bir evkaf kaydından öğrenildiği üzere bu tarihlere kadar Ezine’de hiç gayrimüslim yaşamamaktadır. Ancak 1876 tarihli bir salnamede Ezine’de 1.223 kişiden oluşan bir gayrimüslim nüfus olduğu tespit edilmiştir. 1890 tarihli bir raporda ise Ezine’de 29.000 civarında Müslüman’a karşılık 5.158 gayrimüslim nüfus tespit edilmiştir. Daha önce doğal olarak hiç gayrimüslim mahallesi bulunmayan Ezine’de artık gayrimüslimlerin mahallelerine rastlanmasının sebebi iş imkanlarının yarattığı göçlerdi. Zira uzun zaman Türk idaresi altında barış ortamında yaşayan Ege adalarında gayrimüslimlerinin nüfusu hızla artmıştı. Adaların sınırlı imkanları bu nüfusu besleyemeyince büyük kısmı Rum olan bu kitle Batı Anadolu’ya göç etmek zorunda kalmıştı. Zira sanayi devrimi sonrasında Avrupa ülkelerinin Anadolu’da yetişen meşe palamudu, kırmızı kök boya, afyon, pamuk, üzüm gibi ticari hammaddelerine olan artan talebi bölgede ticari anlamda canlılığa sebep olarak iş gücü ihtiyacı doğurmuştu. Tamamen istihdam olanaklarını değerlendirmek üzere Ezine civarına yerleşen Rumların nüfusu kısa sürede Türklerin nüfusuna yaklaşmıştı. Genellikle tarım sektöründe çalışan Rumların aksine Ermeni ve Yahudilerin Ezine’ye çoğunlukla ticaret ve zanaat yapmak amacıyla geldikleri değerlendirilmiştir. Zira bunlar genellikle singerci, derici, bakkal, demir ustası olarak çalışmışlar veya ticaretle uğraşmışlardır. Bu grupların çok zaman geçmeden Ezine’nin iktisadi hayatına hâkim oldukları Ezine Tapu Sicil defterlerinde 1870 yılından itibaren pek çok arazi ve mülkü satın almış olmaları ile doğrulanabilir. Gayrimüslimlerin satın aldığı arazilerin çoğunlukla palamutluk, zeytinlik ve bağ olması bunların 19. yüzyılda bölgede yaşanan ticari hareketlilikle açıklanabilir. Bu gruplar gerek kendi adlarına gerekse yabancı ülkelerin aracılıları olarak yaptıkları faaliyetlerle sermaye sahibi olarak Ezine’de sosyo-ekonomik hayata hakim olmuşlardır. Bu sayede Ezine’de yeni gayrimüslim mahalleleri oluşturulmuştur.⁴⁸⁷

Osmanlı Devleti’nin Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan gayrimüslim tebaasının Osmanlı ekonomik hayatının hemen her alanında en erken dönemlerden başlayarak önemli etkinlikleri bulunduğu çeşitli örneklerle değerlendirilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti’nin yıkılış dönemi ile başlayan ve sonrasında yeni bir rejime sahip

⁴⁸⁷ Halil Ersin Avcı, “19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Gayrimüslim Unsurların Ezine’ye Göçü ve Sosyo-Ekonomik Durumları”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ**, Sayı:13, Güz 2012, ss.73-84.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile devam eden süreçte gayrimüslimlerin ekonomik faaliyetteki etkinlikleri giderek azalmaya başladı. Çalışmanın bu bölümünde gayrimüslim azınlıkların ekonomik faaliyetlerinin tedricen azalmasına neden olan hususlar irdelenecektir.

2.4. Cumhuriyet'e Geçişte Azınlıkların İktisadi Faaliyetlerini Etkileyen Hususlar

2.4.1. Milli İktisat Uygulamaları

Osmanlı Devleti, 16. yüzyıldan itibaren bir yandan kendi iç dinamikleri yüzünden diğer yandan da dünyayı etkisi altına alan kapitalizmin gücü karşısında zor zamanlar geçirmekteydi. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı ekonomisi Avrupa ülkelerinin çevre ekonomisi haline dönüşmesi sebebiyle az gelişmişlik belirtileri göstermeye başlamıştı. Ekonomik faaliyetlerin çoğu yabancıların ve onlarla işbirliği içinde olan Osmanlı gayrimüslimlerinin eline geçmişti.⁴⁸⁸

Osmanlı ülkesinin Batılı kapitalist sistemle bütünleşmeye başlaması ile birlikte gayrimüslim Osmanlılar, bir yandan Batılı tüccarlarla aynı inançlara sahip olmanın diğer yandan da Batı dillerini konuşabilmenin sağladığı avantajı iktisadi kazanca çevirmişlerdi. Osmanlı geleneğinde ticari faaliyetlerin daha çok gayrimüslimler tarafından gerçekleştirilmesi, bu grupları Batı kapitalizmi ile bütünleşme konusunda daha avantajlı hale getirmişti. II. Meşrutiyet liberalizmi Tanzimat'tan beri süregelen Müslüman-Gayrimüslim işbölümünü daha da belirginleştirirken bu durum, Müslüman Osmanlı zanaatkarı ve esnafı için olumsuz sonuçlar doğurmuştu. Tüm bunların yanında zihniyet yapısı olarak rekabetten uzak olan Müslüman Türkler giderek mülksüzleşme ve yoksullaşma sürecine girmişlerdi.⁴⁸⁹ Örneğin 1913 yılını baz alan bir araştırmaya göre, İstanbul ve Anadolu'da faaliyet gösteren 239 kuruluşun 22'sinin devlete, kalan kısmının büyük çoğunluğunun da yabancılara ve Osmanlı gayrimüslimlerine ait olduğu izlenmiştir. Türklerden de ticaretle uğraşanlar olmasına

⁴⁸⁸ Tezel, a.g.e., s.552.

⁴⁸⁹ Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s.39.

rağmen ticaretin daha kazançlı olan kısmının yine yabancılara ait olduğu bilinmektedir.⁴⁹⁰

II. Meşrutiyet'in önemli aktörlerinden Jön Türklerin yapmak istedikleri değişiklikler arasında Osmanlı ekonomisindeki yabancı ve gayrimüslim egemenliğine son vermek de vardı. Bu bağlamda meşrutiyetin ilanından hemen sonra gayrimüslimlerin dini inançlarına saygılı olmak kaydıyla sosyo-ekonomik ayrıcalıklarına son verecek girişimlerde bulundular. İttihat ve Terakki'nin üst düzey yetkilileri Müslüman-Türklerden oluşan bir burjuva sınıfı oluşturmanın zaruretine inanıyorlardı.⁴⁹¹

Jön Türkler Müslüman Türkleri iktisadi yaşamda ön plana çıkarmanın ve bir Türk burjuva sınıfı oluşturmanın çağdaş ve kapitalist bir devletin temelini oluşturacağını bilmekte ve bunu millete çeşitli yollardan aşılama çalışmaktaydılar. Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı ekonomisinde Batılı güçlerin egemen olması böyle bir kararı uygulamanın sebebi olarak gözükmekteydi. Tamamen yerel unsurlardan oluşan bir burjuva sınıfına sahip olmak ekonominin ilerlemesi açısından mutlaka gerekliydi.

Aslında Boratav'ın da ifade ettiği gibi bir Osmanlı burjuvazisi şüphesiz vardı; ancak bu burjuvazinin gayrimüslimlerden oluşması ve sanayide değil özellikle dış ticarete gelişmiş olmasının yarattığı "kompradorluk" şüphesi, İttihatçılar tarafından ulusal olarak değerlendirilmesini engelliyordu. Ancak ulusal olarak görülen Müslüman Türk esnaf ve zanaatkarın içinden bir burjuva oluşması pek de olası görülmediğinden bu yaratım sürecinin dışsal bir güç ile gerçekleştirilmesi zorunlu hale gelmekteydi. Bu süreç Türk aydınları ve devlet gücünün ortaklaşa gayretleri ile gerçekleştirildi.⁴⁹²

Osmanlı'da 19. yüzyılda etkili olan ve en önemli temsilcileri arasında Sakızlı Ohannes Paşa ile Mehmed Cavid Bey'in bulunduğu serbest ticarete ve entegrasyona meyilli beynelmilel burjuva anlayışının aksine, İttihatçılar, 1908-1922 döneminde

⁴⁹⁰ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.218.

⁴⁹¹ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.217-270.

⁴⁹² Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s.23-24.

başını Musa Akyığıtzade, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi aydınların çektiği korumacı sanayi politikalarını savunan, devlet teşvik ve müdahaleleri ile milli bir sanayi burjuvazisinin yetiştirebileceğini öngören milli iktisat okulunun uygulamacıları olmuşlardı.⁴⁹³ Liberal ekonomi anlayışını terk ederek korumacı politika ile Müslüman-Türk burjuvazisini güçlendirmeye çalıştılar.

İttihat ve Terakki, Alman modelinden etkilenerek yabancı sermaye ve onların içerideki iş birlikçileri olarak gördükleri gayrimüslimlerden oluşan burjuva sınıfını tedricen tasfiye etmeye başladı. I. Dünya Savaşı'nın enflasyonist ortamı içinde Müslüman Türkleri kayıran düzenleme ve uygulamalarla bu grupların elinde sermaye birikimi oluşumuna zemin hazırladı.⁴⁹⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti, Müslüman Türklerin bir burjuvazi sınıfı oluşturabilmesi için gerekli sermayeyi temin etmekte önemli ölçüde faydası bulunan karaborsaya uygulamalarına karşı hiçbir yaptırımda bulunmadı. Ayrıca bazı güçlü esnaf gruplarını da karşısına almak istemiyordu. Karaborsa ve vurgunculuktan ceza alan kişiler genelde gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.⁴⁹⁵

Bu bağlamda, asker ve bürokratlardan oluşan yönetici kadro, devlet eliyle bir Türk girişimciler sınıfı yaratmak için I. Dünya Savaşı ortamını fırsat bildi. Daha önce savaşlar dahil her ortamda servet sahibi olmayı beceren gayrimüslimlerin yerini Türklerin alması hedefi ile her türlü kolaylık tanındı, yapılan illegal işler göz ardı edildi.⁴⁹⁶ Savaşın yarattığı kıtlık koşullarından doğan vurgun ve karaborsa uygulamalarıyla desteklenen bilinçli “zenginleştirme” politikalarından en fazla nasibini alan grup olan Müslüman ticaret burjuvazisinin kazançları Cumhuriyet Döneminin ilk yıllarının ilkel sermaye birikimini yaratacağı.⁴⁹⁷

Esnaf cemiyetlerinin ulusçuluğun iktisadi tabanına uygun bir yapıya sahip olduğunu düşünen İttihat ve Terakki yönetimi bu kesimden milli bir burjuva sınıfı

⁴⁹³ A.e., s.25-26.

⁴⁹⁴ Çağlar Keyder, “Türkiye’de Demokrasinin Ekonomi Politikası”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s.42.

⁴⁹⁵ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s.123-124.

⁴⁹⁶ Tezel, a.g.e., s.174.

⁴⁹⁷ Boratav, a.g.e., s.27,37.

meydana getirmek için girişimlerde bulundu.⁴⁹⁸ 1913 yılında daha pahalı olsalar bile yerli ürünlerin tercih edilmesini şart koşan *Teşvik-i Sanayi Talimatnamesi* çıkarırken, 1916–1918 yılları arasında 80’in üzerinde anonim ortaklık kurulmuş,⁴⁹⁹ ve 1916 yılında ise koruyucu *spesifik gümrük tarifesi* yürürlüğe konulmuştu.⁵⁰⁰ 1908’de anonim şirketler bazında %3 olan Türk sermayesi payı 1918’de %38’e çıkmıştı.⁵⁰¹

1912’de başlayan savaşlar dönemi 1922 itibari ile biterken bu savaşlar ve gerçekleştirilen mübadeleler sonrasında Ermeniler ve Rumlardan oldukça büyük bir nüfus Anadolu’dan ayrılmak zorunda kaldı. Geriye kalan gayrimüslim azınlıkların çoğunluğu İstanbul’da yaşamaya başladı. Savaştan önceki yüzyıl boyunca Anadolu’da üretilen tarımsal ürünlerin yabancı ülkelere ulaştırılmasında aracılık yapan tüccarların, bu ticareti fonlayan sarraf-tefecilerin ve zanaatkarların önemli bir bölümü artık yok olmuştu. Rum ve Ermeni nüfusundaki bu büyük düşüşün uzun dönemli siyasal, toplumsal, kültürel ve iktisadi sonuçları olacaktı.⁵⁰²

Jön Türklerin ekonomi politikaları kadar sert olmasa da Türkiye Cumhuriyeti ekonomi politikaları da yerli bir kapitalist sınıf yaratma hususunda Jön Türkler ile benzerlikler göstermekteydi. Gayrimüslimlerin ve yabancıların elinde bulunan ekonomik zenginliklerin kurucu unsur olarak belirlenen Müslüman Türklere transferi için gerçekleştirilen düzenlemeler uzun bir süre uygulamadaki yerini korumuştur.⁵⁰³

1922-1923 Lozan Barış Konferansı’nda yeni yönetimin ekonomi alanındaki ana gündem maddeleri de tartışılmıştı. Konferansta alınan kararlar arasında yabancılara sağlanan kapitülasyonların ve imtiyazların kaldırılması ve Osmanlı Devleti’nin dış borçlarının yapılandırılması da vardı.⁵⁰⁴ 1923 yılının Şubat ve Mart aylarında İzmir’de toplanan ve ulusal bir kongre olan *Türkiye İktisat Kongresi* ise uygulamaya koyulacak iktisat politikaları hakkında hükümet kadroları ile toprak sahipleri, tacirler ve sanayiciler arasında bir iş birliğine ulaşmayı hedefliyordu.

⁴⁹⁸ Zafer Toprak, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik**, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s.201.

⁴⁹⁹ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.183-184.

⁵⁰⁰ Tezel, **a.g.e.**, s.174.

⁵⁰¹ Keyder, **a.g.m.**, 1990, s.42.

⁵⁰² Pamuk, **a.g.e.**, 2009, s.164-165.

⁵⁰³ Mardin, **a.g.e.**, 2011, s.219.

⁵⁰⁴ Pamuk, **a.g.e.**, 2009, s.166-167.

Kongrede özellikle bugüne kadar gayrimüslimlerin hakimiyetinde olan ekonomik faaliyetlerde Müslüman Türklerin ağırlığının arttırılması hedefi katılımcıları memnun etmişti.⁵⁰⁵ Ancak Cumhuriyet yönetiminin yeni bir iktisadi düzen getirme çabaları arasında kısa vadede en çok etki yaratanı Anadolu gayrimüslimlerinin ülkeyi terk etmeleri olmuştu.⁵⁰⁶

1929 yılından itibaren Türkiye'nin iktisadi politikaları giderek daha korumacı bir nitelik kazandı ve dış ticaretin ekonomideki payı hızla azaldı. 1930 yılında devletçilik metodu ile kalkınma dönemi başladı. Özel sektörü elinde tutan gayrimüslimlerin büyük bir oranda ekonomik etkinlikten uzaklaştırılması sebebi ile piyasa zaten oldukça kırılğan, zayıf ve devlete bağımlıydı. Devletçilik II. Dünya Savaşı'ndan sonra da devam etti.⁵⁰⁷

Tüm bunlara rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nin gayrimüslim vatandaşları 20. yüzyılın ilk yarısına kadar hala Türkiye'nin ticaret ve sanayi burjuvazisi içindeki önemli yerlerini korumuşlardı. Ancak gayrimüslimleri hedef alarak uygulanan Varlık Vergisi gayrimüslim azınlıkların Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerine vurulan son darbe oldu.⁵⁰⁸

2.4.2. Türkleştirme Politikaları

Tüm dünyayı etkileyen milliyetçi görüşler nihayet çok dinli ve çok dilli Osmanlı toplumunu da etkisi altına almıştı. İlk olarak Rumların daha sonra da Ermenilerin milliyetçi hareketlerini tecrübe eden Müslüman Türkler de artık Türk milliyetçiliğini devreye sokmuşlardı. Hızla uluslaşma sürecine giren Türkler, savaş zamanlarının zor ekonomik şartlarında dahi refah içerisinde yaşayan gayrimüslimlere karşı olumlu duygular içinde değildiler. Bu şartlarda bile olası kârlı işlerden faydalanmanın asıl kendi hakları olduğunu ve bu sayede ülkenin de eski güçlü dönemlerine döneceğini düşünmekteydiler.

⁵⁰⁵ Tezel, **a.g.e.**, s.175-176.

⁵⁰⁶ Mardin, **a.g.e.**, 2011, s.223.

⁵⁰⁷ Pamuk, **a.g.e.**, 2009, s.166-167.

⁵⁰⁸ Tezel, **a.g.e.**, s.557.

Birbiri ardına gelen savaşların kaybedilmesi ile pek çok toprak kaybı yaşanmasının yanı sıra ekonomik anlamda da büyük bir çöküntü söz konusuydu. I. Dünya Savaşı ile beraber kaldırılan kapitülasyonlar yabancılarla sıkı iş birliği içinde olan gayrimüslimlerin ekonomik faaliyetlerini olumsuz şekilde etkilemesine rağmen yurt içi ve yurt dışı ticaretteki etkinlikleri devam etmekteydi. Ülkenin işgal edilmesini takiben başlayan Kurtuluş Savaşı ve peşinden yaşanan zafer ile yeniden doğan Türk milletinin yeni devleti Türkiye Cumhuriyeti olacaktı. Yeni kurulan ve ulusal nitelikler taşıyan bu devlet içinde Osmanlı Devleti'ndeki rahatlıklarını bulamayacaklarından endişe eden gayrimüslim azınlıkların bir bölümü ülkeyi terk etti. Ülke ekonomisinde etkileri oldukça büyük olan gayrimüslimlerin geri kalanları da bir dizi Türkleştirme politikası sebebiyle sahneden çekilmek zorunda kaldılar. Bu göçü hızlandıran en önemli sebeplerden biri de 1942 yılında uygulanan Varlık Vergisi olmuştur.

Burada Türkleştirme politikaları tanımı, “*sokakta konuşulan dilden okuldaki öğretilen tarihe; eğitimden sanayi hayatına, ticaretten devlet personel rejimine; özel hukuktan vatandaşların belli yörelerde iskân edilmelerine kadar toplumsal hayatın her boyutunda, Türk etnik kimliğinin her düzeyde ve tavizsiz bir biçimde egemenliğini ve ağırlığını koyması süreci*”ni tarif etmek maksadı ile kullanılacaktır.⁵⁰⁹

İktisadi milliyetçiliğin kapsamı her ne kadar Osmanlı-Türk ekonomisindeki yabancı ağırlığını ortadan kaldırmak olarak tarif edilse de önemli ölçüde gayrimüslimlerin elindeki iktisadi kaynakların denetiminin Müslüman Türklere geçmesini sağlamaya yönelikti. Zira atılan adımlar sonucu Türkiye'nin dış ticareti üstünde önemli bir denetimi olan yabancı kapitalistlerin faaliyetleri değil fakat bunların Türkiye'deki aracıları konumunda olan azınlıkların ekonomik durumu etkilenmiştir.⁵¹⁰

Koraltan, literatürde bu süreci tarif ederken sıkça kullanılan “*Milli İktisat*” terimi yerine “*Ekonominin Türkleştirilmesi*” teriminin kullanılması gerektiğini zira ilk kavramda yurttaşlar arasında etnik-dinsel farklılığa dayalı bir ayrımcılık vurgusu olmamakla birlikte ikinci kavramda etnik-dinsel farklılığı olan yurttaşların iktisadi

⁵⁰⁹ Aktar, **a.g.e.**, 2008, s.101.

⁵¹⁰ Tezel, **a.g.e.**, s.179-181.

hayatın çeşitli alanlarında etkisizleştirilmesi vurgusu olduğunu belirtir. Bu uygulamaları milli iktisat başlığı altında değerlendirmenin uygulamada yaşanan etnik-dinsel ayrımcılıkları görmezden gelmek olduğunu düşünmektedir.⁵¹¹

Ekonomiyi Türkleştirme uygulamaların tamamını kanun değişiklikleri ile tespit etmek zor olabilir. Kanunlarda açık olarak belirtilmesi uygun olmayan etnik/dini ayrımcılığa tabi uygulamaları bir bütün olarak değerlendirmek bağlantıları netleştirebilir.

Ulusal bir politika izlemek ve Müslüman-Türk bir burjuvazi yaratmak için I. Dünya Savaşı'nın koşulları oldukça uygun bir zemin hazırlamaktaydı.⁵¹² Ekonominin Türkleştirilmesi uygulamaları olarak değerlendirilebilecek girişimler 1916 tarihinde şirketlerde Türkçe kullanımının zorunlu hale getirilmesi; 1913-1914 Müslüman Boykotu; tehcir ve mübadelenin yol açtığı demografik hareketler; gayrimüslimlerin bazı mesleklerden el çektilmesi gibi faaliyetlerden oluşmaktadır.

Bütün bu gelişmeleri detaylarıyla anlatmak bu çalışmanın kapsamını aştığı için bu bölümde sadece sürecin ana hatlarının çizilmesi ile yetinilecektir. Zira çalışma bütünlüğü içinde azınlıkların iktisadi faaliyetlerini kesintiye uğratan veya tümünden ortadan kaldıran olaylar hakkında fikir sahibi olunması III. Bölüm'de incelenen edebi metinlerin değerlendirilmesinde oldukça önemlidir.

Türkleştirme politikaları, Osmanlı Devleti'nden zorunlu miras olarak intikal eden gayrimüslim azınlıklara devlet, basın ve kamuoyu desteği ile hep bir elden uygulandığı için etkisi oldukça büyük olmuştur.

Gayrimüslimlerin iktisadi hayatta karşılaştıkları sorunların belki de en basit gibi görüneni dil meselesiydi. Osmanlı Devleti'nin çok dinli yapısı her milletin kendi dilini kullanmasına imkân tanımaktaydı. Ancak yeni kurulan ulus devlette gayrimüslimler ana dillerini kullanmakta bazı sıkıntılar yaşamışlardı. Resmi yazışmalarda kanunen Türk dilinde yazışmaları gereken gayrimüslimler kamuya açık alanlarda kendi dillerini kullanmaları neticesinde de tepkilerle karşılaşmaya başladılar.

⁵¹¹ Murat Koraltan, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.21.

⁵¹² Dilek Güven, **6-7 Eylül Olayları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.105.

1928 yılında İstanbul Hukuk Fakültesi Talebe Cemiyeti azınlıkları Türkçe konuşmaya sevk etmek amacıyla “*Vatandaş Türkçe Konuş*” sloganlı bir hareket başlattı. Bu hareketin maksadını olumlu gören fakat uygulanmasının zor olduğunu belirten Galanti, bu amaçla, Türk gayrimüslimlerinin hangi dilleri ne sebeple kullandıklarını, bazılarının neden Türkçe konuşmadıklarını tarihi, toplumsal ve siyasi sebepleri ile açıklayan bir bilgilendirme yazısı yazmıştır.⁵¹³ Zaten bu kampanyalardan önce de her türlü yazışmanın Türkçe yapılması zorunlu tutulduğundan dile hakimiyetleri tam olmayan pek çok gayrimüslim işsiz kalmıştı.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında borsada işlem yapan acente, simsar ve coberlerin çoğunun yabancı ve gayrimüslimlerden oluşması ve borsa çevrelerinde işlem yapan 300 kişiden sadece 15’inin Türk olması, üstüne üstlük işlem yapan borsacıların çoğunluğunun Türkçe hariç dillerde konuşmaları şikayetlere sebep oluyordu. Borsa işlemlerine Türklerin hâkim olması, bankaların esham ve kambiyo bölümlerindeki kişilerin borsada işlem yapan kişilerle akrabalık ilişkisinin olmamasına yönelik düzenlemeler yapılması da borsanın Türkleştirilmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir.⁵¹⁴

Türkleştirme politikaları başlığı altında değerlendirilebilecek diğer bir uygulama da 2510 sayılı *İskân Kanunu* olarak bilinen uygulamadır. İskân Kanunları, Avrupa’da da 1930’larda pek çok ülkede göç ve yerleşme politikalarının sonucu olarak uygulanmıştır.⁵¹⁵ 1934 *İskân Kanunu*’nun da siyasi kaygılar ve güvenlik endişeleri ile ülkenin stratejik açıdan önemli bölgelerini gayrimüslim azınlıkların yerleşimine kapatma amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Bu durumu net bir şekilde 1934 Trakya Olayları’nda görmek mümkündür. Kanunun yürürlüğe girmesinden birkaç hafta sonra Çanakkale’de bir süredir devam eden Yahudi tüccarların boykot edilmesi ve imzasız tehdit mektuplarının gelmesi fiziki saldırılara dönüşmüştü. Yağma, para sızdırma ve çeşitli fiziksel saldırılarla Yahudilerin bölgeyi terk etmeleri sağlandı.⁵¹⁶ Bu olaylar neticesinde Trakya ve Çanakkale’de yaşayan toplam 13.000 Yahudi’den 7.000-8.000’i

⁵¹³ Avram Galanti, **Vatandaş Türkçe Konuş!**, Kebikeç Yayınları, Ankara, 2000, s.1.

⁵¹⁴ Hüseyin Al, Şevket Kâmil Akar, **Dersaadet Tahvilat Borsası 1874-1928**, Borsa İstanbul, İstanbul, 2014, s.335.

⁵¹⁵ Soner Çağatay, “Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:93, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.238.

⁵¹⁶ Avner Levi, **Türkiye Cumhuriyet’inde Yahudiler: Hukuki ve Siyasi Durumları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s.114-117.

önce İstanbul'a taşınmış,⁵¹⁷ 1934 yılında 521, 1935 yılında ise 764 (başka bir kaynağa göre 1445) kişi Filistin'e göç etmiştir.⁵¹⁸ Trakya olaylarının temelinde gayrimüslimlerin askeri açıdan güvensiz unsurlar olarak görülmesi ve stratejik bölgelerden uzaklaştırılmasının yanı sıra Trakya Yahudilerinin ticaret üzerindeki hakimiyetine son verme isteği de yatmaktadır.

Milli ekonomi anlayışının egemen olduğu I. Dünya Savaşı ve sonrasında yabancıların Osmanlı-Türk ekonomisindeki üstünlük ve avantajlarını ortadan kaldırmak amacı ile pek çok tedbir alınmaktaydı. Bunların arasında en önemlilerinden biri de kapitülasyonların kaldırılmasıydı. Zira kapitülasyonlar sayesinde yabancılar uzun yıllar Avrupa'da kurulmuş gerçek ya da sanal şirketler vasıtasıyla Osmanlı topraklarında kolaylıkla faaliyette bulunabilmişlerdi.⁵¹⁹ Bu şirketlerle gayrimüslimler arasında karşılıklı çıkar ilişkisi bulunmaktaydı. Birincilerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerinde, dil bilme ve resmi işlerde kolaylık sağlaması nedenleriyle, ikincilerin ise çeşitli vergisel muafiyetlerden faydalanmak ve denetimden uzak olabilmek avantajlarını içerdiği için Osmanlı topraklarında sıkça görülen bir iş birliği mevcuttu. Ancak zamanla milli iktisat başlığı altında yapılan müdahalelerden yabancı şirketlerden daha fazla gayrimüslimlerin ortaklık veya sahipliklerinde bulunan şirketlerin etkilendiği gözlemlenmiştir.

Ekonominin Türkleştirilmesine hizmet eden resmi yaptırımlar öncelikle 1918-1923 yılları arasında yabancı devletlerle iş ortaklığı yapmış olan gayrimüslimlere ait firmalara uygulanmaya başlandı. Söz konusu uygulamalar yüzünden iş yapamaz hale gelip faaliyetlerini bitiren veya ülkeyi terk eden gayrimüslimlerin şirketleri genellikle yabancı firmalar tarafından satın alınmaktaydı. Dolayısıyla uygulamalar aslen ekonominin gayrimüslimlerden arındırılmasını hedeflemekteydi. Bu doğrultuda yapılan çalışmalardan biri de yabancı firmaların kadrolarının %90'ını oluşturan gayrimüslimlerin yerine Türklerin yerleştirilmesiydi. Firmalar bu talimata uymaları

⁵¹⁷ Zafer Toprak, "1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHF'nin Sorumluluğu", **Toplumsal Tarih**, Sayı:34, Ekim 1996, s.22., Güven, a.g.e., s.128.

⁵¹⁸ Rıfat Bali, **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.262.

⁵¹⁹ Toprak, a.g.e., 2012, s.190.

için hükümetçe baskı görmekteydiler. 1926 yılına kadar sadece Rumlardan 5.000 kişi işten çıkarılmıştı.⁵²⁰

1923 yılında dönemin hükümetinin de desteği ile tüm üyeleri aynı zamanda milletvekili olan *Milli Türk Ticaret Birliği* kuruldu. Türk iş adamlarını finans, bankacılık ve sanayi alanlarında söz sahibi etmeyi hedefleyen bu birlik özellikle İstanbul'u terk eden Rumlara ait işletmelerin satın alınmasında aktif rol oynamaktaydı. Sadece 1922 Kasım- 1923 Mart döneminde önemli büyüklükte 110 Rum, 21 Ermeni firması faaliyetlerine son verdi.⁵²¹

Aktar'ın İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir R. Lindsay'in, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir A. Chamberlain'e yazdığı 1926 tarihli rapordan aktardığına göre elçi, "*polis ve belediye yetkililerinin hiçbir zaman yazılı olarak tebliğ edilmeyen emirlerinde, yabancıların sahip olduğu dükkân ve banka olsun, tüm firmalarda çalışanların %75'inin Müslüman Türklere oluşmasını temin etmek yönünde karar aldıklarını ve bunu yapmak doğrultusunda onları zorladıklarını*" belirtiyor, "*İstanbul liman şirketinin millileştirilmesinden sonra da gayrimüslim Türk vatandaşlarının da kılavuz kaptanlık, dalgıçlık ve gemilere mal satma mesleklerini sürdürmelerine engel olduğu*" vurgulanıyordu. Elçi, "*belediye yetkilileri de tüm işlerin Türklere tahsis edilmesine çalışıyorlar. Örneğin, şoförlerin ehliyetlerinin temdidini için verilen dilekçelerin sonucunda, hiçbir yabancı uyruklu ve gayrimüslim şoföre ait ehliyet temdit edilmiyor. Ayrıca Türk bandıralı gemilerde çalışan yabancı uyruklu usta ve çarkçıbaşılara da bu işlerin artık Türklere tahsis edildiği belirtiliyor*" şeklinde bilgilendirme yapmaktaydı.⁵²²

Özellikle finans ve bankacılık sektöründe yabancı ve gayrimüslimlerin ezici bir üstünlük ve hakimiyetleri söz konusuydu. Bu duruma bir son vermek amacıyla yabancı banka ve firmalarda çalışan Türklerin oranının %75 olacak şekilde düzenlenmesi istendi. Ayrıca bir "*Avukatlık Kanunu*" uyarınca 1924 yılında "etik"

⁵²⁰ Güven, a.g.e., s.110.

⁵²¹ Güven, a.g.e., s.109.

⁵²² Aktar, a.g.e., 2008, s.114.

nedenlerle 460 avukatın çalışma izni iptal edildi. İzinleri iptal edilen avukatların çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.⁵²³

Şubat 1925'te gayrimüslimlerin izinsiz Anadolu'ya geçmeleri yasaklandı. Özel izinle Anadolu'ya geçmeleri istenen gayrimüslimlerden tüccar ve mülk sahibi olanlar özellikle büyük zararlar görmekteydiler. Ehliyet süreleri biten yabancı ve gayrimüslimlerin ehliyet süreleri de uzatılmamaktaydı. Böylece şoförlük de yapıları engellenmekteydi. Aralık 1934'te "*Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun*"la bazı faaliyetleri yapıları yasaklanan "yabancılar" aslında Yunanistan vatandaşı olan Rumlar, İtalya, Bulgaristan veya İspanya vatandaşı olan Yahudilerdi. Artık küçük esnaflık bile yapamayacaklarından başka ülkelere göç etmek zorunda kaldılar. 1934-1935 yılları arasında Yunan pasaportlu 9.000 Rum ülkeden ayrılmıştı.⁵²⁴

Söz konusu kanun ile gayrimüslim azınlıklar pek çok meslek dalında faaliyet göstermekten alıkonulmuştu. Buna göre Türk vatandaşı olmayanlar, "*ayak satıcılığı; çalgıcılık; fotoğrafçılık; berberlik; müretteplik; simsarlık; elbise, kasket ve kundura imalciliği; borsalarda mübayaacılık; devlet inhisarına tabi maddelerin satıcılığı; seyyahlara tercümanlık ve rehberlik; inşaat, demir ve ahşap sanayi işçilikleri; umumi nakliye vesaiti ile su ve tenvir ve teshin ve muhabere işlerinde daimi ve muvakkat işçilik; karada tahmil ve tahliye işleri; şoförlük ve muavinliği; alelumum amelelik; her türlü müesseselerde, ticarethane, apartman, han, otel ve şirketlerde bekçilik, kapıcılık, odabaşılık; otel, han, hamam, kahvehane, gazino, dansing ve barlarda kadın ve erkek hizmetçilik; bar oyunculuğu ve şarkıcılık; baytarlık ve kimyagerlik; tayyare makinistliği ve pilotluk; tesisat hizmetleri*" gibi işlerde faaliyet göstermekten men edilmişlerdir. Bu olaylarda en fazla Yunan pasaportuna sahip fakat henüz Türk vatandaşı olmamış Rumlar etkilenmişti.⁵²⁵

2.4.3. Varlık Vergisi

11 Kasım 1942 günü yürürlüğe konan ve gayrimüslimlerin ekonomik durumunu temelinden sarsan 4305 sayılı *Varlık Vergisi Kanununun* resmi olarak

⁵²³ Güven, a.g.e., s.111.

⁵²⁴ Güven, a.g.e., s.111-112.

⁵²⁵ Aktar, a.g.e., 2008, s.120-121.

açıklanan amacı “savaş koşullarından faydalanılarak elde edilen haksız kazancı vergilendirmek ve toplumda savaş koşullarının yarattığı ekonomik dezavantajları eşit şekilde bölüştürmekti”.⁵²⁶ Zira II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye savaşa katılmamış olmasına rağmen önemli ekonomik güçlükler yaşamaya başlamıştı. Aslen Türk mallarına olan dış talep artmıştı ve ürünler fahiş fiyatlarla satılmaktaydı. Kamu harcamalarının yüksekliği ve temel ihtiyaç maddelerinde yaşanan sıkıntı ile yüksek enflasyon ortamı yaşanmaya başladı. Bu şartları kullanarak serbest piyasada tüccarların ve simsarların büyük kârlar elde ettiğini ve vergi kaçırdıklarını gören hükümet piyasaya müdahale etmek durumunda kaldı ve olağanüstü bir mali tedbir olarak Varlık Vergisi uygulamasını gerçekleştirdi.⁵²⁷

Ancak, Varlık Vergisi uygulaması, gerek verginin hazırlanışı ve uygulanması gerekse tahsilat süreçleri ve sonrasındaki adaletsiz uygulamalar sebebiyle esas olarak gayrimüslimlerin sermaye birikimlerine el koymak ve ekonomik faaliyetteki etkinliklerini azaltmaya yönelik bir politika olarak değerlendirilmektedir.⁵²⁸ Varlık Vergisi uygulamasına tabi mükelleflerin sınıflandırılması sırasında M (Müslümanlar), G (gayrimüslimler), D (dönmeler) ve E (ecnebler) şeklinde cetveller oluşturulması uygulamanın dinsel-etnik kimliğini açıkça ortaya koymaktadır.⁵²⁹

Dönemin Defterdarı olan Faik Ökte'nin Varlık Vergisi uygulamalarını anlattığı “*Varlık Vergisi Faciası*” adlı kitabında belirtildiğine göre vergi mükellefi olan 62,575 kişinin %87'si gayrimüslimken sadece %7'sinin Müslüman olması, geriye kalan %6'sının ise gayrimüslim ve yabancı karışık gruptan oluşması verginin ayrımcı karakterini gözler önüne sermekteydi. Servetleri çok büyük olduğu için “Fevkalade Mükellefler” olarak adlandırılan ve tüm mükelleflerin %4'ünü oluşturan bir grup gayrimüslimden İstanbul'da toplanacak verginin yarısından fazlasını ödemesi beklenmekteydi.⁵³⁰

Varlık Vergisi'ni ödemek için satılan gayrimenkullerin en değerlilerinin sırasıyla Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler tarafından satıldığı görülmektedir. Bu

⁵²⁶ Güven, a.g.e., s.136.

⁵²⁷ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2010, s.397.

⁵²⁸ Aktar, a.g.e., 2008, s.135-136.

⁵²⁹ Faik Ökte, **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951, s.48.

⁵³⁰ Güven, a.g.e., s.139.

satışlarla İstanbul'un en kıymetli bölgeleri ve merkezi iş alanları olan Beyoğlu, Karaköy, Eminönü ve Sirkeci bölgelerinde çok önemli mülklerin gayrimüslimlerin mülkiyetinden çıktığı tespit edilmiştir.⁵³¹

O dönemde İstanbul'un bu en değerli mülklerinin yeni sahipleri %67,7 oranında Müslüman-Türklerden oluşmaktadır. Yanı sıra değer üzerinden toplam satış miktarının %30'unun devlet kontrolündeki kuruluşlar tarafından satın alınması da ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husustur.⁵³²

Varlık Vergisi uygulaması ile gayrimüslimlerin servetlerine el koyulacak olması genel anlamda olumlu karşılanmıştı.⁵³³ Hatta verginin kabulünden sonra 24 Kasım 1942 tarihli Ulus gazetesinde çıkan "*Yorgi artık tüm isteklerini gerçekleştiremeyeceksin*" başlıklı makalede bu dönemin kötü ekonomik koşullarının müsebbibi olarak gösterilen gayrimüslimler hedef haline getirilmekteydi.⁵³⁴

Vergi listeleri asıldıktan sonra iki hafta içinde bu olağanüstü miktarları ödemeleri istenen mükellefler ödemeleri yapamazlarsa ev ve işyerlerine haciz getiriliyor ve malları açık artırma ile satılıyordu. Yasaya göre vergisini bir ay geciktiren kişiler borçlarını fiziksel anlamda çalışarak ödemek üzere Erzurum yakınlarındaki Aşkale çalışma kamplarına gönderiliyordu. 1944 yılında kaldırılan Varlık Vergisi hedefine ulaşmış ve azınlık sermayesinin mülkiyeti büyük ölçüde el değiştirmişti. Bu sayede *milli burjuvaziye* yeni kaynaklar yaratılmıştı.⁵³⁵

Ancak Varlık Vergisi'nin yerli gayrimüslimleri Türk iş aleminde tamamen tasfiye edemediği, gerilemenin görece olduğu da vurgulanmalıdır. "*Gayrimüslimler 1950 yılında da İstanbul'un ticaret ve sanayinde hala büyük bir yere sahiptirler. Bunlar İstanbul'da toplam çalışan nüfusun %17'sini oluştururken, imalat sanayi istihdamındaki payları %22 ve ticaret ve bankacılık istihdamındaki payları %27'dir. Bu oranlar, gayrimüslimlerin işçiler değil, işverenler arasında daha büyük bir yere*

⁵³¹ Aktar, **a.g.e.**, 2008, s.203-204.

⁵³² Aktar, **a.g.e.**, 2008, s.205.

⁵³³ Rıdvan Akar, **Aşkale Yolcuları, Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, Mep Kitap, İstanbul, 2006, s.213-218.

⁵³⁴ Güven, **a.g.e.**, s.136.

⁵³⁵ Aktar, **a.g.e.**, 2008, s.149-153.

sahip oldukları göz önüne alınarak yorumlanırsa, ticaret ve sanayi kapitalistleri arasındaki paylarının daha büyük olduğu anlaşılır.”⁵³⁶

Türkleştirme politikaları başlığı altında değerlendirilen tüm bu uygulamalar ve 1942 Varlık Vergisi gayrimüslimleri göçe sevk eden olaylardandı.⁵³⁷ Balkan Savaşları ertesinde başlayan gayrimüslimlerin kitlesel göç hareketleri 1955’te yaşanan 6-7 Eylül olayları sonrasında da devam etti.

1919 yılı resmi kayıtlarına göre Osmanlı Devleti’ndeki Ermeni, Rum ve Yahudilerin toplam sayısı 1.650.000 civarındayken 1927 yılına gelindiğinde bu rakam 269.000’e 1935’te ise 265.000’e düşmüştür. Kurtuluş savaşı öncesinde toplam nüfusun yaklaşık %15’ini oluşturan gayrimüslim azınlıklar 1927 yılına gelindiğinde %2, 1935’te ise %1,6 seviyesine gerilemiştir.⁵³⁸

Netice itibariyle, gayrimüslim nüfustaki bu kademeli azalışla, Osmanlı dönemi iktisadi hayatının en önemli figürleri kalan sermayelerinin yanı sıra tüm tecrübe ve bilgilerini de beraberinde götürmüşlerdir.

⁵³⁶ Tezel, **a.g.e.**, s.315.

⁵³⁷ Bali, **a.g.e.**, s.406.

⁵³⁸ Şule Toktaş, “1950’ler İstanbul’unda Gayrimüslim Azınlıklar ve Nüfus Hareketleri: Türkiye Yahudi Cemaati”, **Eski İstanbullular Yeni İstanbullular**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2009, s.99-100.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ VE CUMHURİYET DÖNEMİ EDEBİYATINDA AZINLIKLARIN İKTİSADİ FAALİYETLERİ

3.1.Sosyal Bilimler İçinde Edebi Ürünlere Yer Açmak

3.1.1. Sosyal Bilimlere Ait Genel Eğilimler ve Metodolojiye Ait Sorunlar Üzerine

Sosyal bilimler içinde edebi ürünlere yer açma çabası, sosyal bilimlere ait genel eğilimler ve bunların beraberinde getirdiği bazı problematiklerle karşılaşmaktadır. Dolayısıyla bu bağlamda tartışılan bazı sorunları detaylandırmadan da olsa genel çerçevesi ile ortaya koymak aydınlatıcı olması açısından lüzumlu görülmektedir. Bu genel değerlendirmeden sonra sosyal bilimler ve edebiyat arasında kurulmaya çalışılan ilişkinin temel sorunsalı olan gerçeklik/kurmaca tartışmaları üzerinde durulacak ve oluşumu burjuva sınıfı ile ilişkilendirilen roman türünün doğuşu, bu çaba doğrultusunda incelenme isteğinin nedenleri ve sosyal bilimler alanında toplumsal değişim ve gelişime dair yapabileceği katkılar değerlendirilecektir. Ardından bu değerlendirme, doğuşu ve gelişimi Batılı örneklerinden farklı da olsa Osmanlı-Türk romanı üzerine uyarlanacak ve bu anlamda yararlanılan seçkinin basılı kaynaklardan edinilen bilgilerle sentezlenmesi yoluna gidilecektir.

Bu bölümün kapsamı ve niyeti sosyal bilimlerin içinde bulunduğu sorunların tümünün detaylarına inmek ve bunlar için çözümler sunmak olmamakla birlikte değişik disiplinler arasında ortak bir dil geliştirilebilir mi sorusu ile ilgili temel iki sorun üzerinde durulması gerekli görülmektedir. Bunlar sosyal bilimlerde analitik düşünceye, derinleşmeye ve uzmanlaşmaya aşırı önem verilerek bütünlüklü bir yapıdan uzaklaşılması, *parçalanmışlık*, ve bilimsel olma gayretleri ile öznenin ihmal edilmesi, *nesnellik iddiası*, olarak sınıflandırılabilir.

3.1.1.1. Sosyal Bilimlerde Parçalanmışlık

Hem iyi bir bilim insanı hem de bir edebiyatçı olan Sir Charles Snow, 1959 yılında Cambridge Üniversitesi'nde verdiği konferanslarda akademik çevrelerde özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen fen bilimleri-sosyal bilimler kutuplaşmasına dikkat çekmişti. Snow'a göre düşünce hayatına yön veren bu iki grubun birbirini anlamaması entelektüel kayıplara yol açtığı kadar milli menfaatlere de tersti.¹ İşte fen bilimleri ve sosyal bilimlerin birbirinden parçalanmış olması gibi sosyal bilimlerin de kendi içinde uzmanlık sahalarına bölünmüş olması söz konusu bilimin açılmasının önündeki en önemli engellerden biri olarak değerlendirilmektedir.

Sosyal bilimler alanında sosyal gerçekliğin yakalanması amacıyla değişik alt disiplinler araştırma nesnesini genellikle kendi alanından seçmektedirler. Bu şekilde parçalanmış bir analiz sosyal gerçekliği anlamada hem yetersiz hem de eksik bilgilendirmeye sebep olarak bütünsellikten uzaklaşmaktadır. Sosyal bilimcilerin kendi alanlarının dışında var olan dinamik bir dünyanın farkına varmaları ve çalışmalarını bu şekilde zenginleştirmeleri sosyal bilimleri özgürleştirecektir.² Bu bağlamda bilginin entegrasyonu, disiplinler arası yaklaşım ve sentezci düşünmeye ağırlık verilmesi önemlidir.

19. yüzyıla özgü anlayış, gerçekliği bulma çabası ile sistematik şekilde araştırma yapılabilmesi için araştırmacıların her birinin kendi alanlarında uzmanlaşmasını öngörüyordu. Bu anlayışla 19 yüzyıl boyunca farklı disiplinler değişik epistemolojik tavırlarla birbirinden ayrıldı. Bir tarafta matematik ve deneysel doğa bilimleri sıralanırken, felsefe ile başlayan diğer tarafta ise sanat ve edebiyat yer alıyordu. Kendini sahasına sıkıştırmış olan sosyal bilimci, alanının uzmanı olurken toplumu bütünlüklü bir şekilde görmesini sağlayabilecek olan diğer bilimlerden uzak kalmaktaydı. Modernizmle birlikte kurumsallaşan sosyal bilimler, sanayi devrimi ile birlikte toplumun sınıflara bölünmesi veyahut üretimde yaşanan iş bölümü ve uzmanlaşma gibi iktisat, siyaset, sosyoloji gibi disiplinler halinde parçalanmıştı.

¹ Ünal Aytür, "Fen ve Sosyal Bilim İkilemi", **Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildiriler**, 2 c., Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi Yayınları, Ankara, 1996, s.7-8.

² Fuat Ercan, **Toplumlar ve Ekonomiler**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.13-17.

Dolayısıyla, toplumsal değişme ve gelişme aşamalarında resmin tümünü görme kabiliyetini yitirmişti.³

3.1.1.2. Sosyal Bilimlerde Nesnellik İddiası

Sosyal bilimlerin bütünsel perspektiften uzaklaşması sorununa neden olan diğer bir bakış açısı da nesnel olmak çabasıyla öznenin çalışmalardan soyutlanmasıdır. Bu çaba aslen birbirine karşıt olan iki temel yaklaşımın etkisiyle gerçekleşmektedir. Bu yaklaşımlardan ilki sadece fiziksel ve maddi dünyanın gerçekleriyle ilgilenen *pozitivizm*, ikincisi ise tam bir tanımının yapılması zor olsa da yapıyı oluşturan birimlerin teker teker anlamlı olmadığını ancak kavramlar arasındaki ilişki üzerinden gidilerek gerçekliğe ulaşılabileceğini vurgulayan *yapısalcı* yaklaşımdır. Bu kuramlar sosyal bilimlerden özneyi uzaklaştırmak anlamında uzun süre geçerliliklerini korumuşlardır.

Felsefi bir görüş olarak pozitivizm için tek geçerli bilgi türü bilimdir. 19. yüzyılın en önemli felsefesi olan pozitivizmde toplumsal yapı da dahil tüm olgular bilimsel çalışmalar aracılığıyla açıklanabilir ve şekillendirilebilirdi.⁴ 19. yüzyılda pozitivist yaklaşımın gelişmesi, sosyal bilimleri matematik, fizik gibi nesnel olmaya özendirilmiş, bu nesnellik çabası da dolaylı yoldan öznelliğin devre dışı bırakılmasına neden olmuştur. Bu tarz bir nesnellik ve belli yasalar çerçevesinde yapılan analiz, doğa bilimleri için geçerli olsa da insan ve insan ilişkileri ile var olan toplumsal sorunları ve gelişmeleri açıklamakta yetersiz kalmaktaydı.

Tarih çalışmaları özelinde ise pozitif tarihçilik vesikaya dayalı tarihçiliğin yüceltilmesi şeklinde belirmektedir. Öte yandan bir resmi evrakın veya sunuşun öznellikten arındırıldığını ifade etmek fazlaca iddialı olabilir. Metni üreten kişinin o ya da bu şekilde ait olduğu veya temsil ettiği kurum veya kuruluşların etkileri metne mutlaka yansiyacaktır. Bu nedenle tarihçiler veya sosyal bilimciler metinleri gerçekliğin birebir yansıması olarak değerlendirmemelidirler. Tarihi her metin beşerî

³ Gülbenkian Komisyonu, **Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor**, İstanbul, Metis Yayınları, 2008, s.16-18,26.

⁴ Şafak Ural, **Pozitivist Felsefe**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, s.18-19.

olanın deneyim, görüş ve beklentilerinin eseridir. Bu anlamda özneye sahip olan hiçbir metin nesnellikle bağdaştırılamaz.⁵

Tarihçilerin olgularla uğraştıklarını ve metinlerinin tarihsel gerçekliği yansıttığını iddia etmelerine karşılık artık onların ürettikleri metinlerin de birer “yazınsal kurmaca” olduğunu düşünen bir sav mevcuttur. Örneğin Hayden White, tarihçilerin de tıpkı şairler, romancılar ya da oyun yazarları gibi, geçmiş hakkındaki anlatıları, yinelenen olay kurguları ya da mitler çevresinde örgütlediklerini iddia eder. Bir başka deyişle, postmodern çağda olgularla kurgular arasındaki fark kaybolmaya başlamıştır. Sonuçta araştırmalarda hangi tür belge kullanılırsa kullanılsın sosyal bilimciler için güvenilirlik, temsil edicilik vb. gibi problematikler mevzubahis olacaktır. Onun içindir ki gerçek-kurmaca, bilim-sanat bazında ilerleyen tartışmayı farklı metin biçimlerinin paralel incelenmesi sonucu ulaşılabilecek bir tutarlılık veya karşıtlık boyutuna çekmek önem kazanmıştır.⁶ Tarihsel anlatımda büyük adamlarla özdeşleşen, modernistler, amprisistler ve pozitivistler tarafından yok sayılan özne postmodern bir özne şeklinde döndüğünde ise farklılaşarak sıradan, kimliksiz bir hayata odaklanacaktır. Pierre Bourdieu’nun *habitus* kavramı da öznenin geri dönüşünü kolaylaştırmıştır. İnsanların hayat tecrübelerinden oluşan kültürel bütünlüğü simgeleyen bir kavram olan *habitus* özgüldür ve genellemelere karşıdır.⁷ Bu anlayışın kuramsal ifadesi olan Yeni Tarihselcilik’e ileride değinilecektir.

Pozitivist anlayışın tam karşısında yer almasına rağmen içeriği biçime indirgediği ve yansıyı yansıtılandan ayırt ederek yapıyı bağımsızlaştırdığını iddia etmesi ile yapısalcı anlayış da özneyi ihmal eden bir yaklaşımdır. Yapısalcı modelde sanat imgelerinin nesnel gerçeklikten ve toplumsal praksisten uzaklaştırılması onu giderek soyutlaşmasına ve toplumsal olarak anlamsızlaşmasına sebep olmuştur.⁸

Söz konusu iki yaklaşımın geliştirdiği bakış açısının detayları bu bölümün kapsamını aşmaktadır fakat bu aşama için önemli olan sosyal bilimciyi de etkisi altına

⁵ Suavi Aydın, “Otobiyografi Nasıl Okunur?: Biteviye Tarihçiliğin Açmazlarına Dair” **Tarih, Otobiyografi ve Hakikat, Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye’de Tarihyazımı**, der. Bülent Somay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s.156-158.

⁶ Peter Burke, **Tarih ve Toplumsal Kuram**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s.123-126.

⁷ Pauline Marie Rosenau, **Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2004, s.93,96.

⁸ Aziz Çalışlar, “Yapısalcılık: Status Quo İdolojisi”, **Yapısalcılığın Eleştirisine Doğru**, haz. Atilla Birkiye, Varlık Yayınları, İstanbul, 1984, s.47-58.

alan burjuva düşünüş biçiminin sosyal bilimleri bütünsel bakış açısından uzaklaştırmasının değerlendirilmesidir. Pozitivist yaklaşıma ait düşünüş biçimi olan sosyal olayları açıklamada sadece fizik ve matematiksel olana önem vermek toplumsal olanı ıskalamaktadır. Bu anlamda yapısalcı yaklaşımın problemi de maddi konuları ve özneyi silmesi ve alt metne önem vermesi sebebiyle fazlasıyla soyut kalmasıdır.

Ortak noktaları, sosyal olayları açıklamakta kullanıldıklarında topluma ait olan insan faktörünü değerlendirme dışı tutmaları olan her iki yaklaşım da toplumsal olanı anlama ve değerlendirmenin önünde engel teşkil etmektedir. İşte bu bağlamda edebiyat ile sosyal bilimler arasında kurulabilecek olan bir ilişki bu öznesizlik sorununu çözmeye yöntem olarak kullanılabilir. Zira sosyal bilimlerde nesnellik kaygısıyla dışlanan özne, edebiyat alanında ise yüceltilmektedir.

Ancak kurulacak ilişkinin zorlama olmaması veya bağlantıların alakalandırılmasını sağlamak da oldukça önemlidir. Paralel okumalar yoluyla bile yapılırsa sosyal bilimler ve edebiyat arasında kurulması muhtemel herhangi bir ilişkiye bir bilimsellik iddiası yüklenmemesi hususu ihmal edilmemelidir.

3.1.1.3. Edebi Eser: Yansıtma mı Yaratma mı?

Ortaya konulduğu andan itibaren sanat eserine onu değerlendirenler tarafından çeşitli anlamlar yüklenir. Edebi eserler de tüm sanat eserleri gibi okuyucuları ve eleştirmenler tarafından zaman içerisinde gelişmiş olan çeşitli edebi kuramlara ait metotlarla eleştirilirler. Bu çalışmanın konusu ve kapsamı edebi kuramların çeşitleri ve detaylarına inmek olmadığından edebiyat ürünü olan romanların iktisat tarihi kaynağı olarak kullanılmasında sorun olarak öne sürülmesi muhtemel olan yansıtma ve yaratma kuramlarına değinilmesi uygun görülmüştür.

Zira sosyal bilimcinin edebiyattan yararlanabileceğine dair bir sav öne sürüldüğünde karşılaşılabilecek en önemli itiraz konusu, edebiyatı, gerçekliği yansıtan bir araç olarak ele alan görüşe karşılık onun bir yaratma faaliyeti olduğunu ileri süren yaklaşım olacaktır.

Yansıtma kuramı kısaca ele alındığında içerisinde gerçekçilik, natüralizm ve toplumsal gerçekçilik gibi alt başlıkların değerlendirildiği bir teori olduğu görülmektedir. Sanatın/edebiyatın özü ya da ideali değil de görüntü dünyasını

yansıttığı inancında olduğu için Platon bu kuramın temsilcisi olarak kabul edilir. Platon'dan sonra, *mimesis* (taklit) kavramı ile Aristoteles sanatın işlevinin dışımızdaki gerçekliğin taklit edilmesi olduğunu belirtir.⁹

18. yüzyıl edebiyatçıları eserlerinde gerçekliğin olduğu gibi yansıtılmasında şaşılacak bir taraf yoktur. Zira akıl ile her türlü gerçekliğin doğrulanabilir olduğu kanısı yerleşikti. Dolayısıyla bu yüzyılın sanatçısına göre eserleri bilimsel gerçekliği yansıtmaktaydı. Daha sonra Aydınlanma Çağı'nın yarattığı romantizm belirdi.¹⁰

Neo-Klasik çağdan sonra uzunca bir süre hâkimiyetini sürdüren romantizme karşı tepki olarak beliren ve özellikle Fransa'da Stendhal, Balzac, Zola ve Flaubert gibi romancıların geliştirdiği gerçekçilik akımı da yansıtma kuramını benimsemiştir. Hedefleri insanı ve toplumu olduğu gibi yansıtmak olan bu yazarlar için sanat eseri bir ayna vazifesi görür. Stendhal'e göre "*yol boyunca gezdirilen bir aynadır roman*". Gerçekçi kurama göre yazar, belli bir dönemi etkileyen tarihsel güçleri anlatarak kişilere ve olaylara somutluk kazandırmakla mükelleftir.¹¹

Toplumcu gerçekçilik, Marks ve Engels'in maddeci yaklaşımının sanat/edebiyat eleştirisi alanına uygulanmış halidir. Toplumcu gerçekliğe göre sanatın yansıttığı gerçeklik toplumsal gerçekliktir ve maddi üretim süreci içinde değerlendirilir. Marksizm nasıl ki toplumun ekonomik, siyasi ve sosyolojik açıdan bir eleştirisi ise gerçekçi roman da toplumu edebi açıdan eleştirmektedir.¹² Plehanov'dan beri tüm Marksist estetikçiler sanatın aslen bir "yansıtma" işlemi olduğunda birleşirler.¹³ Plehanov'a göre toplumsal bilinci toplumsal koşullar belirlemektedir. Dolayısıyla, her türlü üretim toplumsal olandan içerimler barındıracaktır.¹⁴

19. yüzyılda etkisini gösteren pozitivism, edebiyat alanında natüralizm başlığı altında yerini almıştır. Sanayileşme olgusunu eserlerinde olabildiğince gerçeğe sadık kalarak aktaran natüralistler, kapitalist sistemin başlangıcında şehirlerdeki sefalet, yoksulluk, işçilerin durumu gibi olgularla yakından ilgilenmişlerdir.¹⁵ İngiliz edebiyatı

⁹ Berna Moran, **Edebiyat Kuramları ve Eleştirisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.17-38.

¹⁰ Murat Belge, **Marksist Estetik**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1997, s.207-208.

¹¹ Moran, **a.g.e.**, 1999, s.39,55.

¹² Moran, **a.g.e.**, 1999, s.52-64.

¹³ Belge, **a.g.e.**, 1997, s.209.

¹⁴ Georgi V. Plekhanov, **Sosyalist Açıdan Toplum, Sanat, Eleştirisi**, Evrensel Yayınları, İstanbul, 1991, s.115.

¹⁵ Acar Sevim, **Sanayileşme ve Edebiyat İlişkileri Açısından Alman Natüralizmi**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1991, s.148.

tarihini sosyolojik yönden inceleyen Taine sanat eserlerinin rastgele sebeplerle oluşmadığını bir takım fiziki sebepleri olduğunu belirtir. Sosyolojik görüşe göre edebiyat, kendi başına var olmaz; toplumun içinde doğar ve onun bir ifadesi haline gelir. Eserlerin yaratıcıları, ülkelerinin iklim, fiziksel, politik ve sosyal koşullarından etkilenirler.¹⁶

Yaratma kuramı başlığı altında değerlendirilebilecek olan anlatımcılık, biçimcilik ve yapısalcılığın en genel anlamda ortak yanı sanatın görevinin gerçekleri birebir yansıtma olmayıp, bireysel duygu ve düşüncelere yer vermesidir. Yansıtma kuramındaki katı gerçekçilik yaratma kuramında yerini estetik biçimlerin yüceltilmesine bırakmıştır. Gerçek hayatla sanat eserini birbirine karıştırmamak ilkesi ile hareket eden yansıtma kuramlarına göre yazar toplumdaki bağımsız bir kişiliktir. Bu yaklaşıma göre yaratılan eser, psikolojik ve bireysel etkiler altında oluşturulmuştur ve sanatçı herhangi bir aktarım amacı gütmeyiz.¹⁷ Romantizm ile birlikte bir teori boyutu kazanan yaratma kuramı zamanla yansıtma kuramı kadar güçlenir.¹⁸

Belge, sanatın bir “yaratma” işlemi olduğunu söyleyenlerin, bu akımın çıktığı dönemden başlayarak sanatla hayat arasındaki mesafenin açılmasına sebep olduklarını düşünür ve sanatı toplumsal hayattan koparmanın mantıksızlığını belirtir.¹⁹

Moran da sanatın toplumu yansıttığı ilkesinden hareket ederek edebiyat eserlerinden, topluma ait göstergelere ulaşmak amacıyla yararlanılabileceğini düşünmektedir. Moran, özellikle belgelerin oldukça az olduğu eski çağlarda üretilmiş edebi metinlerin bu konuda daha da önemli bir vazife yapacaklarına inanır. Örneğin Roma dönemi sosyal adetleri veya 19. yüzyıl İngiltere’sinin sosyo-ekonomik durumu hakkında edebiyatın önemli bir kaynak olacağı kanaatindedir.²⁰

Özetle, edebiyata yaklaşırken bir bilim netliği ve doğruluk arayışı içinde yaklaşmak ne kadar boş bir uğraş ise edebiyat ve sosyal bilimler arasında kurulması düşünülen ilişkiyi kurgusalılık gerekçesi ile ihmal etmek de aynı derecede sorunludur. Her ne kadar Belge, yaratma ve yansıtma kuramlarını bir arada kullanarak bir sentez geliştirme çabası olan Caudwell’in her ikisi de sorunlu olan iki yaklaşımı bir araya

¹⁶ Moran, **a.g.e.**, 1999, s.84.

¹⁷ Moran, **a.g.e.**, 1999, s.101-130.

¹⁸ Belge, **a.g.e.**, 1997, s.217.

¹⁹ Belge, **a.g.e.**, 1997, s.220.

²⁰ Moran, **a.g.e.**, 1999, s.85.

getirmenin baştan hatalı olduğunu ifade etse de²¹ kurguyu oluşturan yaratıcılığın bile salt bilimsel gerçeklik arayışında ihmal edilen dinamiklerin ortaya çıkmasına vesile olabileceği düşünülmektedir. Sosyal bilimler ve edebiyat alanlarının bağımsızlıklarını korumakla birlikte her ikisi arasında kurulması düşünülen ilişkinin karşılıklı fayda sağlayacağı aşikârdır. Zira her ikisi de insana ve dolayısıyla topluma ait olduklarından kurulacak ilişki her boyutta anlam taşıyacaktır.

Örneğin Marks ve Engels, Shakespeare, Cervantes, Goethe, Balzac ve Rebrandt gibi gerçekçi sanatçıların yapıtlarını son derece önemsemişlerdir. Hatta Engels, Fransız toplumunun ekonomik hayatı hakkındaki bilgileri o dönemin tüm tarihçi, iktisatçı ve istatistikçilerin çalışmalarından daha fazla olarak Balzac'ın romanlarından öğrenmiş olduğunu belirtir. Bir aristokrasi taraftarı olan Balzac'ın cumhuriyetçi devrimcileri eserlerinde geleceğin gerçek insanları olarak yansıtmasını “gerçekçiliğin” en büyük zaferlerinden biri ilan eder.²²

3.1.1.4. Edebiyatta Gerçeklik Kurgu Sorunu ve Tarihin Gerçekçilik İddiasına Karşı Postmodernist Bir İtiraz: “Yeni Tarihselcilik”

Sosyal bilimlerin edebiyatı dikkate almamasının altında gerçeklik ve kurmaca sorunsalı yatar. Sosyal bilimler uzunca bir süre gerçekliğin sadece gözlenebilir olduğunu ve edebiyatın bir yaratma sanatı olarak bunun uzağında bulunduğunu varsaymıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra kuvvetlenen yorumsamacı gelenek bu algıyı tersine çevirerek edebiyatı sosyal bilimler yelpazesinin içine dahil eder. Bu teoriye göre dünya üzerinde var olan tüm metinler ve dolayısıyla farz edilen gerçeklik de kurmacadır. Bu noktada Todorov, Stendhal'i referans göstererek romanın hem kurmacanın hem de farz edilen tarihsel gerçekliğin üstünde bir metin olduğunu aktarır. Zira gerçekliğe bağlı kaldığı ölçüde yazarın öznelliğini yansıtmasına da fırsat vererek metinlerüstü bir nitelik kazanır.²³

²¹ Belge, **a.g.e.**, 1997, s.196-197.

²² Karl Marks, Friedrich Engels, Vladimir İlyiç Lenin, **Sanat ve Edebiyat Üzerine**, Ekim Yayınları, Ankara, 1990, s.22.

²³ Duygu Köksal, “Sosyal Bilimlerin Kapsamında Edebiyat”, **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, Metis Yayınları, İstanbul, 2008, s.221,222.

Bu anlamda geçmişe erişim yalnızca metinler aracılığıyla mümkünse tarihin olaylara ve olgulara değil ancak metinlere, arşivlere ve belgelere ulaşılabileceğini kabul etmek gerekir. Dolayısıyla tarihçi de gerçekleştirdiği metin okumaları ile geçmişe dair yeni bir metin ortaya koyar. Başka bir deyişle tarih artık var olmadığına göre tarihçinin oluşturduğu metin de anlatıcı sıfatıyla tarihçinin bakış açısını yansıtmaktadır.²⁴ Bu durumda tarihsel her olayı gerekçelendirmek için zorunlu nedensellikler ve açıklamalar yapıldığı düşünülebilir. Böylece tarihsel her anlatı içinde bir miktar kurgusallık taşıyacaktır.²⁵

Aslen romancı ve tarihçinin metinlerin yaratılması sürecine aynı perspektiften bakmaları ve dolayısıyla yarattıkları metinler arasında etkileşim olması çok doğaldır. Zira her ikisi de dil ve yazı araçlarını kullanarak tarihin bir anını anlamlandırmaya çalışırlar. Tarihsel belgelerin içerdiği dönemlerdeki sosyal, ekonomik ve kültürel olayların birtakım sınıflandırmalar ve genellemeler yapılmadan kaydedilmesi imkânsız olduğundan neticede ortaya çıkanın öyle veya böyle kurgulanmış bir metin olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Başka bir deyişle tarihçi de yaşamış olduğu döneme dair bazı bilgileri kaydeder bazılarının ise tarihin sayfalarında kaybolmasına göz yumar.²⁶ Carr, tarihin hiçbir zaman bütünüyle nesnel olamayacağını zira tarihsel olguları anlamlı kılanın tarihçinin ona verdiği yorum olduğunu savunur.²⁷

Bloch, “hiçbir Mısır tarihçisinin Ramses’i görmediği hiçbir Napolyon savaşı uzmanının Austerlitz toplarının gürelemesini duymadığı” örneğini vererek tarihçilerin tarihsel olayları bizzat yaşayabilme ve gözlemleyebilme olanağından yoksun olduklarını dolayısıyla da tarihsel olguları başkalarının anlattığı şekliyle kabullenmek durumunda olduklarından²⁸ tarihin de bir yorumsallık içerdiğine gönderme yapar.

Carr, 19. yüzyıl liberal tarihçilerince kabul edilip, geliştirilmiş olan “*tarih, bireyler hakkında bireylerce yazılmış bir şeydir*” tarifini sağduyulu bir görüş olarak

²⁴ Zeynep Uysal, “Edebiyatın Omzundaki Melek”, **Edebiyatın Omzundaki Melek, Edebiyatın Tarihle İlişkisi Üzerine Yazılar**, haz. Zeynep Uysal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.9.

²⁵ A. Ömer Türkeş, “Romana Yazılan Tarih”, **Edebiyatın Omzundaki Melek, Edebiyatın Tarihle İlişkisi Üzerine Yazılar**, haz. Zeynep Uysal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.90.

²⁶ A.e., s.81.

²⁷ Edward Hallet Carr, **Tarih Nedir?**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.135.

²⁸ Esra Danacıoğlu, **Geçmişin İzleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s.42.

niteler. Tarihi metinlerde yer alan kişiler de bir toplumun içinde yer alan ve ona göre şekillenen gerçek insanlardır. Tıpkı onların toplumdaki etkiledikleri gibi onları yazan tarihçi de toplumun bir bireyi olarak toplumun kendisinden ve olaylarından etkilenebilecek gerçek bir kişidir. Öyleyse tarihi olaylar tarihçinin yorumu olmaksızın herhangi bir anlam ifade etmeyeceklerdir.²⁹ Zira tarihçi, geçmişte yaşanan bir olayı iç ve dış etkenleri ile ele alır ve bu etkenleri zihninde yeniden yapılandırarak gelecek nesillere aktarır. Dolayısıyla tarih, art arda gelen olayların ya da değişimin açıklaması değildir. Sadece düşünsel bilgilerle ilgilenen tarih bir zihin bilgisidir.³⁰

Bloch da tarihin bir “*geçmiş bilimi*” olarak tanımlanmasına itiraz eder. Zira geçmişin bir bilimin nesnesi olabileceği düşüncesini saçma bulur. Tarihin yakalamak istediği tek nesne insandır.³¹

Bu bağlamda edebiyat ürünlerinin iktisat tarihi çalışmalarında kaynak olarak kullanılabilmesi yönündeki çabamızı desteklemek amacıyla, tarih ve gerçeklik meselesi ile ilgili son dönem görüşlerinden olan Yeni Tarihselcilik (New Historicism) anlayışına değinmenin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Postmodern bir akım olan Yeni Tarihselciliğe göre tarih, gerçekleri nesnel bir şekilde anlatan bir bilim dalı olarak değil metinsel bir anlatı olarak değerlendirilmelidir. Zira geçmiş, çeşitli somut belgelere dayandırılırsa bile gerçek olmayabilir. Tarih olgusu, ister istemez aktaran kişiden bağımsız olamayacak ve kişisel izler taşıyacaktır. Bu yüzden ifade edilen tarihin gerçekliği ancak metnin gerçekliği kadar olacaktır.

19. yüzyıldan beri bilimselliği ve nesnelliği sorgulanmamış olan tarih aslında edebiyat gibi yazınsal ve dilsel olduğundan yorumlanabilir ve dolayısıyla nesnel olarak değerlendirilemez. O zaman tarihsel metinlerin de diğer metinler gibi yoruma açık olduğunu ve dışımızdaki gerçekleri açıklamaya yönelik diğer söylemlerden yalnızca biri olduğunu kabul etmek gerekmektedir.³²

²⁹ Carr, **a.g.e.**, s.35, 41-42.

³⁰ R. G. Collingwood, **Tarih Tasarımı**, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990, s.214-217.

³¹ Marc Bloch, **Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği**, Gece Yayınları, Ankara, 1985, s.17-19.

³² Serpil Oppermann, **Postmodern Tarih Kuramı**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s.7,8.

Post modern anlayışla metinsel bir anlatı olarak kabul edilen tarihin edebiyatla arasındaki ayırım, 18. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve tarihi edebiyattan daha önemli ve bilimsel bulan bir görüşe dayanır. Tarihin doğa bilimlerine yaklaştırılması ise 19. yüzyıl pozitivist bakış açısının ürünüdür. Leopold von Ranke başta olmak üzere 19. yüzyıl düşünürleri tarihi, gerçekleri aktaran bir bilgi alanı olarak kabul etmişlerdi. Çok geçmeden tarih alanındaki bu eğilim edebiyat alanına da yansımış özellikle romanlar bir yazınsal tür olarak ciddiye alınmaya başlanmıştı. Ranke'nin başlattığı tarihin bir gerçeklik anlatımı olduğu varsayımına en önemli itiraz Hayden White'dan gelir. Postmodern tarih kuramının oluşturulmasında öncü olarak kabul edilen kuramcı White'a göre tarihçiler, gerçeklerin kendi kendine konuşmadıklarının farkında değillerdi. Gerçekler, tarihçiler tarafından aktarılmaktaydılar. Arada böyle bir aktarımın olması da tarihi metnin söylemselleşmesine yol açmaktaydı.³³

İşte nesnel ve dolayısıyla bilimsel olduğu varsayılan tarih yazımının bu iddiaları postmodern kuramla birlikte sorgulanmaya açılmıştır. Tarih metninin özneye tabi olarak kurgulanan bir metin olduğu savından hareketle tarihte nesnellüğün olamayacağı ve tarihsel metinlerin de diğer metinler gibi değerlendirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür.

Bu anlayışa göre, bilimsel çalışmaların ilk gereksinimi olan tezlerin doğrulanma veya yalanlanma imkânını vermediğinden ötürü tarih, geçmişin kaydını tuttuğunu iddia etse bile bilim kategorisinde değerlendirilemez. Dolayısıyla tarihin bile doğruluğu şüphe götürürken romanların gerçeğe uygun olup olmadığı veya kurgusal boyutunun romanı vesika olarak değerlendirilmesinde yarattığı handicap üzerinde durmanın pek bir anlamı kalmamaktadır. Yeni Tarihselcilik anlayışına göre tarihsel metinler ile edebî metinler arasında nitelik bakımından herhangi bir fark bulunmamaktadır.³⁴

Böylece postmodernizm ile her türlü metin birbirine yaklaşmış ve hiçbirinin salt gerçeği aktaramayacağı kabul edilmiş olmaktadır. Zira Yeni Tarihselciliğe göre

³³ A.e., s. 33,35-37.

³⁴ İbrahim Kavaz, "Tarihselcilik Anlayışı ve Tarihi Romanlarda Gerçeklik Üzerine Bir Değerlendirme", **Bilig**, Sayı:63, Güz 2012, s.93-110.

tüm diğer söylemler gibi tarihinin söylemleri de toplumsal etkiler, öznel değer yargıları ve ideolojik görüşlerden arındırılmaz.³⁵

Edebi metinlerin üretildiği tarihsel ana vurgu yapan Yeni Tarihselcilik kuramına göre edebi ürün, kültürel yapı içinde üretilmiş herhangi bir metinden farklı değildir. Söz konusu ana ait tarihsel şartlara göre metnin yoğrulduğunu bu sayede de döneme ait her türlü sosyal, siyasi ve ekonomik detayın seçilebileceğini varsayar. Dolayısıyla Yeni Tarihselciler, edebiyat ve diğer sosyal bilimlerde bir fark olmadığını aksine hepsinin karmaşık bir şekilde iç içe geçmiş alanlar olduğunu düşünmektedirler. Buna göre siyasi, tarihi veya iktisadi bir metin ile edebi metin aynı konumda bulunmaktadır. Yeni Tarihselci bir araştırmacı için bir tapu kaydı da bir roman da söylemin birer aracı olmak suretiyle birbirinden farksızdır.³⁶

Tarihsel metinlerin gerçekliği sorgulanırken akla gelen en önemli husus, dönemselleşen ideolojilerin metinlere yansıtılması ihtimalidir. Değişik ideolojilerin ve siyasi baskıların değişik şekillerde etkilediği tarih yazarları aslında ortak bir gerçekliği yansıtmazlar. Her bir yazara ait öznel değerlendirmelerin toplamı olan tarih aktarımı bu anlamda bir çeşit kurgudur. Tüm bunlar postmodern anlayışta tarihin geçmiş anlatılardaki doğruluk payından şüphe edilmesine sebep olur.³⁷

Tarih bir insan ürünü olduğundan dil ile olan yakınlığı onun nesnel olamayacağını ilk kanıtıdır. Dolayısıyla tarihsel söylem de geçmişteki gerçekliğin birebir yansıması olarak kabul edilemez. Tarih, geçmişteki olayların arasında seçim yaparak bir hikâye meydana getirmektedir. İşte tarihin bu öznelliğini vurgulayan Yeni Tarihselcilere göre gerçeklik anlamında geçmiş sorunsuz ve nesnel bir şekilde temsil edilemez ise tarihi belge ve roman arasında herhangi bir fark da kalmamış olur.³⁸

³⁵ Oppermann, **a.g.e.**, s.39.

³⁶ Mehmet Fatih Uslu, "Greenblatt'ın Yeni Tarihselci Eleştirisi", **Edebiyatın Omzundaki Melek, Edebiyatın Tarihle İlişkisi Üzerine Yazılar**, haz. Zeynep Uysal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.26,29-30.

³⁷ İlker Aslan "Edebiyat ve Tarih İlişkisi: Edebi Metinleri Yeni Tarihselcilik Odağında Okumak", **Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi**, Sayı:6, Aralık 2014, s.5-6.

³⁸ Oppermann, **a.g.e.**, s.20,22.

Yeni Tarihselcilik akımının önemli temsilcilerinden Louis Montrose bu durumu “*metinlerin tarihselliği ve tarihin metinselliği*” tanımı ile karşılar. Montrose, nesnel gerçeklikten oluşmadığını söylediği tarih belgelerinin de edebi eserler gibi yorumlanması gerektiğini belirtir. Öte yandan da hangi sübjektiflikle yazılırsa yazılsın herhangi bir dönemde yazılan bir metnin her şeyiyle o döneme ait bir vesika olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bu bağlamda Yeni Tarihselcilik görüşü edebi ve tarihi metin arasında herhangi bir fark bulunduğunu kabul etmez.³⁹

Foucault da tarihin öznel yanını vurgulayarak, tarihin hem tarihçiden hem de tarihçinin içinde yaşadığı zamandan ya da kültürel bağlamdan uzak kalamayacağını belirtir. Foucault’ya göre tarihsel bilgi hiçbir zaman bir fiziksel bilgi olmadığından tarihinin de nesnellik iddiasında bulunmaması gerekmektedir.⁴⁰ Özetle, Yeni Tarihselcilik kuramı gerçekliğin aranmasında her türlü metnin yüceltilmesini öngören Derrida’nın “*metin dışında hiçbir şey yoktur*” görüşünü benimsemiştir.⁴¹

Yeni Tarihselci anlayışa göre geçmişin dilsel, toplumsal ve kültürel yapısını detaylı bir şekilde öğrenmek amacıyla edebi metinler ve diğer metinler arasında anlamlı alışverişler yapmak ve detaylara inmek gerekmektedir. Böylece geleneksel tarih anlayışının genel olarak ihmal ettiği geniş ama sıradan kitlelerin evlilik, inançlar, eğlence anlayışları, çocuk işçiler, kumar ve kölelik, gibi gündelik yaşamlarına ait detaylara ulaşabilmek mümkün olacaktır.⁴²

Netice itibariyle her türlü metin öznellik şüphesi ile değerlendirilme ihtimali taşıdığından edebi ürünlerin tarih araştırmalarında kaynak olarak kullanılması önündeki en temel sorunsallardan biri olan edebiyatın kurmaca yönü üzerine yapılmış itirazlar göz ardı edilebilir. Zira geçmişin nesiller boyunca aktarılmasında kullanılan aracın tarih vesikası veya edebiyat metni olması arasında bir fark bulunmamaktadır.

³⁹ Rümeyza Çavuş, “Edebiyat İncelemelerinde Tarihe Yeni Bir Dönüş” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı:42, I-II, 2002, s.121-133.

⁴⁰ Veli Urhan, **Michel Foucault ve Düşünce Sistemleri Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul, 2013, s.139.

⁴¹ S. Dilek Yalçın-Çelik, **Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s.33.

⁴² John Brannigan, **New Historicism and Cultural Materialism**, St. Martin’s Press, New York, 1998, s.34,35.

Ancak yine de edebi metinlerin tarihsel kaynak olarak değerlendirilmesi süreci tarihçinin metni eleştirel gözle incelemesine ve ideolojik yönlendirmeleri dikkatle tespit edebilme çabasına muhtaçtır.⁴³ Bu şekilde tarih araştırmalarının edebi metinlerle zenginleştirilmesi bütünsel bir anlayışla tamamlanan çalışmalara önemli katkılar yapacaktır. Edebi metinleri sağlayacağı farklı bakış açıları bu anlamda çalışmayı dolgunlaştıracak ve detaylandıracaktır.

Tüm bu sebeplerle 19. yüzyıla gelinceye kadar tek bir disiplinmişçesine değerlendirilen bu iki disiplinden, tarihin bilimsellik iddiası ile uzaklaştığı edebiyat ile yeniden yollarının kesişmesi, edebi ürünlerin tarih araştırmalarında kullanılmasının yolunu açmıştır.

3.1.1.5. Edebiyatın Kaynak Olarak Kullanılması Üzerine

19. yüzyılda roman yazarı artık sadece bir hikâye anlatıcısı değil toplumu ve içinde bulunduğu düşünce yapısını da romanın kapsamı içine alarak gelecek zamana taşıyan bir aktarımcıydı. Bu dönemin karakteristiği olarak kurgusal değil toplumsal bir gerçeklikle ilgilenme vazifesini üstlenen yazar, Balzac'ın da ifade ettiği gibi kendisini hem insanla hem de onun çevresini kuşatan nesnelere ilgilenen bir toplum tarihçisi olarak görmekteydi.⁴⁴

20. yüzyılda ise Batı üniversitelerinde, kültürün tüm birimleri ile okunacak bir metin olduğunu ve edebiyatın da en değerli kaynak sayılması gerektiğini varsayan “kültürel çalışmalar” adlı bir alanın ortaya çıkması ile sosyal bilimlerin edebi metinlere ve özellikle romana karşı ilgisinin arttığı bilinmektedir.⁴⁵ Zira edebi ürünler, yapısı gereği sosyal bir araç olan dili kullanmasından, yaratıcısının toplumun bir üyesi olmasından ve temsil ettiği meselelerin de sonuçları veya taşıdıkları anlam dolayısıyla sosyal meseleler olmasından dolayı sosyal birer kurumdurlar.⁴⁶

⁴³ Danacıoğlu, **a.g.e.**, s.46.

⁴⁴ Türkeş, **a.g.m.**, s.91.

⁴⁵ Köksal, **a.g.m.**, s.221.

⁴⁶ René Welleck, Austin Warren, **Edebiyat Biliminin Temelleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s.123.

Yine de edebi ürünleri sosyal olayları açıklayan birer vesika olarak değerlendirmek yerine onlardan toplumsal tarihin ana hatlarını veya bazı önemli detayları hakkında bilgi veren metinler olarak faydalanmak daha uygundur. Thomas Warton, edebiyatın “*bir çağın özelliklerini sadakatle kaydeden ve insan davranışlarını en güzel ve en anlamlı bir şekilde ortaya koyan kendine has bir özelliği olduğunu*” iddia eder. Özellikle Batı edebiyatında toplumsal hayata dair çok canlı detaylara veya dönemi karakterize eden ana hatlara vakıf olmak mümkündür. Bu ürünlerden toplumsal hayata dair de pek çok ipucu edinilebilir. Ancak bu belgelerin gerçekçilik derecesi, hiciv içerip içermediği veya ideolojik eğilimleri gibi öznel yanları tam olarak belirlenmeden birer belge netliği beklememek gerekir. Ancak edebiyat dışındaki kaynaklarla sağlamlaştırılan bu tarz bir inceleme gerçeği eksiksiz bir şekilde yansıtabilir.⁴⁷

İktisat tarihi ve edebiyat ilişkisi özelinde değerlendirme yapılmak istendiğinde Batı edebiyatının iktisat tarihinin en önemseddiği konular arasında olan kent, iş, işçi sınıfı, sanayi devrimi, burjuva sınıfı gibi olgularla yakından ilgili olduğu görülür. Örneğin İngiliz edebiyatının önemli yazarlarından Charles Dickens’in eserlerinde sanayi devriminin kent ve işçi sınıfı üzerindeki etkilerini ve hükümetin ekonomik politikalarının halkın üzerindeki etkilerini izlemek mümkündür. Aynı şekilde Fransız edebiyatının en önemli isimlerinden Balzac’ın eserlerinde de kent, kentliler ve sosyal sınıflaşma olguları canlı bir şekilde görülebilir.

Balzac ve Charles Dickens gibi Victor Hugo ve Zola da hiçbir “nesnel” incelemenin gerçekleştiremeyeceği canlı bir atmosferi izlememize izin verir. Netice itibariyle ait oldukları sosyo-kültürel ortamdaki bağımsız olamayacakları ve belirli bir sosyal ortamda ve sosyal ilişkiler içinde meydana geldiği düşünülen edebi eserlerde toplumsal hayat ve üretim ilişkileri tüm detayları ile yer almıştır.⁴⁸

Özellikle 19. yüzyıl romanlarında tarih, sosyal yapı, iktisadi hayat ve burjuva sınıfını anlatan temsiller net bir şekilde yer almaktadır. Yazıldıkları dönemle ilgili iktisadi ortamı ve ortama dair değerlendirmeleri de barındıran romanlar, iktisadi

⁴⁷ A.e., s.136-140.

⁴⁸ Danacıoğlu, a.g.e., s.42.

düşünceye ait önemli ipuçları vermektedir. Dolayısıyla iktisadın bir sosyal bilim olması münasebetiyle tamamen insan hakkında bir ürün olan edebi metnin iktisat çalışmalarında tamamlayıcı unsur olarak kullanılması önemlidir.⁴⁹ Zira 1970 ve 1980’lerde iktisadın istatistiksel ve ekonometri yöntemlerine fazlaca ağırlık vermesi sosyal gerçeklikten uzaklaşması ve kendini ölçülebilir verilerle sınırlaması sonucunu doğurmuştu. Bu bağlamda iktisat tarihi araştırmalarının odağı da arşiv kaynaklarındaki benzer verilere doğru kaymıştı. Söz konusu yönelim diğer sosyal bilimlerin iktisat tarihi açısından incelenmesini gölgede bırakmıştı. Yeni Tarihselcilik Yaklaşımı’nın bir kolu olarak nitelendirilebilecek Yeni İktisadi Eleştirelçilik (New Economic Criticism) bu eksikliğin romanların iktisat tarihi bağlamında incelenmesi ve aynı döneme ait kurgusal olmayan metinlerle paralel bir okuma yapılması halinde giderilebileceğini öne sürmektedir.⁵⁰

Romanlar, tarihi belgeler, destanlar, şiirler gibi edebi metinler içinde toplumsal malzemenin en kolay ve doğru şekilde elde edileceği metin türü olarak tanımlanabilir.⁵¹ Zira roman somut bireylerin somut hayatlarını zaman ve mekân bağlamında ele alır.⁵² Zaman içinde bir anı anlamlandırma isteği ile kendi gerçeklik penceresinden olguları yeniden kurgulamaya çabalar. Dolayısıyla başlangıcından beri edebiyatın bir dalı olan tarih yazımı ile konusu ne olursa olsun roman arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Yazarının fikir ve eğilimlerini yansıtmak, metnin içinde olduğu döneme dair bilgiler bulundurmak ve bizzat edebiyat tarihinin bir parçası olmak suretiyle her romanın tarihe tanıklık ettiği iddia edilebilir.⁵³

“Piyasa için yapılan üretimin doğurduğu bireyci toplumun günlük yaşamının edebiyat alanındaki yansıması olan roman”,⁵⁴ modern zamanların felsefi, kültürel ve ideolojik eğilimlerinin yansıdığı bir ayna görevi görmüştür. Modern zamanların

⁴⁹ Derya Güler Aydın, Çınla Akdere, **Edebiyattaki İktisat**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.10-11.

⁵⁰ Deniz T. Kılınçoğlu, “İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğu’ndan Üç Örnek”, **İktisat ve Diğer Bilimler**, der. Çiğdem Boz, Kaan Ögüt, Ahmet Deniz Bozkurt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.233-234.

⁵¹ Ömer Solak, **Romanda Öteki, Ötekinin Romanı**, Tablet Yayınları, Konya, 2008, s.9.

⁵² Türkeş, **a.g.m.**, s.89.

⁵³ Danacıoğlu, **a.g.e.**, s.38-39.

⁵⁴ Lucien Goldmann, **Roman Sosyolojisi**, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2005, s.25.

hafızası olan roman toplumsal, siyasal, kültürel pek çok ayrıntı içerir. Örneğin Marks, Fransız tarihinin Balzac'ın romanlarından öğrenilmesini öğütlemiştir.⁵⁵

Edward Said'e göre Avrupa romanı, gerçek tarihsel olayları anlatan somut bir tarihsellik taşır. Ona göre romancılığın tarihi, ana karakteri, Hıristiyanlık ve İngiltere adına hak iddiasında bulunarak kendi yönetiminde yeni bir dünya kuran *Robinson Crusoe* ile başlar. Emperyalizm üzerine çalışmalar yapan Said, romanın burjuva kültürünün bir parçası olması sebebiyle emperyalizmden bağımsız düşünülmemeyeceğini söyler ve ikisinin kesinlikle bir arada okunmasında ısrar eder. Başlıca biçimler arasında ortaya çıkış şartları en iyi bilinen ve ansiklopedik bir bilgi kaynağı olan roman burjuva toplumunu ve onun kurumlarını en net biçimde yansıtır.⁵⁶

Türk düşünce dünyasında da aralarında Fuat Köprülü, Sabri F. Ülgener, Halil İnalçık, Kemal Karpat, Berna Moran, Jale Parla, İnci Enginün, Duygu Köksal, M. Fatih Andı, Murat Belge, Taner Timur, Mustafa Özel gibi pek çok isim edebiyatın toplumsal analizlerde kullanılabilecek zengin bir kaynak olduğunu ifade ederek çalışmalarında kullanmışlardır.⁵⁷

Edebiyata sosyolojik açıdan bakan Köprülü, bu yaklaşımını, *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinin ilk sayfalarında şu şekilde ifade eder:

*“Bir milletin edebiyâtı, millî ruhu ve millî hayatı göstermek için en samimî bir ayna sayılabilir. “Bir millet hayatı nasıl görüyor? Nasıl düşünüyor? Nasıl hissediyor?” Biz bunu en doğru ve en canlı olarak o milletin fikir ve kalem mahsûllerinde bulabiliriz... Hakikaten bir milletin coğrafi çevresiyle, sonra dinî, iktisâdî, hukukî, ahlâkî, bedî, sıyâsî hayatıyla edebiyatı arasındaki bağlantılar o kadar açıktır ki, bu hususta izahatı bile fazla görüyoruz.”*⁵⁸

Sabri Ülgener, geçmiş çağları bizzat ve dosdoğru yaşama imkânı bulunmadığından tarih araştırmalarında nazım veya nesir halinde tasvirler, mesneviler, divan ve destanlar, hiciv ve hikayeler gibi sanat türlerinden faydalanmak gerektiğini düşünmektedir. Ülgener'e göre sosyo-kültürel kişiliğin dışavurumu olan edebiyat bazen toplumu belirleyen bazen de toplum tarafından biçimlendirilebilen bir yapıya sahiptir. Her iki şekilde de sosyal varlığın yansıtılması işlevini görmektedir. Ülgener,

⁵⁵ Mehmet Tekin, **Roman Sanatı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2001, s.10.

⁵⁶ Edward Said, **Kültür ve Emperyalizm**, Hil Yayın, İstanbul, 2004, s.126, 127,137.

⁵⁷ Köksal Alver, “Türkiye’de Edebiyat Sosyolojisi Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme” **Sosyoloji Konferansları**, No:52, 2015-2, s.343-354.

⁵⁸ Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981, s.1.

özellikle divan edebiyatı ürünlerini gerçek ve paha biçilmez birer bilgi kaynağı olduğunu belirterek dönemin iktisadi hayatına dair pek çok detaya divanlar sayesinde ulaşılabilceğini öne sürer. Ülgener'e göre edebi ürünler özenli kullanıldıklarında tarihi gerçekliğe ulaşılmasına aracılık edebilirler.⁵⁹

A. Zeki Velidi Togan tarihe kaynaklık edecek olan unsurların içinde edebi eserleri de belirtir:

“Diğer taraftan pek büyük ehemmiyetle mehz ittihaz edilecek bakiyeler de edebi eserlerdir... Bunlar zamanının edebi zevkinin bakiyesi sıfatı ile memba iseler, zamanlarına ait muhtelif istilahları, örf ve adetleri, kanunları, hükümdar ve valileri, mahalli beyleri, onların arasındaki münasebetleri tebarüz ettirmeleri itibariyle yine o kadar ehemmiyeti haiz kıymetli kaynaklardır.”⁶⁰

Kemal Karpat da Türkiye'nin sosyal tarihini yazacak olanların ilk sağlam kaynağının edebiyat olması gerektiğini düşünenlerdendir. Zira Karpat, günümüzde yapılan toplumsal çalışmaların daha çok “*olgusal ve nesnel*” yönlerle ilgilenip, olayların beşerî yönlerini ihmal ettiğini böylelikle bütünselliğin yakalanamadığını belirtir. Bu sorunsalın ancak edebi ürünlerin tarih, sosyoloji, siyaset ve iktisat çalışmalarında değerlendirilebilirse aşılabilceği kanaatindedir. Zira edebiyatın temel uğraşı alanı sosyal çevredir. Elbette bu sosyal içerik metne yazarın algı süzgecinden geçerek yansıtılacaktır. Yazar, iktisadi durum, toplumsal sınıflar ve aralarındaki üretim ilişkileri ve diğer toplumsal olayların bir aktörü olarak edebiyatın sosyal içeriğini belirleyen metinlere imza atar.⁶¹

Edebiyata toplumsal ve tarihsel değişim açısından baktığını ifade eden Kemal Karpat, toplumun değişmelerini edebiyat yoluyla incelemesini pek çok meslektaşının yadırgadığını ifade eder. Ancak Karpat, İslam toplumlarının, bilhassa Osmanlı gibi kuruluşundan beri Batı ile etkileşmiş bir toplum yapısını en net şekilde edebiyatın yansıttığı yönündeki düşüncesinde ısrar eder ve edebiyatı sosyal konuları ve sosyal değişimi incelemek için kaynak olarak kullanmayı uygun bulur.⁶²

⁵⁹ Ülgener, **a.g.e.**, s.10-12.

⁶⁰ A. Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985, s.68.

⁶¹ Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.210,172.

⁶² **A.e.**, s.59.

Agâh Sırrı Levend'e göre her edebiyat ürünü, kendi devrinin bir *tefekkiir*, bir *tahassüs* ve *tahayyül* kâinatıdır. Kendi devrinin hususiyetlerini, zevklerini, sanat telakkilerini, hurafelerini, itikatlarını, hakiki ve bâtil bütün bilgilerini taşır. Levend, edebiyat ve toplumbilim araştırmaları arasındaki ilişkiyi şu şekilde değerlendirir:

*“Toplumun belli bir süre içindeki durumunu görmek istiyor musunuz? Edebiyatı gözden geçiriniz. Toplumbilim araştırmalarında çok zengin, bir kaynak olan tarih, bu konuda edebiyatla asla yarışamaz. Tarih, ulusları, ancak siyasal birer topluluk olarak ele alır; onları uluslararası ilişkiler çerçevesi içinde izler. Tarihin belgeleri olan fermanlar, kanunlar, tutanaklar, anlaşmalar, antlaşmalar vb., ancak tarihinin elinde dile gelen tanıklardır. Oysa edebiyat, umut, kaygı, heyecan ve tutku içinde çırpınan, çabalayan insan yığınlarını, bütün düşkünlükleri ve değerleriyle canlandırır. Edebiyat tarihinin aracılığına muhtaç olmaksızın, sakladığı hazineyi olduğu gibi isteklilerine sunar.”*⁶³

Kuşkusuz edebi ürünler tarihi olayları birebir aktarma kaygısı taşımadıklarından bir tarih kitabı ile benzer içeriğe sahip değildirler. Edebi metinlerden edinilmesi beklenen tarihi bilgiler dönemin atmosferi, toplumsal, siyasi ve ekonomik ilişkilerine dair ipuçları olmalıdır.⁶⁴

Netice itibariyle sosyal bir olay olan edebiyat, gerçeğin yaratıcı imgeleminin içinden süzülen kavrayışı⁶⁵ olması sebebiyle edebi eserleri tarihsel bir bilgi kaynağı ve gerçekliğin kendisi olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Ancak tarihsel belgelerin değerlendirilmesi sürecinde destekleyici olarak kullanımının önemli katkısı olacaktır.⁶⁶ Her ne kadar aksettirdiğı döneme dair bilgiler içerse de romanların bir gerçeklik aracı veya bir belge olarak kullanılmasına temkinli yaklaşmak gerekmektedir.⁶⁷

Peyami Safa, edebi eserlerin bilginin kendisi olmadığını ancak devirlerini ifade etmek bakımından tarihi bir değerleri olduğunu belirtir. Safa'ya göre, hayatın sanattaki akislerinden biri olmasına rağmen edebiyat, bir ayna gerçekliği beklentisi ile okunmamalıdır.⁶⁸

⁶³Agah Sırrı Levend, **Türk Edebiyatı Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s.53.

⁶⁴ Danacıoğlu, **a.g.e.**, s.39.

⁶⁵ Robert Escarpit, **Edebiyat Sosyolojisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968, s.11.

⁶⁶ Köksal, **a.g.m.**, s.226.

⁶⁷ Welleck ve Austin, **a.g.e.**, s.290.

⁶⁸ Peyami Safa, **Sanat, Edebiyat, Tenkit**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1990, s.10,13,28.

3.2. Osmanlı-Türk Romanının Gelişimi ve Tarihi Kaynak Olarak Elverişliliği Üzerine

Bir edebi ürün olarak romanın Batı Avrupa’da 1605 tarihli Don Kişot ile doğduğu ve gelişimini 18. Yüzyılda Robinson Crusoe ve Moll Flanders gibi eserler ile devam ettirdiği kabul edilmektedir. 19. Yüzyıla gelindiğinde iyice yaygınlaşmış olan roman türü,⁶⁹ Tanrılar ve aristokratların konu edildiği destanlardan farklı olarak burjuva kesiminin ve işçi sınıfının toplumsal sorunlarını ele alıyordu. Ekonomik ve siyasi meseleleri, kent ve kentlilerin yaşamlarını anlatan bireysel bir ürün olan roman, Hegel’in deyimiyle “*bir burjuva destanı*”ydı. Çağdaş romanı dünya edebiyatına burjuva sınıfının getirdiği bir tür olarak tanımlayan Belge, roman türünün ilk örneklerinden biri olarak gösterilen ‘Robinson Crusoe’yu da tipik burjuva örneği olarak gösterir. Zira mala düşkünlüğü, ıssız adasında hırsıyla mal biriktirmesi onu bu ıssız adanın kapitalisti yapmıştır.⁷⁰

Batı’da romanın, burjuvazi ile aynı dönemlerde doğduğu ve onunla ilişkilendiren liberalizm ve pozitivizm kavramlarının gerekliliklerini içinde barındırdığı kabul edilmektedir.⁷¹ Erich Auerbach 18. yüzyıl Fransız Edebiyatı ile ilgili olarak uzun zamandır süren istikrar ve güven ortamında toplumun giderek burjuvalaşmasının yeni etik ve estetik biçimlerin doğmasına sebep olduğunu belirtir. Bu biçimlerin belki de en önemlisi romandır.⁷²

Karpat da romanın burjuva sınıfının yarattığı sosyal dönüşümün edebi bir ürünü olduğunu ve burjuvaya ait değerleri ve sorunları ifade etmesi sebebiyle de genel olarak bu kesim tarafından tüketildiğini belirtir.⁷³

⁶⁹ İnci Enginün, **Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923)**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014, s.163, 164.

⁷⁰ Murat Belge, **Edebiyat Üzerine Yazılar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.17, 34.

⁷¹ Jale Parla, **Babalar ve Oğullar, Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.9.

⁷² Taner Timur, **Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s.19.

⁷³ Karpat, **a.g.e.**, 2011, s.10, 33.

Çalışmaya konu olan Osmanlı-Türk romanı özelinde ise Avrupa’da burjuvazinin ortaya çıkması ile Osmanlı devletinde ilk kapitalist ilişkilerin izlerinin görülmeye başlaması arasında nasıl bir gecikme varsa, Avrupa romanı ile Türk romanının ortaya çıkması arasında da aynı gecikme mevcuttur. Osmanlı Devleti’nin Batılılaşma pratikleri yaşadığı dönemler ile romanın Osmanlı-Türk edebiyatında görülmeye başlandığı dönemler hemen hemen aynıdır.

Ancak bilindiği gibi Osmanlı Devleti’nde III. Selim ile başlayıp II. Mahmut ile hızlanan Batılılaşma fikri, kendiliğinden gelişen, yavaş yavaş topluma yayılan ve kabul gören bir olgu olmadığından taklit bir medeniyet anlayışını da beraberinde getirmişti.⁷⁴ Dolayısıyla, Osmanlı-Türk romanı da Avrupa’da feodaliteden kapitalizme geçişin baş aktörü olan burjuvaların tarihe yayılan sosyal ve ekonomik ilerleyişinin bir ürünü olarak gelişemedi.⁷⁵ Kapitalizm zamanla üretim ilişkileri gibi kültür ürünlerini de evrenselleştirerek bu sürecin etkisinde kalan ülkelerde yeni bir edebi ürün olan romanın gelişmesini sağlamıştır.⁷⁶

İlk olarak Batı kaynaklı tercümelemlerle başlayan Türk romancılığının bu anlamdaki ilk eseri Fransızcadan çevrilen Fenelon’un *Télemaque*’ıdır. Bir süre bu tercüme akımı devam ettikten sonra halkı eğitmek gibi yüksek amaçları olan Tanzimat aydınlarının Batılı yazarlara öykünen romanlar yazmaya başladıkları gözlemlenir. 19. Yüzyıl sonu itibariyle Şemsettin Sami, Ahmet Mithat Efendi ve Namık Kemal gibi yazarlar Osmanlı-Türk romanını temsil eden ilk eserleri kaleme almaya başlarlar.⁷⁷ Ancak bugün ilk Türkçe romanın Ermeni harfleriyle fakat Türkçe olarak yazılan 1851 tarihli “*Akabi Hikayesi*” olduğu kabul edilmektedir.⁷⁸

İşte bu ilk roman yazarları toplumsal değişimin en hızlı olduğu dönemde eserlerini vermeye başladılar. İçinde buldukları dönemde Osmanlı iktisadi düzeni değişmeye başlamış, piyasa ekonomisi geleneksel düzenin yerine geçmişti. Bu durumun ancak Batılılaşma sayesinde atlatılabileceğini düşünen Osmanlı

⁷⁴ Solak, **a.g.e.**, s.146.

⁷⁵ Berna Moran, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.9.

⁷⁶ Timur, **a.g.e.**, s.15.

⁷⁷ Ahmet Kabaklı, **Türk Edebiyatı**, C.I, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985, s.523, 537.

⁷⁸ Vartan Paşa, **Akabi Hikayesi-İlk Türkçe Roman (1851)**, der. Andreas Tietze, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1991.

idarecilerinin birbiri ardına gerçekleştirdikleri reformlar toplumun bocalamasına neden olmaktadır. Tüm bunlara hızla ayak uydurabilen bir kesim sosyal sınıf olarak refaha kavuşurken, halkın büyük bir kesimi sıkıntılı zamanlar geçirmekteydi. İşte tüm bu ilişkiler ve hareketlilik yüzyıllardır geleneksel bir düzeni sürdürebilmeyi başarmış bir devlet ve halkı için çok hızlı bir değişimdi.⁷⁹ Bu değişime hızla ayak uyduran ve II. Bölümde işlenen sebeplerle bundan kârlı çıkan grup, Osmanlı gayrimüslimleri idi. Bunlar dönemin gerektirdiği yenilik hareketlerini sadece uygulamakla kalmamış Osmanlı toplumuna da bu konuda öncülük etmişlerdi. İşte Pazar ekonomisinin Osmanlı topraklarında etkisini iyice hissettirmeye başladığı ve sınıfsal rollerin belirginleştiği bu dönem aynı zamanda Osmanlı-Türk romanının da gelişmeye başladığı dönemdi. Ancak iktisadi hayat üzerinde bu kadar etkili olan gayrimüslim azınlıklar ne yazık ki Osmanlı-Türk romanında fazla yer bulamamıştır. Ana karakterlerde hemen hiç yer verilmeyen azınlıklar romanlarda önemsiz ve çoğu zaman olumsuz özelliklere sahip figüranlar olarak boy göstermişlerdir.

Oysa modern Batı romanında toplumun tüm sınıflarını ve bunların toplumsal gerçekliklerini görmek mümkündür. Osmanlı romanının ilk örnekleri Osmanlı kibarzadelerinin yaşadığı tufeyli hayatının basit birer eleştirisi olarak klişeleşmiş, toplumun diğer sınıflarına sınırlı yer vermiştir. Halbuki 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı toplumu sarraflar, mültezimler, Levanten tüccar ve sanayiciler, paşalar ve ulemaların birbiri ile kurdukları sıkı ilişki ağlarından oluşmaktaydı. Özellikle önemli bir maddi güce sahip olan gayrimüslimlerin Osmanlı yönetici kesimi ile birlikte oluşturdukları burjuva sınıfı romanlarda pek az yer bulur. Gayrimüslimler Osmanlı romanında daha çok hafif meşrep kadınlar, sahtekar doktor ve iş adamları veya garson, arabacı ve uşak gibi küçük hizmet erbabı olarak yer bulmuşlardır.⁸⁰

Herkül Millas'a göre 1870'li yıllarda başlayan Osmanlı romancılık serüveninin ilk yazarları arasında gösterilen Şemsettin Sami, Ahmet Mithat Efendi, Halit Ziya Uşaklıgil, Sami Paşazade Sezai, Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi yazarlar genel olarak topluma ve dolayısıyla eserlerine Osmanlıcı bir anlayışla yaklaşmışlardır. Osmanlıcı tabir ettiği bu ilk dönem yazarlarının eserlerinde gayrimüslim azınlıkların Osmanlı

⁷⁹ Karpat, a.g.e., 2011, s.173, 174.

⁸⁰ Timur, a.g.e., s.41.

toplumunun organik bir parçası olarak kabul edildiğini fakat ilerleyen zamanda ağırlığını koyacak olan ulusalcılar döneminde ise azınlıkların sistematik “öteki”leştirildiğini belirtir.⁸¹

Gerçekten de Balkan Savaşları sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin önderliğinde ulusçuluk duygusunun aşılama çalışmaları sırasında kurulan bir takım dernek ve cemiyetlerin de faaliyetleri ile birlikte toplumda ve idareciler arasında yabancılarla beraber Osmanlı azınlıklarına karşı da menfi bir düşünce ve tutum baş göstermişti. Artık Osmanlı Devleti’nin birleştirici Osmanlıcılık düşüncesi yerini Türkçülüğe bırakmıştı.⁸²

Bu dönemlerde, roman, ulusçuluk akımlarının da gelişmesiyle farklı bir sorunsal edinmiştir. İttihatçılar tarafından geliştirilen “milli iktisat”, “milli burjuvazi”, “ulusal sanayi” gibi kavramlar, devlete bağlı bir “milli” orta sınıf yaratmak amacıyla bilinçli bir şekilde empoze edilmeye başlanmıştı. Bu davranış Kurtuluş Savaşı ile son bulurken yeni kurulan cumhuriyetle beraber halkçılık politikası izlenmesi gündeme geldi. Ancak örnek alınan Batı modeli gücünü burjuvaziden alan sınıflı bir toplumdur. Dolayısıyla Batı gibi güçlü olabilmek, siyasi, kültürel ve ekonomik alanlarda devrimler yapmak gerekmektedir. Saltanat ve hilafet kaldırılırken pek çok sosyal ve kültürel devrimler gerçekleştirildi. Milli ekonominin güçlendirilmesi için yapılması gerekenler 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde tespit edildi. Eşraf ve ticaret burjuvazisi çeşitli desteklerle güçlendirilerek bir anlamda iktidar ortağı haline getirildi. Ancak gene de Halk Partisi sınıflı toplum yapısını reddettiğinden tüm sınıflar halk adı altında toplanarak mesleki bölünme esas alındı. Gökalp modeli olarak adlandırılacak bu model belli bir dönem etkisini sürdürdü. 1923-1950 dönemi sınıf farklılıklarının gittikçe arttığı ve köylünün gitgide yoksullaştığı yıllar olmuştu. Bu dönemde Türk edebiyatına “köy edebiyatı” temalı romanlar hâkim olmuştur. Osmanlı’nın kültür merkezli edebi anlayışına karşılık, ulus inşa etme sürecine katkıda bulunan ideoloji merkezli bir yaklaşım benimsenmiştir.⁸³

⁸¹ Herkül Millas, **Türk ve Yunan Romanlarında “Öteki” ve Kimlik**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.37, 51.

⁸² Solak, **a.g.e.**, s.10.

⁸³ Berna Moran, **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış II**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.8-10.

Bu dönemde devlet, edebiyatı yoğun olarak siyasi ve ideolojik amaçlarla kullandı ve belki de gelişiminin yönünü değiştirdi. Yeni neslin milli duygular içinde eğitilmesinde yazarların ve edebi ürünlerin önemli bir rolü olması beklenmekteydi. “Memleket edebiyatı” bu dönemin hâkim vurgusuydu.⁸⁴

Dolayısıyla Osmanlı-Türk romanının doğuşunun, içinde bulunduğu topluma ait sosyal gelişmelerle yakından ilgili olduğu ifade edilebilir. Zira bu tarz köklü sosyal yapı değişiklikleri, bir yandan toplumların ürettiği sanat eserlerini etkilerken diğer yandan da yeni fikir ve ifade araçları yaratılmasına vesile olurlar. Roman da bu tarz bir değişim sürecinde yaratılması suretiyle toplumun ihtiyaçlarını yansıtmaktaydı.⁸⁵ Fakat bundan da önemli olan roman okuma ihtiyacını duyan bir kitlenin doğmuş olmasıydı. Osmanlı özelinde bu kitle, Ahmet Mithat Efendi’nin romanlarını heyecanla bekleyen bir orta sınıftan oluşuyordu.⁸⁶ Ancak bu küçük sınıfa hitap eden roman, kentli ve aydın seçkinlerin hakimiyetindeydi.⁸⁷ Bu entelektüel kitle 19. yüzyıl sonunda Osmanlı toplumunda milli bilinci uyandırmak için edebi ürünleri etkin bir şekilde kullandı.⁸⁸

Tüm bu bilgiler ışığında Osmanlı –Türk romanı hakkında yapılacak incelemelerin Türk toplumunun ve düşünce yapısının yüzyıllar içindeki değişimlerini detaylı ve gerçekçi bir şekilde yansıtacakları değerlendirilebilir.⁸⁹ Gerçekten de Türk edebiyatının önemli isimlerinden Ahmet Mithat’ın “*roman, bir insan topluluğunda görülen bir ya da birden çok durumun kâğıt üzerine dökülmesi*” demektir görüşü temelinde yazılmış olan romanlar 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun detaylı bir şekilde anlaşılmasına imkân verecek belgeler olarak kabul edilmelidir.⁹⁰

Tüm bu elverişliliğe rağmen Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarında maalesef bu tarz bir yazına son dönemlerde yapılan birkaç çalışma haricinde rastlanmaz. Bunun

⁸⁴ Karpat, **a.g.e.**, 2011, s.191-192.

⁸⁵ Karpat, **a.g.e.**, 2011, s.11-12.

⁸⁶ Karpat, **a.g.e.**, 2011, s.41.

⁸⁷ Robert P. Finn, **Türk Romanı**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2013, s.8.

⁸⁸ Azade Seyhan, **Dünya Edebiyatı Bağlamında Modern Türk Romanı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.46.

⁸⁹ Finn, **a.g.e.**, s.5.

⁹⁰ Karpat, **a.g.e.**, 2011, s.180.

temel sebebi olarak her iki disiplinin, edebiyat ve iktisat, uzmanlarının diğlerinin alanına olan bilgi ve alâka eksikliği gösterilebilir. İktisat tarihi cephesinden bakıldığında iktisatçıların Osmanlı dili ve tarihi formasyonuna sahip olmaması ve daha da önemlisi edebi eserleri çoğu zaman güvenilir tarihsel kaynaklar olarak değerlendirmemeleri bir Osmanlı edebiyatı-iktisat tarihi bağlantısının kurulmasını engellemiştir.⁹¹ Aslen Osmanlı iktisat yazını ve Osmanlı romanının eş zamanlı bir gelişim çizgisi takip ettiği düşünülürse bu iki alanda yapılacak olan paralel okumalarının toplumsal değişimin gözlenmesinde ne kadar faydalı olacağı anlaşılacaktır. Hatta bu iki alanın zaman zaman iç içe geçtiği de olmuştur. Örneğin Ahmet Midhat Efendi, Mizancı Murad ve Hüseyin Cahit Yalçın gibi yazarlar dönemin iktisadi ve toplumsal sorunlarına romanlarında geniş yer verirken konu ile ilgili iktisadi öneriler de yapmaktaydılar. Ayrıca dönemin Osmanlı yazarlarının konsantrasyon alanlarının edebi estetikten çok dönemin siyasi, iktisadi ve toplumsal gelişmeleri ile ilgili önerilerini okura ulaştırmak oluşu edebiyat araştırmacıları için olumsuz bir nitelik olsa da iktisat tarihçileri için önemli bir zenginliktir.⁹²

Özetle Osmanlı-Türk romanı gerek başladığı Osmanlı döneminde gerekse geliştiği Cumhuriyet döneminde hem içinde bulunduğu kültürün canlı bir ifadesi olmak suretiyle toplumsal, siyasi ve iktisadi araştırmalarda kullanılabilir zengin birer kaynaktırlar.

3.3. Osmanlı-Türk Romanında Azınlıkların İktisadi Faaliyetlerini Yansıtan Seçkiler ve Değerlendirmesi

Bu bölümde Osmanlı-Türk romanlarında gayrimüslim azınlıkların iktisadi faaliyet alanlarına dair verilerin toplanması amacıyla değişik dönemlerde eserler vermiş olan kırk beş ayrı yazara ait toplam iki yüz elli iki adet eser incelenmiştir. EK.1.'de görüleceği gibi incelenen eserlerin yetmiş dokuz adedinde gayrimüslim azınlıklara ait meslek bilgisi veya faaliyet gösterilen iktisadi alana dair izlere

⁹¹ Kılınçoğlu, a.g.m., s.234-235.

⁹² Kılınçoğlu, a.g.m., s.232-237.

rastlanmamıştır. Değerlendirmeye alınan eserlerin yüz elli dokuz tanesi roman, 10 tanesi hikâye ve dört tanesi de hatırat türüne aittir.

Çalışmanın metodolojisine dair iki yerde istisna yapıldığını belirtmek gerekmektedir. Birincisi ana inceleme türünün roman olarak belirtilmesine rağmen iki ayrı edebi tür olan hikâye ve hatırat türünden bazı eserlere de yer verilmiştir. Halit Ziya Uşaklıgil'in *Kırk Yıl* ve Halide Edip Adıvar'ın *Mor Salkımlı Ev* ve *Türk'ün Ateşle İmtihanı* ile Bezmi Nusret Kaygusuz'un *Bir Roman Gibi* adlı hatıratları döneme dair önemli tanıklıklar taşıması sebebiyle çalışmaya dâhil edilmişlerdir. Reşat Nuri Güntekin ve Ömer Seyfettin'in kaleme aldığı toplamda on adet hikâye örneği de seçki içerisine alınmıştır.

İkinci istisna konusu ise incelenen eserlerin seçiminde çalışmanın geneli için geçerli olan döneme (1908-1945) sadık kalınması hususudur. Toplumsal anlamda yaşanan değişimlerin tıpkı tarih alanında olduğu gibi edebi sahaya yansımalarının da belli bir zamana ihtiyaç duyacağı görüşünden hareketle ve ileri tarihli eserlerin seçilen dönemi konu alan örnekler olmaları sebepleri ile dönemde esneklik yapılmıştır. Bu sebeple incelenen eserlerin en eskisinin 1870 en yenisinin ise 1962 tarihli olduğu belirtilmelidir.

Vurgulanması gereken diğer bir husus ise incelenen eserlerin edebi değerlerinin dikkate alınmadığıdır. Bu eserlerin edebi anlamda kıymetini veya eser sahibinin yazar olarak yetkinliğini yorumlamak çalışmanın kapsamı ve niyetini aşmaktadır.

Çalışmanın başlığında belirtilen “gayrimüslimler” ile kastedilen grupların Lozan Antlaşması'nda bahsi geçen Ermeni, Rum ve Yahudi milletine ait Osmanlı-Türk vatandaşları olduğunu belirtmek gerekmektedir. Söz konusu dönemlerde Osmanlı Devleti veya Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde resmi veya gayri resmi olarak faaliyet gösteren yabancı uyruklu kişiler çalışma kapsamına dâhil edilmemişlerdir. İnceleme sırasında karşılaşılan Hıristiyan Arap ve Bulgar kökenli kişiler Osmanlı Devleti'nde de kabul edildiği gibi Rum cemaati içerisinde değerlendirilmiştir.

Eserlerde kişilerin özel olarak Ermeni, Rum veya Yahudi olduklarının belirtilmediği durumlarda, ait oldukları milleti simgeleyen isimlerden milliyet tayin etme yoluna başvurulmuştur. (Agop: Ermeni, Yorgo: Rum, Salamon: Yahudi gibi).

Elde edilen verilerin yorumlanması sürecinde “zorlama” çıkarımlar yapılmasından kaçınmak amacıyla veriler mümkün olduğunca ham hali ile korunmaya çalışılmıştır. Derlenen verilerden çeşitli sınıflamalar yapılması (meslekler, milletler veya tarih bazında) mümkün olmasına rağmen eserlerin yazarları bazında bir sınıflandırmaya tabi tutulması tercih edilmiştir. Yazarların ve eserlerin sıralanması herhangi bir sınıflamaya tabi tutulmamıştır.

İncelenen eserlerde gayrimüslim azınlık gruplarına mensup olduğu belirlenen ancak herhangi bir şekilde mesleği veya faaliyet gösterdiği iktisadi alan belli olmayan şahıslar araştırmaya dâhil edilmemiştir. Ayrıca Osmanlı-Türk roman yazımında oldukça fazla yer verilen gayri kanuni işler ve gayri ahlaki işler ile uğraşan kişilere de gayrimüslim olmalarına rağmen yer verilmemiştir.

Çalışmanın ilk evrelerinde hizmetçi ve uşak gibi hizmet alanında faaliyet gösteren kişilerle öğretmen ve çeşitli türden sanatçılar (tiyatro, sinema oyuncular, müzisyenler, şarkıcılar...) gibi meslek dallarında çalışan gayrimüslim azınlıkların kaydı tutulmamıştır. Ancak çalışma derinleştikçe Osmanlı-Türk romanında özellikle hizmetçi/uşak ve öğretmen kadrolarının büyük bir bölümünün gayrimüslimlerden oluştuğu gerçeği ortaya çıkmış ve bu sadece bu meslekleri icra edenler bir noktadan sonra incelemeye dâhil edilmişlerdir. Dolayısıyla çalışmanın tekrarı durumunda söz konusu faaliyetlerde çalışan daha fazla sayıda gayrimüslime rastlanacağı belirtilmelidir.

Kişilerin uğraştıkları iktisadi faaliyet alanları veya meslekleri romanlarda belirtilen aslına sadık kalınmıştır. Örneğin kuyumcu olduğu belirtilen kişi tefecilik ile de meşgul olsa mesleği kuyumcu olarak kaydedilmiştir. Devlet kademesinde çalışanların çalıştıkları daire belli değilse sadece memur olarak sınıflandırılmıştır. Çalışmada rast gelinen gerçek kişilere ait oldukları iddia edilen veriler ikincil kaynaklardan doğrulukları test edildikten sonra gerçek kişi oldukları belirtilmiştir.

İncelenen eserlerde gayrimüslimler hakkında yapılan siyasi yorumlar yanlı veya objektif olmasına bakılmaksızın iktisadi faaliyet içinde değerlendirilmediği sürece çalışma kapsamına alınmamıştır. Yazarın şahsi görüşü olarak yansıtılan olumlu veya olumsuz yorumlara iktisadi faaliyet içinde olduğu tespit edilenler hariç yer verilmemiştir. Bu kişiler meslekleri veya faaliyet gösterdikleri sektörler açısından incelemeye tabi tutulmuşlardır.

Çalışmada Osmanlıca yazılmış olup Latin harfleri ile yazılmış baskılarına erişilemeyen Mehmet Celal seçkisinden 1910 tarihli *Kuşdili* ve *Leman* isimli eserler Ömer Solak'ın "*Romanda Öteki, Ötekinin Romanı*" eseri; 1899 tarihli "*Bir Kadının Hayatı*" isimli eser ise Sacit Ayhan'ın "*Türk Romanında Azınlıklar (1872-1950)*" eseri kaynak gösterilerek kullanılmıştır. Aynı şekilde 1911 tarihli Ahmet Rıfkı eseri olan "*Hizmetçi Belası*" Ömer Solak'ın aynı eserinden ve Selahaddin Enis Atabeyoğlu'nun 1927 tarihli "*Endam Aynası*" adlı eseri Tamer Erdoğan'ın "*Türk Romanında Mütareke İstanbul'u*" eserlerinden edinilen bilgiler doğrultusunda çalışmaya alınmışlardır.

İnceleme sırasında elde edilen verilerin yazar başlıklarının altında gerekli görülen yerlerde yorumlanması uygun görülmele beraber milletler bazında bazı genel tespitlere ve eğilimlere değinerek başlamanın aydınlatıcı olabileceği düşünülmektedir.

Özellikle belirtilmesi gereken husus Osmanlı-Türk romanının genelinde gayrimüslim azınlıklara fazlaca yer verilmediğidir. Ancak yine de Osmanlı dönemi romanlarında Cumhuriyet dönemi romanlarına kıyasla, yan karakter bile olsa daha fazla gayrimüslime rastlandığı gözlemlenmiştir. İncelenenler arasında hiçbir romanın ana karakterinin gayrimüslim olmaması dikkat çekicidir. Bu kişiler romanlarda bazen İstanbul kozmopolitliğini yansıtmak üzere, bazen Türk halkının iktisadi açıdan geri kalmışlığının sebebi olarak bazen de iyi-kötü karakter kadrosu içerisinde çoğunlukla kötüyü temsilen yer bulmuşlardır. Bazı yazarlar tarafından Batı'nın Osmanlı'daki yansımaları olan, bazılarınca ise her türlü kötülük, pislik ve sefaletin merkezi olarak nitelendirilen Pera, çoğunlukla gayrimüslimlerle birlikte anılmıştır. Zira gayrimüslimler Batılılaşma hareketinin ilk öncüleri ve temsilcileri olarak Pera ve çevresinde yoğun olarak bulunmuşlardır.

İncelenen romanlardan etnik aidiyetleri ve iktisadi faaliyet alanları tespit edilebilen 551 gayrimüslim karakterden oluşan bir veri tabanı oluşmuştur. Her ne kadar ampirik bir çalışma yapmak amacı ile hareket edilmemiş olsa da elde edilen verilerden basit yüzdesel ifadeler çıkarılması mümkündür. Ancak bu ifadelerin net analizler yapılabilecek keskinlikte olmayacağı belirtilmelidir. Zira genel kanaatin aksine gayrimüslimler Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde hemen her alanda faaliyet göstermişlerdir. İktisadi ve toplumsal açıdan önemli olan anlamlı yığılmalar ve seyrekliklerin belirlenmesiye de elde edilen veri, mütekabiliyet analizi yapılmasına imkân verecek kadar yoğun değildir. Eldeki veriler sadece kendi içindeki eğilimlerinin belirlenmesinde kullanılabilir. Bu anlamda bazı genel yorumlarda bulunmak mümkün olabilir. Bu genel ifadeler daha önce değişik kaynaklardan elde edilen verilerin mütekabiliyet analizleri uygulanması sonucunda ortaya çıkarılan yorumlarla beraber olarak sunulmuştur.

İktisadi faaliyet alanları belirlenen gayrimüslimlere ait veriler milletler bazında sınıflandırıldığında Osmanlı-Türk romanında bahsedilme sıklığının sırasının Rumlar (246), Ermeniler (207) ve Yahudiler (98) olduğu görülmüştür. Aslen bu sıralama sözü geçen milletlerin toplam nüfus içindeki oranları ile de uyumludur. Ancak belirtilmelidir ki romanlarda çoğu yerde sayısı belli olmayan “*Yahudi borsacılar*”, “*Rum balıkçılar*”, “*Ermeni kuyumcular*” gibi adet olarak sayılması mümkün olmayan tabirler de yer almaktadır.

Elde edilen veri tabanı iktisadi faaliyet alanları ve etnik aidiyet bazında sınıflandırıldığında üç milletin mensuplarının 95 değişik alanda faaliyet gösterdikleri tespit edilmiştir. Bunlar birkaç başlık altında gruplandırılmıştır. Bu başlıklar ve içerdiği faaliyet alanları aşağıdaki gibidir:

Finans	: bankacı, banker, muhasebeci, mültezim, sarraf, tefeci, emlakçı
Ticaret/sanayi	: fabrika sahibi, mümessil, müteahhit, komisyoncu, tekstil, tiyatro sahibi, tüccar, gazete sahibi, gazinocu
Beyaz Yakalı	: avukat, doktor, ebe, eczacı, hemşire, kırık-çıkıkçı, kâtip, mimar, mühendis, öğretmen, profesör, tercüman, yazıcı, yönetici
Memur	: diplomat, memur, muhtar, nazır, polis, vekil, ajan
Esnaf	: antikacı, bakkal, berber, bohçacı, çuhacı, doğramacı, ekmekçi, emanetçi, eskici, esnaf, fesçi, fırıncı, fotoğrafçı, hırdavatçı, ipekçi, iplikçi, kahveci, kitapçı, keresteci, kunduracı, kuyumcu, kürkçü, lokantacı, mağazacı, matbaacı, meyhaneci, modacı, mobilyacı, nakkaş, pastacı, ressam, sandalcı, sobacı, şekerçi, tabelacı, tenekeci, terzi, tuhafiye, tütüncü
Hizmet	: tezgahtar, uşak, şoför, seyis, otelci, metrdotel, kilerci, kapıcı, işçi, hizmetçi, garson, dadı, bekçi, bahçivan, aşçı, arabacı.
Diğer	: çiftçi, zengin, ağa

Buna göre, Osmanlı-Türk romanı veri tabanı içinden kategorize edilen faaliyet alanları etnik aidiyet sınıflaması yapıldığında Rum karakterlerin en fazla faaliyet gösterdikleri alan %68 ile hizmet sektörü olmuştur. Bu kategori içinde bulunan hizmetçilik mesleği Rumların bu kategoride yoğun şekilde yer almasına sebep olmuştur. Romanlarda tespit edilen hizmetçilerin %86'sı Rum milletindedir. Memur başlığı altında toplanan sektörlerin %51'ini de Rumlar temsil etmektedir. Esnaflık yapanların %44'ü, beyaz yakalıların %35'i, ticaret ve sanayi sektörlerinin %33'ünü Rumlar oluşturur. Esnaflık kategorisinde yer alan meyhanecilik de Rumların çok yoğun şekilde (%96) çalıştıkları mesleklerdendir. Otelcilerin %64'ünü Rumlar oluşturmaktadır. Rumlar finans sektörünün de %27'sine hakimdirler.

Gerçekten de 1910 yılı Şark Ticaret Yıllığından elde edilen verilerle yapılan diğer bir çalışmada İstanbul'da Rumların en fazla temsil edildiği sektörlerin yardımcı hizmetler (çok yoğun) Kapalıçarşı seyrek perakende faaliyetleri (esnaf, küçük imalat) (çok yoğun), metal sanayi, mali kurumlar, komisyonculuk (çok yoğun), basım ve gayrimenkul, inşaat ve sigortacılık, kâğıt ve kâğıt ürünleri sanayi olarak ortaya çıkmaktadır. Rum tüccarların yarıya yakını Kapalıçarşı seyrek perakende adı verilen küçük imalat işleri ile ilgilenmektedir. %36'lık kısmı da komisyonculuk ve mali hizmetler başlığı altında toplanan işlerde yoğun şekilde çalışmaktaydılar. 1922 yılının Şark Ticaret Yıllığında ise Rumlar, gıda, mobilya ve lokantacılık (çok yoğun), kişisel hizmetler, inşaat malzemesi toptancılığı ve ayakkabıcılık (yoğun), iş hizmetleri, metal sanayi, sağlık, taş, toprak ve cam sanayinde faaliyet göstermişlerdir. 1942 yılı İstanbul Telefon Rehberinden elde edilen verilere bakıldığında Rumların %60'ından fazlasının toptan ve perakende ticaret, lokantacılık ve konaklama hizmetleri alanında çalışmakta oldukları görülür. Yahudiler ve Ermeniler gibi Rumlar da imalat sektöründe yoğun şekilde çalışmaktaydılar. İnşaat sektöründe de anlamlı yığılmalar göstermekteydiler.⁹³

Romanlarda Ermeni ve Yahudilerden daha fazla söz edilen Rumlar çok çeşitli faaliyetlerde çalışmalarına rağmen en yoğun olarak yer aldıkları mesleklerin, meyhanecilik, garsonluk, kayıkçılık, balıkçılık ve terzilik olduğu söylenebilir. Romanlarda rastlanılan hizmetçilerin çok büyük bir kesimi Rumlardan oluşmaktadır. Ayrıca tercümanlık ve modacılık gibi işlerde de rastlanılan Rumlar doktorluk ve avukatlık gibi mesleklerde de görülürler. Ayrıca otel ve pansiyon işleten kişilerin çoğunluğu da Rum milletindedir. Romanlarda Rum milletinden esnaflara da sıkça rastlanmıştır.

Romanlarda bahsi geçen Ermenilerin en yoğun olarak çalıştığı sektör %56 ile finans sektörü olmuştur. Beyaz yakalıların %48'i de Ermeni'dir. Ticaret ve sanayi ile uğraşan gayrimüslim roman karakterlerinin %39'u Ermenilerden oluşmaktadır. Memurlar kategorisinin %36'sı ve esnafın %34'ü Ermeni milletindedir. Örneğin

⁹³ Şule Eskenazi, "Galata, Beyoğlu, Şişli Bölgelerinin Gelişiminde Gayrimüslimlerin Rolü, 1910-1966 Döneminde İstanbul'daki Etnik İş Bölümü ve Ticari Coğrafya", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Araştırmaları Ana Bilim Dalı, 2012, s.143,144,169,184.

bakkalların %64'ü Ermenilerdendir. Ermeniler hizmet kategorisinin %24'ünde çalışmaktadırlar. Romanlardan elde edilen veri tabanına göre kuyumcuların %90'ını Ermeniler oluşturmaktadır. Bankacıların da %73'ü Ermeni milletindedir. II. Bölümdeki verilerle karşılaştırma yapılacak olursa gerçekten de Ermenilerin yoğun şekilde kuyumculukla ilgilendikleri görülmektedir. Ayrıca memuriyet yapan gayrimüslimlerin arasında en fazla rastlanan etnik grup da Ermeniler olmuştur.

1910 yılı Şark Ticaret Yıllığından elde edilen verilerle yapılan çalışmada Ermenilerin yaklaşık %60'ının Kapalıçarşı seyrek perakende yani küçük imalat sektöründe çalıştıkları belirtilmiştir. Yanı sıra metal sanayi, mali kurumlar, komisyonculuk ve yardımcı hizmetler, basım ve gayrimenkul işleri ve inşaat malzemesi toptan ticareti de bu etnik grubun ayırt edici meşguliyet alanlarıydı. 1922 yılının Şark Ticaret Yıllığı verilerine göre ise Ermeniler komisyonculuk, dokuma ve seyrek perakendecilik, gayrimenkul ve inşaat malzemesi perakendeciliği ile çok yoğun, iş hizmetleri, metal sanayi, sağlık ile yoğun şekilde ilgilenmekteydiler. Faaliyet gösterdikleri diğer sektörler ise demir çelik sanayi, kişisel hizmetler, inşaat malzemesi toptancılığı ve ayakkabıcılık idi. 1942 yılı İstanbul Telefon Rehberi verileri baz alınarak yapılan analizde ise tıpkı Yahudiler gibi Ermenilerin de %60'ının toptan ve perakende ticaret alanında faaliyet gösterdikleri görülmektedir. Yine Yahudilerle aynı oranlarda bir Ermeni grubu da imalat sektöründe çalışmaktaydı. Ayrıca Ermeniler inşaat sektöründe de anlamlı temsil oranlarına sahiptiler.⁹⁴

Romanlardan elde edilen bilgilere göre Ermeni milleti mensuplarının iktisadi faaliyetin hemen her sahasında çalıştıklarını görmek mümkündür. Kuyumculuk, tüccarlık ve esnafılık Ermenilerde sıkça görülen mesleklerdir. Matbaacılık, sahafılık ve gazetecilik gibi faaliyetlerle de meşgul olan Ermeniler avukat, doktor ve eczacı gibi mesleklerde de görülebilirler. Osmanlı Devleti döneminde devlet kademesinde çeşitli mevkilerde çalışan Ermeni memurlara romanlarda yer verilmektedir. Romanlarda diplomatlık, vekillik ve nazırlığa kadar yükselmiş olan bazıları gerçek kişilerden oluşan Ermenilere rastlanmaktadır. Ermenilerin sıklıkla çalıştıkları bir meslek kolu da

⁹⁴ Eskenazi, a.g.t., s.144,145,169,185.

bakkallıktır. Ermeniler ayrıca zengin konaklarında kadınlı erkekli hizmetçi, uşak, bahçıvan, arabacı, aşçı olarak çalışırlar.

Romanlarda bahsedilen Yahudilerin ticaret/sanayi sektörlerinin %28'ine hâkim olduğu görülür. En fazla bu sektörde yoğunlaşmışlardır. Esnafların %22'si, beyaz yakalıların ve finans sektörlerinin %17'si Yahudilerden oluşmuştur. Memur başlığı altında toplanan işlerin %13'ünü Yahudiler yapmaktadırlar. Yahudilerin en az çalıştıkları sektör hizmet sektörüdür. Gerçekten de romanlarda hiç hizmetçi, uşak, şoför, aşçı, işçi, arabacı, kapıcı veya garson Yahudi'ye rastlanmaz. Romanlarda rastlanılan antikacıların, borsacıların, hırdavatçıların, mümessillerin hepsi Yahudi'dir.

1910 yılı Şark ticaret yılına göre Yahudilerin çok yoğun şekilde gıda toptancılığı ve seyrek perakende ticareti (dokuma, ağaç sanayi, metal, elektronik eşya, taşıt araçları, giyim, mobilya, mefruşat, eczane, inşaat malzemeleri ticareti vb.) ile meşgul olduklarını geri kalanının ise gıda toptancılığı ve inşaat malzemesi toptan ticareti yaptığı görülür. 1922 yılına ait verilerde ise Yahudilerin çok yoğun şekilde komisyonculuk, dokuma ve seyrek perakendecilik, yoğun şekilde Merkezi İş Alanı faaliyetlerinde (tütün, içki, kâğıt, basım, makine-teçhizat, motorlu, elektrikli cihazlar, nakil vasıtaları, diğer toptan ticaret vb.), sanayi ürünleri toptan ve perakende ticareti ile mali kurumlarda çalıştıkları tespit edilmiştir. 1942 yılı İstanbul Telefon Rehberinin verileri ise İstanbul'da yaşayan Yahudilerin %60'ı toptan ve perakende ticaret, lokantacılık ve konaklama hizmetlerinde çalıştığını göstermektedir. Yahudilerin anlamlı yığılmalar gösterdikleri diğer bir sektör ise imalat sektörüdür.⁹⁵

Romanlardan elde edilen verilerin sınıflandırılması sırasında tefeci, borsacı, ticaret ve sanayi işleri ile uğraşan kişilerin genellikle Yahudilerden oluştuğu görülmüştür. Ticari zihniyetlerinin gelişmiş olması ve bu alandaki kıvraklıkları kimi zaman övülse bile genel anlamda fırsat düşkünü olarak gösterilmiş ve bireysellikleri yerilmiştir. Özellikle Hüseyin Rahmi Gürpınar romanlarında rastlanılan Yahudi tüccar/borsacı tiplerini son derece gerçekçidir. Romanlarda genellikle ticaretle uğraştıkları görülen Yahudilere ev hizmetinde pek rastlanmaz. Tercümanlık ve terzilik mesleklerinde de Rumlarla ve Ermenilerle birlikte yoğun şekilde çalışırlar. Büyük

⁹⁵ Eskenazi, a.g.t., s.144,169,185.

şirketlerin sahipleri olarak da romanlarda yer bulan Yahudiler komisyonculukta da oldukça meşhurdurlar. Ayrıca otel ve pansiyon işleten Yahudilere de rastlanır. Sıfırdan veya battıktan sonra tekrar servete kavuşan karakterler de genellikle Yahudi milletindedir. Resmi dairelerin tedarikçileri ve müteahhitleri, toptancılar yine Yahudilerdir.

Romanlarda spekülatif fiyat artışlarını değerlendirerek servet sahibi olan ve savaş zengini, muhtekir, istifçi, karaborsacı gibi isimlerle anılan bir gruptan bahsedilmesi oldukça yaygındır. Özellikle milli iktisat dönemini konu alan veya o dönemde yazılan romanlarda bu grubun sıklıkla gayrimüslimlerden oluştuğu görülmektedir. Zafer Toprak aslında Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na oldukça büyük stoklarla girdiğini fakat savaşın bu kadar uzun süreceği tahmin edilmediği için stokların tükenmesi sebebiyle askeri mühimmat ve temel ihtiyaç maddelerinde sıkıntı yaşanmaya başladığını belirtir. Piyasadaki bu kaotik ortamı fırsata çeviren bazı gruplar büyük miktarlarda kârlar ederek toplumun tepkisini çekmiştir. Ancak Toprak, İttihad ve Terakki yönetiminin bu faaliyetleri yapanlar arasından Müslüman Türkleri görmezden gelerek, hatta bazen de destekleyerek, sadece gayrimüslimleri cezalandırdığını belirtir.⁹⁶

Belirtilmesi gereken diğer bir nokta ise Cumhuriyet öncesi Türk edebiyatında Müslüman kadınların hemen hemen hiçbir şekilde iktisadi hayatın içinde bulunmadıklarıdır. Bu durum gayrimüslim kadınlar için geçerli değildir. Osmanlı-Türk romanlarında gayrimüslim kadınlar genel olarak gayri ahlaki işler veya tiyatro artistliği/şarkıcılık gibi faaliyetlerin içinde gösterilse de bu “olumsuz” imajın yanı sıra bohçacılık, terzilik, otel/pansiyon işletmek, dadılık, öğretmenlik ve sekreterlik yapan kadın gayrimüslim vatandaşlara az da olsa rastlanmıştır.

Bu genel bilgilerin ışığında Osmanlı-Türk romanlarında gayrimüslimlerin iktisadi faaliyet içindeki yerleri hakkında bilgi edinilebilecek seçkinin detayları daha net şekilde değerlendirilebilir.

⁹⁶ Toprak, **a.g.e.**, 2003, s.160-175.

Ahmet Mithat Efendi Seçkisi

Ahmet Mithat Efendi 1844-1912 yılları arasında yaşamış, bir esnaf çocuğudur. Küçük yaşta babasını kaybettiğinden erkenden iş hayatına atılması onun iyi bir piyasa adamı olmasını sağlamıştır. Bu özelliğini eserlerinde sıkça kullanan Mithat Efendi okuyucularına çalışmanın önem ve saygınlığını anlatmaya çalışır. Hatta bu kaygı ile çoğu zaman eserin estetik yanını ihmal eder. Oldukça fazla sayıda eser veren Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde Osmanlı Devleti'nin her kesiminden olduğu kadar dünyanın değişik bölgelerinden karakterlere de rastlanır.⁹⁷

Ahmet Mithat Efendi'ye ait on yedi eser incelenmiştir. İncelenen eserler 1870-1910 dönemine aittir. Eserlerde, gayrimüslim azınlıkların faaliyet gösterdiği yirmi dokuz adet değişik meslek grubuna rastlanır. Bu meslekler; meyhaneci, sarraf, devlet memuru, bakkal, doktor, tüccar, tiyatro sahibi, mültezim, çiftçi, uşak, hizmetçi, sandalcı, seyis, ispir, bohçacı, kitapçı, otelci, matbaacı, gazeteci yazar, gazete sahibi, kahveci, ekmekçi, öğretmen, bahçıvan, kuyumcu, aşçı, balıkçı, avukat olarak tespit edilmiştir.

1874 tarihli *Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul'da Neler Olmuş?* adlı eserde Yahudi sarraf Nesim tam bir burjuva düşüncüsüyle diğer sarrafların itibarlarının servetlerinden ziyade ise de kendisinin servetinin itibarından dört kat daha fazla olduğunu gururla söyler ancak kolay kazanılmadığını da itiraf eder.⁹⁸

Felatun Bey ve Rakım Efendi (1875) adlı eserde gerçek bir kişilik olan Beyoğlu'nda tiyatrosu bulunan Hıristiyan Arap Mihail Naum'un ismi geçer.⁹⁹

Osmanlı Devleti'nde memuriyet kadrolarında genel olarak Müslüman-Türklerden oluşan kişilerin çalıştığı ve azınlıkların ekseriyetle ticaret benzeri serbest işlerde çalıştıkları bilinmektedir. *Felatun Bey ve Rakım Efendi* (1875) adlı eserde Rakım Efendi'nin Hariciye Kaleminden arkadaşı olan bir Ermeni memurdan bahis olunur.¹⁰⁰ Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimler arasında en fazla memuriyetle iştilgal

⁹⁷ Enginün, a.g.e., 2014, s.192-229.

⁹⁸ Ahmet Midhat, *Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul'da Neler Olmuş?*, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.74-98-100-106.

⁹⁹ Ahmet Midhat, *Felatun Bey ve Râkım Efendi*, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.5.

¹⁰⁰ Ahmet Midhat, *Felatun Bey ve Râkım Efendi*, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.12.

eden kesim Ermenilerdir. Yine bu romanda Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde halktan vergi toplamak amacıyla kullandığı bir sistem olan iltizam usulünde görevlendirdiği Ermeni bir mültezimden söz edilir. İsmi verilmeyen bu kişi Silistre eyaletinin ağnam rüsumunu toplamakla görevlidir.¹⁰¹ Osmanlı Devleti'nde iltizam sisteminde gayrimüslimler yoğun olarak çalışmışlardır.

Henüz On Yedi Yaşında (1881) adlı eserinde yine bir gerçek kişi olan Gedikpaşa'da tiyatrosu bulunan Ermeni Güllü Agop ile karşılaşılır.¹⁰² Aynı eserde Samsun, Yenice ve Ayaslog'dan celp ettiği tütünleri Ayastefanos'ta ve İstanbul'daki (suriçi) tütüncü dükkânlarında satan Rum Yorgaki'nin, tütün inhisar altına alındıktan sonra durumunun bozularak meyhaneciliğe başladığı bilgisi verilir.¹⁰³ Yine bu romanda eskiden oldukça varlıklı olmasına rağmen servetini fena yollarla tüketen Rum Nikolidis uşaklık ederek hayatını kazanmaya çalışır.¹⁰⁴

Yazarın *Paris'te Bir Türk* (1876) eserinde yine bir burjuva davranışı sergileyerek ticaret maksadı ile İstanbul'dan kalkıp Marsilya'ya gelen Rum Yorgidis'le karşılaşılır.¹⁰⁵

1882 tarihli *Dürdane Hanım* adlı eserde Galata ve civarında tüm milletten insanların gerek doğrudan doğruya ve gerek dolayısıyla gümrüklere ve Avrupalılara taalluku olan işlerle meşgul olduklarından bunların ve büyük tacirlerin pazar tatilleri umum için dahi bir tatil-i zaruri hükmünü aldığı ifade edilir.¹⁰⁶ Gerçekten de İstanbul'un Galata semti tarihte her zaman genellikle gayrimüslim aracılarla gerçekleşen uluslararası ticarete sahne olmuştur. Bu eserdeki bir başka dikkat çekici husus hali hazırda yankesicilik yapan Rum Andonaki'nin eline geçen paraları kumarda kaybetmeseydi itibarlı bir sarraf olmak istediğini belirtmesidir.¹⁰⁷

Karnaval (1881) eserinin hemen tümünde Ermeni burjuva ailesi Arslangözyan'lardan bahsedilir. Sürekli yabancılarla iş yapan ve Kilise müteveli

¹⁰¹ Ahmet Midhat, **Felatun Bey ve Râkım Efendi**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.13.

¹⁰² Ahmet Midhat, **Henüz On Yedi Yaşında**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.10.

¹⁰³ **A.e.**, s.127.

¹⁰⁴ **A.e.**, s.129.

¹⁰⁵ Ahmet Midhat, **Paris'te Bir Türk**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.5.

¹⁰⁶ Ahmet Midhat, **Dürdane Hanım**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.8.

¹⁰⁷ **A.e.**, s.11.

heyetinde de önemli bir pozisyonu bulunan Hamparsun Arslangözyan aynı zamanda Beyoğlu'nda o dönem dilden dile dolaşan gösterişli bir konağın da sahibidir.¹⁰⁸

Cumhuriyet öncesinde toplumda çalışan kadınların oldukça az olduğu bilinen bir gerçektir. Nitekim incelediğimiz Ahmet Mithat romanlarında iki adet gayrimüslim kadın figürüne rastlarız. Bunlardan biri 1882 tarihli *Vah* romanında Behçet Bey'in konağında hem seyislik hem de ispihlik yapan Ermeni Petraki'nin kardeşi bohçacı Despino'dur ki bu kadın en son moda kıyafetleri ve pahalı mücevherleri konaklardaki hanımlara satmaya aracılık eder.¹⁰⁹ Diğeri de *Karnaval*'daki Madam Hamparson'dur. Madam, eşiyile arası bozulduğunda geçim sıkıntısı çektiği için şapka yapar ve en yakın arkadaşı Ermeni Madam Küpeliyan'la bunları satarak para kazanmaya çalışırlar.¹¹⁰

1885 tarihli *Hayret* isimli romanda Rum kayıkçı esnafından Pedro, Dimo ve kayıkçıların reisi Rum Sava'dan bahsedilir.¹¹¹

Ahmet Mithat Efendi *Müşahedat* romanı için “...ait olduğu zaman ve âleme göre tamamı tamamına tabii olduğunu kat'i olarak iddia edebilirim. Teşekkül eylediği vekayi müşahedat-ı yevmiyyedendir”¹¹² diyerek gerçek hayatta yaşanmış bir olaydan aldığını söyler.

Yazar bu romanda pek çok yerde ticaret ile memuriyetin farklarından bahsederek ticaretin önemini anlatır. Servetin ancak ticaret yoluyla yapılabileceğinden bahseder. Romanın baş kişisi Seyyit Mehmet Numan'ın diliyle memuriyetle serbest teşebbüsü karşılaştıran yazar, belki memurluğun daha şık bir iş olarak gözüktüğünü ancak kendi kendine yetmenin hazzının da ancak ticaret ile mümkün olabileceğini vurgular: “*Elbise-i nazîfe ile telebbüs edemeyecekmişim. Et'ime-i nefise ile tagazzî eylemeyecekmişim. Kendi kendimin yediricisi, giydiricisi olamayacak olduktan sonra, o nezaketten, o nefasetten ne alayım?*” Ayrıca ticaret hususunda Refet Bey'in gayrimüslimlerden önemli bilgiler öğrendiğini belirtir:

¹⁰⁸ Ahmet Midhat, **Karnaval**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.30.

¹⁰⁹ Ahmet Midhat, **Vah**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.39.

¹¹⁰ Ahmet Midhat, **Karnaval**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.266.

¹¹¹ Ahmet Midhat, **Hayret**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.34, 53.

¹¹² Ahmet Midhat Efendi, **Müşahedat**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.7.

“...yine hovardalık âleminde Rum’dan Ermeni’den, hatta bazı ecnebi gençlerinden bizim Refet, ticaret halinden de epeyce haberler alabilmiş. Servet-i sahihanın bu yoldan husule geldiğini muhkem öğrenmiş.”¹¹³

Aynı eserde Mithat Efendi Hacı İzzet isminde bir aşçıyı bir zamanın Müslüman aşçılarından *nadire-i rüzgâr* olarak tasvir eder. Yazar, menfi bir tavırla o dönemde lokantacılığın Rum’dan, Ermeni’den birtakım tabiatsız, nezaketsiz heriflerin elinde bulunduğundan şikâyet eder.¹¹⁴

İncelenen Ahmet Mithat seçkisi içinde üç adedi devlet kademesinde olmak üzere dört adet memura rastlanır. Devlet memurlarından birincisi *Felatun Bey ve Rakım Efendi* (1875) adlı eserde Rakım Efendi’nin Hariciye Kaleminden arkadaşı olan bir Ermeni¹¹⁵, ikincisi 1888 tarihli *Demir Bey Yahut İnkışaf-ı Esrar* adlı eserde Telgraf ve Posta Nezareti’nde bulunan rical-i Ermeniyeden meşhur Ağaton Efendi¹¹⁶, üçüncüsü ise 1885 tarihli *Hayret*’teki posta memurudur.¹¹⁷

19. yüzyılda Ermeni vatandaşların eğitim/kültür hayatında önemli etkileri vardır. Nitekim *Müşahedat* romanında Ahmet Midhat’ın eserlerini Ermeni harfleri ile basmak isteyen Ermeni Matbaacı Andon Efendi¹¹⁸ ve Ermeni harfleri ile Türkçe yazılar yazan Ermeni muharrirler Vartan Paşa ve Punasyan’dan bahsedilir.¹¹⁹ *Jön Türk* romanında gerçek bir kişilik olan Diyojen ve Hayal Gazetelerinin sahibi Rum Teodor Kasap Efendi’ye rastlanır.¹²⁰

1897 tarihli *Gönüllü* romanı 1878 yılında o zamanlar Osmanlı toprağı olan Teselya’da geçer. Romanda kendisi de zengin bir çiftlik sahibinin oğlu olan Recep Köso’nun babasının eski ortağı olan zengin Rum çiftçi Sonkur Yankos Çorbacı’nın kızı olan Filomene’yle aşk hikayesi anlatılmaktadır. “*Sonkur, Rumlar beyninde gayet muteber bir adam olduğu gibi birkaç defa meclis-i idare azalığına da intihap olunmuş,*

¹¹³ A.e., s.92.

¹¹⁴ A.e., s.72.

¹¹⁵ Ahmet Midhat, **Felatun Bey ve Râkım Efendi**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.12.

¹¹⁶ Ahmet Midhat, **Demir Bey Yahut İnkışaf-ı Esrar**, TDK Yayınları, Ankara, 2002, s.64.

¹¹⁷ Ahmet Midhat, **Hayret**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.34.

¹¹⁸ Ahmet Midhat Efendi, **Müşahedat**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.41.

¹¹⁹ A.e., s.42.

¹²⁰ Ahmet Midhat Efendi, **Esrar-ı Cinayat** TDK Yayınları, Ankara, 2003, s.128.

*hatta bir aralık uhdesine kapıcıbaşılık tevcih olunduğu gibi bir aralık da dördüncü rütbe mecidiye nişan-ı zişanına nail olmuştu”.*¹²¹

Ahmet Mithat Efendi’ye ait incelenen on yedi eserde iktisadi faaliyet kolları içerisinde gayrimüslim azınlıkların en fazla iştiğal ettikleri sahanın ticaret olduğu görülür. Bunu sarraflık takip etmektedir. Meslekleri veya faaliyet gösterdikleri iktisadi alan belirtilmek kaydı ile en fazla bahsedilen milletler Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler olarak sıralanır. Ancak bu sıralama o dönemde Osmanlı’da en kalabalık olan gayrimüslim cemaatler sıralamasına uymamaktadır. Dikkat çeken bir başka nokta da genellikle ticari zekâ ve kabiliyetleri ile bilinen Yahudi cemaati mensuplarına Ahmet Mithat Efendi romanlarında tacir olarak rastlanmamasıdır.

Ahmet Mithat Osmanlıcı bir anlayışla azınlıkları Osmanlı Devleti’nin asli unsurlarından olarak değerlendirir. Orhan Okay, Ahmet Mithat Efendi’nin Beyoğlu’nu ve İstanbullu ekalliyetleri tanımalarının Batı uygarlığını iyi tanımalarında etkili olduğunu belirtir.¹²²

Ahmet Mithat Efendi, eserlerinde azınlıkların mesleklerini belirtirken genellikle bu mesleği icra ettikleri mekânı da semt bazında belirtmeyi ihmal etmez. (Galata’da Şeftali sokağında meyhaneci Pavli, Kuzguncuk’ta Yahudi sarraf Nesim, Üsküdar çarşısında Ermeni çilingir gibi). Dolayısıyla bu husus üzerinden de çıkarım yapmaya imkân verir.

Abdülhak Şinasi Hisar Seçkisi

Adını önce *Dergâh*’taki şiirleri ve gazetelerde yazdığı eleştirilerle duyuran Abdülhak Şinasi Hisar (1883-1963) romancı olarak Cumhuriyet döneminde tanınır. Asıl mesleği doktorluk olan yazar, eserlerinde meslek hayatında karşılaştığı kişilerden de bahseder.¹²³ Çalışmada Abdülhak Şinasi Hisar’a ait üç adet roman incelenmiştir.

Büyükada’da geçen *Ali Nizami Bey’in Alafrangalığı ve Şeyhliği* (1952) adlı eserinde Büyükada’da halk tarafından Elhamra Sarayı’na benzetilen bir köşkü olan

¹²¹ Ahmet Mithat Efendi, **Gönüllü**, TDK Yayınları, Ankara, 2000, s.46.

¹²² Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi**, MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s.5.

¹²³ Enginün, **a.g.e.**, 2014, s.447.

Rum zengin Yorgo Ralli'den bahsedilir. Romanın kahramanı ve son derece alafranga bir kişilik olan Ali Nizami Bey'in hizmetçisi Ermeni ve kayıkçısı Rum'dur. Ayakkabılarını ise Beyoğlu'nda Kunduracı Héral'den başkasına yaptırmaz.¹²⁴

Hisar, 1941 tarihli *Fahim Bey*'de Fahim Bey'in yüksek faizlerle borç aldığı Ermeni sarraf Serkis Taşçıyan'dan, Osmanlı Devleti'nin Londra sefaretı Başkatibi Yahudi Rafael Bey'den ve Fahim Bey'in maliye ve muhasebe işleri ile uğraşan Rum Kalavasi Efendi'den bahseder.¹²⁵

Hisar'ın *Çamlıca'daki Eniştemiz* (1942) eserinde Çamlıca yakınlarında bulunan Tophanelioğlu semtinde (Altunizade) zengin Ermenilere ait büyük köşklerin olduğu ifade edilir. Eserde bahsi geçen diğer bir Ermeni de Enişte'nin gayrimenkulünü satmak için görevlendirdiği Ermeni Enkserciyan Efendi'dir.¹²⁶

Refik Halit Karay Seçkisi

Refik Halit Karay (1888-1965) Galatasaray ve Hukuk Fakültelerinde eğitim almış, İstanbullu varlıklı bir ailenin çocuğudur. Servet-i Fünun'da tercüman olarak yazı hayatına giren Karay, daha sonra Fecr-i Ati üyesi olmuştur. Alaycı, neşeli kişiliği, gözlem gücüyle tanınan yazar Türkçeyi en iyi kullananlardan biridir. Eserlerini genellikle kendi hayat tecrübelerinden oluşturur.¹²⁷

İncelenen sekiz adet Karay eserinde karşılaşılan gayrimüslimlerden Rumlar ve Ermenilerin neredeyse eşit sayıda olduğu görülür. En az bahsedilen azınlık milleti Yahudilerdir. Refik Halit Karay'ın eserlerinde bahsettiği gayrimüslim azınlıkların yirmi üç değişik iktisadi alanda faaliyet gösterdikleri tespit edilmiştir. Bu alanlar komisyonculuk, otelcilik, modacılık, terzi, memurluk (polis), tüccarlık, esnaf (gazoz dükkânı, dondurma dükkânı, kundura dükkânı, lokantacı), kuyumculuk, hizmet sektörü (garson, şoför, ırgat), sarraflık, müteahhitlik, nakkaş, kalemkar, bankacı, emlakçı, mimar, devlet adamı (paşalar) olarak sıralanabilir.

¹²⁴ Abdülhak Şinasi Hisar, **Ali Nizami Bey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s.7, 10, 27, 32.

¹²⁵ Abdülhak Şinasi Hisar, **Fahim Bey ve Biz**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s.16, 22, 92.

¹²⁶ Abdülhak Şinasi Hisar, **Çamlıca'daki Eniştemiz**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s.25, 45-52.

¹²⁷ Enginün, **a.g.e.**, 2014, s.412-421.

Karay'ın gayrimüslim kahramanlarından Beyoğlu'ndaki terzi Mir, İstanbul'un en önemli modacıları Rum Kalivrisu ve Figaro gerçek kişilerdir.¹²⁸

Sonuncu Kadeh romanının kahramanı Cemşit'in babasının Tahtakale'deki ticarethanesinin işlerini aslında Rum İstavri yürütmektedir. Cemşit sadece tahsilat zamanlarında dükkâna uğramaktadır.¹²⁹ Cemşit anılarından bahsederken Cumartesi-Pazar günlerinde iş yerlerinin çoğunun kapalı olduğunu zira ticaretin daha çok azınlıkların elinde olduğunu belirtir. Sene 1911'dir.¹³⁰ *Sürgün* adlı eserde, o dönemlerde Osmanlı Devleti toprağı olan Beyrut'ta da pek çok Osmanlı gayrimüslim azınlık mensubunun olduğu anlaşılmaktadır.

Bugünün Saraylısı 'nda Ayşen'e miras olarak kalacak olan otelin bir zamanlar Sakızlı bir Rum'a ait olduğu belirtilir. Küçük bir aşçı dükkânını "*insanların ayakları dolaşmadan içeri giremeyecekleri bir otel*"e çeviren Rum, Paşa konaklarında misafir edilen oldukça önemli bir kişidir.¹³¹ Aynı eserde Osmanlı Devleti'nin çeşitli ırk ve cinsten insanlardan oluştuğı ve devlet idarecileri seçilirken din ve dil ayrımının gözetilmediğine değinilir. Bunun aynı zamanda siyasi bir politika olduğu örneğın Hıristiyan eşrafı hoş etme lüzumu görüldüğünde bunlardan birine Paşa unvanı verildiğı anlatılmaktadır. Örneğın Ata Bey'in gençliğinin meşhur doktorları olan Zambako ve Kamburoğlu da bu şekilde Paşalık verilenlerdendir.¹³² Aynı eserde İstanbul'da özellikle de Beyoğlu'nda gayrimüslim kültürünün oldukça yerleşmiş olduğu belirtilerek İstanbul'da yetişmiş, Beyoğlu'nun eski hayatına karışmış herkes gibi Ata Bey'in de deyimleşmiş Rumca tabirleri anladığı ve Rumca cevap verdiğini belirtir Karay.¹³³

Bugünün Saraylısı romanında Ata Bey'in karısı Varlık Vergisi uygulamalarından büyük zarar görmüş Yahudilerin hala toplumun en varlıklı kesimi olduğuna dair düşüncesini: "*Pırlanta bolluğunu Yahudi madamlarında görmeli! Bizim*

¹²⁸ Refik Halit Karay, **Bu Bizim Hayatımız**, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1990, s.105.

¹²⁹ Refik Halit Karay, **Sonuncu Kadeh**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1991, s.84.

¹³⁰ **A.e.**, s.104.

¹³¹ Refik Halit Karay, **Bugünün Saraylısı**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1985, s.103.

¹³² **A.e.**, s.170.

¹³³ **A.e.**, s.198.

zenginlerin adı çıkmış, herkes atıp tutuyor. Parayı yapanlar, onlar. Hem de bunca Varlık Vergisi ödedikten sonra, toparlanıverdiler” diye aktarır.¹³⁴

1918 tarihli *İstanbul'un Bir Yüzü* romanında ise azınlıkların yaşadığı lüks hayat ve gösteriş bu defa Ermeni milleti üzerinden örneklendirilir. O dönemde İstanbul'daki zengin Ermenilerin çokluğundan ve yaşadıkları hayatın güzelliğinden bahsedilir. “O zaman zengin Ermeniler çoktu. Saraylarda müteahhitlik, nakkaşlık, kalemkârlık (yazmacılık) ederlerdi. İşte Beyoğlu'nun zevkini çıkartan onlardı, sefahati, zevki onlarda görmeliydi... Herifler arabayla Büyükdere'ye gider, karılar koltuklarında sabaha dek zevk eder, çaldırır, söyletirlerdi... Hatta zenginliklerinin hesabı o kadar fazlaydı ki zevk için araba yaktırır, gazinoların camlarını kırdırırlardı.”¹³⁵

Osmanlı-Türk roman geleneğinde harp zenginleri konusu oldukça çok yer verilen ve toplumda önem verilen bir husustur. *İstanbul'un Bir Yüzü* romanında da Harbiye Nezareti'nde iş takibi yapan iş yapan Yahudi Samuel ve onun sayesinde zengin olan Kani Bey'in hikâyesi anlatılır. Gene harpten önce emlak tellallığı eden Ali Bey'e, Ermeni sarraf Artin eğer iki, üç yüz lirası varsa bire bin kazançlı bir iş yapabileceklerinden bahseder. Ali Bey, karısının mücevheratı ve ev eşyaları dâhil her şeyi satarak paraya çevirdikten sonra Artin'e teslim eder. Aradan bir ay geçip Artin'e uğradığında parasının ikiye, aradan iki ay geçtiğinde ise üçe katlandığını öğrenir. Zira Artin savaş koşullarında fiyatının yükseleceğini düşündüğü için kalay madenine yatırım yapmıştır. Artin Efendi okkası otuz iki kuruştan aldığı kalayı, okkası iki bin sekiz yüz elli kuruştan satmıştır. Böylece Ali Bey, Artin ile ortaklığa başlayıp askeri müteahhitler arasına katılmıştır.¹³⁶ Aslında bu roman savaş muhtekirlerinin sadece gayrimüslimlerden oluştuğu kanaatinin sorgulanmasını sağlamaktadır. Zira kamuoyu nezdinde savaş çıkarıcılığı sadece “gayri milli unsurlar” olan gayrimüslimlere ait bir davranıştır. Dönemin İttihad ve Terakki yöneticileri bu algının yerleşmesi için bu tarz faaliyetlerden sadece bu grupları sorumlu tutmuştur. Ancak bu romanda görüldüğü gibi Müslüman bir Türk olan Ali Bey, savaş ortamının yarattığı büyük kârları

¹³⁴ A.e., s.205.

¹³⁵ Refik Halit Karay, *İstanbul'un Bir Yüzü*, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1997, s.124.

¹³⁶ A.e., s.88-89.

yurtseverliğe değişmiştir. Benzer şekilde Ercüment Ekrem Talu'nun *Papeloğlu* romanındaki Satılmış karakteri de bir Müslüman-Türk savaş muhtekiridir.

İstanbul'un Bir Yüzü'nün iş bilir gayrimüslimlerinden biri de daha evvelden bohçacılık yapan fakat gayretkeşliği ile her yere girip çıkan, hemen her türlü cemiyette üyeliği olan Yahudi Madam Aldiyado'dur. Aldiyado'nun çevresi ve devletle ilişkileri o kadar iyidir ki Osmanlı Bankası'nda on beş lira aylıkla kasadar olan kocasını yeni açılan bankalardan birine kalem müdürü yaptırmış, yanı sıra tüm ailesini derece ve iktidarlarına göre Telefon, Tramvay Şirketinden İaşe, Posta Nezaretine kadar her müessese ve her daireye kapılandırmıştır.¹³⁷

Bu Bizim Hayatımız adlı eserde Osmanlı'nın gayrimüslim paşalarına ve paşalık unvanı verilirken yetenekler kadar siyasi dengelerin de göz önünde bulundurulduğundan bahsedilir. Bu romanda da gene zengin bir Müslüman Türk tüccarın, Ferruh Bey, yanında bir gayrimüslim yardımcı, Rum Petraki, bulunur.¹³⁸

Türk romanında göstermelik olarak başka işler yapan fakat asıl mesleği faizle borç para veren, tefeci, gayrimüslim tipine sıkça rastlanır. *Bu Bizim Hayatımız* romanında da Ermeni Artin Efendi Eminönü ve Sirkeci'de göstermelik olarak terzilik yapmasına rağmen tefecilikten inşaat levazımı simsarlığına kadar çeşitlilik gösteren faaliyetlerde bulunmaktadır.¹³⁹

İstanbul'un Bir Yüzü romanında Ziya Bey'in köşkünün hizmetçi ve uşaklarının tamamı Ermeni ve Rumlardan oluşmaktadır.

Mehmet Celal Seçkisi

Romanlarının yanı sıra romantik popüler şiirler de yazan Mehmet Celal'in (1867-1912) eserleri gerçek yaşantı ürünü olan canlı sahneler içerir. Çocukluğu Antakya, İskenderun, Halep ve Trakya'da geçen yazar, yaşadığı derbeder hayat ve aşk acıları sonunda çıldırarak ölmüştür.¹⁴⁰ Mehmet Celal'e ait üç adet esere yer verilmiştir.

¹³⁷ A.e., s.143-144.

¹³⁸ Karay, a.g.e., 1990, s.104.

¹³⁹ Karay, a.g.e., 1990, s.128.

¹⁴⁰ Enginün, a.g.e., 2014, s.324.

1899 tarihli *Bir Kadının Hayatı* adlı romanda Beyoğlu Tünel’de sarraflık yapan Rum Vasiliki Efendi, Cemal Bey’in ve tüm ailesinin ticari işlerini idare etmektedir. Hatta vasiyetinde öldüğünde tüm borçlarını ödemesi için onu sorumlu tayin eder. Rum kuyumcu Vasiliki sadece kuyum işi yapmaz aynı zamanda borç verme, borçluya kefil olma gibi finansal işlerle de meşgul olur.¹⁴¹ Aynı romanda Ermeni tercüman Mösyö İstapan, kılık kıyafeti ile pek güven vermese de Fransızca bilmesi sebebiyle Mösyö Teodor’a tercümanlık yapar. İstapan’ın şahsında tüm Ermenilerin İstanbul’a gelen yabancılara yalan yanlış bilgiler veren kişiler olduğu ifadesi sunulmaktadır.¹⁴² *Kuşdili’nde* (1910) ise üç Rum’dan bahsedilir. Birincisi Kadıköy’de gazinosu bulunan Dimitri, ikincisi bahçıvan Perikles, diğeri de Beyoğlu’nda birahane işleten Yanni’dur.¹⁴³

Gene 1910 tarihli *Leman* isimli eserde bahsedilen Ermeniler Büyükkada’da iş bilir emlakçı Bodos Ağa ve Çarşıkapı’da dükkânı bulunan Mıgırdiç Efendi’dur. Bu eserdeki hizmetçiler Rum Eleni ve Maryanko’dur.¹⁴⁴

Ercüment Ekrem Talu Seçkisi

Ahmet Mithat Efendi ve Hüseyin Rahmi Gürpınar çizgisini takip eden Ercüment Ekrem Talu (1888-1956) Batı taklitçiliğine eserlerinde önemli yer verir. Talu, eserlerinde savaş günlerinin cephe gerisini, fakir semtleri, karaborsacıları eleştirel bir tavırla yansıtır.¹⁴⁵ Çalışmada Talu’ya ait sekiz adet roman incelenmiştir. Yirmi dört değişik alanda faaliyet gösterdikleri belirlenen Talu’nun gayrimüslim kahramanları; fesçi, berber, gazinocu, yapı ustası, tercüman, matbaacı, kilerci, sütçü, finansçı, modistra, memur, bakkal, hizmetçi, tekstilci, tabelacı, tüccar, mezatçı, banker, komisyoncu, doktor, arabacı, kâtip ve sarraf olarak belirlenen mesleklerde çalışmaktadırlar.

1922 tarihli *Gün Batarken* romanının ana kahramanı Hulki Bey, eşi hastalanınca babadan kalma evini Beyazıt’ta Ermeni sarraf Artin Ağa’ya ipotek

¹⁴¹ Sacit Ayhan, **Türk Romanında Azınlıklar (1872-1950)**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014, s.194.

¹⁴² Solak, **a.g.e.**, s.333.

¹⁴³ Solak, **a.g.e.**, s.358.

¹⁴⁴ Solak, **a.g.e.**, s.361.

¹⁴⁵ İnci Enginün, **Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013, s.303,306.

ettirir.¹⁴⁶ Birinci Dünya Savaşı başladıktan bir süre sonra İstanbul'dan Nevşehir Askerlik Şubesi başkanlığına tayin olunca burada emir eri Rum Prodromos ile tanışır ve onun sayesinde rüşvet işlerine bulaşır. Nevşehir'in servet sahibi Rumlarından olan Yordan Çemenoğlu'nun oğlunu rüşvet karşılığı askerlikten muaf tutarak rüşvet alır. Bir süre sonra Prodromos, Hulki Bey'i askerlikten ayrılarak İstanbul'da ticarete atılmaya ikna eder. Galata'daki İstikamet Hanı'nda bir yazıhane tutan Hulki Bey, ortağı Prodromos sayesinde oldukça zenginleşir. *“Prodromos İstanbul piyasasında oldukça mühim bir şahsiyet addolunuyordu. O geldiği vakit büyük tüccarlar, komisyoncular başka işlerini bırakıp onunla meşgul oluyorlar, banka direktörleri Prodromos Efendi'yi kapıdan karşıyorlardı. Kimi filan veya falan iş hakkında reyini istimzaç ediyor, bir diğeri ithal veya ihraç edeceği emtia için makamı aliye nezdinde himaye ve şefaatinin rica eyliyordu. Prodromos az zamanda alem-i ticarete olduğu gibi devair-i resmîyede dahi bir mevki mümtaz sahibi olmuş, ta mukayyidinden başlayarak müsteşarına kadar hülul etmiş, kendisini sevdirmişti. Mesela maliyede, iaşede, ihracat komisyonunda, rüsumatta, hülâsa tüccar ile münasebettar olan kaffe mehafili resmîyede bir dediği iki olmuyor, onun bir kat viziti derecatı muhakimden geçmiş bir ilam kadar katiyülicra bir vesika addolunuyordu*¹⁴⁷

Promodos, Hulki Bey'den çaldığı paralarla kendi işini kurma bahanesiyle Hulki Bey'den ayrılır. Hulki Bey bir süre sonra borsada tüm varlığını kaybeder. *Gün Batarken*'de savaş çıkarıcılığı konusu önemli bir yer tutar.

1945 tarihli *Çömlekoğlu ve Ailesi*'nde kurnaz, her türlü iş takibi yapan ve piyasa fırsatlarını iyi değerlendiren Ermeni Çolak Osep'den bahsedilir. Osep, yerine göre aşçı, hizmetkâr olduğu gibi emlak dâhil bilimum şeyin komisyonculuğunu da yapar, *“vergiye tabi olmamak için yazıhane açmaz, Taksim'de bir kahvehanede iş görürdü. Burnunu sokmadığı, istifade temin etmediği iş hemen yok gibi idi. Hele mezat yerlerinin baş devamlılarından biri oydu. Mezatçılığın bin bir hilesine, hurdasına yakından vukufu vardı ve o vukuf sayesinde kendine ufak tefek menfaatler sağlardı.*”¹⁴⁸ Romanda mezat işleri yapan diğer bir gayrimüslim de asıl işi koltukçuluk olan Yahudi

¹⁴⁶ Ercüment Ekrem Talu, **Gün Batarken**, Gayret Kitabevi, İstanbul, 1939, s.14.

¹⁴⁷ **A.e.**, s.26, 27.

¹⁴⁸ Ercüment Ekrem Talu, **Çömlekoğlu ve Ailesi**, Berkalp Kitabevi, Ankara, 1945, s.42.

Moiz Şvaynman'dı. Talimhane'de Göbekliyan apartmanında banker Mösyö Palavrino'nun eşyası mezatla satılacak ve mezat Şvaynman tarafından yapılacaktır.¹⁴⁹

Orta halli bir aktar olan İdris Efendi'nin karısı eşine zenginleşebilmesi için gayrimüslimler gibi ticaret yapması gerektiğini nasihat eder. Gümüşsuyu'nda modern bir apartmanda oturan Yahudi tüccarın Galata'daki dükkânında “iki sene içinde on kere yüz bin lira kazanmış” olmasını da örnek gösterir.¹⁵⁰ Sonunda İdris Efendi'yi başarılı bir tüccar olan Ermeni Çolak Osep ile ortak iş yapmaya ikna eder. Osep ilk önce Karaköy'de eski borsa sokağında bir handa yazıhane tutmasını ister. Maksudı ondan para sızdırmaktır. Güya mal sahibinin ağzından istediği beş yüz lira hava parasını cebe indirir.¹⁵¹ Nitekim beraber kurdukları “İdris Çömlekoğlu ve Ortağı- Her türlü komisyon işleri” şirketinin işlerini yürütürken gayri resmi yollardan oldukça büyük bir servet edinirler. Osep daha sonra vergi kaçakçılığında ve maliyecilere karaborsada iplik satmaya kalkışmak suçlarından hapse girer. Romanda bahsi geçen diğer azınlık mensupları Karaköy'de Ermeni tabelacı Arşak Renkmen,¹⁵² tekstilci Yahudi Mordehay Biraderler,¹⁵³ Rum bakkal İstavri¹⁵⁴ ve Hariciye memuru Ermeni Keteon Efendi'dir.¹⁵⁵

Talu'nun 1941 tarihli *Kan ve İman* adlı romanında Ermeni bir sarrafın tarihte “ibka-yı nam” etmesine vesile olan Galata'daki mahut “Arapyan” Han'dan bahsedilir.¹⁵⁶

1922 tarihli *Sabir Efendi'nin Gelini* romanında Papas Köprülü Rum Modistra Kalyopi¹⁵⁷, Ermeni ayvaz Mığır ve Rum hizmetçi Sofi azınlık karakterlerdendir.

1934 tarihli *Kodaman*'da Talu asıl adı Salamon olan ve Sultan Aziz'den bir adet nişanı bulunan Yahudi Süreyya'dan bahseder. Fehim Paşa'nın finans işlerine

¹⁴⁹ A.e., s.44.

¹⁵⁰ A.e., s.64.

¹⁵¹ A.e., s.74.

¹⁵² A.e., s.77.

¹⁵³ A.e., s.82.

¹⁵⁴ A.e., s.126.

¹⁵⁵ A.e., s.136.

¹⁵⁶ Ercüment Ekrem Talu, *Kan ve İman*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.84.

¹⁵⁷ Ercüment Ekrem Talu, *Sabir Efendi'nin Gelini*, Gayret Kitabevi, İstanbul, 1939, s.11.

bakan Salamon, Paşa sıkıştığında Yahudilerden şantaj ve tehditle para sızdırmaktadır. Ayrıca Fransızca, İtalyanca ve İspanyolcayı su gibi bildiğinden Beyoğlu'nun ecebi mahfilinde Fehim Paşa'ya jurnal da götürmektedir.¹⁵⁸

Bilindiği gibi Osmanlı'nın son dönemlerinde yabancı ülkelere verilen ticari imtiyazlardan faydalanmak isteyen gayrimüslim Osmanlı azınlıkları bu ülkelerden vatandaşlık almaktaydılar. Servetinin hesap edilemeyecek kadar büyük olduğundan bahsedilen Bulgar Sütçü Lambo da işte bu sebeplerle Fransız himayesine iltica ederek ticari imtiyaz sağlamaktadır.¹⁵⁹ Romanın diğer azınlık karakterleri ise Rum kilerci Kosti ve Ermeni arabacı Artin'dir.¹⁶⁰

1938 tarihli *Papeloğlu* romanı Talu'nun bol miktarda gayrimüslim azınlık karaktere yer verdiği bir eserdir. Roman, azınlıkların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu bir Anadolu kasabasında geçmektedir. Kasaba'nın hem bakkalı hem de meyhanecisi olan Mastori Pandeli¹⁶¹, mahkeme üyeleri Rum Takfor ve Tiryandafil,¹⁶² İlçe idare meclisi üyesi Rum Hristo,¹⁶³ Rum Kaymakam Ligor Efendi, ki yalnız para ve yumruğa baş eğen bir tip olduğu belirtilir,¹⁶⁴ askerlik şubesinde askerlikten kaçmak isteyenlere para karşılığı yardım eden Ermeni Dr. Hamparsun Bey¹⁶⁵ kasabalı karakterlerdendir.

Papeloğlu'nda bu kasabada yaşayan ve fakir bir genç olan Satılmış'ın şimendifer piyngosundan kazandığı büyük ikramiye ile zenginleşmesi anlatılmaktadır. Bu piyango ile ilgili olarak Galata'da matbaacılık yapan Yahudi Kastro için “kim bilir nasıl bir anlaşmanın neticesi olarak, Osmanlı Bankası, şimendifer tahvillerinin her keşide kazanan numaralarına ait listeyi tertib ile satmak imtiyazını bu Yahudi matbaacıya vermiştir.” ifadesi kullanılmıştır. Yahudi Kastro her keşidede binlerle numara listesi satar ve yüz, yüz elli lira kadar kazanç sağlardı.¹⁶⁶

¹⁵⁸ Ercüment Ekrem Talu, **Kodaman**, Semih Lütü Matbaa ve Kitabevi, İstanbul, 1939, s.127.

¹⁵⁹ **A.e.**, s.128.

¹⁶⁰ **A.e.**, s.129.

¹⁶¹ Ercüment Ekrem Talu, **Papeloğlu**, Suhulet Kitabevi, İstanbul, 1937, s.7, 9, 10.

¹⁶² **A.e.**, s.92.

¹⁶³ **A.e.**, s.93.

¹⁶⁴ **A.e.**, s.164, 175.

¹⁶⁵ **A.e.**, s.191.

¹⁶⁶ **A.e.**, s.43.

Romanda şimendifer tahvillerinin sağlam para olduğu belirtilir. Zira “*Düyunu Umumiye-i Osmaniye varidatı muhassasa idaresi ile Bank-ı Osmani-i Şahane ikramiyelerin olsun, tahvilat bedellerinin olsun ödenmesine müştereken kefilidirler*”. Bu tahviller, Rumeli demiryollarının tesis ve işletme masraflarına karşılık olmak üzere çıkartılmıştır. Rumeli demiryolları hiçbir zaman kâr etmez. “*Nasıl etsin ki elimizde kala kala, Cisri Mustafapaşa’dan İstanbul’a kadar olan kısmı kalmıştır. Amma gene biz öteki kısımların işletme masrafında açık olursa onu öderiz. Frenk maliyecilerin kamusunda Osmanlı ve Enayi lügatleri müteradiftir. Aynı manayı ifade eder. Onun için Bulgarın, Sırbın intifa ettiği bir demiryolunun tesis masrafını biz borçlanmışızdır. Tıkr tıkr öderiz. Ödemeye gücümüz yetmediği vakit de, bir istikraz daha aktederiz. Ne çıkar?*”¹⁶⁷ ifadeleri kinaye içermektedir. Satılmış, şimendifer piyagosunda kazandığı kuponu Fenerli asilzadelerden Rum Tercüman Fedon Bey¹⁶⁸’e tercüme ettirir. Eminönü’nde sarraflık, kambiyo ve tahvil işleri yapan Yahudi tefeci Yasef¹⁶⁹ de Satılmış’ın kuponlarının değerini teyit eder. Zengin bir adam haline gelen Satılmış, savaşın getirdiği fırsatlardan da istifade etmek üzere İstanbul’da ticaret yapmaya soyunur.

Söz konusu dönemlerde Osmanlı ekonomisi kaçakçılık ve ihtikâr ile sarsılmaktaydı. “*Tarihte o ana kadar emsali görülmedik bir ticari kepezelik devri açılmıştı. İnsanların en iptidai ihtiyaçlarını teşkil eden kaç türlü meta varsa, elden ele dolaşır, hükümetin kontrolünden kaçırılır olmuştur. İstanbul’da daha aylarca halkın ihtiyacına karşılık olabilecek stok mal vardı. Fakat nerede? Kimlerin elinde?... Men-i İhtikar Komisyonu adı altında güya bu kepezeliğin önüne geçmek maksadı ile kurulan murakabe ve mücadele bürosu üç metrelik kefen bezini herhangi bir cenaze sahibine vermek için saatlerce çekişe çekişe pazarlık ederken, beri yanda, ordu erkanından, mebuslardan, Yahudiler ve Ermenilerden mürekkep bir kumpanya, top top patiskaları Suriye’ye gönderip altına çeviriyorlardı. Tüccardan eli, arkası olmayanlar batırılmakta, birtakım kopuklar ihya edilmekteydi.*”¹⁷⁰

¹⁶⁷ A.e., s.42-43.

¹⁶⁸ A.e., s.55.

¹⁶⁹ A.e., s.22.

¹⁷⁰ A.e., s.243-244.

Aynı romanda savaş zamanı piyasanın altüst olduğu bir günden bahsedilir. “Bazı resmi makamlar, bir takım Rum, Ermeni tüccarlarla el birliği ederek bulgur fiyatları üzerinde korkunç bir spekülasyona girişmişlerdi... Bulgurcularda panik baş göstermişti. Bankalara dayananlar, mütemadiyen işleyen telefonlarla kredilerinin kesildiğini haber alıyorlar, buna karşılık da alacaklıların sıkıştırılmalarına maruz kalıyorlardı.”¹⁷¹

Romanda Abdülhamit döneminde gerçekleşen Ermeni olaylarından da bahsedilir. Ancak burada bu ayaklanmaların başka bir boyutuna da dikkat çekilerek olaylar sırasında kimisi samimi, kimisi ise sadece para koparabilmek için Osmanlılığa merbut kodaman Ermeni tüccarlarının mağazalarında, yazıhanelerinde tehdit edildiği belirtilir. Hatta Ticaret odası reisi, orduyu hümayun erzak müteahhidi Ermeni Apik Uncuyan, bu olaylar sırasında Hınçak teşkilatı tarafından öldürülür.¹⁷²

Romanda Satılmış’ın bir diğer azınlık mensubu ortağı da Düyun-ı Umumiye’de mukayyitlik etmiş Ermeni Keteon’dur. Keteon, emekli ikramiyesi ile Pangaltı’da tütün ve aktar dükkânı açmıştır.¹⁷³

Satılmış sık sık Yahudi Lehman’ın sahip olduğu Gardenbar’da eğlenmeye gider. Savaş zamanı askerlerin yaralarını silmek için ispirto bile bulunamazken bu barlarda şampanyaların ve paranın oluk oluk aktığı belirtilir.¹⁷⁴ Romanda adı geçen diğer bir azınlık karakter de yapı ustası Rum Tanaş’tır.¹⁷⁵

Talu’nun 1939 tarihli *Beyaz Şemsiyeli* eserinde sözü geçen azınlık karakterler Langalı Rum doktor,¹⁷⁶ kumaş tüccarı Ermeni Karabet,¹⁷⁷ Bahçekapı’da Rum berber Aris ve fesçi Ermeni Boğos’tur.¹⁷⁸

¹⁷¹ A.e., s.236-237.

¹⁷² A.e., s.28.

¹⁷³ A.e., s.221.

¹⁷⁴ A.e., s.228.

¹⁷⁵ A.e., s.68.

¹⁷⁶ Ercüment Ekrem Talu, *Beyaz Şemsiyeli*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, s.23.

¹⁷⁷ A.e., s.89.

¹⁷⁸ A.e., s.248.

Reşat Enis Aygen Seçkisi

Reşat Enis Aygen (1909-1984), eserlerinde çoğunlukla I. Dünya Savaşı, ağa-köylü çatışmalarını, madde, para ve toprak sorunlarını ele almıştır.¹⁷⁹ Çalışmada Reşat Enis Aygen'in yazmış olduğu beş adet roman incelenmiştir. Yirmi beş azınlık kahramanının faaliyet gösterdiği iş alanları sarraf/tefeci, tüccar, doktor, meyhaneci, balıkçı, eskici, gazinocu, fabrika sahibi, amele, pansiyoncu, bakkal, smokin/frak satıcısı, terzi, tercüman ve gramfon tamircisi olarak belirlenmiştir. Aygen'in romanlarındaki azınlık karakterlerden meyhaneci ve terzilerin tamamı Rum milletindedir.

1944 tarihli *Toprak Kokusu* adlı eserde Milli Korunma Kanunu hükümlerine göre İstanbul'dan Adana'ya sürgün edilen vurguncu Yahudi bir tacirin, burada az zamanda bakliyat piyasasına hâkim olduğu anlatılır. Tacir, İstanbul'da kazandığının on mislini vurarak cezayı “mahz-ı nimet” yapmayı bilmiştir. Vurguncunun “niçin daha önce sürülmedim” diye yanış ve yakarışlarını duyanlar olmuştur.¹⁸⁰

Diğer karakterler aynı zamanda tefecilik de yapan isimsiz Ermeni sarraf,¹⁸¹ Yahudi hırdavatçı Alber¹⁸² ve Yenikapı'da meyhanecilik yapan Barba Yorgi'dir.¹⁸³ Romanda ayrıca biri Adana'da meşhur hekim Panos¹⁸⁴ ve diğeri de İstanbul'da bir hastanenin başhekimi olan isimsiz Ermeni doktora yer verilmiştir.¹⁸⁵

1947 tarihli *Ekmek Kavgamız*'da Aygen bir açık artırmaya katılan zengin Rum tacir¹⁸⁶ dışında tüm azınlık karakterlerini sıradan işler yapan orta halli insanlardan seçmiştir. Bu kişiler; Rum balıkçı reisi Yorgi,¹⁸⁷ Ermeni balıkçı Agop,¹⁸⁸ Ermeni

¹⁷⁹ Enginün, a.g.e., 2013, s.313.

¹⁸⁰ Reşat Enis Aygen, **Toprak Kokusu**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002, s.181.

¹⁸¹ A.e., s.7.

¹⁸² A.e., s.57.

¹⁸³ A.e., s.301.

¹⁸⁴ A.e., s.208.

¹⁸⁵ A.e., s.214.

¹⁸⁶ Reşat Enis Aygen, **Ekmek Kavgamız**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1974, s.132.

¹⁸⁷ A.e. s.9.

¹⁸⁸ A.e. s.9.

balıkçı Boğos,¹⁸⁹ Yahudi eskici Hayim,¹⁹⁰ Galata'da balıkçı Simon,¹⁹¹ Fransızlar ve Türkler arasında tercümanlık yapan Ermeni tercüman ve Tepebaşı'nda gazinosu olan Rum İspiro'dur.¹⁹² Bu kişilerden Yahudi eskici Hayim, belli bir çevredeki tüm eskicileri örgütleyerek kendine bağlamıştır. Bu sayede teklifler ve fiyatlar üzerinde hâkimiyet kurmuş adeta bölgede tekel oluşturmuştur.

1937 tarihli *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın* adlı eserde Aygen'in azınlık karakterleri işçi düşmanı fabrika sahibi Yahudi patron,¹⁹³ Fethiye'de Rum Barba Todori¹⁹⁴ ve isimsiz Rum amele çavuşudur.¹⁹⁵

Ağlama Duvarı'nda (1949), Kurtuluş'ta bakkalı bulunan Rum Pandeli II. Dünya Savaşı'nda askere alınır ve askerden döndüğünde artık bir işsizdir.¹⁹⁶ Diğer azınlık karakter ise Sirkeci'de pansiyon işleten bir Yahudi'dir.¹⁹⁷

1957 tarihli *Despot*'ta Aygen'in terzilik yapan azınlık karakterlerinin hepsi de Rum'dur. İşleri azalınca kızı ile birlikte Yunanistan'a göçen Rum terzi Sava,¹⁹⁸ Kumkapı'da Rum terzi Hristo¹⁹⁹ ve İngiliz Sarayı yanındaki Papasköprüsü'nde Rum terzi Leonidis gibi.²⁰⁰ Bunların yanı sıra Aygen de diğer yazarlar gibi meyhanecilik işini de yine bir Rum olan Balıkpazarı'ndaki Lambo'ya uygun görmüştür.²⁰¹ *Despot*'taki gramofon tamircisi Ermeni,²⁰² Beyoğlu'nda kiralık smokin ve frak dükkânı işleten Leon Efendi Yahudi'dir.²⁰³ Bu iş kollarında faaliyet gösteren Müslüman kesime pek rastlanmaz.

¹⁸⁹ A.e. s.10.

¹⁹⁰ A.e., s.188.

¹⁹¹ A.e., s.252.

¹⁹² A.e., s.252.

¹⁹³ Reşat Enis Aygen, *Afrodit Buhurdanında Bir Kadın*, Evrensel Basın Yayın, İstanbul, 2002, s.35-36, 64.

¹⁹⁴ A.e., s.139.

¹⁹⁵ A.e., s.184-186.

¹⁹⁶ Reşat Enis Aygen, *Ağlama Duvarı*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983, s.125.

¹⁹⁷ A.e., s.54.

¹⁹⁸ Reşat Enis Aygen, *Despot*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1957, s.115, 139.

¹⁹⁹ A.e., s.115-118.

²⁰⁰ A.e., s.125.

²⁰¹ A.e., s.19.

²⁰² A.e., s.205.

²⁰³ A.e., s.28.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu Seçkisi

Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974) gerçekçi Fransız yazarlarından etkilenmiş bir Fecr-i Ati Topluluğu yazarıdır. Fakat memleketin içinde bulunduğu şartlar onu “sanat, sanat içindir” prensibini terk ederek memleket edebiyatına yönelmesine neden olur. Konularını milli mücadele şartlarından ve insanlarından alan eserler yazan Karaosmanoğlu Osmanlı döneminin çöküş döneminin değişik kurum ve kavramlarını eserlerine konu eder.²⁰⁴

Beş adet romanı incelenen Karaosmanoğlu'nun eserlerinde bahsettiği on üç azınlık karaktere rastlanmıştır. Bunların iştegal ettikleri meslekler tüccar, hırdavatçı, meyhaneci, gazete sahibi, fırıncı, hemşire, metrdotel, pansiyoncu, tezgâhtar, Düyun-u Umumiye memuru ve mebus olarak belirlenir.

İşgal altındaki İstanbul toplumunun yozlaşmasını anlattığı 1928 tarihli *Sodom ve Gomore'de* itilaf askerlerinin İstanbul'da hem ahlaki hem de maddi çöküntüye yol açtıklarından bahsedilir. Ermeni ve Rumlarla çeşitli işlerde ortaklık yaparak kısa sürede zenginleşmişlerdir.²⁰⁵ Yazar Garden Bar'da oturan şişman zengin bir Ermeni olarak tasvir ettiği azınlık karakterinin “*belki de şu dakikada kendisini birden zengin edecek en kolay ve en karanlık vurgun şekillerinden birini aklından geçirip durmaktadır. Acaba bir takım düzmece belgelerle İngilizlere müracaat edip Türklerden birinin malına sahip çıksam; yoksa Anadolu'da milli hareketi gözetlemek ve ihbar etmek için bir şebeke kurmak bahanesiyle “Intelligence Service”in örtülü ödenek kısmından bazı paralar mı sızdırsam diye düşünüyor. Sonra bunların hiçbirini beğenmeyip daha şaşırtıcı tasavvurlara dalıyor*” diye düşünüyor olabileceğini hayal eder.²⁰⁶ Yazarın, haftalıklarını aldıktan sonra eğlenceye giden Rum tezgâhtarlardan da ukalalıkları nedeniye olumsuz bahsettiği söylenebilir.

²⁰⁴ Enginün, **a.g.e.**, 2013, s.282-285.

²⁰⁵ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Sodom ve Gomore**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.283,284.

²⁰⁶ **A.e.**, s.50.

Mahmutpaşa civarında hırdavatçılık yapan Samatyalı Yahudi'nin oğlu olan Mişon babası gibi tüccar olmayıp Düyun-ı Umumiye'de çalışmaktadır. Mişon, babasının ölümünün ardından uzun seneler kâh Londra'da antikacılık kâh Viyana'da bankerlik yaptıktan sonra kırk kırk beş yaşlarındayken zengin bir Avrupalı olarak İstanbul'a dönmüştür.²⁰⁷

Karaosmanoğlu'nun 1928 tarihli *Hüküm Gecesi* adlı eserinde gerçek bir kişilik olan Serfice mebusu Rum Yorgi Boşo'dan bahsedilir.²⁰⁸ Boşo Efendi, görevi sırasında sadece Rum kurumlarına ait sorunları gündeme getirmesi ile ilgili tepki toplayıp kendisine bir Osmanlı mebusu olduğu hatırlatılınca “*benim Osmanlılığım da Osmanlı Bankası'nunki kadardır*” diye cevap vermiştir.²⁰⁹ Romanda bahsi geçen diğer bir gerçek kişilik olan Osmanlı mebusu da Rum Kozmidi Pandelaki Efendi'dir. Patrikhane ile sıkı ilişkileri olan Kozmidi aynı zamanda Rumca bir gazete sahibidir.²¹⁰ Romanda gazete sahibi olarak verilen diğer bir kişilik de 1882 yılında Sabah Gazetesi'ni satın alan Ermeni Mihran Efendi'dir.²¹¹

Hüküm Gecesi'nin genelinde gayrimüslim azınlıkların ticaret ve finans işlerindeki hakimiyetleri nedeni ile ülkenin ekonomisi üzerindeki yerinin etkileri satır aralarında verilir. Romanda ayrıca Bahçekapı'daki ünlü Rum fırıncı²¹² ve Beyoğlu'nda meyhanecilik yapan Rum Nikoli'nin²¹³de bahsi geçer.

Panaroma adlı eserinde Karaosmanoğlu, Galatasaray Tünel'de kaçan bir hırsızın ardından dükkânlardan Ermenice, Rumca, Yahudice ve Türkçe karmakarışık sesler duyulduğunu belirterek çevrenin kozmopolit karakterine vurgu yapar.²¹⁴ *Panaroma*'nın diğer azınlık karakterleri Ermeni dükkâncı Hamparsun,²¹⁵ Ermeni

²⁰⁷ A.e., s.215.

²⁰⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Hüküm Gecesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.129.

²⁰⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, “Bizde Türkçülük”, **Tanin**, 18 Mayıs 1944.

²¹⁰ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Hüküm Gecesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s.60.

²¹¹ A.e., s.60.

²¹² A.e., s.81.

²¹³ A.e., s.281-284.

²¹⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Panorama**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.83.

²¹⁵ A.e., s.83.

kumarbaz Artin Kavsiyan,²¹⁶ Yahudi hemşire Gertrude²¹⁷ ve eskiden Tokatlıyan Oteli'nde çalışmış olan Ermeni metrdotel Kirkor'dur.²¹⁸

Yazarın 1934 tarihli *Ankara* romanının tek gayrimüslim karakteri ise Ankara'da pansiyon işleten isimsiz bir Yahudi'dir.²¹⁹

Halit Ziya Uşaklıgil Seçkisi

Halit Ziya Uşaklıgil (1865-1945) modern Türk romancılığını başlatan isim olarak kabul edilir. Eserlerinin yapısı ve üslubu ile kendinden sonrakilere örnek olan Uşaklıgil, İzmirli tüccar bir ailenin çocuğudur. Çok iyi bir eğitim alan yazar, Batı romanı ile çok erken yaşlarda tanışmış ve tercüme yapmıştır. Fransız gerçekçilerinin eserlerini çok önemseyen Uşaklıgil, Osmanlı Türk romancılığının öncüsü olarak Ahmet Mithat'ı telaffuz eder.²²⁰

Tanzimat sonrası Türk romanının öncüsü olan Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl* isimli hatıratında çocukluğunu, okul hayatını, iş ve edebiyat hayatını anlatmaktadır. Halit Ziya'nın ömrünün ilk kırk yılına denk düşen bu dönem, Tanzimat reformlarının sonuçlarının da görülebildiği bir dönemdir. Çocukluğu Sultan Aziz, gençlik ve yazı hayatı ise Sultan Abdülhamit dönemine rastlayan yazarın anıları döneme canlı tanıklık etmekte olduğundan vesika niteliğindedir.

Mehmet Asım'ın *Kırk Yıl*'in önsözünde yer alan “*Bir milletin hayatı yalnız resmi vesikalar içinden çıkarılmış kuru tarih sayfalarından anlaşılabilir. Herhangi bir devri anlamak için o devirde yaşamış olanların yazacakları hatırat bu nokta-i nazardan pek mühimdir*”²²¹ cümlelerini referans kabul ederek romanları temel alarak gerçekleştirilen incelemede hatırat türünün en güzel örneklerinden olan bu esere de yer

²¹⁶ A.e., s.138.

²¹⁷ A.e., s.166.

²¹⁸ A.e., s.208.

²¹⁹ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Ankara**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.20.

²²⁰ Enginün, a.g.e., 2014, s.328-330.

²²¹ Mehmet Asım, “Önsöz”, Halit Ziya Uşaklıgil **Kırk Yıl**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014, s.47.

verilmesi uygun bulunmuştur. Zira “*Kırk Yıl’da okuyucu canlı bir tanık gibi 19. Yüzyıl Türkiye’sinde gezinmektedir*”.²²²

İzmir’in Levanten ağırlıklı iktisadi hayatında ticaret yaparak zenginleşen Uşaklı Helvacızade soyundan gelen Uşaklıgil ailesi daha sonra İstanbul’a taşınarak ticarete devam etmişlerdir. Levanten ve gayrimüslim İzmir’in, iş hayatında olduğu kadar düşünce hayatında da maddi ve somut olarak Avrupa’ya bağlı olması Halit Ziya’nın yazı ve düşünce hayatını etkilemiştir. İleri görüşlü, girişimci bir ailede yetişen Halit Ziya’nın eğitimi de burjuva potansiyelini kanıtlar niteliktedir. Daha çok gayrimüslim azınlıkların özellikle Ermeni, Rum, Yahudi ve Levanten çocuklarının gittiği Fransızca eğitilmiş rahipler okulundaki tek Müslüman öğrencidir. Uşakkızadelerin iş yaptığı çevrelerin çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşması bu ailenin alafanga yaşam ve dünya görüşü ile temas etmesini sağlamış ve Müslüman tüccar bir aileden batının sanat ve edebiyatına duyarlı bir burjuva aile kimliğine evrilmesinin ve Halit Ziya’nın eğitim tercihlerinin açıklaması olmuştur. Halit Ziya’nın okulundaki arkadaş çevresi genellikle ailesinin iş çevresinin çocuklarıdır.

Halit Ziya’nın iş hayatı da genel olarak ya yerli gayrimüslimlerle ya da Levantenlerle geçmiştir. Tam bir Batılı aydını profiline sahip olan Halit Ziya, bu özelliği sayesinde Osmanlı Bankası ve Reji İdaresi’ndeki görevleri ve Dolmabahçe Sarayı Mabeyin Başkatibi olarak da memuriyet hayatına devam etmiştir.

Halit Ziya’nın babasının halı mağazasında genelde gayrimüslim azınlık vatandaşlarla çalışırlar. Dükkânın bekçileri Ermeni Artin ve Avak kardeşler²²³ ve yardımcıları Yahudi David Benezra bunlardan birkaçıdır. Halit Ziya, çok cevval ve yetenekli bir genç olan David Benezra ve arkadaşlarının öğlen aralarında Cezayir Han’da buluşup hem yerel piyasa hem dünyadaki fikir ve siyasi hareketler hakkında sohbet ettiklerine dikkat eder. O gün piyasada kaç cins buğdaydan ne miktar satış olduğu ve ne kadarının kime satıldığına kadar detaylandırılan sohbetlerin kendisinin ticarete dair bilgilerindeki açıkları kapamasına yardımcı olduğunu söyler. Bu Yahudi gençler kendilerini Türk’ten ziyade Türk görerek Ziraat Bankası’nın kooperatifler

²²² Nur Özmel Akın, “Önsöz”, Halit Ziya Uşaklıgil **Kırk Yıl**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014, s.33-44.

²²³ Halit Ziya Uşaklıgil, **Kırk Yıl**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014, s.100.

kurarak üreticinin tarlalarını ekmelerine yardımcı olması gerektiğini söyler ve üreticilerin durumuna üzülmüşlerdi.²²⁴

Halit Ziya hatıratında Ermeni Erkül isminde tüccar kılıklı bir dolandırıcının babasının mağazasından binlerce liralık halıyı Londra, Marsilya ve Hamburg'a satmak için aracılık edip paraları alıp ortadan kaybolduğunu belirtir.²²⁵

Batılı yazarların eserlerini okumayı çok seven Halit Ziya bu eserlere oldukça zor ulaşmaktadır. O dönemlerde İzmir'de posta idaresi son derece ilkel ve yetersiz durumda olduğundan pek çok yabancı posta idare şirketleri bulunmasının yanı sıra çeşitli sipariş ve nakillere aracı olan emanetçiler vardı. Ermeni Kevork da bunların en önemlilerinden biriydi. Halit Ziya'nın sipariş ettiği kitapları İstanbul'dan temin eder, ücretlerini ise babasının mağazasında veznedar olan Rum Petraki'den alırdı.²²⁶

Kendisi de azınlık okullarında okumuş olan yazar, o dönemde İzmir'de bulunan azınlık okullarının eğitiminin kalitesini övdükten sonra bu okullardan mezun olan gençlerin her sene İzmir'in çeşitli faaliyet alanlarında işe başladıklarından bahseder:

“Bir yandan bankalarda, ticarethanelerde, ailelerine ait iş yerlerinde hayat mücadelesi için ellerinde mevcut silahları tecrübe ederken, bir yandan da deneme devresini geçirenler, bu şehrin uğraştırıcı ticaret zemini içine başka bir taraftan girme imkânı bırakmayan çelik bir ağ ile örülürlerdi. Ve yalnız İzmir kâfi gelmeyecek Kasaba ve Aydın demiryolları ile bunlara maharetlerinin, el yatkınlıklarının uygulamaya geçebileceği geniş ve rekabetten korunmuş sahalarını açardı.

Daha sonraları bu gençlerden arkadaş ve rakipleri de olan Halit Ziya, onların iş yapmak, para kazanmak ve daima daha ileri gitmek için aldıkları tahsilin sermayesi ile nasıl kuvvetlendiklerine bizzat şahit olmuştur. Pratik iş hayatında lazım olan pek çok şeyi özellikle birkaç yabancı dili okulda iken öğrenen azınlık gençleri iktisadi ve ticari bilgilerinin yanı sıra hesap işlerinde de yetkindiler. Tek eksiklikleri Türkçelerinin yeterli olmayışı idi ancak iş sahasında karşılarında pek fazla Türk bulunmadığından bunun pek de fazla önemi yoktu. Zira Türkler genellikle palamut, incir, üzüm işlenen azınlıkların sahip olduğu yerlerde bunların idaresi altında ve

²²⁴ A.e., s.244-245.

²²⁵ A.e., s.124.

²²⁶ A.e., s.152.

bunlara para kazandırmak için çalışmaktaydılar. Ve daha da kötüsü bu hallerinden memnun şekilde hayatlarına devam etmeleri idi. Yazar bunun suçunun Türk tipi eğitimde olduğuna inanmaktadır.²²⁷

Yazar İzmir'in ticaret hayatından bahsettiği bölümde İzmir'e yakın bölgelerde üretilen tüm ürünlerin dünyanın çeşitli milletlerine mensup yabancılar ve türlü uyruklara sahip yerli Ermeni, Rum ve bilhassa Yahudilerden oluşan ticaret adamları tarafından pazarlandığını anlatır. Hemen hemen tamamen Türklerin dışında gerçekleşen bu faaliyetlerde üretici kendisine önceden borç veren yabancı ihracat tacirine bağlıdır. Mültezimler ve aracılar elinde gittikçe ufalanan malları son noktaya ulaştığında yabancı tacirlerin kârı git gide büyürken üretici hep zor durumda kalırdı:

“Bu ticaret savaş cidalgahının (savaş alanının) kurbanları müstahsiller, müstefitleri (yararlananları) ecnebi veya şibih ecnebi (yabancı benzeri) unsurlar, temaşegerleri (seyircileri) Türklerdi. Bu hareketin içinde en zeki, en faal, en kavi (güçlü) unsur da muhakkak Musevilerdi.”²²⁸

O dönemde İzmir ve Aydın'da mukim yabancı uyruklu kişileri ilgilendiren işleri düzenlemek amacıyla Mesalih-i Ecnebiye Müdüriyeti (Yabancı İşleri Müdürlüğü) bulunmaktaydı. Zira bu bölgelerde bilhassa İzmir'de hem yerli azınlıklardan çeşitli yabancı uyruklara mensup gerekse dünyanın her tarafından ticaret amacıyla gelmiş yabancılar vardı. Özellikle cebinde Yunan pasaportu olmayan Rum yok gibiydi. İzmir Mesalih-i Ecnebiye Müdürü ise Ermeni Armenak Efendi'ydı.²²⁹ Yazarın İzmir dönemi hatıralarından aklında kalan bir diğer azınlık mensubu ise palamut işleri ile uğraşan zengin Yahudi'dir.²³⁰

Yazar, İstanbul'da çalıştığı günlerde Babıali'nin baştanbaşa Ermeni matbaacılarla dolu olduğunu ve onların kitap, gazete, matbaa hayatına ırklarına ait çalışkanlık, beceriklilik kabiliyetlerini getirmemiş olsalardı edebiyat ve düşünce hayatının durumunun daha da kötü olacağını söyler.²³¹ Örneğin İstikbal Gazetesi ve

²²⁷ A.e., s.160.

²²⁸ A.e., s.243-244.

²²⁹ A.e., s.490.

²³⁰ A.e., s.251.

²³¹ A.e., s.257.

ilk mizah dergisi Diyojen'in sahibi Rum gazeteci, yazar Teodor Kasap,²³² dönemin en muktedir ve en cesur yayıncısı olarak tanınan Ermeni Arakel Efendi²³³ ve Vakit gazetesi sahibi Ermeni gazeteci Filip Efendi²³⁴ önemli gazetecilerdendir. Beyazıt Sahaflar çarşısında Ermeni sahafların çoğunluğu teşkil etmesi gibi²³⁵ Babıali Yokuşu'nda da pek çok Ermeni kitapçı bulunmaktaydı.²³⁶ Yine Beyazıt'ta Okçularbaşı Caddesi üzerinde bulunan dönemin edip ve aydınlarının bir araya geldikleri, 1857'den 1920'lere kadar faaliyet gösteren ünlü Sarafım Kırathane'sinin sahibi de Ermeni Sarafım Efendi'ydi.²³⁷

Kırk Yıl'da Devlet işlerinde görevlendirilen azınlık mensupları olarak Hariciye Nezareti'nin ileri gelen yetkililerinden biri olan ismi verilmeyen bir Ermeni,²³⁸ Yıldız Sarayı İdaresi'nde Hukuk müşaviri Rum ileri gelenlerinden Kalyadi Bey²³⁹ ve Dönemin Hazine-i Hassa Nazırı Ermeni Agop Paşa'nın²⁴⁰ adı geçer.

Uşaklıgil'in bankacılık günlerinde karşılaştığı azınlık mensupları arasında Osmanlı Bankası'nın İzmir Şubesinin önemli yetkililerinden Ermeni İstepan Nubar Efendi,²⁴¹ Osmanlı Bankası ikinci müdürü Rum Georges Cartalı²⁴² ve fakir bir aileden gelen ve küçük yaşta Osmanlı Bankası'na hizmetkar olarak giren fakat azmi ve çalışkanlığı sayesinde yıllar içinde çeşitli dillere hakim ve bankanın en önemli yetkililerinden biri haline gelen Rum Demetrius Decipris vardır.²⁴³

Yazarın *Kırk Yıl* isimli hatıratında bahsi geçen diğer azınlık mensubu kişiler isimsiz Rum dava vekili,²⁴⁴ Beyoğlu'nun en temiz lokantasının sahibi Rum Yani,²⁴⁵

²³² A.e., s.99.

²³³ A.e., s.269.

²³⁴ A.e., s.260.

²³⁵ A.e., s.261.

²³⁶ A.e., s.547.

²³⁷ A.e., s.263.

²³⁸ A.e., s.276.

²³⁹ A.e., s.560.

²⁴⁰ A.e., s.273.

²⁴¹ A.e., s.290.

²⁴² A.e., s.443.

²⁴³ A.e., s.450-453.

²⁴⁴ A.e., s.441.

²⁴⁵ A.e., s.503.

Ermeni Doktor Taptas,²⁴⁶ Rum göz doktoru Gabrielidis²⁴⁷ ve Ermeni kuyumcu Konstantara Kardeşler'dir.²⁴⁸

Halit Ziya, hatıratında Unkapamı köprüsünün Galata tarafında Türk hariç ne kadar millet varsa dolu olduğundan bahseder ve yabancıların, Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin malikânelerinde mesut bir ömür sürerken Türklerin ise öte tarafta yoksun bir hayat yaşadıklarından dem vurur.²⁴⁹

Yetiştığı ortam ve iş hayatı içerisinde pek çok gayrimüslim azınlık ile temasta bulunan ve *Kırk Yıl* isimli hatıratında yirmi altı değişik gayrimüslim azınlık mensubuna değinmesine rağmen, Uşaklıgil'in romanlarında bu kişilere çok az yer vermesi enteresandır. İncelenen eserleri içerisinde sadece üç romanında altı adet azınlık mensubunun bahsine rastlanır. Bunların içinde sayıca en fazla olanı ise 1908/09 tarihli *Nesl-i Ahir*'dir. Bu romanda Marsilya'dan İzmir'e geçen vapurun az sayıda birinci sınıf müşterilerinden zengin bir Ermeni ailesi²⁵⁰ ve Beyoğlu'nun ünlü poker ailesi Ermeni Simkeşyan Ailesi'nin hangi iktisadi faaliyet alanında buldukları belirtilmemesine rağmen servet sahibi olduklarına değinilir.²⁵¹

İzmirli Ermeni tüccar Çeçeyan Efendi,²⁵² İrfan'ın Vezir konağında karşılaştığı "muamele-i mühimme-i maliye (önemli bir para işi)" teklif eden Rum tacir²⁵³ ve Büyükkada'da fayton sefası sırasında karşılaşılan Yahudi banker ailesi romanın diğer azınlık mensubu karakterleridir.²⁵⁴

Uşaklıgil'in, 1894 tarihli *Ferdi ve Şürekası*'nda ise sadece Yahudi bir defterci²⁵⁵ ve 1925 tarihli *Aşk-ı Memnu*'sunda Rum hizmetçi Katina'nın²⁵⁶ ismi geçer.

²⁴⁶ A.e., s.669.

²⁴⁷ A.e., s.669.

²⁴⁸ A.e., s.669.

²⁴⁹ A.e., s.738.

²⁵⁰ Halit Ziya Uşaklıgil, *Nesl-i Ahir*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2009, s.38.

²⁵¹ A.e., s.160.

²⁵² A.e., s.54.

²⁵³ A.e., s.92.

²⁵⁴ A.e., s.106.

²⁵⁵ Halit Ziya Uşaklıgil, *Ferdi ve Şürekası*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2011, s.20.

²⁵⁶ Halit Ziya Uşaklıgil, *Aşk-ı Memnu*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2005, s.52.

Nabizade Nazım Seçkisi

Çalışmada döneminin realist romancısı olan Nabizade Nazım'ın (1862-1893) *Karabibik* (1891) ve *Zehra* (1896) adlı romanları incelenmiştir. Antalya'da bir Rum köyü olan Temre'de geçen *Karabibik*'de pek çok Rum karaktere yer verilir. Romanın mekânlarından Temre köyü Hıristiyan köyü olarak tanımlanır ve halkının çoğunun ticaretle uğraştığı belirtilir.²⁵⁷ Köyün en zengin kişisi tüccar Rum Anderya'dır²⁵⁸. Nakit sıkıntısı yoktur ve bu sayede köylüye borç para ve veresiye mal verebilir. Ancak bunun karşılığını faiz ya da topraklarına el koyma şeklinde mutlaka alır. *Karabibik* bir çift güzel öküz alabilmek için Rum tüccar Anderya'dan borç almayı düşünür. Ama Anderya'ya olan borcu iyice kabarmıştır.²⁵⁹ Bu yüzden köyün diğer bir Rum zengini olan Barba Yani'den faiz karşılığı borç ister.²⁶⁰ Köyün hekimi ise Rum Linardi'dir.²⁶¹ Nazım, *Zehra*'da da gene Meyhaneci Yani ve Nikoli ile Subhi'nin sevgilisi olan Urani'nin evlendiği zengin Rum Mösyö Kostaki²⁶² gibi Rum karakterlere yer verir.

Hüseyin Rahmi Gürpınar Seçkisi

Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944) romantizmin aşırı ve yapmacık hassasiyetine karşı çıkmış, ilk yazılarından itibaren Ahmet Mithat'ın dikkatini çekmiş ve çok sayıda eser veren bir yazardır. Eserlerinde Ahmet Mithat ve Ahmet Rasim'in eserlerindeki gibi bol folklor malzemesine rastlanır. Avam için edebiyat yapmayı tercih eden seçkin bir yazar olarak tanınan Gürpınar'ın eserleri canlı tasvirleri ile dikkat çeker.²⁶³ Hüseyin Rahmi'nin azınlıkların burjuva yapısına oldukça hakim olduğu eserlerindeki diyalogların gerçeğe uygunluğundan anlaşılabilir.

Çalışmada yirmi beş adet Gürpınar eseri incelenmiştir. İncelenen yazarlar arasında en fazla gayrimüslim azınlık karakterlere yer veren romancı olan Gürpınar, tüm romanlarında bu karakterlerin mesleklerine ve kişiliklerine ait detaylı bilgiler

²⁵⁷ Nabizade Nazım, **Karabibik**, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2003, s.44.

²⁵⁸ **A.e.**, s.44.

²⁵⁹ **A.e.**, s.29.

²⁶⁰ **A.e.**, s.49,50.

²⁶¹ **A.e.**, s.46.

²⁶² Nabizade Nazım, **Zehra**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997, s.160.

²⁶³ Enginün, **a.g.e.**, 2014, s.309-310.

vererek adeta dönemin panoramasını çizmiştir. İncelenen yirmi beş romanda yetmişin üzerinde azınlık karaktere rastlanmıştır. Bu anlamda incelenen eserler arasında en fazla sayıda gayrimüslim azınlığa ve değişik iktisadi faaliyet alanına yer veren yazar Hüseyin Rahmi Gürpınar olmuştur. Bu kişilerin faaliyet gösterdikleri meslekler kırk değişik başlıkta toplanmaktadır: borsacı, meyhaneci, emlakçı, terzi, simsar, kapıcı, modist, ebe, pansiyoncu, şirket yöneticisi, tercüman, pamuk tüccarı, doktor, hizmetçi/uşak, öğretmen, kapıcı, aşçı, tuhafiyeci, kumaşçı, bakkal, tütüncü, ipekçi, canfesçi, tenekeci, memur, kuru kahveci, kuyumcu, otelci, arabacı, tüccar, avukat, iplikçi, berber, bahçıvan, otel görevlisi, ressam, silah tüccarı, odabaşı ve mobilyacı.

Hüseyin Rahmi'nin incelenen romanlarından tasnif edilen meslekler incelendiğinde tüm meyhanecilerin Rum, tüm borsacıların ve tercümanların Yahudi ve tüm bakkalların Ermeni milletinden olduğu görülmektedir. Hatta Gürpınar'ın bakkallarının hepsinin adı ya Bodos ya da Apostol'dur. Gürpınar, eserlerinde tacirlik yapanları genellikle tüccar diye geçiştirmeden detaylı bir şekilde bilgi vermiştir; pamuk tüccarı, kumaş tüccarı, tütün tüccarı, ipekçi, canfesçi, silah tüccarı, iplik tüccarı vb.

1925 tarihli *Ben Deli Miyim?* isimli romanda Rum, Ermeni ve Yahudi vatandaşların yaltaklanma ve rüşvet işlerindeki yetenekleri sayesinde milyoner olduklarından bahsedilir. Ayrıca bu tarz zenginleşme usullerinin Osmanlı döneminden sonra Cumhuriyet döneminde de işe yaradığı belirtilir.²⁶⁴ Borsa Han'ında simsarlık yapan kişiler ise genel olarak Yahudilerdir.²⁶⁵ Bu eserdeki diğer azınlık mensubu ise Rum meyhaneci Barba'dır.²⁶⁶

1926 tarihli *Tutuşmuş Gönüller* isimli romanın gayrimüslim karakterleri Rum meyhaneci Barba²⁶⁷ ve aynı zamanda emlak komisyonculuğu da yapan Balıkpazarı'nda tüccar Rum Ananyadi'dir.²⁶⁸

²⁶⁴ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Ben Deli miyim?**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1996, s.33.

²⁶⁵ **A.e.**, s.83-87.

²⁶⁶ **A.e.**, s.279.

²⁶⁷ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Tutuşmuş Gönüller**, Everest Yayınları, İstanbul, 2009, s.177.

²⁶⁸ **A.e.**, s.250.

Kokotlar Mektebi'ndeki (1929) Ermeni asilzadelerden mirasyedi Aram Tefeciyan her türden simsarlık ile meşgul olmaktadır.²⁶⁹ Rum Tekkulak Yorgi ise Galata'da meyhanecilik yapmaktadır.²⁷⁰ Romanın diğer azınlık karakterleri adı verilmemiş Ermeni kadın terzi²⁷¹ ve Rum kapıcıdır.²⁷²

Namuslu Kokotlar'daki (1928) Ermeni Matmazel Kinoş²⁷³ Beyoğlu'nda ve 1899 tarihli *Metres*'teki Ermeni modist Hezar Kürekçıyan²⁷⁴ Pangaltı'da modistlik yapmaktadırlar. *Namuslu Kokotlar*'da ayrıca Sirkeci'de meyhanecilik yapan Rum Mihali²⁷⁵ ve Fener'de Rum ebe Madam Diyamandi'den bahsedilir.²⁷⁶

Deli Filozof adlı eserde bahsi geçen Yahudi Jak'ın "*Sosyete Anonim Komersiyal*"ın yöneticisi olduğu belirtilir.²⁷⁷ Romanda Tepebaşı'nda pansiyon işleten Madam Agalo²⁷⁸ ve sayısı ve ismi belli olmayan Yahudi tercümanlar konu edilir.²⁷⁹

1930 tarihli *Utanmaz Adam* adlı romanında Gürpınar, pamuk tüccarı Ermeni Manokyan Efendi'den bahseder. Manokyan Efendi, Mısır'dan ve Adana'dan pamuk getirip ticaretini yapmaktadır.²⁸⁰ Ayrıca meyhaneci Rum Apustol²⁸¹ ve Balıklı Rum Hastanesi'nde çalışan Rum Doktor Zagordiyos'dan bahsedilir.²⁸²

Metres'teki gayrimüslim kadrosu oldukça kalabalıktır. Bunların içinde ticaretinin genişliği ve parasının büyüklüğü ile nam salmış, kilise ve okullara bağışçı olan yaşlı Rum'dan bahsedilir. İsmi verilmeyen bu kişi uluslararası ticaret yapmaktadır. Öyle ki Paris'te bir ticaret işinden birkaç saat içinde milyonlar kazandığı

²⁶⁹ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Kokotlar Mektebi**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1982, s.105.

²⁷⁰ **A.e.**, s.235.

²⁷¹ **A.e.**, s.30.

²⁷² **A.e.**, s.166.

²⁷³ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Namuslu Kokotlar**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1984, s.226.

²⁷⁴ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Metres**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1982, s.7-20.

²⁷⁵ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Namuslu Kokotlar**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1984, s.211.

²⁷⁶ **A.e.**, s.268.

²⁷⁷ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Deli Filozof**, Atlas Kitabevi, İstanbul, (1982b), s.123.

²⁷⁸ **A.e.**, s.104.

²⁷⁹ **A.e.**, s.167.

²⁸⁰ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Utanmaz Adam**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1997, s.98.

²⁸¹ **A.e.**, s.176.

²⁸² **A.e.**, s.230.

bilgisi verilmiştir.²⁸³ Ermeni oda hizmetçisi Meryem Dudu,²⁸⁴ Rum Fransızca hocası Nikolayidi Efendi,²⁸⁵ Ermeni kapıcı Mösyö Karabet,²⁸⁶ Ermeni aşçı Kırkor,²⁸⁷ Rum tuhafiyeci Nikoli,²⁸⁸ Rum hizmetçi Rozet,²⁸⁹ Rum uşak Antuvan²⁹⁰ kadronun diğer azınlık karakterleridir.

1900 tarihli *Tesadüf* adlı romanında Gürpınar Eminönü ve çevresindeki esnafa dair bilgiler verir. Bu esnafın içinde gayrimüslimler yoğunluktadır. Kalpakçılarbaşı'nda kumaş dükkânı olan Rum Andonaki,²⁹¹ Hobyar'da Ermeni bakkal ve çırağı Mardiros²⁹² ve Rum tütüncü,²⁹³ Kalpakçılar Han esnafından Ermeni ipekçi Artin ve Ermeni canfesçi Mıgır bu civarda faaliyet göstermektedirler.²⁹⁴ Ayrıca Rum terzi Katina'nın da romanda bahsi geçer.²⁹⁵

Acı Gülüş (1923) romanındaki tercümanlar yine Yahudi,²⁹⁶ bakkal ise yine Ermeni Bodos'tur.²⁹⁷ Diğer romanlarda Yahudilerin genelde borsacılık, sarraflık ve tüccarlık yapmalarına rağmen buradaki Yahudi Mişon tenekecilik yapan bir orta hallidir.²⁹⁸

Şıpsevdi'de (1908) Gürpınar, tramvay şirketinde çalışan Rum Anastas, Yorgos, Nikolas'dan bahseder.²⁹⁹ Bunların Türkçeyi doğru dürüst konuşamamasına rağmen bu görevde olmasını eleştirir. *Şıpsevdi*'nin bakkal Bodos'u ve çırağı Apostol Erenköy'ün kibar konaklarına hizmet vermektedirler.³⁰⁰ Şark Demiryolları büyük piyangosu

²⁸³ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Metres**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1982, s.62.

²⁸⁴ **A.e.**, s.7-20, 139-163.

²⁸⁵ **A.e.**, s.40.

²⁸⁶ **A.e.**, s.121.

²⁸⁷ **A.e.**, s.170.

²⁸⁸ **A.e.**, s.206.

²⁸⁹ **A.e.**, s.258.

²⁹⁰ **A.e.**, s.266.

²⁹¹ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Tesadüf**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1984, s.48.

²⁹² **A.e.**, s.123-126.

²⁹³ **A.e.**, s.137.

²⁹⁴ **A.e.**, s.160.

²⁹⁵ **A.e.**, s.48.

²⁹⁶ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Acı Gülüş**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1983, s.19.

²⁹⁷ **A.e.**, s.264.

²⁹⁸ **A.e.**, s.264.

²⁹⁹ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Şıpsevdi**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1999, s.52.

³⁰⁰ **A.e.**, s.138-142.

Balıkpazarı'nda kurukahvecilik yapan Ermeni Kevork'a çıkar.³⁰¹ Gürpınar, bu romanında Osmanlı döneminde İstanbul'un en zenginlerinden olan Antoine Alion'dan esinlenerek "*Alyon kesilmek*" deyimini kullanır.³⁰² Gerçekten de Mösyö Alyon, bir kimsenin zenginliğinin derecesini beyan için "*alyon gibi*" tabirinin sebab-i irâdı olan İstanbul zenginlerindedir. Bu eserde yer alan diğer azınlık karakterler Samatyalı Ermeni Ebe Sürpük³⁰³ ve Rum hizmetçi Eleni'dir.³⁰⁴

Ermeni kuyumcu Bedros Ağa³⁰⁵ ve Rum arabacı Nikoli,³⁰⁶ Gürpınar'ın 1889 tarihli *Şık ve Aşk Batağı* adlı romanlarında yer verilen azınlık mensuplarıdır.

1926 tarihli *Billur Kalp* isimli romanda Abdülhamit devrinde hükümetin yasakladığı postaların, sefaret kolileri ile İstanbul'a sokulduktan sonra Rum ve Ermeni tüccar ve kitapçıların yardımıyla dağıtımının yapıldığından bahsedilir.³⁰⁷ Rum otelci Madam Savaro da *Billur Kalp*'de söz edilen azınlık karakterlerdendir.³⁰⁸

Genellikle kadınların çalışma hayatında pek aktif olmadıkları bilinmektedir. Ancak o dönemde bile azınlık kadınlarının çalışma hayatında Türk kadınlarından daha fazla görülmeleri ile ilgili eleştirel bir konuşma geçmektedir. Bedesten'de yaptığı el işlerini satarak para kazanamaya çalışan Sema Hanım'la işlerini daha kârlı şekilde satabileceği yönünde tavsiye veren bir Bey ile arasında geçen konuşmada Selma Hanım nezdinde Türklerin ticareti küçümsemeleri ve uzak durmaları eleştirilmektedir:

"-Beyefendi affedersiniz. Benim işlerim sıraya konulmuştur. Rastgele bir iş için elimdekileri bırakamam..."

-İşte tamam bir İstanbul kızıdır.

-İstanbul kızı ne demek?

-(espri mökomers)i olmayanlara böyle derler...

³⁰¹ A.e., s.286.

³⁰² A.e., s.287.

³⁰³ A.e., s.60.

³⁰⁴ A.e., s.61.

³⁰⁵ Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Şık*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014, s.103.

³⁰⁶ Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Aşk Batağı*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1972, s.59.

³⁰⁷ Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Billur Kalp*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1960, s.88.

³⁰⁸ A.e., s.76.

-Ben (modest) bir işçi kadını. (Komers) ile ne işim var?

-İşte yaptığınız bu iş küçük bir komerstir. Durmadan el emeğinizi artıracak çareler düşünmelisiniz. Siz bir yola alıştınız mı artık sağınıza solunuza baş çevirmeden hep oradan gitmeye kalkıyorsunuz. Onlardan daha iyi iş yapmanız bile Yahudi, Rum işçi kızlarla bir olamıyorsunuz. Ben Türküm. Siz de Türk'sünüz. Sırf yurttaşlık gayretiyle size bir iyilikte bulunmak istiyorum. Anlamadan dinlemeden reddediyorsunuz.”³⁰⁹

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın 1919 tarihli *Toraman* isimli eserinde İstanbul piyasasında çeşitli ürünlerin pazarlamasını yapan bir komisyoncunun faaliyetlerine yer verilir. Gayet önemli miktarlarda tütün işi yapan iki Rum, Karadeniz sahilinde depo ettirdikleri tütünleri İstanbul piyasasına sürmek için bu komisyoncu ile anlaşılır. Bu işten sadece komisyoncunun başına otuz bin liradan fazla düşmektedir.³¹⁰ Aynı komisyoncu, bir Ermeni tüccar ile de önemli miktarlarda tahıl işi yapmaktadır.³¹¹ Komisyoncunun diğer bir müşterisi ise Yahudi Mişon'dur. Mişon, Ortaköy'de kâgir bir yalının mahzeninde binlerce okka köseleyi istiflemiştir. Fakat biri Mişon'u devlete ihbar etmiştir. İhbarcı ihbarını geri almak için çok fazla rüşvet isteyince Mişon “Öyle de battım, böyle de battım. Bari malımı devlete veririm, hayrını görsün, yüleyüle (güle güle) kullansın” der.³¹²

Dünyanın Mihveri Kadın mı Para mı? (1949) adlı eserinde Gürpınar, Yahudi çocuklarının henüz dört yaşındayken ticarete atıldıkları yönünde ironi yapar. Ünlü kapitalist Yahudi aileleri Kamondo ve Rotschild'lerden bahsederek Yahudilerin ticari becerilerine değinir.³¹³ Romadaki diğer azınlık karakterleri ise Rum Pansiyoncu İlya,³¹⁴ İlya'nın oğlu Rum bakkal Apostol³¹⁵ ve İlya'nın avukatı Rum Hırsto gibi orta sınıftan insanlardır.³¹⁶

1924 tarihli *Efsuncu Baba*'da da Gürpınar, *Dünyanın Mihveri Kadın mı Para mı?* adlı eserinde olduğu gibi Yahudilerin kapitalizm ile olan ilişkisine dair ipuçları

³⁰⁹ A.e., s.219.

³¹⁰ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Toraman**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1996, s.279.

³¹¹ A.e., s.279.

³¹² A.e., s.279.

³¹³ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Dünyanın Mihveri Kadın mı Para mı?**, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1971, s.11.

³¹⁴ A.e., s.11.

³¹⁵ A.e., s.11.

³¹⁶ A.e., s.12.

verir. O devrin Yahudilerinin eskiler gibi tılsım işleri ile uğraşmadıklarından artık maliyeye ve piyasaya giriştiklerinden, altının esas madenini böylece bulmuş olduklarından bahseder.³¹⁷ Gürpınar'ın bu romandaki tercümanları da yine Yahudi'dir.³¹⁸ Fazılpaşa'da iplik eğirme ile uğraşan esnaf ise (kazazlar) Ermeni'dir: Agop ve Kirkor.³¹⁹

Kaderin Cilvesi'nde (*Başımıza Gelenler*) (1964) hizmetçi kadrosu tamamen gayrimüslimlerden oluşur: Ermeni hizmetçi Vortik, Rum Eleni³²⁰ ve Rum Miryam.³²¹ Doktor karakteri ise Ermeni Bartamyan'a aittir.³²²

Hayattan Sayfalar (1919) ve *Son Arzu* (1922) eserlerinde günlük hayatın içinden sıradan insanlar olarak Fenerli Rum berber,³²³ Yahudi gezgin tuhafiyeci³²⁴ ve Rum bahçıvan Yovan ile karşılaşılır.³²⁵

1921 tarihli *Kesik Baş*'ta otel/pansiyon işletmeciliği yapanlardan bir tanesi Galata'da Yahudi Madam Moiz,³²⁶ diğeri de Kumkapı'da Rum Vengel'dir.³²⁷ Madam Moiz'in yardımcısı otel görevlisi Yahudi Josef'tir.³²⁸ Ermeni Mösyö Parseh ise memurluk yapmaktadır.³²⁹ Romanın iki ressamı ise Ermeni Mösyö Leon³³⁰ ve Yahudi Mösyö Alber'dir.³³¹

İffet (1899) romanında adı geçen bakkal da Ermeni Bodos'tur.³³² El işleri yaparak hayatını kazanmayı hedefleyen İffet bunları nasıl paraya çevireceğini

³¹⁷ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Efsuncu Baba**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1995, s.33.

³¹⁸ **A.e.**, s.31.

³¹⁹ **A.e.**, s.23.

³²⁰ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Kaderin Cilvesi**, Pınar Yayınevi, İstanbul, 1964, s.55.

³²¹ **A.e.**, s.76.

³²² **A.e.**, s.77.

³²³ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Hayattan Sayfalar**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1997, s.239.

³²⁴ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Son Arzu**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1984, s.14.

³²⁵ **A.e.**, s.108.

³²⁶ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Kesik Baş**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1995, s.217-224.

³²⁷ **A.e.**, s.261.

³²⁸ **A.e.**, s.224.

³²⁹ **A.e.**, s.229.

³³⁰ **A.e.**, s.229.

³³¹ **A.e.**, s.258.

³³² Hüseyin Rahmi Gürpınar, **İffet**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1998, s.73.

bilemeyince bir Rum kadından yardım ister. İsmi verilmeyen bu Rum kadın İffet'in yaptığı el işlerini esnafa pazarlar.³³³

Gürpınar'ın 1935 tarihli *Eşkîya İnde* adlı romanı Osmanlı gayrimüslimlerinin, özellikle Yahudilerin ticari ve mali sektörlerdeki yerleri, zihniyet yapıları ve bu konularda Müslümanlar ile aralarındaki farkları gözlemlemek açısından adeta bulunmaz bir kaynaktır. Yahudi Durani Kardeşler'in zihniyet yapısı tipik bir kapitalist nasıl olur sorusuna verilecek en güzel cevaptır.

Romanda yanında çalıştırdığı işçilerini türlü yollarla sömüren Ermeni tüccar Karakin Altınyan³³⁴ ve Yahudi komisyoncular Samoel ve Hayım Durani Kardeşler'den bahsedilir. Eşkîyaların eline düşen Yahudi kardeşlerden Hayım'in aklı tutsakken bile para kazanmaktadır. Kapital koymadan para kazanmanın öneminden bahseder.³³⁵ Yahudi kardeşlerin arasında geçen konuşma şöyledir:

“- Hayım... Biz İstanbul'dan Salı yunu (günü) çıktık. Çarşamba gece yakalandık.

-Böyle oldu-

-Piyaça (piyasa) kaçta kapandı?

-Aklımda... Defterde kayıt da koydum...

-Osmanlı?

- Üç yüz seksen buçuk...

-İngiliz?

-Üç yüz kırkbeş...

-Fransız?

-Yüz doksan altı buçuk...

Drahmi, İtalyan, Mark, dolar, ley, leva hepsini sorduktan sonra

-(Rant Ejipsiyen) kaçta?

-Katrpur san.. C 500 Frank.

³³³ A.e., s.122.

³³⁴ Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Eşkîya İnde*, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1982, s.107-108.

³³⁵ A.e., s.182-185.

-Verdin mi hepsini bunların?

-Vermedim...

-Kazık yedin..."

Eşkîyalar bir müddet sonra başka bir tutsak olan Hacı Ağa'yı serbest bırakmak için pazarlık yaparlarken Yahudi kardeşlere de fikirlerini sorarlar:³³⁶

" Hayim: Pazarlıksız iş olmaz. Bu Hacı Efendi üç bin lira veremiyorsa, belkim beş yüz lira verebilir. Siz bu para üzerinden bir iskonto yapmalısınız. Niçin adam öldürmeli? Beş altı yüz lira fena mı? Bu ihtiyarı boğup da ne kazanacaksınız?

Reis: burası Havyar Han'ı değil. Sen Hacı'yı savunur gibi görünerek kendi hesabına pazarlık ediyorsun. Sıra size geleceğini biliyorsun. Ben beş bin lira isteyip de beş yüz liraya inen eşkıyalardan değilim. Burada Yahudi pazarlığı olmaz. Parayı verirsen kurtulursun. Vermezsen seni pazarlıksız öldürürüm. Hacı Efendi "Cennete gideceğim" diye avunuyor. Bilmem sizin dininizde nasıldır? Eşkîya elinde ölen cennete gidiyor mu? Haham bu işe ne diyor?

Hayim: ahrete Allah karışır. Kimse bilmez. Oraya gitmek için acelemiz yok. Dünyaya geldik ki bir parça oturalım. Biz komisyoncu... Buyun (bugün) kazanır buyun (bugün) yeriz. Nerede üç bin lira... Beş bin lira... Hohoho... Ortalıkta kriz var... Para yok... Buyune buyun (bugüne bugün) bir eşkıya başıdır. Bu, şimdi büyük zanaat... Borsayı bilmelisin... Bankalar krediyi kapadılar. Beş yuz adam öldürsen beş bini bulamazsın. Bizim verebileceğimiz kadar para istemelisin ki iş olsun da kazanasın. Öldür... öldür. Ne kazanacaksın? Türkler için dünyada efendilik, ahrette şehitlik... Bu ne güzel şey... Yahudiler için böyle değil...

Reis: Sen bu ağız kalabalığını Galata'da yap...³³⁷

1968 tarihli *Can Pazarı*'nda bahsi geçen gayrimüslim azınlık karakterler silah tüccarı Yahudi Kastro³³⁸ hariç Ermenilerden oluşur. Bu kişiler: Fatih çarşı içinde aşçılık yapan isimsiz Ermeni,³³⁹ kuyumcu Karabet³⁴⁰ ve ne işle meşgul olduğu bilinmeyen fakat Ermeni zenginlerinden olduğu belirtilen Kırkor Kaymakçıyan'dır.³⁴¹

³³⁶ A.e., s.199.

³³⁷ A.e., s.187.

³³⁸ Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Can Pazarı*, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1982, s.81-83.

³³⁹ A.e., s.8.

³⁴⁰ A.e., s.24.

³⁴¹ A.e., s.265.

1928 tarihli *Cehennemlik*'te İstanbul'da dönemin meşhur doktorlarından Ermeni Dr. Rupen Alimyan³⁴² ve Dr. Alimyan'ın Şaşkızade Han'da odabaşılık yapan babası Haçik'den bahsedilir.³⁴³

Nimetsinas'ta (1901) sözü geçen azınlıklar ise Yahudi cemaatinden mobilyacı Franko³⁴⁴ ve hem doktor olan hem de eczanesi bulunan Yahudi Dr. Yasef'tir.³⁴⁵

Burhan Cahit Morkaya Seçkisi

Döneminin en çok okunan yazarlarından olan Burhan Cahit Morkaya (1892-1949) savaş döneminde toplumda gerçekleşen değişimleri romanlarında anlatır.³⁴⁶ Burhan Cahit'in *Cephe Gerisi* (1933) romanı Birinci Dünya Savaşı dönemi İstanbul'unda geçmektedir. Ordu müteahhidi olan Yahudi Aseo, Binbaşı Faruk'un Almanya'ya görevli gideceğini öğrenmiş ve ona kırk bin lira karşılığında kendisine makara tiresi getirmesini teklif etmiştir. Ancak binbaşı, Levazım reisi ile türlü türlü işler yapan ve bazı erkânın çıkar amacıyla peşinden koştuğu bu müteahhidin teklifini geri çevirir.³⁴⁷

Romandaki bir diğer savaş fırsatçısı da bu sayede servet edinen Ermeni tüccar Agop Efendi'dir. Ortağı Şekerzade Hakkı Bey'in Almanya'dan yolladığı ipek çorapları İstanbul'da pazarlamaktadır. Karşılığında ise Avrupa'ya altın ve elmas gönderme hazırlığındadır. O dönemde savaş fırsatçıları engellemek için kurulmuş olan *Men-i İhtikar Komisyonu*'nun da gizli bir üyesi olan Agop, görevini kötüye kullanarak nerede ipekli mal, kaçak mal varsa savaş zengini olmak isteyen Türklere haber vermektedir. Zira ticarete yabancı olan Türkler bu eksikliklerini gayrimüslimlerin bu işlerdeki tecrübelerini kullanarak gidermek istemektedirler. Eskiden "sümsük" tabir edilen Agop bu işler sayesinde artık "kalantor" olmuştur.³⁴⁸

³⁴² Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Cehennemlik**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2005, s.50-70.

³⁴³ **A.e.**, s.63.

³⁴⁴ Hüseyin Rahmi Gürpınar, **Nimetsinas**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1965, s.17.

³⁴⁵ **A.e.**, s.107-114.

³⁴⁶ Enginün, **a.g.e.**, 2013, s.301.

³⁴⁷ Burhan Cahit Morkaya, **Cephe Gerisi**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1933, s.37-39.

³⁴⁸ **A.e.**, s.72,73.

1935 tarihli *Patron* isimli eserde Morkaya'nın savaş sonrası yeni kurulan ulus devletinin ekonomisinde de Osmanlı dönemindeki gibi gayrimüslim azınlıkların ağırlıklı olarak bulunmasından doğan rahatsızlığı hissedilir:

*“Ecnebi ihtirası, ecnebi tamahı ile fakirleşen, topraklaşan memlekette silahın vazifesi bitmişti. Ana vatan temizlenmişti. Fakat süngünün sürüp çıkaramadığı ecnebi ticaret ve sanat müesseseleri gözle görünmez birer kanser damarı gibi memleketin en geri yerlerine kadar yayılmıştı.”*³⁴⁹

Romanda Türkiye’de ticaretin ağırlıklı olarak gayrimüslimlerin elinde olduğundan bahsedilerek bunun en büyük nedeninin Türklerin ya memur ya da asker olmak istemesi gösterilmektedir. Ticaret alanındaki yetkinlikleri sayesinde gayrimüslimler zamanla devlet katında da etkili kişiler konumuna gelebilmektedirler. Örneğin piyasanın çok hürmet ettiği kalantor Ermeni tüccar Şekerlemeciyan da devletin açtığı ihaleleri alarak yüklü bir servet yapmıştır.³⁵⁰

Muhasebe muavini olarak görev yapan Ermeni Agop Manulyan büyük harpte, bir harp zengininin yanında iş tutmuş, harp bitince de onun mallarına el koyarak zenginleşmiştir.³⁵¹ Yine Şark Ticaret Şirketi’nin İstanbul temsilcisi olan komisyoncu Ermeni Mikael Torosyan mütareke yıllarında işgal kuvvetlerinin zabıtalığını yaparak servet sahibi olmuştur.³⁵² Aynı şirkette muhasebeci olan Ermeni Hamayak Torkumyan aynı zamanda yabancılarla iş yapmakta ve bu sayede kazancı artmaktadır.³⁵³

Eserde, Yahudi, Ermeni ve Rumlar tarafından idare edilen toptancı ticaret evlerinin Anadolu’ya gidecek olan malları fahiş fiyatlarla yerine ulaştırdıklarından ve Anadolu tüccarının bu işten büyük zarar gördüğünden bahsedilir.³⁵⁴ Bu romanda bahsi geçen Yahudi sekreter Raşel ise sıradan bir memurdur.³⁵⁵

Dünkülerin Romanı (1934) Morkaya'nın tarihten gerçek kişilere de yer verdiği bir eserdir. Daha sonra Hariciye Nazırı olacak olan Ermeni Noradunkyan Efendi'nin³⁵⁶

³⁴⁹ Burhan Cahit Morkaya, **Patron**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1935, s.6.

³⁵⁰ **A.e.**, s.316.

³⁵¹ **A.e.**, s.16.

³⁵² **A.e.**, s.15.

³⁵³ **A.e.**, s.16.

³⁵⁴ **A.e.**, s.138.

³⁵⁵ **A.e.**, s.11.

³⁵⁶ Burhan Cahit Morkaya, **Dünkülerin Romanı**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s.20.

yerine 1909 yılında Ticaret ve Ziraat Nazırı olarak Ermeni Hallaçyan Efendi'nin getirildiğini fakat daha sonra onunda istifa ettiğine değinilir.³⁵⁷

Milli iktisat meselesine olan hassaslığı bilinen Morkaya bu eserinde de Ermenilerin İzmir, aydın gibi kıyı şehirlerinden toplanan incir ve üzümü yabancılara satarak ve Türk'ün malını Türk köylüsüne aracılık yaparak satıp zenginleşmelerinden bahseder. Bu sayede *“her yaz Ada 'da bir köşk, Beyoğlu 'nda bir apartman yükseldikçe Anadolu içinde birkaç köy kütüğe düşecek, birkaç ocak sönecektir”*³⁵⁸ ifadesi ile ülkenin ticaretindeki *“gayri millî”* unsurlardan duyduğu rahatsızlığı belirtir.

Bu dönemde Yahudilerin de Ermenilerden geri kalmayarak istikrazlardan, donanma fenerlerine, makara tiresi gibi en küçük ticarete kadar gerçekleştirerek zenginleştikleri ifade edilir.³⁵⁹

Bursa'da da ticaret hayatının tamamıyla Ermeni ve Yahudilerin elinde olduğu belirtilir. Türk ahalinin ise türbelerin ve imaretlerin bekçiliğini yaptığı, memurlar sınıfının Bursa'yı adeta bir tekaütler yurdu haline getirdiklerine değinilir.³⁶⁰

Bu eserde de Morkaya'nın savaşı çıkarıcılarına olan hassasiyeti yer alır. Romanda levazım reisi ile ahbaplık kuran bir Türk tüccarın bu sayede aldığı İdare-i Mahsusa çivi, perçin ihalesini bir Ermeni tüccara ciro ettiği ve ayaküstü sekiz yüz lira kazandığı anlatılır. O dönemde herkesin bu tarz işler yapmanın peşinde olduğu belirtilerek: *“isimlerinin üzerine bir Harbiye Nezareti Müteahhitlerinden yazısı koydular mı bankalar kredi açıyor, kadınlar da kollarını”*³⁶¹ ifadesiyle piyasanın durumu eleştirilir. Romandaki İngilizce mütercimi Ermeni Karnik Efendi ise gazetede çalışmaktadır.³⁶²

1930 tarihli *Aşk Politikası* isimli eserinde Morkaya, Fransız Hükümeti'ne harp malzemesi satan İngiliz pasaportlu aslen Beykozlu bir Yahudi'den bahseder. Bu kişi

³⁵⁷ A.e., s.5,6.

³⁵⁸ A.e., s.48.

³⁵⁹ A.e., s.52.

³⁶⁰ A.e., s.190.

³⁶¹ A.e., s.226, 227.

³⁶² A.e., s.9.

nezdinde genel olarak Yahudilerin dünyada pek çok ülkede kolayca ticaret yaptıkları ifade edilir.³⁶³ Bu eserdeki diğer gayrimüslim azınlık karakteri isim verilmeden Rum olduğu belirtilen Maksim'in metredotelidir.³⁶⁴

Şukufe Nihal Başar Seçkisi

Şukufe Nihal'in (1896-1973) 1930 tarihli *Yalnız Dönüyorum* romanı II. Meşrutiyet döneminde başlar ve Cumhuriyet'in ilk on yılını da içine alan bir dönemi konu eder. Ancak romanda gayrimüslim azınlıkların iktisadi faaliyetlerine dair elde edilecek pek fazla bilgi yer almaz. Sadece Tepebaşı'nda danslı bahçe sahibi Ermeni veya Rum olduğu düşünülen Madam Mari³⁶⁵ ile Ermeni sekreter kızlar Dora ve Suzan'dan bahsedilir.³⁶⁶

Ancak *Çölde Sabah Oluyor* (1951) romanında azınlıkların iktisadi hayattaki yerleri ile bilgiler edinilebilecek bölümler mevcuttur. Birinci Dünya Savaşı döneminde Bingöl'ün Temran kazasında Ermeniler ile Türklerin beraber yaşadıkları anlatılır. *"Türk ahali zanaatla, ticaretle uğraşmaz, bu işleri Ermeniler yaparlardı. Kuyumculuk, kalaycılık, kunduracılık gibi para getiren işler hep onların elindeydi. Türklerin uğraştıkları şey, ancak toprak ve hayvandı!"*³⁶⁷ ifadesi ile yerleşmiş olan durumun sadece İstanbul iktisadi hayatı ile sınırlı kalmadığını, Anadolu'da da geçerliliğini koruduğu belirtilir.

*"Yüzyıllardan beri göklerinde Türk bayrağı dalgalanan bu eski Türk diyarında gitgide Ermeniler daha zengin olmaya, daha rahat yaşamaya başladılar. Temran'da da daha önce kaza merkezi olan Kiği'de da son zamanlarda Ermeni evleri daha büyük, saha sağlam yapılıyor; Türk evleri ise gittikçe küçülüyor, çerden çöpten kuruluyordu"*³⁶⁸ tespiti ile Müslüman Türklerin ticari hayatta yeterince yer alamamaları sebebiyle fakirleşerek geri kaldıklarına değinilir.

³⁶³ Burhan Cahit Morkaya, **Aşk Politikası**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1930, s.151-152.

³⁶⁴ **A.e.**, s.73.

³⁶⁵ Şukufe Nihal Başar, **Yalnız Dönüyorum**, Kenan Basımevi, İstanbul, 1938, s.20,21.

³⁶⁶ **A.e.**, s.122.

³⁶⁷ Şukufe Nihal Başar, **Çölde Sabah Oluyor**, Saray Kitabevi, İstanbul, 1951, s.27.

³⁶⁸ **A.e.**, s.27.

Romanda bu fikri sağlamlaştıracak bir de örnek vardır. Diyarbakır arşısında diğer dükkânlardan hep daha erken saatte işe başladığı belirtilen Yahudi tüccar şalom ile ahbap olan Adnan Bey, parasızlık yüzünden kuşağını ona satmak ister. Fakat Yahudi, eskici olmadığını ve alamayacağını söyler. Ancak ondan hoşlandığını ve ona yirmi kuruş borç vereceğini söyleyerek bir ticaret fikri verir. Bu yirmi kuruşla Dağ Kapısı'nın çıkışındaki askerlerden pazarlıkla çarık satın almasını ve arıkları Cami-i Kebir'in arkasındaki meydanlıkta satmasını ğtler. Yirmi kuruşu ona emanet olarak verdiğini, satıştan elde ettiği krdan ona geri getirmesi gerektiğini de ilave der. Gerçekten de Adnan bu ticaretten oldukça iyi kr eder ve şalom'un parasını geri getirir. şalom ona bir kere daha yirmi kuruş verir ve aynı ticareti bir kere daha yapmasını söyler. Yine güzel kr etmesine rağmen Adnan ticarete devam etmek istemez. Zira bezirgnliğin onu yüksek ideallerinden alıkoyacağına inanır.³⁶⁹ Nihal burada Müslümanların ticareti bezirgnlik olarak gördüğünü ve zihniyet olarak para kazanma hırsının yüksek ideallere ulaşmayı engelleyeceğine inandıklarını belirtmektedir. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin kapitalizme girmesinde yaşanan gecikme ve zorluklara bu zihniyetin sebebiyet verdiği hususu önemli tartışmalara yol açmıştır.

Reşat Nuri Güntekin Seçkisi

Bu bölümde Reşat Nuri Güntekin'e (1889-1956) ait on beş roman ve yedi öykü incelenmiştir. Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden olan Reşat Nuri Güntekin eserlerinde gayrimüslim azınlıklara yer verirken onları asli veya yardımcı karakterlerinde kullanmamış adeta romanlarındaki karakter çeşitliliğini sağlayacak unsurlar olarak yer vermiştir. oğunun ismi bile verilmeyen kırk dört gayrimüslim azınlık kahramanının yirmi altı değişik alanda faaliyet gösterdikleri tespit edilmiştir. Otel/pansiyon işletmeciliği, doktor, terzi, tüccar, hizmetçi, seyyar satıcı, kırık ıkıki, eskici, eczacı, garson, kuyumcu, doğramacı, balıki, meyhaneci, toprak ağası, sarraf, antikacı, komisyoncu, tefeci, muhtar, kitapi, kumaşi, hırdavati, tenekeci, ifti ve fotoğrafi Güntekin romanlarının azınlık karakterlerine uygun görülen mesleklerdir. Güntekin'in romanlarındaki doktor ve eczacılar genellikle gayrimüslim azınlıklarıdır.

³⁶⁹ A.e., s.114-116.

1922 tarihli meşhur Güntekin eseri olan *Çalıkuşu* 'nun tek gayrimüslim azınlık kahramanı Ermeni otel sahibi Hacı Kalfa'dır.³⁷⁰

Eski Hastalık'da (1938) ise isim vermeden sadece Beyoğlu'nun Rum ve Ermeni satıcılarından bahsedilir.³⁷¹

Akşam Güneşi'nde (1926) 14 Temmuz davetinin kasabanın en beklenen gecesi olduğu belirtilmiştir. Zira bu gece "büyük memurlar için müstesna bir eğlence fırsatı, Hıristiyan ve Yahudi tüccarlar içinse servet ve ehemmiyetlerini göstermek için bir vesile" sayılmaktadır.³⁷² Romandaki Doktor İlyas Efendi³⁷³ ve pansiyoncu kadın Yahudi'dir.³⁷⁴ Rum Madam Efterpi terzilik,³⁷⁵ hangi milletten olduğu belirtilmeyen ve yabancı olma ihtimali de bulunan Mösyö Bon sakız tüccarlığı yapmaktadır.³⁷⁶

1932 tarihli *Kızılıcak Dalları* romanında bahsedilen sıradan orta halli gayrimüslim azınlıklar Rum hizmetçi Eleni,³⁷⁷ Yahudi seyyar satıcılar,³⁷⁸ Ermeni kırık-çıkıkçı³⁷⁹ ve Yahudi eskicidir.³⁸⁰

Değirmen'de (1944) Ermeni eczacı Ohannes Bey,³⁸¹ ismi verilmeyen Yahudi terzi,³⁸² isimsiz Rum garson³⁸³ ve Rum Doktor Nikolaki Bey yer alır.³⁸⁴

1961 tarihli *Son Sığınak*'ta azınlıklardan kalantor olduğu belirtilen fakat ismi verilmeyen Ermeni bir tüccar³⁸⁵ ile Kuledibi'nde pansiyon işleten bir Yahudi bulunur.³⁸⁶

³⁷⁰ Reşat Nuri Güntekin, *Çalıkuşu*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s.133-155.

³⁷¹ Reşat Nuri Güntekin, *Eski Hastalık*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s.31.

³⁷² Reşat Nuri Güntekin, *Akşam Güneşi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s.240.

³⁷³ *A.e.*, s.8.

³⁷⁴ *A.e.*, s.59.

³⁷⁵ *A.e.*, s.227.

³⁷⁶ *A.e.*, s.227.

³⁷⁷ Reşat Nuri Güntekin, *Kızılıcak Dalları*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2005, s.100.

³⁷⁸ *A.e.*, s.143.

³⁷⁹ *A.e.*, s.168.

³⁸⁰ *A.e.*, s.169.

³⁸¹ Reşat Nuri Güntekin, *Değirmen*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s.9.

³⁸² *A.e.*, s.53.

³⁸³ *A.e.*, s.88.

³⁸⁴ *A.e.*, s.98.

³⁸⁵ Reşat Nuri Güntekin, *Son Sığınak*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1995, s.19.

³⁸⁶ *A.e.*, s.33.

Gökyüzü (1935) adlı eserde bahsi geçen doktor da aynı zamanda tıp fakültesi hocalarından olan bir Ermeni'dir.³⁸⁷ Bu eserde ayrıca isim ve sayıları belli olmayan Yahudi işportacıların bahsi geçer.³⁸⁸

Damga (1924) Güntekin'in en fazla gayrimüslim azınlık karaktere yer verdiği romanıdır. Bu romanın Rum karakterleri hem Anadolu hem de Avrupa ile iş yapan ve Galata'da elbise tüccarlığı ile uğraşan Rum Aristidi Efendi,³⁸⁹ Taksim'de otel sahibi olan Karamanlı Rum Eftad Efendi,³⁹⁰ balıkçı Yorgo³⁹¹ ve garson Ligor'dur.³⁹² Ayrıca Tepebaşı'nda bir Rum meyhanesinin sözü geçer.³⁹³ Ermeniler ise Bedesten'deki isimsiz kuyumcu,³⁹⁴ Ermeni doğramacı Karabet³⁹⁵ ve Gedikpaşa'da pansiyon işleten isimsiz kadın³⁹⁶ olarak tespit edilmiştir.

Bir Kadın Düşmanı (1927) ve *Miskinler Tekkesi* (1946) eserlerinde Rum sarraflardan bahsedilir. Sırasıyla görünüş olarak dilenci gibi gezen fakat aslında "*altın babası*" olarak tarif edilen büyük toprak sahibi ve aynı zamanda sarraf olan Rum Samancıoğlu, köylülere faizle para vererek tefecilik de yapmaktadır.³⁹⁷ Rum sarraf Kosti ise maaş çeklerini kıırarak halkın nakit ihtiyacını gidermektedir.³⁹⁸

1928 tarihli *Yeşil Gece*'de kasabalının dini bir iş için sahte rapor taleplerinin Yahudi ve Hıristiyan doktorlar tarafından reddedildiğinden bahsedilir.³⁹⁹ Romandaki diğer azınlık karakterlerinden Yahudi Alber Efendi antikacılık,⁴⁰⁰ Rum Hıristaki Bey eczacılık⁴⁰¹ ve Rum İstirati Efendi de idadi mektebinin kontratçılığını yapmaktadır.⁴⁰²

³⁸⁷ Reşat Nuri Güntekin, *Gökyüzü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1995, s.104.

³⁸⁸ *A.e.*, s.138.

³⁸⁹ Reşat Nuri Güntekin, *Damga*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2008, s.100-104.

³⁹⁰ *A.e.*, s.164.

³⁹¹ *A.e.*, s.129.

³⁹² *A.e.*, s.165.

³⁹³ *A.e.*, s.179.

³⁹⁴ *A.e.*, s.111.

³⁹⁵ *A.e.*, s.129.

³⁹⁶ *A.e.*, s.48.

³⁹⁷ Reşat Nuri Güntekin, *Bir Kadın Düşmanı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s.74.

³⁹⁸ Reşat Nuri Güntekin, *Miskinler Tekkesi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1969, s.17.

³⁹⁹ Reşat Nuri Güntekin, *Yeşil Gece*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993, s.126.

⁴⁰⁰ *A.e.*, s.182

⁴⁰¹ *A.e.*, s.198.

⁴⁰² *A.e.*, s.202.

Ateş Gecesi'nde (1942) Milas'taki Yahudilerin görünüşte gariban olmalarına rağmen içlerinde bir hayli "yerel zenginin" bulunduğu bahsedilir.⁴⁰³ O dönemde oldukça kozmopolit bir yapıya sahip olan bölgede Rum Lefter Efendi muhtarlık yapmaktadır.⁴⁰⁴ Romanda Selim Bey, Rum tüccarın evini satın alır,⁴⁰⁵ emekli bir asker olan Rum Aristidi eczacılık⁴⁰⁶ ile meşgul olurken ismi verilmeyen bir Yahudi'nin Meşrutiyet döneminde tefecilik yaptığı anlatılır.⁴⁰⁷

Güntekin, 1922 tarihli *Gizli El*'de Bursa'da büyük dut bahçeleri bulunan zengin Ermeni tüccardan ve Ermeni garsondan⁴⁰⁸ isim vermeden bahseder.⁴⁰⁹

1961'de yazdığı *Kavak Yelleri*'nde yer alan gayrimüslim azınlıklar Rum milletinden olan otel garsonu Koço,⁴¹⁰ isimsiz doktor⁴¹¹ ve kitap satıcısı Sokrat'tır.⁴¹²

Reşat Nuri'nin 1930'lu yıllarda yazdığı *Anadolu Notları I-II*'de İzmir'de Yahudi bir kumaşçı ile⁴¹³ Kemeraltı'nda doktorluk yapan Yahudi Selim Mizrahi'nin bahsi geçer.⁴¹⁴

Çalışmanın roman incelemesi üzerine kurulmasına rağmen bazı yazarlara ait öykülerden örneklere de yer verilmiştir. Güntekin'in *Porselen Çay İbriği* (1927), *Papağan Yumurtası* (1928) *Bir Artist* (1927), *Bahçeli Lokanta* (1930) *Geçim Dünyası* (1930), *Tehdit* (1930) ve *Boyunduruk* (1953) adlı öyküleri gayrimüslim azınlıkların iktisadi faaliyetlerinden örnekler bulabilmek amacıyla incelenmiştir. Bu öykülerde yer alan azınlık mensupları Yahudi hırdavatçı Mordohay,⁴¹⁵ Yahudi tenekeci Avram,⁴¹⁶

⁴⁰³ Reşat Nuri Güntekin, *Ateş Gecesi*, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1997, s.20.

⁴⁰⁴ **A.e.**, s.52.

⁴⁰⁵ **A.e.**, s.95.

⁴⁰⁶ **A.e.**, s.146.

⁴⁰⁷ **A.e.**, s.20.

⁴⁰⁸ Reşat Nuri Güntekin, *Gizli El*, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 2005, s.107.

⁴⁰⁹ **A.e.**, s.106.

⁴¹⁰ Reşat Nuri Güntekin, *Kavak Yelleri*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 2007, s.241.

⁴¹¹ **A.e.**, s.241.

⁴¹² **A.e.**, s.288.

⁴¹³ Reşat Nuri Güntekin, *Anadolu Notları I-II*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1990, s.215.

⁴¹⁴ **A.e.**, s.217.

⁴¹⁵ Reşat Nuri Güntekin, "Porselen Çay İbriği", *Tanrı Misafiri*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2008, s.120-124.

⁴¹⁶ Reşat Nuri Güntekin, "Papağan Yumurtası", *Leyla ile Mecnun*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1979, s.244-246.

Rum garson Kosti,⁴¹⁷ Rum komisyoncu Haralambo,⁴¹⁸ Yahudi antikacı İsrail Efendi,⁴¹⁹ Rum çiftçi Hırsto,⁴²⁰ Rum fotoğrafçı İstrati,⁴²¹ Samatya’da Ermeni pansiyoncu Nazik Dudu⁴²² ve Samatya’da balıkçılık yapan Ermeni balıkçılardır.⁴²³

Mahmut Yesari Seçkisi

Mahmut Yesari (1895-1945) eserlerinde kendi hayat tecrübeleri veya gözlemlerinden hareket etmiş, alafranga tipleri ve toplumdaki ahlak yozlaşmasını başarıyla anlatmıştır. *Çulluk* romanını yazmadan önce reji fabrikasında bir hafta işçi olarak çalışması onun gözleme verdiği önemi gösterir.⁴²⁴ Yesari’ye ait incelenen altı romanda on dört adet gayrimüslim azınlık karaktere rastlanmıştır. Bu karakterlerin çoğunun Rum milletine ait olduğu belirlenmiştir.

Yesari, 1933 tarihli *Tipi Dindi*’de İstanbul Balıkpazarı’nda yazıhanesi bulunan emlak komisyoncusu, bilumum ikraz, istikraz muamelatı ile uğraşan Rum Yanko İspiroğlu’ndan bahseder. Tefecilik yapan Yanko, Macit Bey’in babasının kefil olması üzerine Cabir Bey’e borç verir. Cabir borcunu ödemeyince Macit Bey’in babası borçlu durumuna düşer. Yanko, Macit Bey’in babasının vefatından sonra kalan borcu Macit’ten tahsil etmek ister.⁴²⁵ Romandaki diğer azınlık karakterler Rum emlakçı Koço⁴²⁶ ve Rum pansiyoncu Madam Eleni’dir.⁴²⁷

Aşk Yarışı (1927) romanında aynı zamanda hem zahire tüccarı hem de borsa bankeri olan Karamanlı Rum Eftimaki Efendi’den söz edilir. Eftimaki Efendi Karaman’dan fakir olarak gelmesine rağmen İstanbul’da büyük servet sahibi olmuştur.⁴²⁸

⁴¹⁷ Reşat Nuri Güntekin, “Bir Artist”, **Tanrı Misafiri**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2008, s.160.

⁴¹⁸ Reşat Nuri Güntekin, “Bahçeli Lokanta”, **Olağan İşler**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s.31-33.

⁴¹⁹ Reşat Nuri Güntekin, “Geçim Dünyası”, **Olağan İşler**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s.34.

⁴²⁰ Reşat Nuri Güntekin, “Tehdit”, **Sönmüş Yıldızlar**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s.111,112.

⁴²¹ **A.e.**, s.115.

⁴²² Reşat Nuri Güntekin, “Boyunduruk”, **Harabelerin Çiçeği**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s.176.

⁴²³ **A.e.**, s.177.

⁴²⁴ Enginün, **a.g.e.**, 2013, s.301.

⁴²⁵ Mahmut Yesari, **Tipi Dindi**, Matbaacılık ve Neşriyat, İstanbul, 1933, s.60-63.

⁴²⁶ **A.e.**, s.75.

⁴²⁷ **A.e.**, s.22.

⁴²⁸ Mahmut Yesari, **Aşk Yarışı**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s.16.

Su Sinekleri (1932) romanında Ermeni sarraf Bohoraçi ihtiyacı olanların maaş çeklerini zamanından önce bozarak paraya çevirmektedir.⁴²⁹

Kırlangıçlar'da (1930) garson İstavro⁴³⁰ ve sandalcı Panayot adlı Rumların sözü geçer.⁴³¹

1925 tarihli *Çoban Yıldızı* romanında ise oldukça zengin olmasına rağmen ailece işin büyüğüne küçüğüne bakmadan çalışmaya devam eden bir Yahudi ailesinden bahsedilir. Bu Yahudi ailesinin kızları bir mağazada tezgâhtar, küçük oğlan tüccar kâtipliği yaparken büyük oğlan aile işinde hesaplara bakmakla görevlidir. Ailenin eğlenirken bile hesap kitap yaptıkları belirtilir.⁴³²

Yesari'nin, *Çulluk*'ta (1928) bahsettiği azınlık karakterleri Rum Pansiyoncu Madam Herakliya ve Madam Sofya,⁴³³ Rum meyhaneci Petro,⁴³⁴ Yahudi kitap kırmacısı (basılmış formları katlayan kimse) İshak Efendi,⁴³⁵ Rum birahaneci Koço⁴³⁶ ve Fermeneciler'de çuhacılık yapan Rum Yorgi'dir.⁴³⁷

Peyami Safa Seçkisi

Cumhuriyet döneminin önemli yazarlarından olan Peyami Safa (1899-1961) gazeteciliğinin yanı sıra önemli bir romancıdır. Hayatını kazanmak için yazdığı romanlarda Server Bedii imzasını kullanmıştır. I. ve II. Dünya savaşlarının toplum üzerindeki etkilerini güçlü gözlem yeteneği ile okuyucuya aktarır.⁴³⁸

⁴²⁹ Mahmut Yesari, **Su Sinekleri**, Sühulet Kütüphanesi, İstanbul, 1932, s.64.

⁴³⁰ Mahmut Yesari, **Kırlangıçlar**, Letafet Matbaası, İstanbul, 1930, s.57.

⁴³¹ **A.e.**, s.93.

⁴³² Mahmut Yesari, **Çoban Yıldızı**, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1967, s.290.

⁴³³ Mahmut Yesari, **Çulluk**, Oğlak Yayınları, İstanbul, 1995, s.42.

⁴³⁴ **A.e.**, s.63.

⁴³⁵ **A.e.**, s.86.

⁴³⁶ **A.e.**, s.146.

⁴³⁷ **A.e.**, s.198.

⁴³⁸ Enginün, **a.g.e.**, 2013, s.293-294.

1937 tarihli *Biz İnsanlar* romanında burjuva olgusu üzerine yapılan bir tartışma ilginçtir. Orhan, Necati ve Süleyman arasında geçen sohbette Necati Süleyman'ı eskisinden daha fazla politikayla ilgilenmekle itham edince Süleyman:

*“...burjuva münevveri böyledir, hepsi de senin gibidir: Politikayı diğer insan faaliyetlerinden apayrı sanırsınız. Her şeyin aksiyon ve politika olduğunu bilmezsiniz. Senin de benim de yediğimiz ekmeğin, içtiğimiz kahvenin fiyatı dünya politikasına bağlıdır. Değil münevver olarak, alelade menfaatlerinin müdafaasını ve hesabını düşünen okuryazar bir işçi sıfatıyla politikayı hararetle takip etmelisiniz”*⁴³⁹ der.

Süleyman daha sonra Şark milletlerine hitaben Avrupa emperyalizmi ve kapitalizmin sömürücülüğü ile ilgili yazdığı yazıyı okur ve devam eder:

*“...Fakat şu burjuvadan, küçük burjuvadan ne anlarsın? Küçük burjuva kimdir? Buna orta sınıf deyip çıkan da var. Güzel. Bu küçük burjuva işçi midir, burjuva mıdır? İşçi değildir, çünkü burjuvanın küçüğüdür; burjuva değildir, çünkü büyük sermayenin esiridir... Hakikat şudur ki bir küçük burjuva sınıfı kabul edilmek lazım gelirse dünyanın her tarafında ekseriyet teşkil eden odur; kapitalizme karşı bir iddia sahibi olmaya ilk hak kazanan odur. Amele de her yerde büyük burjuva gibi ekalliyettedir...”*⁴⁴⁰

Süleyman'ın küçük burjuvayı küçümser söylemlerine karşı Necati:

*“Küçük burjuvayı beğenmedin mi? Yeryüzünde büyük keşiflerden ve icatlardan yüzde sekseni küçük burjuva tarafından yapılmıştır; sanatkârların ve mütefekkirlerin çoğu küçük burjuvadır. Beğenmedin mi? Küçük burjuva en seçkin sınıfı temsil eder: güzideler, askerler, muallimler, memurlar, esnaflar hep bu sınıftandır ve her yerde ekseriyettir. Onu; geri ve henüz ne şuurunu ne de iptidai bilgisini kazanmış bir müstahsil sınıfına irca etmek kolay değildir. Yarın Avrupa'da bir küçük burjuva ihtilali patlak vermeyeceği temin edilemez. Türkiye'de ise ne amele ne de büyük sermaye kesafetine dayanan hatırı sayılır bir büyük burjuva sınıfı vardır. Topyekûn küçük burjuvayız...”*⁴⁴¹

Bu romanda bahsi geçen gayrimüslim azınlık karakterler isimsiz Rum istasyon memuru⁴⁴² ve isimsiz Ermeni tercümandır.⁴⁴³

⁴³⁹ Peyami Safa, **Biz İnsanlar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s.121,122.

⁴⁴⁰ **A.e.**, s.147.

⁴⁴¹ **A.e.**, s.149.

⁴⁴² **A.e.**, s.244.

⁴⁴³ **A.e.**, s.347.

Safa'nın 1923 tarihli *Sözde Kızlar* romanının azınlık karakterleri hizmetçi Evdoksiya,⁴⁴⁴ terzi Lefter⁴⁴⁵ ve sarraf Vasil gibi Rumlardan oluşmaktadır.

Rumbadan Cumbaya (1935) eserinde sözü geçen azınlık mensuplarından isimsiz bir Yahudi⁴⁴⁶ ve bir Ermeni Fransızca hocalığı yapmaktadır. Titanya ayrıca adab-ı muaşeret dersleri de vermektedir.⁴⁴⁷ Sözü geçen Ermenilerden biri Avukat Malosyan⁴⁴⁸ diğeri de mobilya mağazası sahibi olan isimsiz bir Ermeni'dir.⁴⁴⁹ Rum Kalyopi ise romandaki hizmetçi karakteridir.⁴⁵⁰

1925 tarihli *Canan*'da borsa işlerinin Yahudilerin hâkimiyeti altında olduğundan bahsedilir.⁴⁵¹ Ermeni kuyumcu Babayan,⁴⁵² ve Rum hizmetçi Eleni⁴⁵³ romanda sözü geçen karakterlerdir.

Matmazel Noraliya'nın Koltuğu (1949) adlı romanında Safa Rum pansiyoncu Fotika⁴⁵⁴ ve isimsiz Rum bir doktordan söz eder.⁴⁵⁵ 1923 tarihli *Şimşek*'de ise azınlık olarak sadece isimsiz Rum bir terzi bulunur.⁴⁵⁶

Halide Edip Adıvar Seçkisi

II. Meşrutiyet döneminde adını duyurmuş olan Halide Edip Millî Mücadele döneminin önemli yazarlarından. Batılı bir eğitim alan Adıvar'ın Batının üstünlüğüne dair inancı Balkan Savaşı ile sarsılmıştır. Bundan sonra Millî mücadeleyi destekleyen eserleri ile Cumhuriyet döneminde etkili olmuştur.⁴⁵⁷

⁴⁴⁴ Peyami Safa, *Sözde Kızlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s.127.

⁴⁴⁵ **A.e.**, s.147.

⁴⁴⁶ Peyami Safa, *Cumbadan Rumbaya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998, s.70.

⁴⁴⁷ **A.e.**, s.218.

⁴⁴⁸ **A.e.**, s.219.

⁴⁴⁹ **A.e.**, s.217.

⁴⁵⁰ **A.e.**, s.222.

⁴⁵¹ Peyami Safa, *Canan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995, s.69.

⁴⁵² **A.e.**, s.69.

⁴⁵³ **A.e.**, s.139.

⁴⁵⁴ Peyami Safa, *Matmazel Noraliya'nın Koltuğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s.214-251.

⁴⁵⁵ **A.e.**, s.243.

⁴⁵⁶ Peyami Safa, *Şimşek*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980, s.49.

⁴⁵⁷ Enginün, **a.g.e.**, 2013, s.272-282.

Çalışmada Adıvar'a ait ikisi hatırat olmak üzere 1910-1966 yılları arasında yayımlanmış on iki eser incelenmiştir. Yirminin üzerinde gayrimüslim azınlık karaktere rastlanılan eserlerde bu karakterlerin çoğu Rum milletine ait olduğu görülürken Yahudi milletinden bir karaktere yer verilmediği tespit edilmiştir. Adıvar'ın eserlerinin karakter dökümü yapıldığında eserlerin tamamındaki hizmetçilerin Rum milletinden olması dikkat çeker.

1939 tarihli *Tatarcık*'ta Adıvar, nakit sıkıntısı çeken kişilerin maaş çeklerini zamanından önce paraya çeviren Rum sarraf Yorgaki'den bahseder.⁴⁵⁸ Romantik bir eser olan *Handan*'da yer verilen azınlık karakterler Rum hizmetçi Eleni⁴⁵⁹ ve isimleri verilmeden Ermeni oldukları belirtilmiş müzik hocalarıdır.⁴⁶⁰

Ateşten Gömlek (1922), romanında Gedikpaşa'da çok fazla Rum ve Ermeni esnaf olduğundan bahsedilmektedir.⁴⁶¹ Bu eserde bahsi geçen kondüktör⁴⁶² ve polisler Ermeni ve Rum milletine mensupturlar.⁴⁶³ Romandaki hizmetçi ise Rum Katina'dır.⁴⁶⁴

Akile Hanım Sokağı'nda (1958) zengin tüccar Rum Karamanidis ve Yuvanidis ailelerinin Beyoğlu'nda bir apartmanda oturdukları belirtilir.⁴⁶⁵ Bir diğer Rum karakter Samanidis ise tezgâhtarlık yapmaktadır.⁴⁶⁶

Çaresaz'da (1961) ise Rum Nikolaki'nin Abdülhamid devrinde sarayda Kılercibaşının yanında çalıştığı anlatılır.⁴⁶⁷

1911 tarihli *Yeni Turan*'da Adana'da Müslümanların çiftçi, Hıristiyanların ise fabrikatör olduğundan bahsedilir.⁴⁶⁸ Bu eserde bahsi geçen Ziraat Nazırı Ermeni

⁴⁵⁸ Halide Edip Adıvar, **Tatarcık**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1971, s.165.

⁴⁵⁹ Halide Edip Adıvar, **Handan**, Can Yayınları, İstanbul, 2011, s.115.

⁴⁶⁰ **A.e.**, s.47.

⁴⁶¹ Halide Edip Adıvar, **Ateşten Gömlek**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2000, s.56.

⁴⁶² **A.e.**, s.24.

⁴⁶³ **A.e.**, s.24.

⁴⁶⁴ **A.e.**, s.3.

⁴⁶⁵ Halide Edip Adıvar, **Akile Hanım Sokağı**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2001, s.161,162.

⁴⁶⁶ **A.e.**, s.163.

⁴⁶⁷ Halide Edip Adıvar, **Çaresaz**, Can Yayınları, İstanbul, 2011, s.16.

⁴⁶⁸ Halide Edip Adıvar, **Yeni Turan**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1991, s.94.

Varteks Paşa gerçek bir kişiliktir.⁴⁶⁹ Sözü edilen diğer bir nazır ise ismi verilmeyen genç bir Rum posta nazırındır.⁴⁷⁰ Romanın hizmetçileri Rum Eleni ve Sofi'dir.⁴⁷¹

1910 tarihli iki eser olan *Raik'in Annesi* ve *Seviyye Talip*'de hepsi de Rum olan sandalcı Yanko,⁴⁷² terzi Kalyo Rosi⁴⁷³ ve hizmetçi Eleni'ye yer verilmiştir.⁴⁷⁴ *Sonsuz Panayır*'da (1966) hizmetçi Rum Eleni⁴⁷⁵ ve garson Rum Yorgi yer alır.⁴⁷⁶

Halide Edip'in çocukluğundan başlayıp 1918 tarihine kadar olan hatıralarını anlattığı *Mor Salkımlı Ev*'de bahsettiği Rumlardan bir tanesi çocuk yuvası sahibi Kiria Eleni⁴⁷⁷ diğeri ise ismi verilmeyen bir Rum doktordur.⁴⁷⁸ Bu eserdeki hizmetçinin de Rum milletinden Roza⁴⁷⁹ olması diğer eserlerindeki Rum hizmetçi ısrarını açıklayabilir. Hatıratındaki Ermeni karakterler ismi verilmeyen bir profesör⁴⁸⁰ ve bir tüccardır.⁴⁸¹ Adıvar'ın 1918-1923 yılları arasındaki hatıratı olan *Türk'ün Ateşle İmtihani* 'nda azınlıklardan olduğu belirtilen fakat hangi millet olduğuna değinilmeyen polis müfettişi⁴⁸² ve tramvay biletçisinin bahsi geçmektedir.⁴⁸³

Aka Gündüz Seçkisi

Aka Gündüz (1886-1958) yazdığı tezli romanlarında sosyal eleştirilere ve milletin milli mücadeleye katkısına sık sık değinir.⁴⁸⁴

1918-1954 tarihleri arasında yayımlanmış on üç eserinin incelenmesi ile kırk dört adet azınlık karakterin yirmi iki değişik sektörde faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Bu sektörler gazinocu, bankacı, kuyumcu, hizmetçi, kürkçü, terzi,

⁴⁶⁹ A.e., s.81.

⁴⁷⁰ A.e., s.81.

⁴⁷¹ A.e., s.65.

⁴⁷² Halide Edip Adıvar, **Raik'in Annesi**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1991, s.135.

⁴⁷³ Halide Edip Adıvar, **Seviyye Talip**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1967, s.25.

⁴⁷⁴ A.e., s.42.

⁴⁷⁵ Halide Edip Adıvar, **Sonsuz Panayır**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1987, s.195.

⁴⁷⁶ A.e., s.183.

⁴⁷⁷ Halide Edip Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1998, s.32.

⁴⁷⁸ A.e., s.164.

⁴⁷⁹ A.e., s.81.

⁴⁸⁰ A.e., s.161.

⁴⁸¹ A.e., s.228.

⁴⁸² Halide Edip Adıvar, **Türk'ün Ateşle İmtihani**, Can Yayınları, İstanbul, 2007, s.20.

⁴⁸³ A.e., s.21.

⁴⁸⁴ Enginün, **a.g.e.**, 2013, s.300.

müessil, sobacı, tütüncü, lokantacı, otelci, doktor, kahveci, çerçi, mültezim, tüccar, memur, sarraf, ebe, avukat, kapıcı ve kunduracıdır.

Yayla Kızı'nda (1940) bahsi geçen Yahudi Samuel Bensusan'ın sadece birkaç dil konuşan ve hesabı iyi bilen bir adam olmadığı bunların yanı sıra dünya ve para görmüş birisi olduğu belirtilir. Galatasaray'dan yüksek derece ile şahadetname aldıktan sonra Beyazıt Hukuk mektebinden mezun olmuştur. Yahudi Samuel Bensusan'a Abdülhamit'in baş müteahhitlerinden olan babasından büyük bir servet kalmıştır. Parası ve kazancı boldur. Sorbon'u bitirdikten sonra Münih, Berlin dolaşıp Londra'da stajını bitirir ve babasının işlerine yardım eder. Fakat babası ölüp de bu servet bitince Samuel'in "*tertipli, usturuflu, tam bir İsrail çocuğu gibi*" düşünmeye başladığı belirtilir. Avukatlık ve komisyonculuğun yanı sıra, imtiyaz peşinde koşmak ve Pera Palas Oteli'nin salonlarında ağına düşürecek ecnebi sermayedarlarını beklemek üzere hep iş kovalar. Yeniden servet edinmek amacıyla tüm Türkiye'yi dolaşmaya başlar.⁴⁸⁵

*"Karamürsel fabrikasının en ucuz kumaşlarından kapattı. Adana, Denizli bezlerinin incelerinden astarlık getirtti. Ay yıldızlı ve yeni Türk markalı süslü eteklikler yaptırttı. Ve ilk önce memlekette (en ucuza, has yerli malından kasket)leri bir hamlede sattı..."*⁴⁸⁶

*"Bu devir geçince, Bursa'ya gitti, satılmayıp kalmış stok, ince ipekliler buldu. Gelsin yazlık kadın şapkaları! Biraz tül, biraz tela, biraz ipek... O devri yaşayanlar, (Yeni Türk) yerli kasketleri ile (Yeşil Bursa) kadın şapkalarını hatırlarlar. Kadın şapkaları çoğalınca alt tarafı da isterdi. Yani sekiz kağıt liraya hazır kadın mantosunu çıkararak ve çarşafın çabuk eksilmesine bu ucuzlukla epeyce yardımı dokunan Samuel Bensusan Efendi idi."*⁴⁸⁷

Hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet döneminde idarelerle arası çok iyi olan Samuel ticaret ile tekrar önemli zenginlerden biri haline gelmiştir.⁴⁸⁸ Samuel Bensusan'dan başka eserde bahsi geçen diğer azınlık karakter ise Paris'te lokantası bulunan İzmirli bir Yahudi'dir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ Aka Gündüz, *Yayla Kızı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1979, s.134.

⁴⁸⁶ *A.e.*, s.127.

⁴⁸⁷ *A.e.*, s.134, 135.

⁴⁸⁸ *A.e.*, s.134.

⁴⁸⁹ *A.e.*, s.151.

Bir Şoförün Gizli Defteri (1930) romanında şoför vapurda gelirken duyduğu ticari konuşmalarda geçen isimlerin hepsinin gayrimüslim isimleri olmasına pek şaşırır: “Artık kendi kendime, Allah Allah demeğe başladım. Hep selamlar Andon’dan Yani’dan, Dimitri’ye Petro’ya... Hepsi de torba şeker, top kumaş, lastik top gönderiyorlar...” ve şüphelenir. Zira harp zamanıdır.⁴⁹⁰ Bu ifadelerle harp çıkarıcılığı yapan kişilerle gayrimüslim tüccarlar arasında bağ kurulmak istenmiştir. Eserdeki gayrimüslim karakterlerin çoğu ticaretle meşgul olmaktadır. Örneğin, bulgur tüccarı Rum Panayot Ağa,⁴⁹¹ Galata’da şeker tüccarı olan Rum Hacı Andon,⁴⁹² Rum dükkâncı Dimitri Efendi,⁴⁹³ Balıkpazarı’nda kumaş ve şeker tüccarı Rum Yani⁴⁹⁴ ve Galata’da Rum kunduracı Lefter⁴⁹⁵ gibi. Romanda iş adamı olarak tabir edilen iki kişiden biri zengin Yahudi⁴⁹⁶ diğeri ise Ermeni Haçık’tır.⁴⁹⁷ Bunların dışındakiler Ermeni kapıcı Karabet,⁴⁹⁸ Ermeni Doktor Haçikyan⁴⁹⁹ ve Rum hizmetçidir.⁵⁰⁰

1927 tarihli *Dikmen Yıldızı*’ndaki tüccar da Rum milletinden Diyamandopulos’tur.⁵⁰¹ *Ben Öldürmedim/Kokain*’de (1931) mümessillik yapan Yahudi İsrail Matalon Efendi’den bahsedilir. Matalon Efendi Lapzig Matbaacılık şirketi vekilidir.⁵⁰² Bu eserdeki hizmetçi Rum Marika’dır.⁵⁰³

Bir Kızın Masalı (1954) isimli romanda bahsi geçen iki doktordan birincisi Ermeni Horasancıyan⁵⁰⁴ diğeri de Rum Molik’tir.⁵⁰⁵ Bu eserin hizmetçisi de yine bir

⁴⁹⁰ Aka Gündüz, **Bir Şoförün Gizli Defteri**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1946, s.53.

⁴⁹¹ A.e., s.52.

⁴⁹² A.e., s.52.

⁴⁹³ A.e., s.52.

⁴⁹⁴ A.e., s.52.

⁴⁹⁵ A.e., s.53.

⁴⁹⁶ A.e., s.64.

⁴⁹⁷ A.e., s.279.

⁴⁹⁸ A.e., s.23.

⁴⁹⁹ A.e., s.40.

⁵⁰⁰ A.e., s.29.

⁵⁰¹ Aka Gündüz, **Dikmen Yıldızı**, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1943, s.

⁵⁰² Aka Gündüz, **Ben Öldürmedim, Kokain**, Akşam Matbaası, İstanbul, 1931, s.25.

⁵⁰³ A.e., s.171.

⁵⁰⁴ Aka Gündüz, **Bir Kızın Masalı**, Çağlayan Yayınevi, İstanbul, 1954, s.79.

⁵⁰⁵ A.e., s.79.

Rum olan Eleni'dir.⁵⁰⁶ 1931 tarihli *Mezar Kazıcılar*'da terzilik yapan Ermeni Karabet'in sözü geçer.⁵⁰⁷

Onların Romanı adlı eser Ankara ve Çankırı civarında geçer. O dönemde Keçiören'de köşk sahibi zengin Ermenilerin olduğuna değinilmiştir.⁵⁰⁸ Yine Çankırı'nın kudretli kişilerinden olan İdare Meclisi Üyesi Ermeni Gumidas Efendi'nin sözü geçen varlıklı bir olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰⁹ Bir başka varlıklı kişi de Ermeni sarraf Karabet'tir.⁵¹⁰ Romandaki orta halli gayrimüslimler de Çankırı'da han hizmetçiliği yapan isimsiz Ermeni kadın⁵¹¹ ve bir Rum ebedir.⁵¹²

1934 tarihli *Sansaros*'ta Konya'da Yalhöyük gölünün balığını iltizamını elinde bulduran bir Yahudi'den bahsedilir.⁵¹³ Diğer bir gayrimüslim azınlık mensubu olan Ermeni tüccar Vahram bu Yahudi'nin iltizam usulü ile balıkçılık yaptığı gölün işletmesini elinden almak istemektedir.⁵¹⁴ Romanda ayrıca ismi verilmeden bir Yahudi çerçinin sözü geçer.⁵¹⁵

Bebek'te (1939) dönemin ünlü gayrimüslim doktorları olan Rum Yanko ve Marko, Ermeni Mücük ve Horosancıyan'ın serbest piyasaya tamamıyla hâkim oldukları ve kimseye müşteri kaptırmayacakları belirtilir.⁵¹⁶

1939 tarihli diğer bir roman olan *Giderayak*'ta yabancı şirketlerin mümessilliğini yapan kişi Yahudi Levinski'dir.⁵¹⁷ Ermeni Ohanyan Bey kürkçü dükkânı işletirken⁵¹⁸ Ermeni Karabet tütün tüccarlığı yapmaktadır.⁵¹⁹ Romandaki diğer Ermeniler, terzi Maksut Narlıyan,⁵²⁰ balık lokantası/gazino sahibi Ermeni

⁵⁰⁶ A.e., s.82.

⁵⁰⁷ Aka Gündüz, *Mezar Kazıcılar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1939, s.98.

⁵⁰⁸ Aka Gündüz, *Onların Romanı*, Semih Lutfü Suhulet Kütüphanesi, İstanbul, 1933, s.109.

⁵⁰⁹ A.e., s.7.

⁵¹⁰ A.e., s.181.

⁵¹¹ A.e., s.4.

⁵¹² A.e., s.141.

⁵¹³ Aka Gündüz, *Sansaros*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1934, s.28.

⁵¹⁴ A.e., s.29.

⁵¹⁵ A.e., s.5.

⁵¹⁶ Aka Gündüz, *Bebek*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1941, s.8.

⁵¹⁷ Aka Gündüz, *Giderayak*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939, s.90.

⁵¹⁸ A.e., s.5.

⁵¹⁹ A.e., s.92.

⁵²⁰ A.e., s.6.

Mardiros⁵²¹ ve sobacı Haçadur olarak tespit edilmiştir.⁵²² Eserdeki Rum Panayot'un Büyükdere'de balık lokantası bulunmaktadır.⁵²³ Hizmetçiler Ermeni Meri⁵²⁴ ve Rum Eleni'dir.⁵²⁵

Zekeriya Sofrası (1938) romanında Gündüz, bankacı Yahudi Samoel Pataşon⁵²⁶ ve kuyumcu Ermeni Baron Mıncıkyan'dan bahseder.⁵²⁷ Bu romanın da hizmetçisi yine Rum Eleni'dir.⁵²⁸

1918 tarihli *Aşkın Temizi*'nde hükümet hekimi olan Vasil Rum,⁵²⁹ zengin kahvehane sahibi Artin ise Ermeni milletindedir.⁵³⁰ Romandaki otelcinin ismi verilmeden Ermeni olduğu belirtilmiştir.⁵³¹ *Eğer Aşk* (1946) isimli romandaki gazino sahibi Rum Aleko'dur.⁵³²

Münevver Ayaşlı Seçkisi

1968 tarihli *Pertev Bey'in Üç Kızı* isimli romanında Ayaşlı (1906-1999), Miralay Pertev Bey ve ailesinin hikayesini anlatmaktadır. Balkan Savaşı öncesinde geçen romanda Pertev Bey ve ailesinin Moda'da zengin bir Rum'a ait olan çok güzel bir köşkte oturdukları anlatılır. Bu Rum Kırım muharebesinde zengin olmuş bir bakkaldır.⁵³³ Köşkün tüm personeli neredeyse gayrimüslim azınlıklardan oluşmaktaydı. Dadı Katina,⁵³⁴ ütücü kızlar,⁵³⁵ arabacı⁵³⁶ hep Rum'dur. Süt ve kaymak Bulgar satıcıdan alınırdı.⁵³⁷ Köşkün ayvazı ise Ermeni'ydi.⁵³⁸

⁵²¹ A.e., s.244.

⁵²² A.e., s.91.

⁵²³ A.e., s.212.

⁵²⁴ A.e., s.19.

⁵²⁵ A.e., s.73.

⁵²⁶ Aka Gündüz, *Zekeriya Sofrası*, Sühulet Kitabevi, İstanbul, 1938, s.81.

⁵²⁷ A.e., s.81.

⁵²⁸ A.e., s.138.

⁵²⁹ Aka Gündüz, *Aşkın Temizi*, Tan Matbaası, İstanbul, 1937, s.171, 237-240.

⁵³⁰ A.e., s.270, 272, 289.

⁵³¹ A.e., s.64.

⁵³² Aka Gündüz, *Eğer Aşk*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1946, s.37.

⁵³³ Münnevver Ayaşlı, *Pertev Bey'in Üç Kızı*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1968, s.7.

⁵³⁴ A.e., s.11.

⁵³⁵ A.e., s.11.

⁵³⁶ A.e., s.11.

⁵³⁷ A.e., s.11.

⁵³⁸ A.e., s.11.

Romanda üst üste yaşanan savaşlar sonucunda Türklerin emlaklerinin cüzi bedellerle Yahudilere ipotek edilmek zorunda kaldığından bahsedilmektedir.⁵³⁹ Zira

*“Kapitülasyonlar, terbiyesiz ve edepsiz sefaret tercümanları, kavasları, sarraflar ve sonradan banker denilen yerli Frenk tefecilerin saltanatı idi.”*⁵⁴⁰

Romanda 1930’lı yıllar ve oluştuğu öne sürülen burjuva sınıfı aşağıdaki paragrafla anlatılmaktadır:

*“Türkiye’de, belki Şark’ta hiç olmayan bir muazzam hadise oluyordu. Bir sınıf peyda oluyordu. “Bourgeois” sınıfı. Saltanat devrinde olmayan sınıf farkı, Cumhuriyet devrinde baş gösteriyordu. Cumhuriyet; kendi aristokrasisini, kendi bourgeoisisini kuruyor, kendi adamını yetiştiriyordu. Kim bilir belki bu kendi hakkı idi ve kendinin devamı için elzemdi. Koca Anadolu, büyük kitle olduğu gibi kalıyor, küçük bir zümre, kendisine “münevver” zümresi dedirten, imtiyazlı bir zümre memlekete hâkim ve memleketin bitmez tükenmez kaynaklarından onlar, sadece onlar istifade ediyorlardı. Sefir, vekil, mebus, politikacı, doktor, mimar, mühendis, müteahhit, iş adamı, işte bunların güzel evleri oluyor, evlatlarını pahalı mekteplerde ve sonra Avrupa’da okutabiliyorlar ve bu okumuş veya okuyamamış çocukların memlekete avdetlerinde yerleri, mevkileri temin edilmişti. Zira bu imtiyazlı zümreye mensuptular. Babası mebus, amcası vekil, dayısı sefir, eniştesi bankacı idi... Bu sınıfın bankalarda kredileri vardı. Ankara’da hanları, apartmanları, İstanbul’da sayfiye köşkleri vardı. Yeni yeni bütün memleketin en güzel yerlerinde kurulan sitelerde, kooperatiflerde, şirketlerde hisseleri, iştirakleri vardı. O yapı kooperatifinde bir kat, şu kooperatifte bir köşk, şu şirkette bir hisse, bu şirkette bir meclis-i idare azası... Hanımın ayrı, küçük hanımın ayrı, damat beyin ayrı, küçük beyin ayrı...”*⁵⁴¹

*“İşin tuhafı bunlar hep aralarında evleniyorlar ve içlerine yabancı almıyorlar, ecnebi kadınlar müstesna. Baba mebus, oğul hariciyecisi, damat doktor, baldızın kocası bankacı ve böyle sürüp gidiyordu. Velhasıl bütün kilit noktalarda kendi adamları vardı. Bu suretle memleket olduğu gibi kalıyor ve bu küçük zümre durmadan zenginleşiyor, iktidar kazanıyordu. Ve böylece, gayet hodkâm, kendini beğenmiş, paraya, iktidara, adeta polis kuvvetine dayanan kuvvetli bir aristokrasi, imtiyazlı bir zümre vücuda gelmişti.”*⁵⁴²

⁵³⁹ A.e., s.36.

⁵⁴⁰ A.e., s.180.

⁵⁴¹ A.e., s.200.

⁵⁴² A.e., s.201.

Romanda bahsi geçen diğer azınlık karakterler ismi verilmemiş Yahudi sekreter,⁵⁴³ Rum meyhaneci Kosti,⁵⁴⁴ Rum pansiyoncu Eleni⁵⁴⁵ ve Rum hizmetçiler Evdoksiya⁵⁴⁶ ile Marika'dır.⁵⁴⁷

Bezmi Nusret Kaygusuz Seçkisi

1900'lerin başı olarak tarihlenebilecek “*Bir Roman Gibi*” adlı hatıratında Kaygusuz, İzmir ile ilgili gözlemlerini şöyle aktarmaktadır:

*“İzmir adeta bir Rum ve ecnebi şehriydi. Her şey onların elinde bulunuyordu. Onlar bizim memleketimizde hür ve mesut, refah ve saadet içinde yaşıyordu. Biz kendi vatanımızda esir ve mustarip olarak yaşıyorduk. Onların evlerinde piyanolar çalınır, kanaryalar öterdi. Bizim fakirhanelerimiz her gün ah ve figan ile dolardı.”*⁵⁴⁸

*“O kara günlerde İzmir’de Ali Nizam Bey’in “Ahenk” gazetesinden başka günlük bir Türk gazetesi intişar etmiyordu. Buna mukabil Rumların Amatilya, Armonya, İzmirni isminde üç gazetesi vardı. La Reform, Empersiyal, Jurnal de Smyr, Korye de İzmri adlarında Fransızca dört gazete haftada beşer defa çıkardı. Yahudilerin İspirans, Ustat namında haftalık iki gazetesi mevcuttu.”*⁵⁴⁹

*“Yalnız iki Türk matbaası bulunuyordu: Biri vilayet Matbaası, öteki Ahenk Matbaası. Türk olmayan şahıslara ait Mihail Nikolaidi, Tatikyan, Markoplo, Vidori Kardeşler, Nikolaki Davroni Kardeşler, Amaltiya, İspirans, Ustat, Hayım Skura, Nikola Damyanos, İzmirni, Liğonidi, Timoni gibi matbaalar işlek vaziyette idi.”*⁵⁵⁰

*“Türk dava vekillerinin adedi dokuzu geçmiyordu... Bunların karşısında on dört Rum, on bir Ermeni, iki Yahudi avukatlık ederdi.”*⁵⁵¹

*“...yedi adet Müslüman doktora karşılık seksen sekiz şahadetnameli gayrimüslim doktor bulunmaktaydı.”*⁵⁵²

*“Kırk üç diplomalı eczacı bulunduğu halde içlerinde tek bir Türk yoktu. Hepsi Ermeni, Rum, Yahudi idi.”*⁵⁵³

⁵⁴³ A.e., s.79.

⁵⁴⁴ A.e., s.109.

⁵⁴⁵ A.e., s.121.

⁵⁴⁶ A.e., s.79.

⁵⁴⁷ A.e., s.108.

⁵⁴⁸ Bezmi Nusret Kaygusuz, **Bir Roman Gibi**, İhsan Gümüşayak Matbaası, İzmir, 1955, s.16.

⁵⁴⁹ A.e., s.16.

⁵⁵⁰ A.e., s.16.

⁵⁵¹ A.e., s.17.

⁵⁵² A.e., s.17.

⁵⁵³ A.e., s.17.

Mithat Cemal Kuntay Seçkisi

Mithat Cemal Kuntay'a (1885-1956) ait *Üç İstanbul* (1938) adlı eserde 93 Muharebesi sonunda Ayastafanos Antlaşması'nın 1924 Şubatının 19'uncu Pazartesi günü zengin bir Ermeni'nin köşkünde imzalandığı belirtilir.⁵⁵⁴

Önceleri oldukça fakir olan Adnan Bey'in hukuk fakültesi arkadaşlarından Yahudi Moiz⁵⁵⁵ şansını Selanik'te avukat olarak denemek ister⁵⁵⁶ ve orada İstanbullu bir Yahudi müteahhittin kızı olan Raşel'le evlenir. Raşel'in babası Abdülhamit'in nazırlarından biriyle birlikte iş yaparak zengin olmuştur⁵⁵⁷

Selanik'te "*prova difurtuna*"lar yaparak hem sigorta şirketlerinden hem de mali kazaya uğrayan tüccarlardan para alarak zengin olan Yahudi Moiz İstanbul'a dönerek Harbiye'de bir konak alır ve içini paha biçilmez eşyalarla donatır. Suriye ile altın kaçakçılığı da yapan Moiz aynı zamanda Almanların ithalat komisyoncusu olarak "*gece uyurken bile saatte altı yüz lira kazanmaktadır*".⁵⁵⁸ Harb-i Umumi'de İttihatçı olan Moiz, Mütareke'de İtalyan olup Roma'ya yerleşir. Ancak gitmeden önce tüm mal varlığını karşılığında noter huzurunda beş tane beşer yüz bin liralık borç senedi almak suretiyle karısı Raşel'in üzerine geçirmiştir.⁵⁵⁹

Yazar, Mütarekeyi Rum ekalliyetin yakaladığı bir fırsat olarak görür. "*1918 mütarekesi demek, Türk'ten Rum intikam alacak demektir. Rum ekalliyeti bedbahttır çünkü! Rum ekalliyetin elinde dükkân beş ayda mağaza, mağaza beş yılda anonim şirket olmuştur çünkü!*" sözleriyle ironi yapar.⁵⁶⁰

Romanda Ermeni ihtilali olduğunda Sultan Hamid'in Osmanlı Bankası'ndaki yirmi beş Ermeni çalışanı işten çıkarttırdığından bahsediliyor.⁵⁶¹ Bilindiği üzere o

⁵⁵⁴ Mithat Cemal Kuntay, *Üç İstanbul*, Sander Yayınları, İstanbul, 1983, s.33.

⁵⁵⁵ **A.e.**, s.39.

⁵⁵⁶ **A.e.**, s.275.

⁵⁵⁷ **A.e.**, s.349-424.

⁵⁵⁸ **A.e.**, s.404-405.

⁵⁵⁹ **A.e.**, s.479.

⁵⁶⁰ **A.e.**, s.467.

⁵⁶¹ **A.e.**, s.100.

dönemde bankacılık sektöründe çalışanlar yabancı dil bilgileri sebebiyle genellikle gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından seçilmekteydi.

Reji memuru Rum Sofokli⁵⁶², Ermeni Eczacı Karnik⁵⁶³, ve ilmiye terzisi Ermeni Eyüplüoğlu Artin⁵⁶⁴, romanda faaliyet alanları belirtilen diğer gayrimüslim karakterlerdir.

Attila İlhan Seçkisi

Attila İlhan'ın (1925-2005) *Sırtlan Payı* eserinde I. Dünya Savaşı dönemini konu alınmıştır. Romanda Binbaşı Ferit'in aile dostları olan Yahudi Mizrahi ailesi önemli bir yer tutar. Selanik'in en namı, en soylu ailelerinden olan Mizrahi ailesinin babası Leon Mizrahi, Abdülhamit ricalinden dara düşmüş bir paşadan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa dönemine ait bir yalıyı kelepirci bulup almış çok zengin bir şahsiyettir. Leon Mizrahi'nin dedesi, Sultan II. Mahmud döneminin "muteber" tüccarlarından olup sonrasında ithalat ihracat işlerine girmiştir. Leon Mizrahi, Avukat Carasso'nun aracılığıyla (ünlü ittihatçı Emanuel Karasu) Mason localarında İttihat ve Terakki ileri gelenleriyle tanışır. Yakınlığı o derece ileri götürürler ki, Hürriyet'in ilanından sonra, biraz da "*Maliyeci Cavit Bey'in teşvikiyle*" aileyi Dersaadet'e taşıyıp işlerini buradan çevirmeye başlar.⁵⁶⁵

Romanda bahsi geçen diğer bir gayrimüslim de fevkalade kibar Osmanlı çelebisi olarak tarif edilen Ermeni Mösyö Pandikyan'dır.⁵⁶⁶ Kendini Osmanlı doğmuş ve Osmanlı ölecek sayan ve İngiliz İstihbarat Dairesi'nde çalışmasına rağmen, dürüst bir kişilik sergileyen Pandikyan Efendi Binbaşı Ferit'e muhbiri deşifre ederek Osmanlı'ya sadakatini gösterir.

⁵⁶² A.e., s.242.

⁵⁶³ A.e., s.251.

⁵⁶⁴ A.e., s.82.

⁵⁶⁵ Attila İlhan, *Sırtlan Payı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1981, s.275.

⁵⁶⁶ A.e., s.330, 351, 353, 354.

Romanda ayrıca mirasyedi Ermeni Papazyan⁵⁶⁷, Kalyoncukulluk'ta meyhane işleten Rum Barba Andon⁵⁶⁸ ve Avrupa pasajında berber dükkânı olan Rum Yuvakim bahsi edilen diğer azınlık mensuplarıdır.

Selahaddin Enis Atabeyoğlu Seçkisi

Selahaddin Enis Atabeyoğlu'nun 1927 tarihli *Endam Aynası* adlı eserinde Romanın kahramanı Mahmut, askerliği bittiği gün geldiği mütareke İstanbul'unda savaştan önce vekil harçlığını yaptığı Kasım Paşa'nın konağına gitmek için yeni kıyafet almak ister. Bu maksatla vekil harçlık döneminden tanıdığı Yahudi bir tüccarın Galata'daki mağazasına gider. Fakat mağazadan sarkan İtalyan bayrağı moralini bozar. Dükkân sahibi Haynaçi Efendi işler açıldığı için memnudur, gelenler zengindir ve bol para harcamaktadırlar.

“Bu adamların gelişinden yalnız biz değil, sizler de kazandınız. Onlar geldi de siz Türkler de ekmek yerine mısır sapı, Kâğıthane toprağı yemekten kurtuldunuz.

(...E ne yaparsın, düşmez kalkmaz bir Allah'tır. Türklerin yazılmış alınlarına bunların olacağı... Ne diyelim, Allah başka keder, musibet vermesin. E, bundan sonra Türkler de ağızlarını açacaklarına açsınlar gözlerini, görsünler olan işleri. Anlasınlar dünya kaç karıştır, kaç bucaktır” şeklinde konuşarak aslında Türklerin ticaret alanında ilgisizliklerini yermektedir. Ona göre ülke yabancılar tarafından işgal edilmiş olsa bile işlerinin açılmış ve refahının artıyor olması pek de fena bir şey değildir.

Mahmut, Kasım Paşa'nın Fatih'teki konağına gider ve orada Rum bakkal Yuvan Usta'dan bilgi alır. Kasım Paşa ölmüştür, kızı Nebahat Şişli'ye taşınmıştır. Nebahat'ın en yakın dostları İstanbul'un yüksek muhitlerinden sayılan Mösyö Josef, Sinyor Alberto Mançini ve Kirye İstavropolos gibi kozmopolit çevrelerdir.⁵⁶⁹

Recaizade Mahmut Ekrem Seçkisi

Recaizade Mahmut Ekrem'in (1847-1914) gerçekçi bir üslupla yazdığı en önemli eseri olan *Araba Sevdası*'nda (1896) dokuz adet gayrimüslim karaktere

⁵⁶⁷ A.e., s.19.

⁵⁶⁸ A.e., s.63, 333.

⁵⁶⁹ Tamer Erdoğan, **Türk Romanında Mütareke İstanbul'u**. Kanat Kitap, İstanbul, 2005, s.40-41.

rastlanır. Üçü Yahudi, altı tanesi de Rum olan bu karakterler içinde hiç Ermeni karaktere rastlanmaz. Rum cemaatinden komisyoncu olduğu belirtilen Jak Kondoraki Bey'in Feriköy taraflarında bir fabrika sahibi olduğu belirtilir.⁵⁷⁰ Ekrem de diğer bazı yazarlarımız gibi gerçek karakterlere de eserlerinde yer verirler. Beyoğlu'nda kunduracı Heral, Yahudi terzi Mir ve Yahudi tuhafiyeci Alber Gün romandaki gerçek kişilerdir.⁵⁷¹ Beyoğlu'nda şekerçi dükkânı olan Valöri,⁵⁷² berber İzidor⁵⁷³ ve arabacı Andon⁵⁷⁴ *Araba Sevdası*'nın diğer Rum karakterleridir. Diğer azınlık karakterleri ise Yahudi kitapçı Mösyö Vik⁵⁷⁵ ve Rum hizmetçi Marigo'dur.

Esat Mahmut Karakurt, Etem İzzet Benice, Osman Cemal Kaygılı Seçkileri

Sokaktan Gelen Kadın (1945) ve *Ankara Ekspresi* (1946) isimli eserleri incelenen Esat Mahmut Karakurt'un (1902-1977) eserlerinde gayrimüslim azınlıklara dair sadece Rum hizmetçi Marika⁵⁷⁶ ve Ermeni hastane memuruna rastlanmıştır.⁵⁷⁷

Çalışmada Benice'ye (1903-1967) ait incelenen eserlerin içinde bir tek 1932 tarihli *Gözyaşları* adlı eserde gayrimüslim azınlıklara rastlanmıştır. Bunlar, aynı zamanda tefecilik de yapan Yahudi koltukçu Moiz,⁵⁷⁸ Rum meyhaneciler İstavri⁵⁷⁹ ve İspiro⁵⁸⁰ ile Tarlabası'nda pansiyonculuk yapan Rum Katina'dır.⁵⁸¹

⁵⁷⁰ Rezaizade Mahmut Ekrem, *Araba Sevdası*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2004, s.89,135,184.

⁵⁷¹ Ekrem, *Araba Sevdası*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2004, s.129,201.

⁵⁷² **A.e.**, s.127.

⁵⁷³ **A.e.**, s.130.

⁵⁷⁴ **A.e.**, s.187.

⁵⁷⁵ **A.e.**, s.204.

⁵⁷⁶ Esat Mahmut Karakurt, *Sokaktan Gelen Kadın*, Ankara, 2013, s.52.

⁵⁷⁷ Esat Mahmut Karakurt, *Ankara Ekspresi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1955, s.77.

⁵⁷⁸ Etem İzzet Benice, *Gözyaşları*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1944, s.139.

⁵⁷⁹ **A.e.**, s.150.

⁵⁸⁰ **A.e.**, s.167.

⁵⁸¹ **A.e.**, s.155.

1939 tarihli *Çingeneler* adlı eserinde Osman Cemal Kaygılı (1890-1945), Litros'da bakkallık ve meyhanecilik yapan Rum Barba,⁵⁸² Lonca'da Rum sütçü⁵⁸³ ve Rum meyhaneci Apostol gibi sıradan insanlara yer vermiştir.⁵⁸⁴

Ömer Seyfettin, Suat Derviş Baraner, Mizancı Mehmet Murad Seçkileri

İncelemede öykülerinden örnekler alınan diğer bir yazar da ünlü öykücü Ömer Seyfettin'dir. Seyfettin'e ait *Yalnız Efe*, *Düşünme Zamanı* ve *Muhteri* isimli öyküleri değerlendirilmiştir. *Yalnız Efe*'de Kumdere köyünde ortağı ile birlikte köylülere yüksek faizle borç para vererek köylülere sömüren Rum Hırsto Çorbacı anlatılmaktadır. Hırsto ve ortağının bürokratlar ve yabancılardan oluşan iyi bir çevresi vardır.⁵⁸⁵ Diğer öykülerin azınlık karakterleri ise isimsiz Yahudi lokantacı⁵⁸⁶ ve isimsiz Ermeni fabrika kâtibidir.⁵⁸⁷

Türk romanında toplumsal gerçekçilik akımının ve sosyalist edebiyatın ilk temsilcilerinden olan Suat Derviş Baraner'e ait (1905-1972) 1945 tarihli *Çılgın Gibi* adlı eserde Nazır Veliddin Paşa'nın aile dostu Ermeni Mardirosyan Efendi'den bahsedilir. Sağlığında Veliddin Paşa'nın sarraflığını yapan Ermeni Mardirosyan Efendi, paşanın ölümünün ardından ailenin elindeki şimendifer tahvilleri, antikalari, gayrimenkul ve mücevheratları nakde çevrilmesinde aracı olmuştur. Bu işlemlerden Mardiros Efendi'nin kendine çıkar sağladığı satır aralarında hissedilmektedir.⁵⁸⁸

Toplumsal gelişmenin ve ekonomik kalkınmanın ancak eğitim yoluyla olacağını düşünen ve azınlıkların ekonomideki üstünlüklerini onaylamayan Mizancı Murat (1854-1917), *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* (1892) adlı ideolojik eserinde⁵⁸⁹, İstanbul'da dönemin en meşhur doktorlarından Ermeni Dr. Lakur⁵⁹⁰ ve Ermeni Avukat

⁵⁸² Osman Cemal Kaygılı, **Çingeneler**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, s.86.

⁵⁸³ **A.e.**, s.182.

⁵⁸⁴ **A.e.**, s.254.

⁵⁸⁵ Ömer Seyfettin, "Yalnız Efe", **Bütün Eserleri Hikâyeler 3**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s.294.

⁵⁸⁶ Ömer Seyfettin, "Düşünme Zamanı", **Bütün Eserleri Hikâyeler 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s.284.

⁵⁸⁷ Ömer Seyfettin, "Muhteri", **Bütün Eserleri Hikâyeler 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s.297.

⁵⁸⁸ Suat Derviş Baraner, **Çılgın Gibi**, Hasat Yayınları, İstanbul, 1996, s.32.

⁵⁸⁹ Enginün, **a.g.e.**, 2014, s.245.

⁵⁹⁰ Mizancı Mehmet Murat, **Turfanda mı Yoksa Turfa mı?**, Klas Yayınları, İstanbul, 2004, s.213.

Kirkor Sarmaşıkyan'dan⁵⁹¹ söz eder. İsmi verilmeyen komisyoncunun ise Yahudi olduğu belirtilir.⁵⁹²

Yusuf Ziya Ortaç, Safiye Erol, Refik Ahmet Sevengil Seçkileri

1943 tarihli *Göç*'te Yusuf Ziya Ortaç, İzmit'te yaşayan gayrimüslim vatandaşlara yer verir. Örneğin İzmit'teki belediye gazinosunun sahibi,⁵⁹³ pansiyoncu Madam Sultana⁵⁹⁴ ve İzmit Sultanisi'nin Müdürü Ermeni'dir.⁵⁹⁵ Yahudi keresteci Hayım Efendi romanın asıl karakteri olan Nihat Ahmet'in babasının alacaklısı olduğunu iddia eder.⁵⁹⁶ Eserde ayrıca Ermeni mimar Hırsto⁵⁹⁷ ve Gedikpaşa'da pansiyonculuk yapan Ermeni madam⁵⁹⁸ ile Rum hizmetçinin sözü geçer.⁵⁹⁹

1944 tarihli *Ülker Fırtınası*'nda Safiye Erol (1902-1964), Osmanlı eski diplomatlarından ve aynı zamanda İttihatçı olan zengin Ermeni Hrant Bey'in Cercled'Orient'te altmış bin altın liradan fazla parayı kumarda kaybettiğini anlatır.⁶⁰⁰ Bu romandaki Rum Marko kayıkcılık yapmaktadır.⁶⁰¹

Refik Ahmet Sevengil'in (1903-1970) 1936 tarihli *Çıplaklar* romanında bahsi geçen iki Yahudi'den birincisi estetik cerrahı Goldştayn⁶⁰² diğeri ise zengin antika tüccarı Erman'dır.⁶⁰³ Romanda bahsi geçen varlıklı kişilerden birisi de Boğaziçi, Beyoğlu ve Adalar'da otel sahibi olan fakat servetinin nerden geldiği pek belli olmayan Ermeni Osep Karagözyan'dır. Osep'in babasının aşçılık yaptığı

⁵⁹¹ A.e., s.124.

⁵⁹² A.e., s.16,17.

⁵⁹³ Yusuf Ziya Ortaç, **Göç**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1961, s.107.

⁵⁹⁴ A.e., s.108.

⁵⁹⁵ A.e., s.109.

⁵⁹⁶ A.e., s.8,9.

⁵⁹⁷ A.e., s.9.

⁵⁹⁸ A.e., s.58.

⁵⁹⁹ A.e., s.47.

⁶⁰⁰ Safiye Erol, **Ülker Fırtınası**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2001, s.144.

⁶⁰¹ A.e., 2001, s.51.

⁶⁰² Refik Ahmet Sevengil, **Çıplaklar**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1939, s.45.

⁶⁰³ A.e., s.46.

bilinmektedir.⁶⁰⁴ Eserdeki Rumlar Bankacı Miltiyadis⁶⁰⁵ ve Rum gazetesinin ismi verilmemiş baş yazarıdır.⁶⁰⁶

Falih Rıfkı Atay, Refi Cevat Ulunay, Memduh Şevket Esenal Seçkileri

Roman (1932) adlı eserinde Falih Rıfkı Atay (1894-1971), iktisadi dehası korkunç bir kişi olan Avukat Şakir'in ticari işlerde Yahudilerle ortaklık yaptığından bahseder. “*Teneke ile kaplanmış gibi Yahudi ile kaplanmıştı. Fakat yürürken borsadan mı geliyor, cepheden mi fark edemezsiniz.*”⁶⁰⁷ Romanda mütareke zamanında mallarının tehlikede olabileceğini düşünen Rumların bunları güvendikleri Türklerin üzerine geçirmeye başladıkları anlatılır.⁶⁰⁸ Ayrıca savaş fırsatçılarını gayrimüslimlerden Yahudi milleti ile birlikte anarak I. Dünya Savaşı sırasında fırsatçılık yaparak zenginleşen Yahudiler için “*Artık Yahudi, semiz ensesini ve geniş karnını Balat'ın iç sokaklarından caddeye çıkarmış, Tokatlıyan camekânına sermiş, yat kulübünün koltuğuna yaslanmış, tok ve tasasız, havadan, sudan, visalden konuşuyor*”⁶⁰⁹ ifadesine yer verilmiştir.

Refi Cevat Ulunay'ın 1945 tarihli *Enkaz Arasında* adlı eserde çoğunlukla savaştan sonra Fransa'ya göç eden Osmanlı gayrimüslimler anlatılmaktadır. İzmir'den Paris'e taşınarak burada kıymetli maden ticareti yapan Yahudi Moiz büyük servet sahibidir.⁶¹⁰ Ermeni yazar Elmasyan Efendi ise Paris'te Türkçe kitaplar yazarak hayatını devam ettirir.⁶¹¹ Samatyalı bir balıkçının oğlu olan Ermeni Aram ise Paris'te kıvrak zekâsı ile kolay yoldan para kazanmanın yollarını aramaktadır ve sonunda başarılı da olur. İzmir'den Paris'e kaçan Ermeni şoför Garabet⁶¹² de Rum uşak

⁶⁰⁴ A.e., s.46.

⁶⁰⁵ A.e., s.107.

⁶⁰⁶ A.e., s.163.

⁶⁰⁷ Falih Rıfkı Atay, **Roman**, Akşam Matbaası, İstanbul, 1932, s.73,74.

⁶⁰⁸ A.e., s.80.

⁶⁰⁹ A.e., s.180.

⁶¹⁰ Refi Cevat Ulunay, **Enkaz Arasında**, Yokuş Kitabevi, İstanbul, 1945, s.95.

⁶¹¹ A.e., s.107.

⁶¹² A.e., s.20.

Hırsto⁶¹³ gibi oldukça zeki kişiliklerdir. Romanda ayrıca Arnavutköy’de kayıkçılık yapan Rum Pandeli’nin sözü geçer.⁶¹⁴

Miras (1924) romanında Memduh Şevket Esendal (1883-1952), aslen Rumların yoğun olarak yaşadığı bir köy olan Sarayköy’ün, zenginliği ile Asım’ın dikkatini çektiğini belirtir. “*Asım çayını içerken bu adamların ne kadar refah içinde yaşadıklarını düşündü. Sarayköy beylerinin içinde hiçbiri onlar derecesinde refah görmüyorlardı... Bütün Sarayköy beyleri ve köylüleri birer Rum’un veya Ermeni’nin borçlusuydu idiler. Onların oturdukları mahalleler şendi ve aydınlıktı. Sarayköy gibi yerlerde bile kulüpleri vardı. Müslüman mahallelerde kum yollar, bütün sokak boyunca kerpiç duvarlar uzanıp gidiyor ve güneş batır batmaz bu sokakları derin bir sessizlik ve zulmet örtüyordu.*”⁶¹⁵

Sarayköy’de Rum otel sahibi Yerasimo otele çırak olarak girmiş ve zamanla otelin sahibi olmuştur. Çok zengin olan bu Rum hem otelcilik yapmakta hem de kömür mağazaları işletmektedir.⁶¹⁶ Otel kâtibi olan Rum Evrepidi çok okuyan ve para biriktiren bir kişi olarak anlatılır.⁶¹⁷ Romanda adı geçen Ermeni Pozant gümüş takımlar ve saat satarken,⁶¹⁸ Ermeni Karabet Fikri Ortaköy’de eczacılık yapmaktadır.⁶¹⁹ Ayrıca Rum bakkal Sava⁶²⁰ ve Rum hizmetçi Toksi’nin de sözü geçmektedir.⁶²¹ Esendal’ın 1924 tarihli ünlü eseri *Ayaşlı ve Kiracıları*’nda ise tespit edebildiğimiz tek azınlık mensubu ismi verilmeyen Yahudi kadın terzisidir.⁶²²

Sadri Ertem, Sermet Muhtar Alus, Ahmet Rıfki, Bekir Fahri İdiz Seçkileri

Cumhuriyetin yeni orta sınıflarını savunan Sadri Ertem (1900-1943)⁶²³ *Düşkünler* (1934) adlı eserinde, enteresan bir küçük burjuva tespiti yapar:

*“Küçük burjuva mütemadiyen samanlıkta yatıp hünkâr rüyası gören mahlûktur. Onun için kaldırım üzerinde yalınayak dolaşırken dostlarına zeplinde ziyafet vermeyi düşünür.”*⁶²⁴

⁶¹³ A.e., s.125.

⁶¹⁴ A.e., s.168.

⁶¹⁵ Memduh Şevket Esendal, **Miras**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988, s.50.

⁶¹⁶ A.e., s.50.

⁶¹⁷ A.e., s.48-49.

⁶¹⁸ A.e., s.192.

⁶¹⁹ A.e., s.51.

⁶²⁰ A.e., s.28.

⁶²¹ A.e., s.100.

⁶²² Memduh Şevket Esendal, **Ayaşlı ile Kiracıları**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005, s.55.

⁶²³ Enginün, **a.g.e.**, 2013, s.312.

⁶²⁴ Sadri Ertem, **Düşkünler**, Resimli Ay Basımevi, İstanbul, 1935, s.138.

Romanda sözü geçen Yahudi mühendis Mösyö Neri bir mühendislik şirketinin temsilciliğini yapmaktadır.⁶²⁵ Ermeni Anayan Efendi ise kuyumcubaşdır.⁶²⁶ Romanda isimsiz bir Rum hizmetçinin sözü geçer.⁶²⁷

Sermet Muhtar Alus (1887-1952) eserlerinin konusunu Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden seçerken eski Osmanlı tipleri, adetleri, batılılaşma çabalarını anlatarak dönemin eleştirisini de yapar. Alus'un eserleri dönem araştırmacıları için eşsiz bir kaynaktır.⁶²⁸

Alus'un 1934 tarihli *Harp Zengininin Gelini* isimli romanında Yahudi terzilerden bahsedilir. Leon'un terzihanesi Bonmarşe'nin karşısında,⁶²⁹ Fresko'nunki Mahmutpaşa'da,⁶³⁰ Vitali'nin yeri Şişhane Karakolu'nda,⁶³¹ Menahi'ninki Sultanhamam'da,⁶³² ve Kohen'inki ise Demirkapı'dadır.⁶³³ Romandaki diğer Yahudi olan Rafael Tünel'in karşısında Parisien bir mağazada çalışmaktadır.⁶³⁴ Romanda bahsi geçen Ermeni milleti mensuplarından Agop, Büyükçarşı'da Zenneciler içinde yazmacılık,⁶³⁵ Bodos, bakkallık⁶³⁶ yapmaktadır. Ayrıca isim verilmeden Ermeni kuyumcuların da sözü geçer.⁶³⁷ Eserdeki tek Rum hizmetçi Katina'dır.⁶³⁸

Ahmet Rıfkı'ya ait 1911 tarihli *Hizmetçi Belası* adlı eserde her ikisi de Beyoğlu'nda çalışan Ermeni Doktor Zartarian ve Rum pastacı Aslanidis yer almaktadır.⁶³⁹

Bekir Fahri İdiz'e (1876-1938) ait *Jönler* (1904) adlı eser, Mısır'ın Osmanlı hâkimiyetinde olduğu dönemde geçmektedir. II. Meşrutiyet'ten sonra sürgün edilen

⁶²⁵ A.e., s.63.

⁶²⁶ A.e., s.144.

⁶²⁷ A.e., s.27.

⁶²⁸ Enginün, a.g.e., 2013, s.306-307.

⁶²⁹ Sermet Muhtar Alus, *Harp Zengininin Gelini*, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934, s.265.

⁶³⁰ A.e., s.265.

⁶³¹ A.e., s.266.

⁶³² A.e., s.266.

⁶³³ A.e., s.266.

⁶³⁴ A.e., s.266.

⁶³⁵ A.e., s.324.

⁶³⁶ A.e., s.348.

⁶³⁷ A.e., s.143.

⁶³⁸ A.e., s.287.

⁶³⁹ Solak, a.g.e., s.363-365.

Jön Türklerin hikâyesini anlatmaktadır. Romanda bahsedilen gayrimüslimlerden ikisi aslen İstanbullu Ermeniler olan Masrufyan ve Avadadis, Kahire’de İttifak-ı Osmani ve Adalet adlı gazeteleri çıkarmaktadırlar.⁶⁴⁰ Romanın ana kişisi olan Necip’in Sivaslı hemşerisi olan Sivaslı Vartan da Kahire’de meyhanecilik yapmaktadır. Avadis’in yakın arkadaşı Ermeni Mardiros ise ayakkabıcılık yapmaktadır.⁶⁴¹

⁶⁴⁰ Bekir Fahri İdiz, **Jönler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.52, 82.

⁶⁴¹ **A.e.**, s.63-69.

SONUÇ

Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan gayrimüslim toplumunun Osmanlı ekonomisi içindeki ayırt edici yerleri pek az bir istisna dışında herkes tarafından kabul edilmektedir. Bu grupların sosyo-ekonomik ve kültürel hayatlarını inceleme konusu yapan pek çok araştırma mevcuttur. Gayrimüslimlerin ekonomik faaliyetlerini konu alan çalışmalardan biri de *Galata-Pera-Şişli Bölgelerinin Gelişiminde Gayrimüslimlerin Rolü, 1910-1966 Döneminde İstanbul'da Etnik İş Bölümü ve Ticari Coğrafya*¹¹⁸¹ isimli Yüksek Lisans tezidir. Söz konusu çalışmada İstanbul gayrimüslimlerinin iktisadi ve ticari hayattaki yerleri ve bu bölgedeki etnik iş dağılımı Şark Ticaret Yıllıkları ve İstanbul Telefon Rehberleri'nden elde edilen verilerin yorumlanması suretiyle değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın tamamlayıcısı olarak nitelenebilecek *Türkiye'de Burjuvazi Olgusu: Gayrimüslimlerin İktisadi Faaliyetleri (1908-1945)* adlı çalışmada ise araştırmanın kapsamı daha genişletilerek ve kullanılan kaynak türünde değişiklik yapılarak konu detaylandırılmıştır. İktisat tarihi araştırmalarında edebi metinlerin kaynak olarak kullanılması suretiyle klasikleşmiş kaynaklara alternatif sunulabilmesi de hedefler arasındadır.

Söz konusu çalışmanın ana hedefi Osmanlı Devleti ile başlayıp Türkiye Cumhuriyeti olarak devam eden süreçte edebi metinlerin tanıklığında Osmanlı gayrimüslimlerinin ekonomik faaliyetlerini literatürde kapitalizm ve burjuvazi olarak tanımlanan kavramların gereklilikleri ile örtüştürmektir.

Konuyu geniş bir perspektifle ele almak ve bütünlüklü bir analiz yapmak amacıyla Batı Avrupa kaynaklı bir sistem olan kapitalizmin gelişimine ve gerekliliklerine ve bunların Osmanlı Devleti'nde bulunduğu karşılığa geniş yer ayrılması uygun görülmüştür.

Kapitalizmin sonsuz ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla dünyanın değişik bölgelerindeki ekonomiler hızla birbirine entegre olurken bu gelişimde önemli bir

¹¹⁸¹ Şule Eskenazi, "Galata, Beyoğlu, Şişli Bölgelerinin Gelişiminde Gayrimüslimlerin Rolü, 1910-1966 Döneminde İstanbul'daki Etnik İş Bölümü ve Ticari Coğrafya", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Araştırmaları Ana Bilim Dalı, 2012.

paya sahip olduğu kabul edilen ticari faaliyet sayesinde tüccarlar da türlü yöntemlerle servetlerini artırmaktaydılar. Ticarileşmenin gerekliliklerini Osmanlı Devleti özelinde yerine getiren yegâne grup olan gayrimüslimler ise tam anlamıyla ekonomik hayatı ellerine geçirmiş durumdaydılar. Bu anlamda ticari, sınai ve finansal sermaye birikimi ile özdeşleştiren gayrimüslimler Osmanlı ekonomisinin Batı kapitalizmi ile entegrasyonunda itici güç olmuşlardır.

Batı tipi bir kapitalizm gelişim modeline sahip olmayan Osmanlı Devleti yine de kapitalist dünya ile sömürge konumuna düşmeden entegre olmayı becermişti. Zira Osmanlı ekonomisi kapalı, üretim ve ticari aktivitenin seyrek olduğu bir ekonomi değildi. Kapitalist gelişimin olmazsa olmazlarından olan sermaye birikiminin önündeki engeller de Batılılaşma amacıyla yapılan reform girişimleri, merkezi otoritenin ekonomi üzerindeki hakimiyet ve kontrolünün zayıflaması ve sistemdeki boşlukların fark edilmesi gibi sebeplerle etkisini yitirmişti. Osmanlı halkı ve yöneticileri dönemin şartlarına kısıtlı imkanlarla da olsa iştigal etmiş, imparatorluğun gayrimüslim vatandaşları ise çağın modern ekonomik faaliyetlerine esnek bir şekilde uyum sağlayıp gereklerini yerine getirmek suretiyle zenginleşerek farklılaşmışlardı.

Avrupa’da ticaret ile başlayan sermaye birikiminin belli bir grup tarafından önce sanayiye daha sonra da finans kapitale dönüşmesi ile birlikte ilerleyen kapitalizm ve dolayısıyla burjuva sınıfının, devlet tarafından desteklenmesi durumu Osmanlı Devleti’nde tam tersine işlemekteydi. Ekonominin geleneksel yapısı Tanzimat Dönemi’ne kadar olabildiğince korunmuş ve bunun dışına çıkabilecek girişimler derhal önlenmeye çalışılmıştı. Osmanlı ekonomi politiğinde kadimin korunması, devletin devamlılığı açısından hayati önem taşımaktaydı. Bu amaçla tüm üretim faktörleri üzerinde hissedilen sıkı devlet denetimi ve yanı sıra sosyo-kültürel yapı kapitalist bir gelişimi engellemekteydi. Osmanlı gayrimüslimleri böyle bir ortamda önce sistemdeki çatlakları değerlendirerek sonrasında ise Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdiği özgürlük ortamından faydalanarak ekonomik yapıyı yavaş yavaş ellerine geçirmeye başladılar.

Osmanlı’nın özgün ekonomik yapısı içinde çeşitli toplumsal sebeplerden ötürü sanayi, finans ve ticari etkinliklerden uzak durmayı tercih eden Müslüman kesim, bu

faaliyetleri öteden beri Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının egemenliğine bırakmıştı. Bu kesimler de ticari sahada yüzyıllardır edindikleri tecrübeleri kapitalizm çağında yabancı ülkelerin Osmanlı'daki ekonomik faaliyetleri ile birleştirerek Osmanlı toplumunda burjuva sınıfı karakteristiği göstermeye en yakın topluluk haline gelmişlerdi. Gayrimüslim Osmanlıların ekonomik faaliyetin her alanında, bilhassa ticaret ve finans sektörlerinde, gerçekleştirdikleri işlemleri incelemek bile bu kesimin kapitalizm çağında diğerlerinden farklı şekilde konumlanan yetkinliklerini görmeye yetecektir. Osmanlı siyasi otoritesi üzerinde herhangi bir baskı gücü oluşturmamakla birlikte iktisadi faaliyetteki etkinlikleri, sektördeki boşlukları derhal fark ederek ve zaman zaman zorlayarak bunu faydaya çevirmeleri, hareket ve organizasyon kabiliyetleri, yenilikleri uygulama konusunda tereddüt etmeyişleri ve sermaye birikiminde sürekli bir artış peşinde koşmaları ile Batı tipi olmasa da Osmanlı tipi bir kapitalizm gelişim sürecine damgasını vurmuş gayrimüslim azınlıkların faaliyetleri, burjuva kalıplarına uymaktadır.

Batılı kapitalistlerin üretim faaliyetleri ile sermayelerini artırıp nihayetinde finans kapitale geçiş patikaları da Osmanlı gayrimüslimleri tarafından aynen takip edilmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında devlet yatırımları hariç sanayi üretiminde ve finans sektörünün tamamında bu kesimin ezici yoğunluğu hissedilmektedir.

Dolayısıyla, Osmanlı toplumunda burjuva sınıfı karakteristiği göstermeye en yakın topluluk haline gelen “gayrimüslim gruplar”ın Batılı devletlerin çıkarlarını kendilerinininki ile birleştirmek suretiyle farklılaşmış bir sınıf oluşturdukları kanaati belirginleşmektedir.

Gayrimüslim grupların farklılaşmış durumları üzerinde durulurken önemli bir noktayı da belirtmek gerekmektedir. Her ne kadar ticaret, sanayi ve finans alanlarında bu grupların yoğun etkinlikleri göze çarpsa da gerek ikincil kaynaklardan gerekse edebi metinlerden elde edilen veriler bu kişilerin sadece yüksek gelir getiren işlerde değil, ekonominin her alanında faaliyet gösterdiğini ortaya koymuştur. Öyle ki diğer mesleklere göre daha fazla getiriye sahip olan komisyonculuk, tüccarlık,

muhasebecilik, borsacılık, kuyumculuk/sarraflık, tefecilik, bankacılık, müteahhitlik, emlakçılık, mültezimlik gibi işlerde yoğun şekilde temsil edilmelerinin yanı sıra, her türlü ideolojik kaygının bir kenara bırakıldığı farz edilirse, romanlarda pek çok gayrimüslimin hizmetçi, uşak, arabacı, eskici, sandalacı, bohçacı gibi alt seviyede işlerle de meşgul olduğu görülmüştür. Ayrıca pek çok gayrimüslim, meyhaneci, bakkal, balıkçı, kahveci, fırıncı, kunduracı, terzi, berber, matbaacı, mobilyacı gibi esnaf karakterler olarak edebi metinlerde yer almaktadır. Başta Osmanlı dönemi olmak üzere erken dönem cumhuriyet romanında uzmanlık gerektiren avukatlık, doktorluk, eczacılık, mimarlık, gazetecilik gibi mesleklerde de gayrimüslimlerin ağırlığı hissedilmektedir.

Edebi eserlerin incelenmesinde karşılaşılan en önemli noktalardan biri ise sermaye ve dolayısıyla güç sahibi olarak karakterize edilen kişilerin hemen hepsinin gayrimüslim olmasıdır. Bu, bazen bir fabrika sahibi, bazen bir simsar, bir ordu müteahhidi, devletin ileri gelenlerinin finans işlerini yürüten kişi veya bir banker olarak karşımıza çıkar. Bu kişilerin çoğu zaman olumsuz bir karakteri temsil ettiği belirtilebilir. Zira ele alınan dönem itibarıyla gayrimüslimlerin savaş ortamlarında bile halkın çoğunluğu maddi sıkıntı içindeyken ticari ve finansal alandaki faaliyetleri yoluyla servetlerini artırmalarının topladığı tepki açık bir şekilde ortadadır.

Osmanlı döneminde yabancı devletlerle gerek siyasi gerekse ekonomik alanda iş birliği yapmalarının olumsuz etkilerinin toplum tarafından unutulmaması sebebiyle gayrimüslimlerin yeni kurulan ulus devlette işlerinin zor olacağı beklenen bir gelişme olarak görülebilir. Bunun farkına varan bir kesimin zaten savaşların arkasından tedricen ülkeyi terk ettiği de bilinmektedir. Bu terk edişi ülkenin elindeki ciddi bir beşerî sermayenin yitirilişi olarak yorumlamak mümkündür. Eğer bu sınıf cumhuriyetin önünde gayri-milli bir tehlike olarak görülmeyip ekonomik faaliyetleri yeni kurulan devletin lehine olacak şekilde içselleştirilebilseydi ekonomik alanda toparlanma daha kolay ve hızlı şekilde gerçekleşebilirdi. Zira söz konusu dönemlerde ülkesini terk etmemeyi tercih eden kesimin elinde hatırı sayılır büyüklükte ekonomik kaynağın ve teknik/ticari *know-how*'ın bulunduğu değerlendirilmelidir.

Cumhuriyet Türkiye'sinin idarecileri kurulan bu ulus devletin önündeki ilk ve en önemli hedefin ekonomik kalkınma olduğunun bilincinde olarak devlet eliyle bir burjuva sınıfı oluşturmaya çalıştılar. Bu sınıf ekonomik gücü ve devlete bağımlılığı ile yeni kurulan devletin lokomotifini olmalıydı. Oysa ki yüzyıldan fazladır kapitalist sistemin içinde olan ve ekonomik faaliyetin inceliklerine hâkim olan gayrimüslim kesim ötekileştirilmek yerine kazanılmak yoluna gidilseydi her iki taraf için de olumlu bir sonuç çıkması muhtemeldi. Aynı zamanda hem girişimci hem de Avrupa sermayesinin temsilcisi konumunda olan gayrimüslimler Cumhuriyet ekonomisinde etkin birer aktör olarak yer alabilirlerdi. Ancak zaman içinde ülkesini terk etmeyen “Osmanlı mirası” gayrimüslimlerin büyük bir kesimi de gerek Türkleştirme politikaları gerekse Varlık Vergisi gibi haksız uygulamalar sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti içinde barınamadılar.

Söz konusu çalışma Osmanlı Devleti ile başlayan süreçte kapitalizmin gerekliliklerini yerine getirmek hususundaki çaba ve faaliyetleri ilk bakışta bile ayırt edilebilen gayrimüslim azınlıkların iktisadi hayattaki yerlerinin önemini edebi metinler aracılığı ile bir kez daha görebilmek gayreti ile ortaya çıkmıştır. Her ne kadar edebi kaynakların Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarında kullanımı çeşitli sebeplerle ihmal edilmiş olsa da bu çalışmada ortaya çıkarılan verilerin başka çalışmalarda kullanılmasına öncülük etmesi temenniler arasındadır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ADIVAR, Halide Edip; **Seviye Talip**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1967.
- ADIVAR, Halide Edip; **Tatarcık**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1971.
- ADIVAR, Halide Edip; **Sonsuz Panayır**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1987.
- ADIVAR, Halide Edip; **Raik'in Annesi**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1991.
- ADIVAR, Halide Edip; **Yeni Turan**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1991.
- ADIVAR, Halide Edip; **Mor Salkımlı Ev**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1998.
- ADIVAR, Halide Edip; **Ateşten Gömlek**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2000.
- ADIVAR, Halide Edip; **Akile Hanım Sokağı**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2001.
- ADIVAR, Halide Edip; **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, Can Yayınları, İstanbul, 2007.
- ADIVAR, Halide Edip; **Çaresaz**, Can Yayınları, İstanbul, 2011.
- ADIVAR, Halide Edip; **Handan**, Can Yayınları, İstanbul, 2011.
- AKAR, Rıdvan; **Aşkale Yolcuları, Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları**, Mep Kitap, İstanbul, 2006.
- AKIN, Nur; **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera**, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- AKTAR, Ayhan; **Kapitalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi**, Afa Yayınları, İstanbul, 1990.
- AKTAR, Ayhan; **Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- AL, Hüseyin ve Şevket Kâmil Akar; **Galata Borsası 1830-1873**, Borsa İstanbul, İstanbul, 2013.
- AL, Hüseyin ve Şevket Kâmil Akar; **Dersaadet Tahvilat Borsası 1874-1928**, Borsa İstanbul, İstanbul, 2014.

- AL, Hüseyin ve
Şevket Kâmil Akar; **Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme 2, Osmanlı Para Reformu**, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, İstanbul, 2014.
- ALUS, Sermet Muhtar; **Harp Zengininin Gelini**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934.
- ANDERSON, Perry; **Lineages of the Absolutist State**, Verso Press, Londra, 1979.
- ATAY, Falih Rıfkı; **Roman**, Akşam Matbaası, İstanbul, 1932.
- AUGUSTINOS, Gerasimos; **Küçük Asya Rumları**, Ayraç Yayınları, Ankara, 1997.
- AVCIOĞLU, Doğan; **Türkiye'nin Düzeni**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1971.
- AYAŞLI, Münevver; **Pertev Bey'in Üç Kızı**, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1968.
- AYDIN, Derya Güler ve
Çınla Akdere; **Edebiyattaki İktisat**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- AYGEN, Reşat Enis; **Despot**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1957.
- AYGEN, Reşat Enis; **Ekmek Kavgamız**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1974.
- AYGEN, Reşat Enis; **Ağlama Duvarı**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983.
- AYGEN, Reşat Enis; **Afrodite Buhurdanında Bir Kadın**, Evrensel Basın Yayın, İstanbul, 2002.
- AYGEN, Reşat Enis; **Toprak Kokusu**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002.
- AYHAN, Sacit; **Türk Romanında Azınlıklar (1872-1950)**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014.
- BALCI, Sezai ve
Ahmet Yadi; **Osmanlı Bürokrasisinde Yahudiler**, Libra Kitapçılık, İstanbul, Eylül, 2013.
- BALİ, Rıfat; **Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- BARANER, Suat Derviş; **Çılgın Gibi**, Hasat Yayınları, İstanbul, 1996.
- BARSOUMIAN, Hagop L.; **İstanbul'un Ermeni Amiraller Sınıfı**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013.

- BAŞAR, Şukufe Nihal; **Yalnız Dönüyorum**, Kenan Basımevi, İstanbul, 1938.
- BAŞAR, Şukufe Nihal; **Çölde Sabah Oluyor**, Saray Kitabevi, İstanbul, 1951.
- BEAUD, Michel; **Kapitalizmin Tarihi**, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.
- BELEK, İlker; **Kapitalizmde Sınıf**, Yazılama Yayınevi, İstanbul, 2015.
- BELGE, Murat; **Marksist Estetik**, Birikim Yayınları, İstanbul, 1997.
- BELGE, Murat; **Edebiyat Üzerine Yazılar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- BENEVOLO, Leonardo; **Avrupa Tarihinde Kentler**, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- BENİCE, Etem İzzet; **Gözyaşları**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1944.
- BERKES, Niyazi; **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- BLOCH, Marc; **Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği**, Gece Yayınları, Ankara, 1985.
- BLOCH, Marc; **Feodal Toplum**, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007.
- BORATAV, Korkut; **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- BOTTOMORE, Thomas; **Karl Marx**, Basil Blacwell, Oxford, 1979.
- BRANNIGAN, John; **New Historicism and Cultural Materialism**, St. Martin’s Press, New York, 1998.
- BRAUDEL, Fernand; **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, 1 c., Eren Yayınları, İstanbul, 1989.
- BRAUDEL, Fernand; **Maddi Medeniyet ve Kapitalizm**, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- BRAUDEL, Fernand; **The Wheels of Commerce, Civilization and Capitalism 15th-18th Century**, Vol.II, Phoenix Press, London, 2002.
- BRAUDEL, Fernand; **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul, 2014.
- BURKE, Peter; **Tarih ve Toplumsal Kuram**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

- CAMERON, Rondo ve
Larry Neal; **A Concise Economic History of The World, From
Paleolithic Times to the Present**, Oxford University
Press, New York, 2003.
- CARR, Edward Hallet; **Tarih Nedir?** İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- CEZAR, Yavuz; **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi,
XVII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih**, Alan
Yayıncılık, İstanbul, 1986.
- COLLINGWOOD, R. G.; **Tarih Tasarımı**, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- ÇARK, Y.G.; **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, Yeni
Matbaa, İstanbul, 1953.
- ÇAVDAR, Tevfik; **İktisat Kılavuzu**, NK Yayınları, İstanbul, 2003.
- ÇAVDAR, Tevfik; **Türkiye'nin Yüzyılına Romanın Tanıklığı**, Yazılama
Yayınevi, İstanbul, 2009.
- ÇELİK, S. Dilek Yalçın; **Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında
Postmodern Tarih Romanları**, Akçağ Yayınları,
Ankara, 2005.
- DADAYAN, Khaçatur; **15. Yüzyıldan 1915'e Günümüz Türkiye'sinde
Ermenilerin Ekonomik-Ticari Faaliyeti**, Gasprint
Yayıncılık, Yerevan, 2012.
- DANACIOĞLU, Esra; **Geçmişin İzleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,
2010.
- DAVISON, Roderic H.; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876**,
Agora Kitaplığı İstanbul, 2005.
- DEANE, Phyllis; **İlk Sanayi İnkılabı**, çev. Tevfik Güran, Türk Tarih
Kurumu Yayınları, İstanbul, 1988.
- DOBB, Maurice; **Kapitalizm, Sosyalizm, Az Gelişmiş Ülkeler ve
İktisadi Kalkınma**, Doğa Yayınevi, Ankara, 1973.
- DOBB, Maurice; **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler, Geçiş
Tartışmaları**, Belge Yayınları İstanbul, 2007.
- DOWD, Douglas; **Kapitalizm ve Kapitalizmin İktisadı, Eleştirel Bir
Tarih**, Yordam Kitap, İstanbul, 2006.
- EKREM, Rezaizade Mahmut; **Araba Sevdası**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2004.
- ELDEM, Edhem; **Osmanlı Bankası Tarihi**, Türkiye Ekonomik ve
Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1999.

- ELDEM, Vedat; **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1970.
- ENGELHARDT, Edouard Philippe; **Tanzimat ve Türkiye**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.
- ENGİNÜN, İnci; **Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.
- ENGİNÜN, İnci; **Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.
- ERCAN, Fuat; **Toplumlar ve Ekonomiler**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- ERDOĞAN, Tamer; **Türk Romanında Mütareke İstanbul'u**. Kanat Kitap, İstanbul, 2005.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet; **Osmanlı Devleti'nde Yahudiler**, Seba Yayınları, Ankara, 1997.
- EROL, Safiye; **Ülker Fırtınası**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2001.
- ERTEM, Sadri; **Düşkünler**, Resimli Ay Basımevi, İstanbul, 1935.
- ERYILMAZ, Bilal; **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi**, Risale Yayınları, İstanbul, 1992.
- ESCARPIT, Robert; **Edebiyat Sosyolojisi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1968.
- ESENDAL, Memduh Şevket; **Miras**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988.
- ESENDAL, Memduh Şevket; **Ayaşlı ile Kiracıları**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005.
- FAROQHI, Suraiya; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.
- FEBVRE, Lucien; **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.
- FINDLEY, Carter V.; **Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- FINN, Robert P.; **Türk Romanı**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2013.
- FRIEDRICHS, Christopher R.; **The Early Modern City, 1450-1750**, Longman Group Limited, New York, 1995.

- FÜLBERTH, Georg; **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- GALANTİ, Avram; **Türkler ve Yahudiler**, Gözlem Yayın, İstanbul, 1995.
- GALANTİ, Avram; **Vatandaş Türkçe Konuş!**, Kebikeç Yayınları, Ankara, 2000.
- GALBRAITH, John
Kenneth; **İktisat Tarihi**, Dost Kitabevi, Ankara, 2010.
- GENÇ, Mehmet; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2005.
- GIDDENS, Anthony; **The Class Structure of the Advanced Societies**, Hutchinson & Co., London, 1973.
- GOLDMANN, Lucien; **Roman Sosyolojisi**, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2005.
- GÖÇEK, Fatma Müge; **Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999.
- Gülbenkian Komisyonu, **Sosyal Bilimleri Açın, Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor**, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.
- GÜLER, Ali; **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Azınlıklar**, TürkAr Araştırma, Ankara, 2007.
- GÜLLÜ, Ramazan Erhan; **Antep Ermenileri, Sosyal, Kültürel ve Siyasi Hayat**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- GÜLSOY, Ufuk ve
Bayram Nazır (haz.); **Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923**, İTO Yayınları, İstanbul, 2009.
- GÜNDÜZ, Aka; **Ben Öldürmedim, Kokain**, Akşam Matbaası, İstanbul, 1931.
- GÜNDÜZ, Aka; **Onların Romanı**, Semih Lutfü Suhulet Kütüphanesi, İstanbul, 1933.
- GÜNDÜZ, Aka; **Sansaros**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1934.
- GÜNDÜZ, Aka; **Aşkın Temizi**, Tan Matbaası, İstanbul, 1937.
- GÜNDÜZ, Aka; **Zekeriya Sofrası**, Sühulet Kitabevi, İstanbul, 1938.
- GÜNDÜZ, Aka; **Giderayak**, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.

- GÜNDÜZ, Aka; **Mezar Kazıcılar**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1939.
- GÜNDÜZ, Aka; **Bebek**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1941.
- GÜNDÜZ, Aka; **Dikmen Yıldızı**, Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1943.
- GÜNDÜZ, Aka; **Bir Şoförün Gizli Defteri**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1946.
- GÜNDÜZ, Aka; **Eğer Aşk**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1946.
- GÜNDÜZ, Aka; **Bir Kızın Masalı**, Çağlayan Yayınevi, İstanbul, 1954.
- GÜNDÜZ, Aka; **Yayla Kızı**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1979.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Miskinler Tekkesi**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1969.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Anadolu Notları I-II**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1990.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Yeşil Gece**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1993.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Gökyüzü**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1995.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Son Sığınak**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1995.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Akşam Güneşi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Ateş Gecesi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Bir Kadın Düşmanı**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Çalikuşu**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Eski Hastalık**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Değirmen**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Gizli El**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2005.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Kızılıcak Dalları**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2005.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Kavak Yelleri**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2007.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; **Damga**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2008.
- GÜRAN, Tevfik; **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Billur Kalp**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1960.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Kaderin Cilvesi**, Pınar Yayınevi, İstanbul, 1964.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Nimetsinas**, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1965.

- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Dünyanın Mihveri Kadın mı Para mı?**, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1971.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Aşk Batağı**, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1972.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Can Pazarı**, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1982.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Deli Filozof**, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1982.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Eşkıya İnde**, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1982.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Kokotlar Mektebi**, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1982.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Metres**, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1982.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Acı Gülüş**, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1983.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Namumlu Kokotlar**, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1984.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Son Arzu**, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1984.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Tesadüf**, Atlas Kitapevi, İstanbul, 1984.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Efsuncu Baba**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1995.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Kesik Baş**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1995.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Ben Deli miyim?**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1996.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Toraman**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1996.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Hayattan Sayfalar**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1997.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Utanmaz Adam**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1997.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **İffet**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1998.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Şıpsedi**, Özgür Yayınları, İstanbul, 1999.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Cehennemlik**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2005.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Tutuşmuş Gönüller**, Everest Yayınları, İstanbul, 2009.
- GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi; **Şık**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014.
- GÜVEN, Dilek; **6-7 Eylül Olayları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- HEATON, Herbert; **Modern Avrupa'nın Başlangıcının Oluşumu, Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağdan Sanayi Devrimine**, İmge Kitapevi, Ankara, 1995.
- HEILBRONER, Robert L.; **İktisadi Sorun**, 1 c., Çağlayan Kitapevi, İstanbul, 1970.

- HEPER, Metin; **Türk Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1977.
- HİSAR, Abdülhak Şinasi; **Çamlıca'daki Eniştemiz**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.
- HİSAR, Abdülhak Şinasi; **Fahim Bey ve Biz**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.
- HİSAR, Abdülhak Şinasi; **Ali Nizami Bey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.
- HOBSBAWM, Eric; **Sanayi ve İmparatorluk**, Dost Kitabevi, Ankara, 2008.
- HOBSBAWM, Eric; **Sermaye Çağı, 1848-1875**, Dost Kitabevi, Ankara, 2009.
- HOLTON, R. J.; **Kentler, Kapitalizm ve Uygarlık**, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- HUBERMAN, Leo; **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- ISSAWI, Charles; **The Economic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.
- İDİZ, Bekir Fahri; **Jönler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- İLHAN, Attila; **Sırtlan Payı**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1981.
- KABAKLI, Ahmet; **Türk Edebiyatı**, C.I, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1985.
- KANSU, Aykut; **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- KARACA, Taha Niyazi; **Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri**, TTK Yayınları, Ankara, 2005.
- KARAKURT, Esat Mahmut; **Ankara Ekspresi**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1955.
- KARAKURT, Esat Mahmut; **Sokaktan Gelen Kadın**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2013.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri; **Hüküm Gecesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri; **Sodom ve Gomore**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

- KARAOSMANOĞLU,
Yakup Kadri; **Panorama**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- KARAOSMANOĞLU,
Yakup Kadri; **Ankara**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- KARATAŞ, Ali İhsan; **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı, Bursa Örneği**, Gökkuşbu Yayinevi, İstanbul, 2009.
- KARAY, Refik Halit; **Bugünün Saraylısı**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1985.
- KARAY, Refik Halit; **Bu Bizim Hayatımız**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1990.
- KARAY, Refik Halit; **Sonuncu Kadeh**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1991.
- KARAY, Refik Halit; **İstanbul'un Bir Yüzü**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997.
- KARAY, Refik Halit; **Ankara**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2009.
- KARPAT, Kemal; **Osmanlı Modernleşmesi**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.
- KARPAT, Kemal; **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- KARPAT, Kemal; **Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.
- KASABA, Reşat; **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
- KAYGILI, Osman Cemal; **Çingeneler**, Bilgi Yayinevi, Ankara, 1972.
- KAYGUSUZ, Bezmi Nusret; **Bir Roman Gibi**, İhsan Gümüşayak Matbaası, İzmir, 1955.
- KAZGAN, Gülten; **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- KAZGAN, Gülten; **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2012.
- KAZGAN, Haydar; **Galata Bankerleri**, 1 c., Orion Yayinevi, Ankara, 2005.

- KEVORKIAN, Raymond H.
ve Paul B. Paboudjian; **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- KEYDER, Çağlar; **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- KEYDER, Çağlar; **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- KIRAY, Mübeccel; **Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999.
- KORALTAN, Murat; **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- KÖPRÜLÜ, Fuat; **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1981.
- KÖYMEN, Oya; **Sermaye Birikirken, Osmanlı, Türkiye, Dünya**, Yordam Kitap, İstanbul, 2007.
- KUNTAY, Mithat Cemal; **Üç İstanbul**, Sander Yayınları, İstanbul, 1983.
- KURMUŞ, Orhan; **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.
- LACLAU, Ernesto; **İdeoloji ve Politika**, Belge Yayınları, İstanbul, 1985.
- LANDES, David S.; **Kapitalizmin Doğuşu**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998.
- LERNER, Robert E. ve Standish Meachem,
Edward McNall Burns; **Western Civilizations**, W.W. Norton&Company, New York, 1988.
- LEVEND, Agah Sırrı; **Türk Edebiyatı Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2014.
- LEVİ, Avner; **Türkiye Cumhuriyet'inde Yahudiler: Hukuki ve Siyasi Durumları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- LEWIS, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2010.
- MAILLET, Jean; **Başlangıçtan 18.Yüzyıla Ekonomi Tarihi**, İTÜ Matbaası, İstanbul, 1989.
- MANTRAN, Robert; **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, 1 c., TTK Yayınları, Ankara, 1990.

- MANTRAN, Robert; **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, 2 c., TTK Yayınları, Ankara, 1990.
- MARDİN, Şerif; **Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
- MARDİN, Şerif; **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- MARKS, Karl ve Friedrich Engels, Vladimir İlyiç Lenin, **Sanat ve Edebiyat Üzerine**, Ekim Yayınları, Ankara, 1990.
- MARKS, Karl ve Friedrich Engels; **Komünist Manifesto**, Can Yayınları, İstanbul, 2008.
- MARMARA, Rinaldo; **Pangaltı, 19. Yüzyılın Levanten Semti**, Şişli Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2001.
- MCCHESENEY, Robert W.; **Rich Media Poor Democracy: Communication Politics in Dubious Times**, University of Illinois Press, Champaign, 1999.
- MINASSIAN, Anahide Ter; **Ermeni Kültürü ve Modernleşme**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- MİDHAT, Ahmet; **Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul’da Neler Olmuş?**, TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- MİDHAT, Ahmet; **Dürdane Hanım**, TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- MİDHAT, Ahmet; **Felatun Bey ve Râkım Efendi**, TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- MİDHAT, Ahmet; **Gönüllü**, TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- MİDHAT, Ahmet; **Hayret**, TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- MİDHAT, Ahmet; **Henüz On Yedi Yaşında**, TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- MİDHAT, Ahmet; **Karnaval**, TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- MİDHAT, Ahmet; **Müşahadat**, TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- MİDHAT, Ahmet; **Paris’te Bir Türk**, TDK Yayınları, Ankara, 2000.
- MİDHAT, Ahmet; **Vah**, TDK Yayınları, Ankara, 2000.

- MİDHAT, Ahmet; **Demir Bey Yahut İnkışaf-ı Esrar**, TDK Yayınları, Ankara, 2002.
- MİDHAT, Ahmet; **Esrar-ı Cinayat** TDK Yayınları, Ankara, 2003.
- MİLLAS, Herkül; **Türk ve Yunan Romanlarında “Öteki” ve Kimlik**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- MOOERS, Colin; **Burjuva Avrupa’nın Kuruluşu Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya’da Kapitalizmin Yükselişi**, Dost Kitapevi, Ankara, 1997.
- MORAN, Berna; **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- MORAN, Berna; **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- MORAN, Berna; **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış II**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- MORKAYA, Burhan Cahit; **Aşk Politikası**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1930.
- MORKAYA, Burhan Cahit; **Cephe Gerisi**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1933.
- MORKAYA, Burhan Cahit; **Dükkülerin Romanı**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934.
- MORKAYA, Burhan Cahit; **Patron**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1935.
- MUMFORD, Lewis; **The City in History**, Harcourt Brace & Company, Orlando, 1989.
- MURAT, Mizancı Mehmet; **Turfanda mı Yoksa Turfa mı?**, Klas Yayınları, İstanbul, 2004.
- NAZİM, Nabizade; **Zehra**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1997.
- NAZİM, Nabizade; **Karabibik**, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2003.
- OKAY, Orhan; **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi**, MEB Yayınları, İstanbul, 1991.
- OLGUN, Ülkühan; **Osmanlı Son Dönemi Yahudilik ve Hahambaşılık**, Giza Yayınları, İstanbul, 2009.
- OPPERMANN, Serpil; **Postmodern Tarih Kuramı**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006.
- ORTAÇ, Yusuf Ziya; **Göç**, Yeni Matbaa, İstanbul, 1961.

- ORTAYLI, İlber; **Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- ÖKTE, Faik; **Varlık Vergisi Faciası**, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1951.
- ÖNSOY, Rıfat; **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.
- ÖZYÜKSEL, Murat; **Feodalite ve Osmanlı Toplumu**, Der Yayınları, İstanbul, 1997.
- PAMUK, Şevket; **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2005.
- PAMUK, Şevket; **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
- PAMUK, Şevket; **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- PARLA, Jale; **Babalar ve Oğullar, Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- PIRENNE, Henri; **Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- PIRENNE, Henri; **Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- PLEKHANOV, Georgi V.; **Sosyalist Açından Toplum, Sanat, Eleştiri**, Evrensel Yayınları, İstanbul, 1991.
- POSTAN, M. M.; **The Mediaval Economy and Society**, Weidenfeld and Nicholson, London, 1972.
- QUATAERT, Donald; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, 2 c., Eren Yayınları, İstanbul, 2006.
- QUATAERT, Donald; **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- REYHAN, Cenk; **Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.
- RODRİGUE, Aron; **Türkiye'de Yahudilerin Batılılaşması**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.

- ROSENAU, Pauline Marie; **Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2004.
- ROZEN, Minna; **İstanbul'un Yahudi Cemaati'nin Tarihi (1453-1566)**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- SAFA, Peyami; **Şimşek**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.
- SAFA, Peyami; **Sanat, Edebiyat, Tenkit**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1990.
- SAFA, Peyami; **Canan**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995.
- SAFA, Peyami; **Biz İnsanlar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997.
- SAFA, Peyami; **Sözde Kızlar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997.
- SAFA, Peyami; **Cumbadan Rumbaya**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998.
- SAFA, Peyami; **Matmazel Noraliya'nın Koltuğu**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.
- SAID, Edward; **Kültür ve Emperyalizm**, Hil Yayın, İstanbul, 2004.
- SCHUMPETER, Joseph A.; **Capitalism, Socialism and Democracy**, Harper&Row, New York, 1962.
- SÈE, Henri; **Modern Kapitalizmin Doğuşu**, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1970.
- SEVENGİL, Refik Ahmet; **Çıplaklar**, Vakıt Matbaası, İstanbul, 1939.
- SEVİM, Acar; **Sanayileşme ve Edebiyat İlişkileri Açısından Alman Natüralizmi**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1991.
- SEYHAN, Azade; **Dünya Edebiyatı Bağlamında Modern Türk Romanı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- SHAW, Standford J.; **Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.
- SHAW, Standford J. ve Ezel Kural Shaw; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye 2 c.**, E Yayınları, İstanbul, 2010.
- SIMEON; **Tarihte Ermeniler**, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 1999.
- SJOBORG, Gideon; **The Preindustrial City**, Collier- Macmillian Publishing, New York, 1965.

- SMITH, Preserved; **Rönesans ve Reform Çağı**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.
- SOLAK, Ömer; **Romanda Öteki, Ötekinin Romanı**, Tablet Yayınları, Konya, 2008.
- SOMBART, Werner; **Burjuva**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008.
- SUNAR, Lütfi; **Marx ve Weber’de Doğu Toplumlari**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012.
- ŞENİ, Nora ve
Sophie Le Tarnec; **Camondolar, Bir Handedan’ın Çöküşü**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.
- TALU, Ercüment Ekrem; **Papeloğlu**, Suhulet Kitabevi, İstanbul, 1937.
- TALU, Ercüment Ekrem; **Beyaz Şemsiyeli**, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.
- TALU, Ercüment Ekrem; **Gün Batarken**, Gayret Kitabevi, İstanbul, 1939.
- TALU, Ercüment Ekrem; **Kodaman**, Semih Lütfi Matbaa ve Kitabevi, İstanbul, 1939.
- TALU, Ercüment Ekrem; **Sabir Efendi’nin Gelini**, Gayret Kitabevi, İstanbul, 1939.
- TALU, Ercüment Ekrem; **Çömlekoğlu ve Ailesi**, Berkalp Kitabevi, Ankara, 1945.
- TALU, Ercüment Ekrem; **Kan ve İman**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- TEKİN, Mehmet; **Roman Sanatı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2001.
- TEZEL, Yahya S.; **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)**, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- THORNS, David C.; **Kentlerin Dönüşümü, Kent Teorisi ve Kentsel Yaşam**, CSA Global Publishing, İstanbul, 2010.
- TİMUR, Taner; **Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- TOGAN, A. Zeki Velidi; **Tarihte Usul**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985.
- TOPRAK, Zafer; **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik**, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.
- TOPRAK, Zafer; **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

- TUNA, Korkut; **Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987.
- TÜRKER, Orhan; **Galata'dan Karaköy'e Bir Liman Hikayesi**, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- UBUCINI, J.H.A.; **1855'te Türkiye**, 2 c., Kervan Matbaacılık, İstanbul, 1977.
- ULUNAY, Refi Cevat; **Enkaz Arasında**, Yokuş Kitabevi, İstanbul, 1945.
- URAL, Şafak; **Pozitivist Felsefe**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986.
- URHAN, Veli; **Michel Foucault ve Düşünce Sistemleri Tarihi**, Say Yayınları, İstanbul, 2013.
- UŞAKLIGİL, Halit Ziya; **Aşk-ı Memnu**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2005.
- UŞAKLIGİL, Halit Ziya; **Nesl-i Ahir**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2009.
- UŞAKLIGİL, Halit Ziya; **Ferdi ve Şürekası**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2011.
- UŞAKLIGİL, Halit Ziya; **Kırk Yıl**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014.
- ÜLGENER, Sabri F.; **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası**, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.
- VARTAN Paşa, **Akabi Hikayesi-İlk Türkçe Roman (1851)**, der. Andreas Tietze, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1991.
- VRIES, Jan De; **European Urbanization 1500-1800**, Routledge, Oxon, 2007.
- WALLERSTEIN, Immanuel; **The Modern World System, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century**, Academic Press, New York, 1974.
- WALLERSTEIN, Immanuel; **Modern World System III, The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World Economy, 1730-1840**, Academic Press, San Diego, 1974.
- WALLERSTEIN, Immanuel; **Sosyal Bilimleri Düşünmemek 19. yüzyılın Paradigmasının Sınırları**, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999.
- WALLERSTEIN, Immanuel; **Dünya Sistemleri Analizi**, Bgst Yayınları İstanbul, 2011.
- WALLERSTEIN, Immanuel; **Tarihsel Kapitalizm**, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

- WEBER, Max; **Sosyoloji Yazıları**, Deniz Yayınları, İstanbul, 2008.
- WEBER, Max; **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2011.
- WEBER, Max; **Şehir**, Yarın Yayınları, İstanbul, 2012.
- WELLECK, René ve Austin Warren; **Edebiyat Biliminin Temelleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.
- WOOD, Ellen Meiksins; **Kapitalizmin Kökeni**, Epos Yayınları, Ankara, 2003.
- YAYLA, Atilla; **Siyaset Teorisine Giriş**, Liberte Yayınları, Ankara, 2002.
- YESARİ, Mahmut; **Kırlangıçlar**, Letafet Matbaası, İstanbul, 1930.
- YESARİ, Mahmut; **Su Sinekleri**, Sühulet Kütüphanesi, İstanbul, 1932.
- YESARİ, Mahmut; **Tipi Dindi**, Matbaacılık ve Neşriyat, İstanbul, 1933.
- YESARİ, Mahmut; **Aşk Yarışı**, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1934.
- YESARİ, Mahmut; **Çoban Yıldızı**, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1967.
- YESARİ, Mahmut; **Çulluk**, Oğlak Yayınları, İstanbul, 1995.
- ZEYTİNOĞLU, Erol; **İktisat Tarihi**, Meter Matbaası, İstanbul, 1976.
- ZÜRCHER, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Makaleler

- AKIN, Nur Özmel; “Önsöz”, Halit Ziya Uşaklıgil **Kırk Yıl**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014, ss.33-44.
- AKSOY, Yaşar; “İzmir’de İlk Ulusal Tüccarlar”, **DEU Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.I, Sayı:3, İzmir, 1993, ss.47-65.
- AKTAR, Ayhan; “Şark Ticaret Yıllıklarında “Sarı Sayfalar”: İstanbul’da Meslekler ve İktisadi Faaliyetler Hakkında Bazı Gözlemler, 1868-1938”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:76, Bahar 1998, ss.105-143.

- AKYILDIZ, Ali; “Sarraflık”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.XXXVI, İstanbul, 2009, ss.163-165.
- AL, Hüseyin ve Şevket Kâmil Akar; “Osmanlı Maliyesi’nde Kısır Döngü ve 1861 Ticari Krizi”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı:18, İstanbul, 2008, ss.51-86.
- ALVER, Köksal; “Türkiye’de Edebiyat Sosyolojisi Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme” **Sosyoloji Konferansları**, No:52, 2015-2, ss.343-354.
- ASIM, Mehmet; “Önsöz”, Halit Ziya Uşaklıgil **Kırk Yıl**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2014, ss.45-48.
- ASLAN, İlker; “Edebiyat ve Tarih İlişkisi: Edebi Metinleri Yeni Tarihselcilik Odağında Okumak”, **Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi**, Sayı:6, Aralık 2014, ss.1-11.
- AVCI, Halil Ersin; “19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Gayrimüslim Unsurların Ezine’ye Göçü ve Sosyo-Ekonomik Durumları”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ**, Sayı:13, Güz 2012, ss.73-84.
- AYDIN, Suavi; “Otobiyografi Nasıl Okunur?: Biteviye Tarihçiliğın Açmazlarına Dair” **Tarih, Otobiyografi ve Hakikat, Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye’de Tarihyazımı**, der. Bülent Somay, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s.156-158., ss.145-199.
- AYGÜN, Necmettin; “Osmanlı Devleti’nin Son Zamanlarında Karadeniz’in Güney Kesiminde İktisadî Faaliyetler”, **Karadeniz Araştırmaları**, C.VI, Sayı: 23, Güz 2009, ss.41-76.
- AYTÜR, Ünal; “Fen ve Sosyal Bilim İkilemi”, **Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildiriler**, 2 c., Ankara Üniversitesi DTC Fakültesi Yayınları, Ankara, 1996, s.7-8., ss.7-15.
- BAĞIŞ, Ali İhsan; “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.543-547.
- BAKAN, Selahaddin ve

- Gökhan Tuncel; “Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerindeki Etkisi”, **Birey ve Toplum**, C.II, Sayı:3, Bahar 2012, ss.56-57.
- BARCAN, Ömer Lütfü; “The Social Consequences of Economic Crisis in Later Sixteenth Century Turkey”, **Social Aspects of Economic Development**, Economic and Social Studies Conference Board, İstanbul, 1964, ss.17-36.
- BAŞKAYA, Fikret ve Aydın Ördek (haz.); “Burjuvazi”, **Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü, Eleştirel Bir Giriş**, Özgür Üniversite Kitaplığı, İstanbul, 2008.
- BERKTAY, Halil; “The Feudalism Debate: The Turkish End-Is 'Tax-vs-Rent' Necessarily the Product and Sign of a Modal Difference?”, **The Journal of Peasant Studies**, Vol.XIV, No:3, April 1987, ss.291-333.
- BORAN, Behice; “Türkiye’de Burjuvazi Yok mu?”, **Yön Dergisi**, Sayı:39, Eylül, 1962, ss.1-20.
- BORAN, Behice; “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet II, Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi”, **Yön Dergisi**, Sayı:51, 1962, ss.1-16.
- BRENNER, Robert; “The Agrarian Roots of European Capitalism”, **The Brenner Debate**, Ed. T.H. Aston, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, ss.213-327.
- CLARK, Edward C.; “Osmanlı Sanayi Devrimi”, **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler**, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., İstanbul, 1992, ss.37-52.
- ÇAĞATAY, Soner; “Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:93, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss.218-241.
- ÇALIŞLAR, Aziz; “Yapısalcılık: Status Quo İdolojisi”, **Yapısalcılığın Eleştirisine Doğru**, haz. Atilla Birkiye, Varlık Yayınları, İstanbul, 1984, ss.47-58.
- ÇAVUŞ, Rümeyza; “Edebiyat İncelemelerinde Tarihe Yeni Bir Dönüş” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı:42, I-II, 2002, ss.121-133.
- ÇELİK, Recep; “Osmanlı Bürokrasisinde Ermeniler”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C.IV, Erciyes Üniversitesi 1.

- Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2007, ss.29-53.
- DEMİRGİL, Demir; “Kapitalizm”, **Ekonomi Ansiklopedisi**, C.II, Paymaş Yayınları, İstanbul, 1983, ss.748-749.
- ERCAN, Fuat; “Meta ve Para Analizinde Finans Kapital (1970 Sonrası Yaşanan Ekonomik İlişkiler İçin Teorik Bir Çerçeve)”, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, C.8, Sayı: 27, ss.157-186.
- ESİN, Taylan; “Yunanca Kaynaklara Göre 1916 Ankara Yangını”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 227, Kasım 2012, ss.22-34.
- FINDLEY, Carter V.; “The Acid Test of Ottomanism: The Acceptance of Non-Muslims in the Late Ottoman Bureaucracy”, **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, Vol.I, Holmes and Meier Publishers, New York, 1982, ss.339-368.
- GENÇ, Mehmet; “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayii”, **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, Sayı:2, Eylül 1991, ss.177-216.
- GENÇ, Mehmet; “İltizam”, **İslam Ansiklopedisi**, C.XXII, 2000, ss.154-158.
- GÖK, Nurşen; “19. Yüzyıl Ortalarında Ankara Yahudilerinin Sosyal-İktisadi Durumu”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi**, Sayı: 26, Güz 2009, ss.117-140.
- GÜNAY, Mehmet; “XIV. Yüzyılda Manisa Ermenileri”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Birlikte Yaşama Kültürü**, C.IV, TTK Yayınları, Ankara, 2014, ss.229-241.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; “Papağan Yumurtası”, **Leyla ile Mecnun**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1979, s.244-246., ss.244-246.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; “Boyunduruk”, **Harabelerin Çiçeği**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s.176., ss.123-183.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; “Tehdit”, **Sönmüş Yıldızlar**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1997, s.111,112., ss.109-116.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; “Bahçeli Lokanta”, **Olağan İşler**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s.31-33., ss.30-33.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; “Geçim Dünyası”, **Olağan İşler**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998, s.34., ss.34-37.

- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; “Bir Artist”, **Tanrı Misafiri**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2008, s.160., ss.155-161.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri; “Porselen Çay İbrîği”, **Tanrı Misafiri**, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2008, s.120-124., ss.119-124.
- GÜRAN, Tevfik; "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, ss.235-257.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan; “Merkantilizm”, **Ekonomi Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s.284.
- HATT, Paul K. ve
Albert J. Jr. Reiss; “Kentsel Yerleşimlerin Tarihi”, **20.Yüzyıl Kenti**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, ss.27-35.
- HILL, Christopher; “Protestanlık ve Kapitalizmin Ortaya Çıkışı” **Kapitalizmin Doğuşu**, ed. David S. Landes, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, ss.31-43.
- İLGEN, Abdülkadir; “Siyasal Yapıları İçeren Ekonomi-Dünyalar İçinde Bir Ticaret Diasporası: Ermeniler: XVII. ve XVIII. Yüzyıllar”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Birlikte Yaşama Kültürü**, C.V, TTK Yayınları, Ankara, 2014, ss.59-96.
- KAL’A, Ahmet; “Osmanlı Devleti’nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, No:83, İstanbul, 1993, ss.107-132.
- KARAÖMERLİOĞLU,
M. Asım; “Bağımlılık Kuramı; Dünya Sistemi Teorisi ve Osmanlı/Türkiye Çalışmaları”, **Toplum ve Bilim**, Sayı:91, Kış 2001-2002, ss.81-99.
- KAVAZ, İbrahim; “Tarihselcilik Anlayışı ve Tarihi Romanlarda Gerçeklik Üzerine Bir Değerlendirme”, **Bilig**, Sayı:63, Güz 2012, ss.93-110.
- KEYDER, Çağlar; “Türkiye’de Demokrasinin Ekonomi Politikası”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, ss.38-75.
- KILINÇOĞLU, Deniz T.; “İktisadi Düşünce Tarihi Kaynağı Olarak Edebiyat: Geç Osmanlı İmparatorluğu’ndan Üç Örnek”, **İktisat ve Diğer Bilimler**, der. Çiğdem Boz, Kaan Öğüt, Ahmet

- Deniz Bozkurt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, ss.231-266.
- KIRMIZI, Abdülhamit; “Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı”, **Divan İlmî Araştırmalar Dergisi**, Sayı:13, İstanbul, 2002, ss.295-306.
- KÖKSAL, Duygu; “Sosyal Bilimlerin Kıyısında Edebiyat”, **Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek**, Metis Yayınları, İstanbul, 2008, ss.221,226.
- MERCAN, İsmail Hakkı; “Şeriye Sicillerine Göre Balıkesir Ermenilerinin Sosyal Yaşantısı ve İhtida Eden Ermeniler”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C.II, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2007, ss.409-425.
- MURPHEY, Rhoads; “Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü”, **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi -Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler**, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., İstanbul, 1992, ss.7-19.
- ORTAYLI, İlber; “II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler”, **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri Bildiriler**, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1994, ss.161-171.
- ÖZCAN, Selim; “XIX. Yüzyılın Ortalarında Merzifon’da Ermenilerin Sosyal ve Ekonomik Durumu” **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Sosyo-Ekonomik Hayat**, C.V, TTK Yayınları, Ankara, 2014, ss.205-229.
- POLAT, Zekif; “Osmanlı Devleti’nde Ermenilerin Sosyo-Ekonomik Yapısından Kesitler”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Sayı:60, 2014, ss.1-18.
- SEYFETTİN, Ömer; “Düşünme Zamanı”, **Bütün Eserleri Hikâyeler 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s.284., ss.274-286.
- SEYFETTİN, Ömer; “Muhteri”, **Bütün Eserleri Hikâyeler 2**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, s.297., ss.287-299.
- SEYFETTİN, Ömer; “Yalnız Efe”, **Bütün Eserleri Hikâyeler 3**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s.294., ss.285-320.
- SWEEZY, Paul M.; “Bir Eleştiri”, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, ss.15-46.

- ŞENER, Sefer; “Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.IX Sayı:3, 2007, ss.56-89.
- TOKTAŞ, Şule; “1950’ler İstanbul’unda Gayrimüslim Azınlıklar ve Nüfus Hareketleri: Türkiye Yahudi Cemaati”, **Eski İstanbullular Yeni İstanbullular**, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2009, ss.95-112.
- TOPRAK, Zafer; “II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.V, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1985, ss.1348-1362.
- TOPRAK, Zafer; “Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.760–770.
- TOPRAK, Zafer; “Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.V, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1985, ss.1340-1345.
- TOPRAK, Zafer; “1934 Trakya Olaylarında Hükümetin ve CHF’nin Sorumluluğu”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:34, Ekim 1996, ss.19-25.
- TOROS, Taha; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslim Azınlıklar”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.1008-1011.
- TÜRKEŞ, A. Ömer; “Romana Yazılan Tarih”, **Edebiyatın Omzundaki Melek, Edebiyatın Tarihle İlişkisi Üzerine Yazılar**, haz. Zeynep Uysal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss.81-149.
- ULUTAŞ, Songül; “19. Yüzyılın İlk Yarısında Kapitalist Ticari İlişkilerdeki Dönüşümün Tarsus’taki Yansımaları (1839-1856)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXVII, Sayı:2, Aralık 2012, ss.499-525.
- USLU, Mehmet Fatih; “Greenblatt’ın Yeni Tarihselci Eleştirisi”, **Edebiyatın Omzundaki Melek, Edebiyatın Tarihle İlişkisi Üzerine Yazılar**, haz. Zeynep Uysal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss.25-51.

UYSAL, Zeynep; “Edebiyatın Omzundaki Melek”, **Edebiyatın Omzundaki Melek, Edebiyatın Tarihle İlişkisi Üzerine Yazılar**, haz. Zeynep Uysal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss.7-24.

WALLERSTEIN, Immanuel ve

Reşat Kasaba; “Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839” **Economie et Societes dans l’empire Ottoman**, Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1983, ss.335-354.

WALLERSTEIN, Immanuel; “The Bourgeois(ie) as Concept and Reality”, **The Newleft Review**, Sayı:167, Feb. 1988, ss.91-92.

YALÇIN, Hüseyin Cahit; “Bizde Türkçülük”, Tanin, 18 Mayıs 1944.

YALÇIN, Mehmet Ali (haz.); “Burjuvazi”, **Sosyalist Kültür Ansiklopedisi**, May Yayınları, İstanbul, 1980, s.543.

YETKİN, Sabri; “II. Meşrutiyet Sonrası Milli İktisat’ın Oluşum Sürecine Liman Kent (İzmir/Ege) Perspektifinden Bakış”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.600-607.

YORULMAZ, Şerife; “XIX. Yüzyılda Kozmopolit Bir Ticaret Kenti: İzmir”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Özel Sayı, Kurtuluşunun 70. Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., C.I, Sayı: 3, İzmir, 1993, ss.133-148.

Tezler

ESKENAZİ, Şule; “Galata, Beyoğlu, Şişli Bölgelerinin Gelişiminde Gayrimüslimlerin Rolü, 1910-1966 Döneminde İstanbul’daki Etnik İş Bölümü ve Ticari Coğrafya”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Araştırmaları Ana Bilim Dalı, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2012.

KAYA, Süleyman; “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2003.

Web

KILIÇ, Musa; “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hariciye Nezaretinin Ermeni Memurları.” (Çevrimiçi) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/1687/17983.pdf>, 12 Mart 2018.

KAYA, Ahmet İhsan; “Kapitalizmin Kökenine İlişkin Marksist Görüşler”, (çevrimiçi) <https://iktisatvehukuk.wordpress.com/2012/07/19/kapitalizmin-kokenine-iliskin-marksist-bakislar>, 21 Şubat 2018.

EK.1. İçinde Gayrimüslim Azınlıklara Dair Bilgi Bulunamayan Eserler

Eser Sahibi	Eserin Adı
Peyami Safa	9. Hariciye Koğuşu
Peyami Safa	Fatih- Harbiye
Peyami Safa	Bir Tereddüdün Romanı
Peyami Safa	Bir Akşamdı
Peyami Safa	Mahşer
Halit Ziya Uşaklıgil	Sefile
Halit Ziya Uşaklıgil	Nemide
Halit Ziya Uşaklıgil	Bir Ölünün Defteri
Halit Ziya Uşaklıgil	Hepsinden Acı
Halit Ziya Uşaklıgil	Kadın Pençesi
Halit Ziya Uşaklıgil	Bir Hikaye-i Sevda
Halit Ziya Uşaklıgil	Kırk Hayatlar
Halit Ziya Uşaklıgil	İhtiyar Dost
Halit Ziya Uşaklıgil	Mai ve Siyah
Şemsettin Sami	Taaşuk-ı Talat ve Fitnat
Namık Kemal	İntibah
Nabizade Nazım	Zehra
Şükufe Nihal	Çöl Güneşi
Reşat Enis Aygen	Yolgeçen Hanı
Reşat Enis Aygen	Gonk Vurdu
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Hep O Şarkı
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Nur Baba
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Şeytan İşi
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Cadı
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Gulyabani
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Gönül Bir Yeldeğirmenidir
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Kaynanam Nasıl Kudurdu?
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Muhabbet Tılsımı
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Mürebbiye
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Kuyruklu Yıldız Altında
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Ölüler Yaşıyor Mu?
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	Yaban
Burhan Cahit Morkaya	Ayten
Mahmut Yesari	Bağrı Yanık Ömer
Mahmut Yesari	Ölünün Gözleri
Mahmut Yesari	Dağ Rüzgarları
Reşat Nuri Güntekin	Harabelerin Çiçeği
Reşat Nuri Güntekin	Eski Ahbap
Reşat Nuri Güntekin	Kan Davası

EK.1.Devam

Eser Sahibi	Eserin Adı
Aka Gündüz	Tank-Tango
Aka Gündüz	Çapraz Delikanlı
Aka Gündüz	İki Süngü Arasında
Aka Gündüz	Aysel
Aka Gündüz	Üvey Ana
Aka Gündüz	Bir Kızın Masalı
Aka Gündüz	Bu Toprağın Kızları
Halide Edip Adivar	Kalp Ağrısı
Halide Edip Adivar	Döner Ayna
Halide Edip Adivar	Hayat Parçaları
Halide Edip Adivar	Harap Mabetler
Halide Edip Adivar	Yolpalas Cinayeti
Halide Edip Adivar	Mev'ut Hüküm
Halide Edip Adivar	Son eseri
Halide Edip Adivar	Vurun Kahpeye
Halide Edip Adivar	Zeyno'nun Oğlu
Halide Edip Adivar	Sinekli Bakkal
Refik Halid Karay	Çete
Refik Halid Karay	Yezidin Kızı
Refik Halid Karay	İki Cisimli Kadın
Refik Halid Karay	Kadınlar Tekkesi
Refik Halid Karay	Yerini Seven Fidan
Refik Halid Karay	Yüzen Bahçe
Memduh Şevket Esendal	Vassaf Bey
Müfide Ferit Tek	Pervaneler
Müfide Ferit Tek	Aydemir
Halide Nusret Zorlutuna	Aşk ve Zafer
Halide Nusret Zorlutuna	Sisli Geceler
Sadri Ertem	Çıkrıklar Durunca
Sabahattin Ali	Kuyucaklı Yusuf
Sabahattin Ali	İçimizdeki şeytan
Cemil Süleyman Ayanakoğlu	Siyah Gözler
Esat Mahmut Karakurt	Vahşi Bir Kız Sevdim
Esat Mahmut Karakurt	Aldatacağım
Esat Mahmut Karakurt	Bir Kadın Kayboldu
Esat Mahmut Karakurt	Erikler Çiçek Açtı
Esat Mahmut Karakurt	Ölünceye Kadar
Esat Mahmut Karakurt	Ömrümün Tek Gecesi
Esat Mahmut Karakurt	Son Gece
Esat Mahmut Karakurt	Son Tren